

सिद्धी प्रकाशन

बेलानगर, भावसार चौक, नांदेड-431605 (महाराष्ट्र) भारत.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातात. पुस्तकांसाठी ISBN (National) नंबर उपलब्ध आहेत, तसेच एम.फिल. व पीएच.डी संशोधनाची पुस्तके छापून मिळतात.

संपर्क : डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर, सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेते मो. 9623979067

- Our Published Books -

- Our Services -

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

Website : www.wiidrj.com

C/o. R.G. Umbarkar, H.No. 624, Bela Nagar, Near Maroti Mandir,
Taroda Kh, Nanded - 431 505 Maharashtra (India)

Email : umbarkar.rajesh@yahoo.com
shrishprakashan2009@gmail.com

Mob : +91-9623979097

Quarterly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture,
Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism,
Mass Communication, Library Science Faculty's)

MAH/NAN/10936/2015

ISSN : 2454-7905

SJIF 2022 - Impact Factor: 7.479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol.I, Issue-XLVI, January 2022

Editor : Mrs. Pallavi Laxman Shete

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)

Year - 7, Vol. I, Issue-XLVI, January 2022

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor 2022: 7 . 479

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE - XLVI

Year – 7

Jan. 2022

Editor in Chief

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Principal, Sanskriti Public School, Nanded.(MH. India)

Email: Shrishprakashan2009@gmil.com

Director

Mr. Tejas Rampurkar

(For International contact only +91-8857894082)

Address for Correspondence

Website: www.wiidrj.com

House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple,

Taroda (KH), Nanded – 431605

(India -Maharashtra)

Email: Shrishprakashan2009@gmil.com

umbarkar.rajesh@yahoo.com

Mob. No: +91-9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by

Anupam Printers, Nanded.

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. S.V. Shivanikar Principal N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Deepak Dwarkadasrao Bachewar Associate Professor Vasantrao Naik College, Vasarni, Nanded- (MH., India.)
Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	Dr. Suhas Pathak Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr.Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology, Winston Salem, NC, USA.	Dr. Sachin G. Khedikar Principal & Professor, Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Uttrakhand 246174 (India.)	Dr. Mayuresh M. Rampurkar Sardar Vallabhbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Kulkarni J. N. Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	Dr. Suman K. S. Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	Dr. Baswaprabhu Jirli Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	Dr. Chandan Bora Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	Dr. Mangesh W. Nalkande Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	Dr. M.B. Kulkarni Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	Dr. Vasant Biradar Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni Head, Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	Prof. Dr. Durgadas D. Choudhari Head Dept. of Economics Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	Dr. Sanjay S. Pekamwar School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	Dr. Shashikant B. Dargu Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Subhash T. Pandit Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	Dr. Vinay D. Bhogle Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	Dr. Sharada Bande Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr.Kamble Ratnakar Ramrao Associate Professor, Dept.of Economics, Sharda Mahavidyalaya, Parbhani(MH., India.)	Dr. Gananjay Y. Kahalekar Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	Dr. Vikas Kundu Geeta College of Education Butana(kundu), Sonapat - Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	Dr. Sudhir Kokare Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	Prof. Dr. Chitanand M. P. Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	Dr. Ashish Divde Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	Dr. Anand R. Ashturkar Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	Dr. Karale Nagesh Baburao Saraswati Mahavidyalaya, Kajj Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Jeevan Pimpalwadkar (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	Dr. Rajendr Jadhav Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	Dr. Jayanth Chapla Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

1. COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____

To,
THE EDITOR,
 WIPRJ,
 Nanded.

Subject: Submission of the article with the title

.....

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor it is under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors

Designation:

Affiliation with full address & Pin Code:

Residential address with Pin Code:

Mobile Number (s):

Landline Number (s):

E-mail Address:

Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1” margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold. All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN - 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Nanded.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We the author/authors of the paper titled..... authorize you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed)**

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name :

Official Address :

Pin :

e-mail id :

Mobile and Phone No. :

Signature of the Author(s) :

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed Referred)
(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

House No.624 - Bela Nagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India -Maharashtra)

Phone : +91 9623979067 **Email :** umbarkar.rajesh@yahoo.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full : _____

2. Nationality: _____

3. Address for Correspondence: _____

Phone (STD code): _____ Mobile No : _____

4. Name of the College/Employer : _____

5. Present Position/Designation: _____

6. Email Address: _____

Date:

(Signature of the applicant)

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	Rs. 1500	\$ 150
Institutional	Rs. 1500	\$ 150

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs.Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India, Branch – Taroda Naka Dist. NANDED. (MH., India.)**

IFSC Code : **SBIN0016667**

Branch Code : **16667**

Account Number : **20286425949**

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	EFFICACY OF HOMOEOPATHIC MEDICINE MANagements IN GLOSSITIS	Dr. Ratnaparkhi P. M. Dr. Padmashri Nilesh Samel	01
02.	THE EFFICACY OF GUDUCHI POWDER IN THE MANAGEMENT OF AMPLAPITTA (Hyper Acidity)	Vd. Sunil Manikprabhu Pimple Vd. Girish Shrungarputale	06
03.	MEDOVRUDDHI JANYA (OBESITY INDUCED) PANDU ROGA (ANEMIA) AND ITS MANAGEMENT WITH PUNARNAVA MANDUR: A CASE STUDY	Vd. Sunil Manikprabhu Pimple Vd. Manish Madhukar Hake	17
04.	REVIEW OF NIMBA & ITS ANTIBACTERIAL ACTIVITY IN DUSHTA VARANA (Infected Piercing Wound) A CASE STUDY	Dr. Girish Shriramrao Shrungarputale Dr. Renu Rameshchandra Vyawahare	24
05.	HOMOEOPATHIC MANAGEMENT OF BRONCHIAL ASTHMA :- A REVIEW	Dr. Anagha Beedkar Dr. Mahesh Kumar Samrite	30
06.	ROLE OF UV RADIATION IN CARCINOGENESIS: CONSEQUENCES AND PREVENTION	Megha Kumre	33
07.	ROLE OF CALCIUM IN CELL DEATH PATHWAY	Madhubala Rathore	37
08.	SAMATHAAND VIPASSANAMEDITATION: IT'S IMPORTANCE IN BUDDHISM AND HUMAN WELL-BEING	Dr. Galdhan Sangai Negi	41
09.	MACROPHYTES BIODIVERSITY ASSESSMENT OF VARIOUS LAKES OF BHADRAWATI TEHSIL, DIST- CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, INDIA	Praveenkumar N. Nasare	47
10.	THE PASMANDA MUSLIM SOCIETY:ISSUES & CHALLENGES	Dr. Farida Shafik Khan	51
11.	SERVICES PROVIDED BY LIBRARIANS DURING COVID-19 PERIOD: A CASE STUDY	Dr. Umesh Harde	55
12.	INFLUENCE OF MAHATMA GANDHI'S THOUGHTS ON SOCIAL WORK EDUCATION	Dr. Dilip J. Ghongade	60
13.	MAKING INDIA SELF-RELIANT THROUGH EXPORT PROMOTION UNDER ATMA-NIRBHAR BHARAT SCHEME.	Dr. Meenakshi Rathi	64
14.	A ROLE STUDY SERVICE QUALITY ASPECTS	Dr. P. B. Mene	69
15.	AGRICULTURAL MARKET AND GEMENT SKILLS	Dr. Manik D. Savandkar	72

16.	NEED OF SKILLS FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF INCLUSIVE TEACHER TRAINING	Dr. Lata Shivaji Patil	76
17.	INDIAN AND WESTERN PERSPECTIVE OF THE ORIGIN OF THE STATE	Dr. Sangia Ram	79
18.	A STUDY ON CONSUMER PERCEPTION IN BANK TOWARDS SERVICE QUALITY IN CANARA DISTRICT OF KARNATAKA	Mohan Rama Naik	84
19.	WOMEN AND GLOBALIZATION: CHALLENGES, IMPACT & OPPORTUNITIES	Gurpinder Kumar	91
20.	WOMEN EMPOWERMENT - AN ANALYSIS ON WOMEN EMPOWERMENT	Sunita Jha Dr. Rudra Narayan	98
21.	TO STUDY THE PERCENTAGE OF DISEASES ON BRINJALBY USING DIFFERENT LEAF EXTRACT	P. S. Anarse	103
22.	अनात्मवाद	सत्येन्द्र कुमार पाण्डेय नोर्बू ग्यालछेन नेगी	106
23.	“जब शेरशाह सूरी ने 5 मन सोने सहित अपने बेटे को रेहन (गिरवी) रखा”	अंतिमा कनेरिया	109
24.	वर्तमान परिवेश में पर्यावरण सचेतना व जागरूकता की महती आवश्यकता	डॉ. अर्चना शर्मा	111
25.	विदेसिया का तुलनात्मक अध्ययन	डॉ. विशु मेंघनानी	118
26.	डॉ. अम्बेडकर और लोकतंत्र	Dr. Sangia Ram	121
27.	लोकमान्य टिळकांचे विचारधन	डॉ. संभाजी संतोष पाटील	124
28.	परित्यक्ता स्त्रियांच्या समस्या : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	नागरगोजे राजेंद्र रामचंद्र	128
29.	नानासाहेब पेशवा – मुरारराव घोरपडे संबंध	डॉ. नलिनी जगन्नाथ ओवाळ	131
30.	महाराष्ट्र राज्याची सहा दशकाची वाटचाल : काँग्रेसव्यवस्था ते भाजपप्रणीत आघाडीचे राजकरण	प्रविण किसन जाधव	134
31.	भारत - चीन संबंध	प्रा. दीपक भगवान पवार	138
32.	खोतीबंदीसाठी लढलेले खोत सुरेंद्रनाथ टिपणीस	प्रा. डॉ. किशोर कोंडबाजी काजळे	140
33.	कोविड 19 आणि भारतातील मजुरांच्या स्थलांतराचे प्रश्न	प्रा. आर. बी. काळे गणेश तुकाराम मोकासरे	145
34.	विसुद्धिमग्न बुध्दत्वाचा उत्तम मार्ग	डॉ. सुभाष ब. कांबळे	148
35.	सरफोजी राजे भोसले व्दितीय – एक कलाभिज्ञ राजे	प्रा. बालासाहेब गोविंदराव कानडे	152
36.	हेरॉल्ड लास्कीचे अधिकार, सार्वभौमत्व	डॉ. संभाजी संतोष पाटील	155

	लोकशाही विचारांचा अभ्यास		
37.	व्याकरण मीमांसा दर्शन का शब्दार्थ सम्बन्ध	डॉ. अनिलचन्द्र नौटियाल	159
38.	एकात्मक मानववाद के पुरोधे दीनदयाल उपाध्याय	Dr. Sangia Ram	162
39.	परभणी जिल्ह्यातील विधानसभा सदस्यांचे विकासात्मक कार्य: (२००० - २००४)	डॉ. धर्मापुरीकर भालचंद्र वै.	167
40.	Post Office MIS योजना	डॉ. राजेश गं. उंबरकर	169
41.	आयुर्वेद में लहसुन की प्रासंगिकता	डॉ. बालकृष्ण प्रजापति	170
42.	STUDY OF INFLUENCERS ON FARMERS DECISION-MAKING IN PERISHABLE & NON-PERISHABLE COMMODITIES: CASE OF NANDED & PARBHANI DISTRICT	Abhishek O. Gill Dr. G. P. Mudholkar	173
43.	DEPICTION OF CULTURAL HYBRIDIZATION IN INDIAN LITERATURE IN ENGLISH	Asst. Prof. Atish Chandrakant Akade	188
44.	REVIEW OF PHARMACEUTICAL STUDIES OF POTTALI KALPANA W.S.R. TO RASAGARBHA POTTALI	Vd. Gouri R. Deshpande Vd. Preetam P. Itnar	192
45.	THE EFFICACY OF STRETCHNIL MALAHAR IN THE MANAGEMENT OF KIKKISA (STRETCH MARKS)	Dr. Shashikumar B. Wankhade Dr. Shruti S. Wankhade	196
45.	महाराष्ट्राच्या विधिमंडळात बंजारा समाजाचे नेतृत्व	प्रा. मनोज भिकू राठोड	203
46.	D. C. CONDUCTIVITY OF MESOPOROUS MATERIAL RHA-MCM-48 SYNTHESIZED FROM AN AGRO-WASTE: A GREEN STUDY	Dr. Manish Deshpande Mr. Mukund Joshi Jagdish P. Kulkarni	205
47.	मंगळवेढ्याच्या इतिहासातील संतांचे योगदान	गडहिरे रावसाहेब तुळशिराम डॉ. एस. जी. जाधव.	211
48.	यशवंतराव चव्हाण यांचे राजकीय कार्य	प्रा. श्रीनिवास काशिनाथराव राठोड	215
49.	शारीरिक शिक्षण व त्याचे बदलते स्वरूप	प्रा. दिपक तोताराम सुर्यवंशी	219
50.	समाज परिवर्तनाच्या लढ्यात- लेखक अण्णाभाऊ साठे यांचे योगदान	आशा विठ्ठलराव संगेवार	222
51.	कळमनुरी तालुक्यातील आर्थिक विकासात कृषी प्रक्रिया उद्योगाची भूमिका..	प्रा. मारुती अरविंद विभुते	225
52.	‘शिवसंहिता नुसार योगविमर्श’	डॉ. अरुण रामधन पवार	230

EFFICACY OF HOMOEOPATHIC MEDICINE MANAGEMENTS IN GLOSSITIS

Guide

Dr. Ratnaparkhi P. M.
Dr. Padmashri Nilesh Samel

M. D. Medicine part II, Gurumishri college, shelgaon, Jalna.

ABSTRACT:-

Glossitis is a condition in which the tongue is swollen and changes color ,finger like projections on the surface of the tongue [papillae] are lost, causing the tongue to appear smooth. Inflammation of the tongue .cause change in size ,shape ,color ,taste ,movement.

KEY WORDS:-

- Glossitis,homoeopathy,Dysphagia ,Glossodynia,Sialorrhea ,Stomatodynia, Stomatopyrosis,Dysesthesia ,Dysgeusia,Vitamin B deficiency .

Glossary of terms-

- Dysphagia :-inability to swallowing.
- Glossodynia :-pain in the tongue.
- Glossopyrosis :-a burning sensation of the tongue .
- Sialorrhea :- excessive secretion of saliva.
- Stomatodynia :-pain in the mouth.
- Stomatopyrosis :- a burning sensation in mouth.
- Dysesthesia:-Abnormal sensations of the mouth ,such as numbness feeling ,tingling prickling ,and burning .
- Dysgeusia :-impairment or perversion of taste ,normal tastes are as being unpleasant characteristic taste of a particular food.

TYPES:-Acute & Chronic

CAUSES :-PRIMARY CAUSES

- Allergy to toothpouders ,toothpaste , mouthwash
- Bacterial,Viral infection
- Alcohols
- Mechanical irritations from dentures
- Hot foods
- Tobacco chewing
- Burns

SECONDARY CAUSES

- Human immunodeficiency virus(HIV)
- Vitamin B deficiency
- Pernicious anaemia
- Ulcers
- Iron deficiency anemia
- Syphilis
- Mycobacterium Tuberculosis

•(M.TB)

SYMPTOMS

- Tongue pain with swelling
- Difficulty in chewing ,swallowing
- Sore throat
- Fatigue
- Weight loss

Disorders of tongue

Benign migratory glossitis:

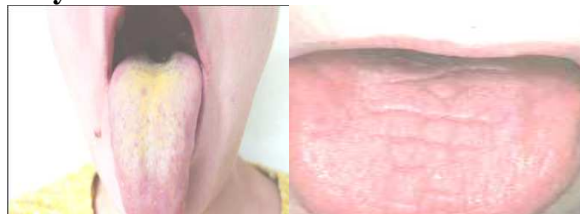
- 1) IS a condition that causes reddish areas on the tongue it may be slightly tender.
- 2) It is more prominent in adult than in children
- 3) Male and females are equally affected.
- 4) Cause is unknown.
- 5) With reddish smooth patches on the tongue and a change in color of the tongue with feeling when taking spicy food or drinking alcohol .some pts. feel burning sensation on tongue.

Benign migratory Median rhomboid Geographical Fissured /scrotal tongue

Burning mouth syndrome Melkettson Rosenthal Strawberry tongue

Toxic shock syndrome Pernicious ane

TREATMENT :- Antibacterial, Antifungal, Antibiotics, Proper nutrition

Good oral hygiene, Steroid may be used to reduce the inflammation, Antifungal therapy reduce clinical erythema and inflammation in candida infection, administration of vit. B12, Folic acid, Delayed treatment causes anemia, neurological complications.

Homeopathic managements for Glossitis

Apis Mellifica -

inability to swallow; tongue red, swollen, even to suffocation. Rawness and stinging ,Ulcers or vesicles on tongue.

Belladonna -

Along with an inflamed tongue, redness and inflammation may be present in the entire buccal cavity and pharynx, Tongue hot and dry, with red edges; painful, especially to the touch.

Crotalus Horridus -

An extremely swollen and fiery red tongue

Kali Chloricum—an inflamed tongue along with a salty, sour or bitter taste.

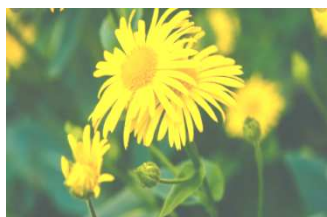
Merc Sol -

inflamed tongue ,Pricking needle like pain,an excessive production of saliva. An extremely offensive smell in the mouth may be present metallic or coppery taste in the mouth.

Aconite-

Phlegmonous glossitis

Arnica -

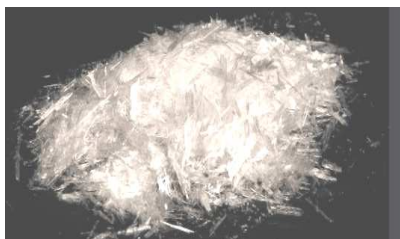
Tongue coated and swollen; foetid, putrid smell from mouth; general sinking of vital power.

Arsenicum -

constant thirst ,SPOTS ON TONGUE, BURNING LIKE FIRE; gangrenous ulcers.

Benzoic-acid -EXTENSIVE ULCERATIONS ON TONGUE,

Cantharis -FIERY RED TONGUE AND SUBLINGUAL GLANDS SWOLLEN AND RED;

Conium -

Dryness of mouth and impeded deglutition; tongue and lips dry and sticky.

Lachesis -

CANCER OF TONGUE, disposition to empty swallowing, (<) evenings with dryness of throat.

PREVENTION - Brushing and flossing your teeth several times a day may improve the health of your tongue, gums, and teeth. This can help relieve the symptoms associated with glossitis and prevent the condition from happening again. Maintaining a healthful diet. Avoiding irritants, such as spicy foods, cigarettes, and acidic foods.

TONGUE AS A DIAGNOSTIC MARKER :-

In homoeopathy we do not treat the disease but the disease individual are treated by holistic approach The disease is dynamic morbid phenomena were miasma get flare up & finally affect the vital organs by altering susceptibility. Tongue is not only a mirror of stomach but it reflects the patient as a whole.

DITE AND REGIMEN –

Drink plenty of water, Fruit juices like apple, cranberry or grape juice, Low-fat milk products, Foods to be avoided Hot, spicy and acidic foods Alcohol and caffeinated beverages.

BIBLIOGRAPHY:

1. Byrd JA, Bruce AJ, Rogers RS. Glossitis and other tongue disorders. *Dermatol Clin.* 2003 Jan;21(1):123-34. [[PubMed](#)]
2. Joseph BK, Savage NW. Tongue pathology. *Clin Dermatol.* 2000 Sep-Oct;18(5):613-8. [[PubMed](#)]
3. Parada C, Chai Y. Mandible and Tongue Development. *Curr Top Dev Biol.* 2015;115:31-58. [[PMC free article](#)] [[PubMed](#)]
4. Kobayashi A, Iwasaki H. Pernicious anemia presenting as glossitis. *CMAJ.* 2020 Apr 20;192(16):E434. [[PMC free article](#)] [[PubMed](#)]
5. Stoopler ET, Kuperstein AS. Glossitis secondary to vitamin B12 deficiency anemia. *CMAJ.* 2013 Sep 03;185(12):E582. [[PMC free article](#)] [[PubMed](#)]
6. Adler I, Denninghoff VC, Alvarez MI, Avagnina A, Yoshida R, Elsner B. Helicobacter pylori associated with glossitis and halitosis. *Helicobacter.* 2005 Aug;10(4):312- [[PubMed](#)]
7. Patil S, Rao RS, Majumdar B, Anil S. Clinical Appearance of Oral Candida Infection and Therapeutic Strategies. *Front Microbiol.* 2015;6:1391. [[PMC free article](#)] [[PubMed](#)]
8. Shuai Y, Liu B, Zhou G, Rong L, Niu C, Jin L. Oral manifestations related to malaria: A systematic review. *Oral Dis.* 2021 Oct;27(7):1616-1620. [[PubMed](#)]
9. Leão JC, Gueiros LA, Porter SR. Oral manifestations of syphilis. *Clinics (Sao Paulo).* 2006 Apr;61(2):161-6. [[PubMed](#)]
10. BROWN A. Glossitis following the administration of sulphanilamide and sulphathiazole; report of two cases. *Glasgow Med J.* 1949 Apr;30(4):140-3. [[PMC free article](#)] [[PubMed](#)]
11. Picciani BL, Domingos TA, Teixeira-Souza T, Santos Vde C, Gonzaga HF, Cardoso-Oliveira J, Gripp AC, Dias EP, Carneiro S. Geographic tongue and psoriasis: clinical, histopathological, immunohistochemical and genetic correlation - a literature review. *An Bras Dermatol.* 2016 Jul-Aug;91(4):410-21. [[PMC free article](#)] [[PubMed](#)]

THE EFFICACY OF GUDUCHI POWDER IN THE MANAGEMENT OF AMPLAPITTA

(Hyper Acidity)

Vd. Sunil Manikprabhu Pimple

Reader, Kayachikitsa Department, Dr. Vedprakash Patil Ayurved College & Research institute, Revgaon
Road, Rohanwadi, Tq. & Dist. Jalana.

Vd. Girish Shrungarputale

Reader, Dravyaguna Vigyan Department, Aditya ayurved college, Beed Maharashtra.

ABSTRACT:

Now a day's acidity has become common most problem in the population. Main cause of Acidity is dietary conditions. People generally avoid visiting Doctor for acidity until it becomes hyper acidity. Acidity is cause of many dangerous diseases if kept untreated. In Ayurveda acidity is considered as pitta and when it becomes hyper it's called as Amlapitta. There are lots of medicines explained in Ayurveda to treat Amlapitta out of which Guduchi is selected for this study because Guduchi is cost effective drug which is easily available. In present study total 50 patients were involved and were treated with oral administration of trial drug that is Guduchi powder with sugar and anupana of kosha jala for 14 days. Before-after observations were noted and results were obtained. Statistical analysis shows that trial drug has proven significantly effective to reduce the cardinal symptoms.

KEY WORDS: Lifestyle Disorder, Acidity, Amlapitta, Guduchi, Ayurveda, Diet

INTRODUCTION:

In Ayurveda all disease are due to hypo functioning of Agni. Amlapitta is commonly encountered disease of Annava srotas (GIT) though it can be described as a disease of modernization due to irregular eating habits. In Ayurveda acidity is considered as pitta and when it becomes hyper it's called as Amlapitta. In modernized and fast life each person is busy and living stressful life. Acidity is more of psychosomatic disorder caused due to mental stress along with dietetic indiscrimination. People generally avoid visiting Doctor for acidity until it becomes hyper acidity. Acidity is cause of many dangerous diseases if kept untreated. The word amlapitta has two word - Amla (Sour) & pitta (enzyme). In Amlapitta the quantity of pachak Pitta (gastric enzyme) is increased, and its quality of normal bitter taste (Alkaline) is changed to more Sour taste (Acidic) as a result of fermentation because of increased sour quality it is call as Amlapitta.

There are lots of medicines explained in Ayurveda to treat Amlapitta out of which Guduchi is selected for this study because Guduchi has bitter digestion and fire. Acid bile is similar to bile and increases fluid quality. Guduchi digests Sampitta and soothes Nirampitta with its sweet and gentle qualities which help to treat acidity also it is very commonly available.

Amlapitta or acid-dyspepsia/hyper-acidity is the condition of excreting more than normal amount of hydrochloric-acid in the stomach. According to modern medicine, hyper-acidity can be a result of inappropriate dietary regimen or stress. It is a problem which when left unattended to, results in peptic ulcer, CVDs and other complications. It is quite a simple problem when it begins, but it can get out of hand easily if not taken critically.

CAUSES OF AMLAPITIA:**A. Aharaj:**

According to kashyap samhita, Virudha Ahara (Incompatible diet), Adhyasana (food after meal), Ama Bhojana (To consume food although previous food is not digested), Guru or Atiruksha Bhojan¹ etc causes Agnimandya that leads Amlapitta. Acharya madhav say that increased pitta is aggravating factor responsible for amlapitta.

B. Viharaja:

Life style related causative factor such as, excessive stress, over exercise, excessive anger, inappropriate sleeping habits etc that leads Amlapitta. Excessive physical work and also no or very less physical work also motivates acidity.

Other Causes of Amlapitta:

- Excessive consumption of alcohol, smoking, tobacco.
- Psychological factor also play an important role in the maintaing of health.
- Excessive use of the oily & spicy food.
- Food which is rich in fats, such as chocolates.
- Irregular eating habits.
- Consumption of bakery's product.
- Constipation.

Sadhysadhyata (Prognosis):

1. Amlapitta of recent origin is Sadhya.
2. Chronic Amlapitta is Yapya i.e. maintainable.
3. If proper dietary care is taken, an even Kasta- Sadhya type of Amlapitta is treatable.

Aim & Objectives:

1. To study the efficacy of Guduchi in the management of Amlapitta.
2. To study the trend of recovery of patients of Amlapitta treated with Guduchi.

METHODOLOGY:

Study Design: Patients diagnosed with Amlapitta were selected from the O.P.D. in a randomized manner. After taking informed written consent from them, the diagnosed cases were registered for the study in a prescribed case sheet. Out of 56 registered patients, 50 patients completed therapy and 6 patients left the treatment schedule between the therapies, which were counted as dropout cases.

Duration of Study: 14 days

Selection of drug:

- Single drug Guduchi is selected for this study because Guduchi is easily available and also it is very effective.
- गुडूची कटुका तिक्ता स्वादुपाका रसायनी ।
संग्राहिणी कषायोष्णा लघ्वी बल्याग्निदीपनी ।
दोषत्रयामतृड्दाहमेहकासांश्च पाण्डुताम् ।
कामला कुष्ठवातास्रज्वरकृमिवमीर्हं रेत्
-भा.प्र.
- घृतेन वातं सगुडा विबंधं पित्तं सिताढ्या मधुना कफं च ।
वातस्रमुग्रं रुबुतैलमिश्रा शुण्ठयामवातं शमयेद् गुडूची ॥

-ध. नि.

- Guduchi was procured from local market and authenticated from Dravya Guna Expert, then sun-dried and powdered.
- Patients were advised to take 1g Guduchi + 1g sugar with lukewarm water two times a day.

Do's & Don'ts:

After completion of 14 days of study, patients were advised to follow Pathya to avoid recurrence.

Do's (Pathya) in Amlapitta:

- Light food, coconut water, articles having cooling properties.
- Vegetables like white pumpkin, bitter gourd, matured ash gourd, leafy vegetables except methi.
- Wheat, old rice, barley, green gram, sugar candy, cucumber
- Fruits like gooseberry, dry grapes, black grapes, sweet lime, pomegranate, fig etc.
- Take adequate amount of fluids like fruit juices, amla juice, sweetlime juice, medicated water with ushir (wala) or coriander seeds, or laja manda, lukewarm water.
- Dadimpak (sweet preparation made of pomegranate), Moramla (jam made from amla), gulkand (jam made from rose petals) with milk
- A cup of lukewarm milk every day once or twice.
- One teaspoonful of ghee with warm milk
- Take adequate sleep & rest
- Practice Yoga, pranayam, meditation

Don'ts (Apathya) in Amlapitta:

- Avoid excessive spicy, sour and salty substances.
- Avoid fried and junk food items.
- Do not remain hungry.
- Do not overeat, take small frequent meals.
- Avoid untimely and irregular food habit.
- Avoid rice, curd and sour fruits together.
- Avoid lying down immediately after food and in supine position. The best recommended position is left lateral.
- Avoid smoking, alcohol, tea, coffee and aspirin type drugs on regular basis.
- Avoid stress.

Inclusion Criteria:

1. Age - 20 to 60 yrs
2. Both sexes
3. Patients with irregular diet habits
5. Patients with classical symptoms of Amlapitta.
6. Patients who were co-operative and ready give written consent.

Exclusion Criteria

1. Age below 20 yrs and above 60 yrs

2. Pregnant and lactating
3. Addicted to alcohol
4. Having any other complications or diseases associated with.

Withdrawal criteria:

- Patient not giving proper follow-up was withdrawal from the study.

Matching criteria:

- As per clinical features of Amlapitta mentioned in classics, cases were diagnosed & patients were selected for study.

Follow-ups:

- Before Treatment Assessment was done
- Follow-up on every 7th day was done

Subjective Parameters:

1. Avipaka	2. Klama
3. Utklesha	4. Vamana
5. Tiktoamlodgara	6. Hritkanthadaha
7. Aruchi	8. Udarashoola

Assessment Phase:

- Grading of Subjective parameters of assessment of study was done according to severity of symptoms.
- Before treatment score was taken on the first visit of patient in OPD and after that, follow-up schedule followed for assessment of study.

Assessment scale:

The symptoms were recorded in terms of clinical grades as per the statement of the patients.

The different gradations were done for different complains as follows:

1. Avipaka

- G0 - Natural appetite for food after 5-6 hrs of taking primary meal
- G1 - Appetite for food after 7-8 hrs of taking food
- G2 - Appetite for food after 9-10 hrs of taking food
- G3 - Appetite for food after 10-12 hrs of taking food

2. Klama

- G0 - No tiredness on routine physical work
- G1 - Feeling tiredness on routine physical work
- G2 - Feeling tiredness to do normal routine work
- G3 - Feeling of tiredness to do any work or no interest in any work

3. Utklesha

- G0 - No sensation of vomiting
- G1 - Nausea 1-3 times a week
- G2 - Nausea 4-7 times a week
- G3 - Frequent feeling of nausea with or without food

4. Vamana

- G0 - No vomiting
- G1 - Occasional vomiting

G2 - Vomiting 2-3 times a week

G3 - Vomiting every day

5. Tiktaamlodgara

G0 - No regurgitation of gastric content in to the mouth

G1 - Rare regurgitation of gastric content in to the mouth

G2 - Often regurgitation of undigested food in to the mouth

G3 - Frequent regurgitation of gastric content in to the mouth

6. Aruchi

G0 - Having good appetite

G1 - Loss of appetite for breakfast and snacks

G2 - Loss of appetite for breakfast, lunch, dinner

G3 - Aversion of any food

7. Hritkantha daha

G0 - No pyrosis

G1 - Pyrosis in empty stomach

G2 - Pyrosis in empty stomach as well as after 3-4 hrs of taking meal

G3 - Constant or frequent pyrosis

8. Udarashoola

G0 - No pain in the abdomen

G1 - Mild pain in the abdomen of low intensity

G2 - Moderate pain causing partial interruption in the work

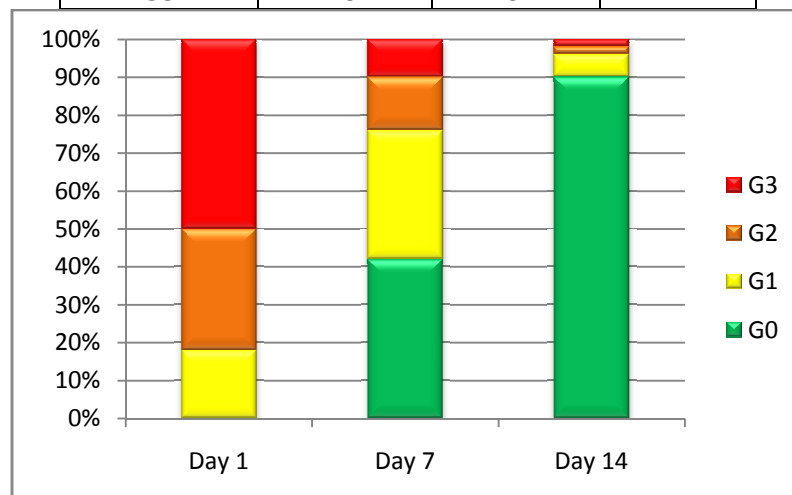
G3 - Severe pain complete interruption of work

Observations:

The observations during the procedures were recorded carefully as described below:

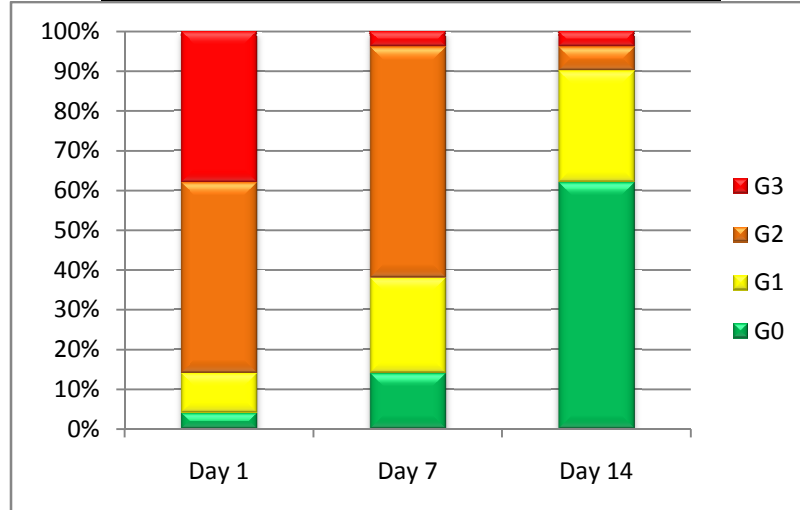
Observations of Avipak:

Avipak	Day 1	Day 7	Day 14
G0	0	21	45
G1	9	17	3
G2	16	7	1
G3	25	5	1

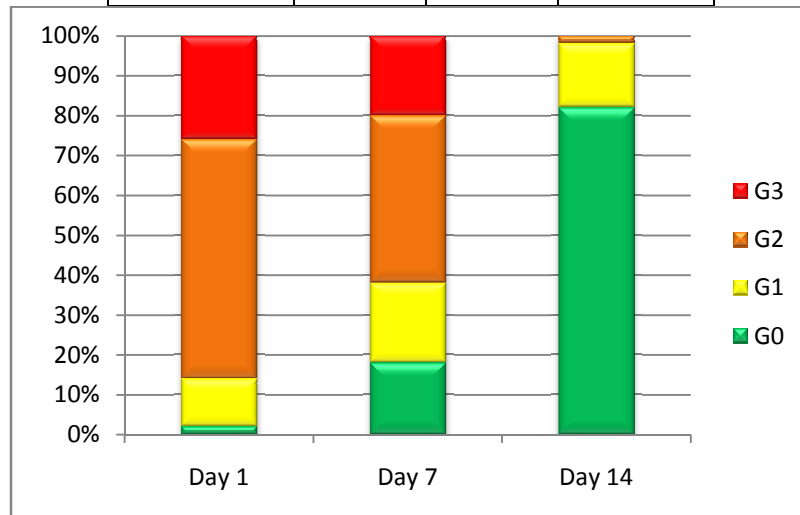
Observations of Klama:

Klama	Day 1	Day 7	Day 14
G0	2	7	31
G1	5	12	14
G2	24	29	3
G3	19	2	2

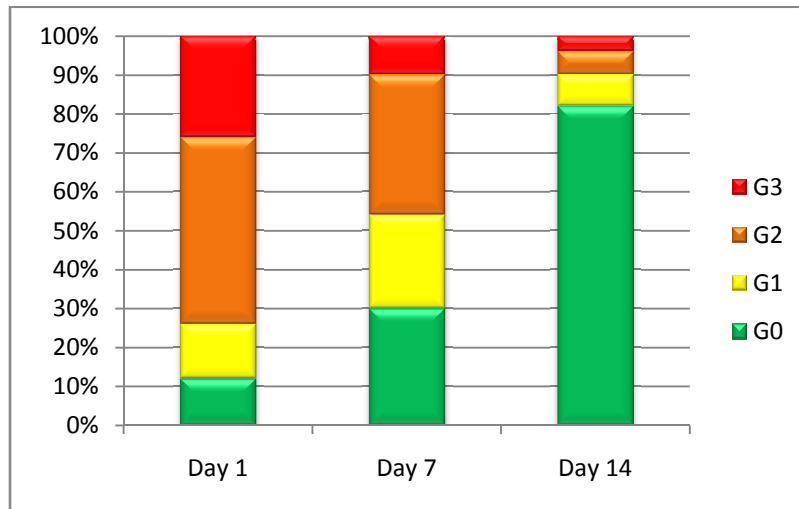
Observations of Utklesha:

Utklesha	Day 1	Day 7	Day 14
G0	1	9	41
G1	6	10	8
G2	30	21	1
G3	13	10	0

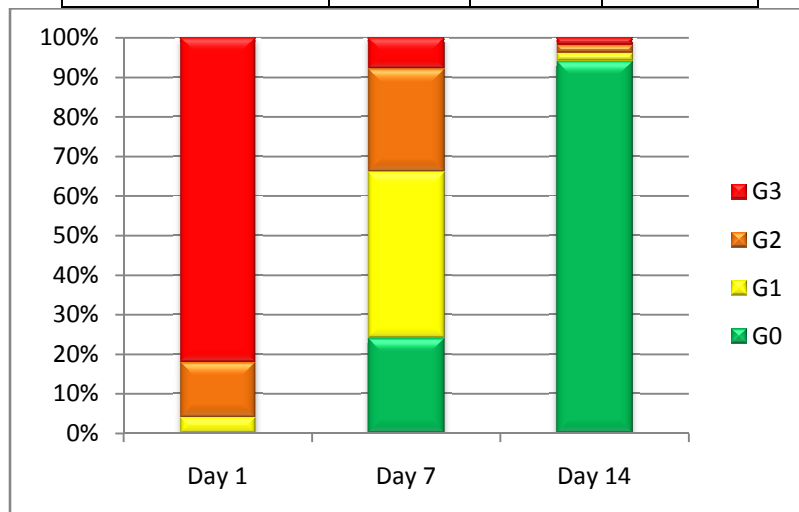
Observations of Vamana:

Vamana	Day 1	Day 7	Day 14
G0	6	15	41
G1	7	12	4
G2	24	18	3
G3	13	5	2

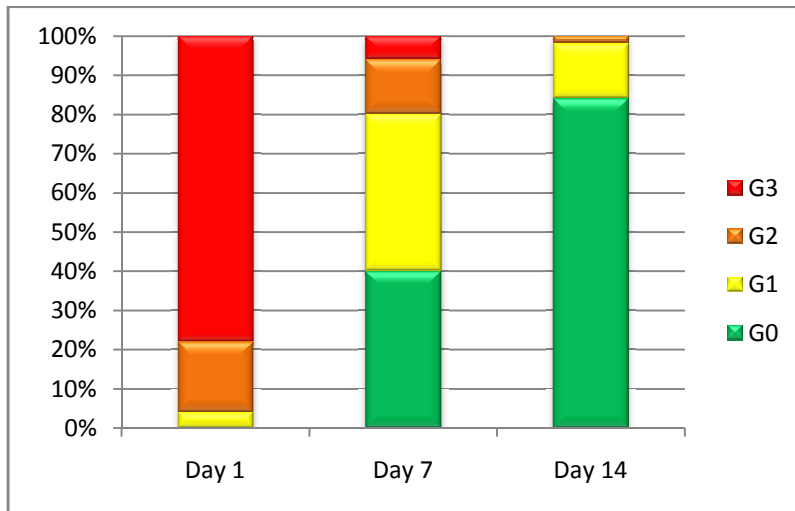
Observations of Tiktoamlodgara:

Tiktoamlodgara	Day 1	Day 7	Day 14
G0	0	12	47
G1	2	21	1
G2	7	13	1
G3	41	4	1

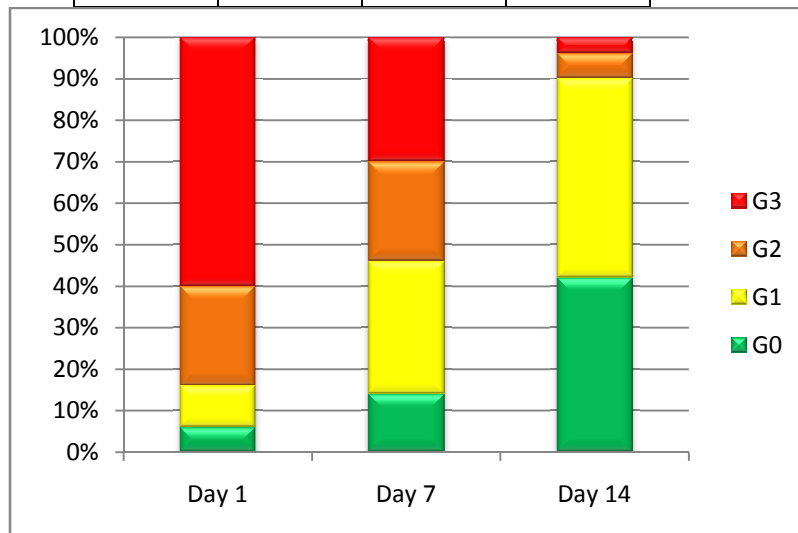
Observations of Hritkanthadaha:

Hritkanthadaha	Day 1	Day 7	Day 14
G0	0	20	42
G1	2	20	7
G2	9	7	1
G3	39	3	0

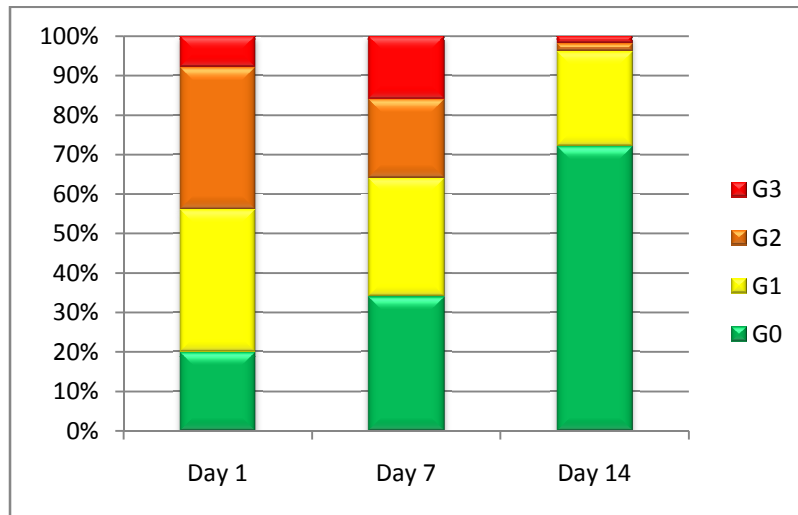
Observations of Aruchi:

Aruchi	Day 1	Day 7	Day 14
G0	3	7	21
G1	5	16	24
G2	12	12	3
G3	30	15	2

Observations of Udarashoola:

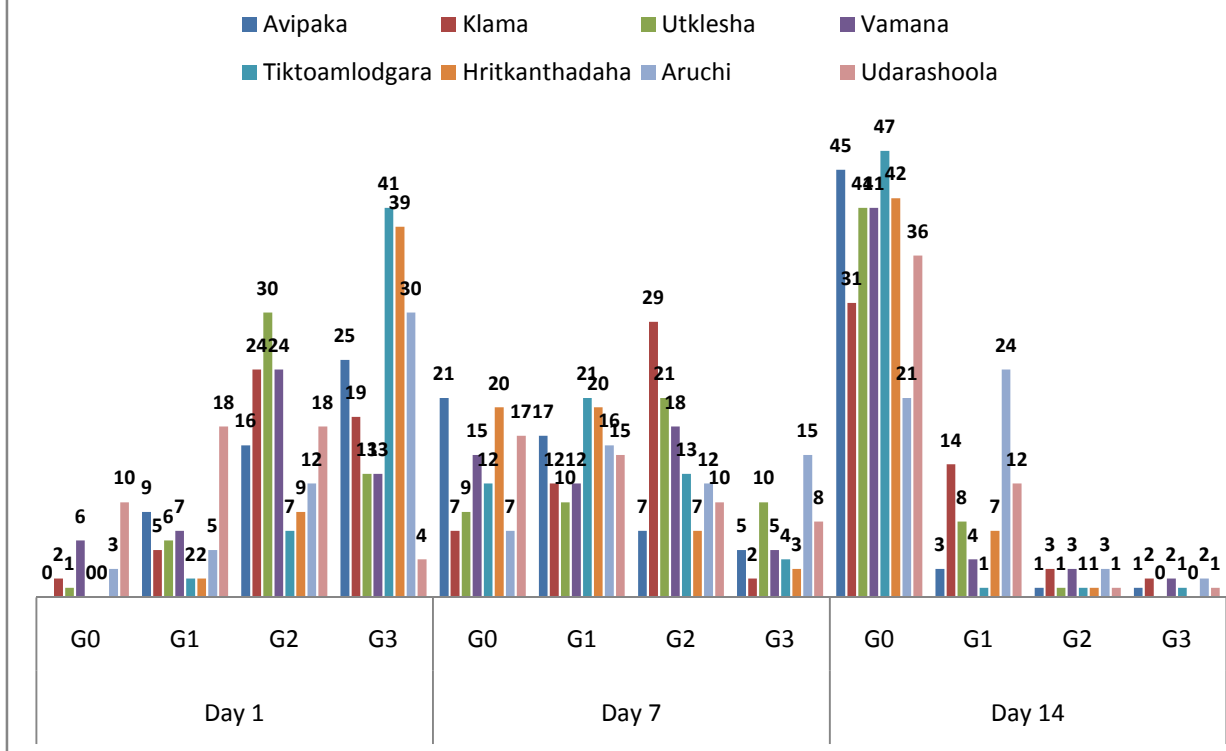
Udarashoola	Day 1	Day 7	Day 14
G0	10	17	36
G1	18	15	12
G2	18	10	1
G3	4	8	1

All observations at a glance:

Symptoms	Day 1				Day 7				Day 14			
	G0	G1	G2	G3	G0	G1	G2	G3	G0	G1	G2	G3
Avipaka	0	9	16	25	21	17	7	5	45	3	1	1
Klama	2	5	24	19	7	12	29	2	31	14	3	2
Utklesha	1	6	30	13	9	10	21	10	41	8	1	0
Vamana	6	7	24	13	15	12	18	5	41	4	3	2
Tiktoamlodgara	0	2	7	41	12	21	13	4	47	1	1	1
Hritkanthadaha	0	2	9	39	20	20	7	3	42	7	1	0
Aruchi	3	5	12	30	7	16	12	15	21	24	3	2
Udarashoola	10	18	18	4	17	15	10	8	36	12	1	1

All Observations at a Glance

RESULTS:

Present clinical study is conducted with the aim “The Efficacy of Guduchi powder in the Management of Amplapitta (Hyper Acidity)” 50 patients were randomly selected for this study.

Quantification of data:

Data recorded on the basis of clinical observations are quantified by assigning scores. The scores are assigned on the basis of the gradation of symptoms.

Statistical analysis:

- For Statistical analysis t-test is applied. As t-test is used to compare two population means where before-and-after observations on the same subjects can be tested reliably with the help of t-test. Here this test is used for comparison of observations before treatment & after treatment.
- There is only way to prove efficacy of drug, that is to test null hypothesis where mean difference in zero and then accept or reject it.
- To calculate the t-statistic, which is given by

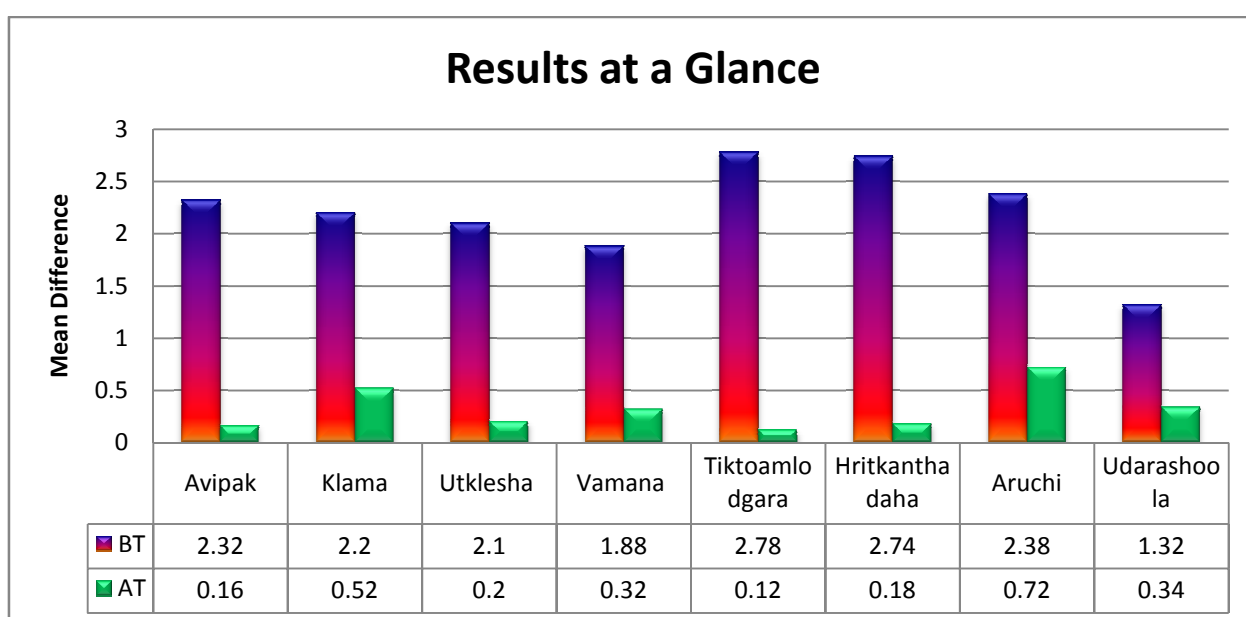
$$T = \frac{|\bar{d}|}{SE |\bar{d}|}$$

- Under the null hypothesis, this statistic follows a t-distribution with n – 1 degrees of freedom.
- If $T_{cal} > T_{table}$ then H_0 rejected and H_1 is accepted.

By calculating all the observations as mentioned above, results obtained as follows:

Effect of treatment regarding subjective parameters:

Symptoms	Avipaka	Klama	Utklesha	Vamana	Tiktoamlodgara	Hritkanthadaha	Aruchi	Udarashoola
Observations	50	50	50	50	50	50	50	50
Mean B.T.	2.32	2.2	2.1	1.88	2.78	2.74	2.38	1.32
Mean A.T.	0.16	0.52	0.2	0.32	0.12	0.18	0.72	0.34
M.Difference	2.16	1.68	1.9	1.56	2.66	2.56	1.66	0.98
P-Value	P<0.001	P<0.001	P<0.001	P<0.001	P<0.001	P<0.001	P<0.001	P<0.001
Result	H.S.	H.S.	H.S.	H.S.	H.S.	H.S.	H.S.	H.S.
Relief in %	93.10%	76.36%	90.47%	82.97%	95.68%	93.43%	69.74%	74.24%

Results at a Glance

DISCUSSION:

- Review of research work shows that no such clinical research had been carried on this typical disease with respect to the present trial drug that is Guduchi.
- Though Guduchi has katu tikta rasa its vipak is madhur. In various studies it was reported that Guduchi acts as an antacid, Medhya (anti stress activity) and also immune-modulator which strengthens the mucosal defense mechanism.
- Out of 50 patients of Amlapitta treated with trial drug, 70% patients had shown maximum improvement and 26% patients were moderately improved.
- This implies that Guduchi can be considered as an effective drug for Amlapitta
- As Amlapitta is a chronic condition, sometimes it needs a long term medication. Guduchi is best rasayan hence it will not show any adverse effect even after prolonged use.
- Statistically it has been proven that the trial drug is significantly effective to reduce all the sign and symptoms of Amlapitta.

CONCLUSION:

- From this study it is conformed that though there are lot of the drugs are available to treat Amlapitta, single drug guduchi is also significantly effective in Amlapitta.

Scope of further study:

- This trial was a time bound limited study of 14 days so an extended long term trial is required.
- Study with comparing Guduchi with other Ayurvedic as well as western drugs is needed for better comparison.
- The mode of action of the drug is not clear as such. It needs a further study.

REFERENCES

1. Thripathi Brahmanand, madhav Nidaan of Sri Madhavkara with the sankrit commentary Madhukosha, edited by Vijayrakshit and Srikanthadatta,
2. Reprint edition, Choukhambha Surabharati Prakashan, Varanasi; Chapter 51, p.225. 2002.
3. Boon Nicholas A et al., Davidson's Principle's and Practice of Medicine, 20th editions, Elsevier Publication; Chapter –22, p.884. 2006.
4. Shastri Kashinath, Edited by Pandey Gangasahay, Carak Samhita-Vidyotini Hindi commentary, Part –2, Reprint Edition, Choukhambha Bharati Academy, Varanasi; Chapter-15/47, p.460. 2004.
5. Thripathi Brahmanand, madhav Nidaan of Sri Madhav kara with the sankrit commentary Madhukosha, edited by Vijayrakshit and Srikanthadatta, Part –2, Reprint edition, Choukhambha Surabharati Prakashan, Varanasi; Chapter 51/8, p.228. 2002.
6. Gupta Vikas et al., Phytopharmacological review of Trichosanthes dioica (Patola); International Ayurvedic Medical Journal: Volume 2; Issue 3 ; May-June 2014: p.322
7. Sharma Ananth Ram, Susruta Samhita of Maharsi Sushruta, usrutavimarsini hindi commentary, Volume-1, Choukhambha Surabharati Prakashan, Varanasi, 1st edition, Chapter 45/132. p.371. 2001.
8. Tewari P V, Kasyap Samhita of Vriddha Jivakiya Tantra, Choukhambha Vishvabharati, Varanasi, Reprint edition, Chapter 16/1-30, p.630-38, 2008.
9. Atridev Gupta; Ashtang Hridaya, Choukhambha Sanskrit Prakashan; 13th edition; Varanasi; 2000; Page no.154.
10. Pandit Sri Brahma Shankar Shastri, Madhavkara virachita Madhav Nidana, with Sudhalahari of Umeshanand sharma Sanskrit Commentary, Publication of Choukhambha Sanskrit Sansthan, Benares, Edition: Reprint 1943.
11. Pandit Hari Sadashiv Shastri, edited Ashtang Hruday of Vagbhata by Arundatta and Hemadri, published by Choukhambha Surbharati Prakashan, Vranasi, reprinted in 1997.
12. Vaidya Yadavji Trikamji Acharya, edited Charak samhita with Ayurved Dipika– Commentary by Chakrapanidatta, published by Munshiram Manoharlal Publishers Pvt.Ltd.in 1981.
13. Bhavprakasa of Bhavamishra prof.K.R.Srikantha Murthy Chowkhambha Krishnadas Academy Varanasi, Page no.764
14. Bhavprakasa of Bhavamishra prof.K.R.Srikantha Murthy Chowkhambha Krishnadas Academy Varanasi, Page no.765
15. Vd. Yadavji Trikamji Acharya; Charak Samhita; Chakrapanidutta Ayurved Dipika Commentary; Choukhambha Surbharti Prakashan; Varanasi; 2009; Page no.593
16. <https://www.sciencedirect.com>
17. Bhavprakasa of Bhavamishra prof.K.R.Srikantha Murthy Chowkhambha Krishnadas Academy Varanasi, Page no.688.

MEDOVRUDDHI JANYA (OBESITY INDUCED) PANDU ROGA (ANEMIA) AND ITS MANAGEMENT WITH PUNARNAVA MANDUR: A CASE STUDY

Vd. Sunil Manikprabhu Pimple

Reader, Kayachikitsa Department, Dr. Vedprakash Patil Ayurved College & Research institute, Revgaon Road, Rohanwadi, Tq. & Dist. Jalana. Maharashtra.

Vd. Manish Madhukar Hake

Reader, Samhita Department, Sai Ayurved College Khandala, Vaijapur, Aurangabad, Maharashtra.

ABSTRACT:

Panduroga is probably the most common disorder seen in human being, now days. Because anemia is found not only with malnutrition people but it is also found in overnourished people. According to ayurveda Anemia is not restricted up to blood and blood forming haemopoietic system, but it is caused due to non-sequential transformation of food into proper body components Rasa, Rakta up to Shukra & Oja. That's why Charak Acharya mentioned Panduroga as a disease of 'Rasvaha Stotra'. Panduroga can also be developed as a result of imbalance and variation of Tridoshas due to Santarpanjanya hetvas. It is a single observational innovative case study. A female aged 36 years presented with complains of Obesity along with Panduta (pallor), Pindikodveshtana (calf muscle pain), Daurbalya (general weakness), shotha (swelling), Shrama (fatigue), Bhrama (vertigo) etc. with a history of 3 weeks. On examination, patient was slightly febrile, general condition was weak, P.R 92/min; R.R. 21/min B.P. 130/90 mm of Hg. Patient was diagnosed as Pandu (Anemia) on the basis Ayurvedic classical findings was treated with Punarnava Mandura. The routine laboratory investigations were within normal limit except Hb count which was decreased and TLC count which was raised. This case study showed effective anti-anemic activity of Punarnava Mandur.

KEY WORDS: Anemia, Pandu, Nutrition, Punarnava Mandur, Ayurveda

INTRODUCTION:

Almost all diseases are due to hypo or hyper functioning of Agni according to Ayurveda. Pandu which is also known as Anemia, in western terminology, is very common disease all over the country. A prominent diagnostic feature of Pandu is the pallor skin which occurs due to the quantitative & qualitative deficiency of Rakta dhatu caused either in the form of deficiency of haemoglobin or red blood cells due to any reason. Considering Panduta predominant as the the disease is termed as pandu roga.

In Ayurveda, Pandu is considered as a specific disease with its own pathogenesis and treatment. In western medicine, there is good treatment for Anaemia with considerable result but that is only for acute deficiencies, as like blood transfusion, but no significant therapy is there for chronic Anemia which occurs due to metabolic defects. Ayurveda can provide better alteration in this area.

पाण्डूना वक्ष्यमान् हरितादिवर्णेभ्यः प्रधानेन वर्णेनोपलक्षितो रोगः पाण्डुरोगः ॥

-च. चि. 16/1

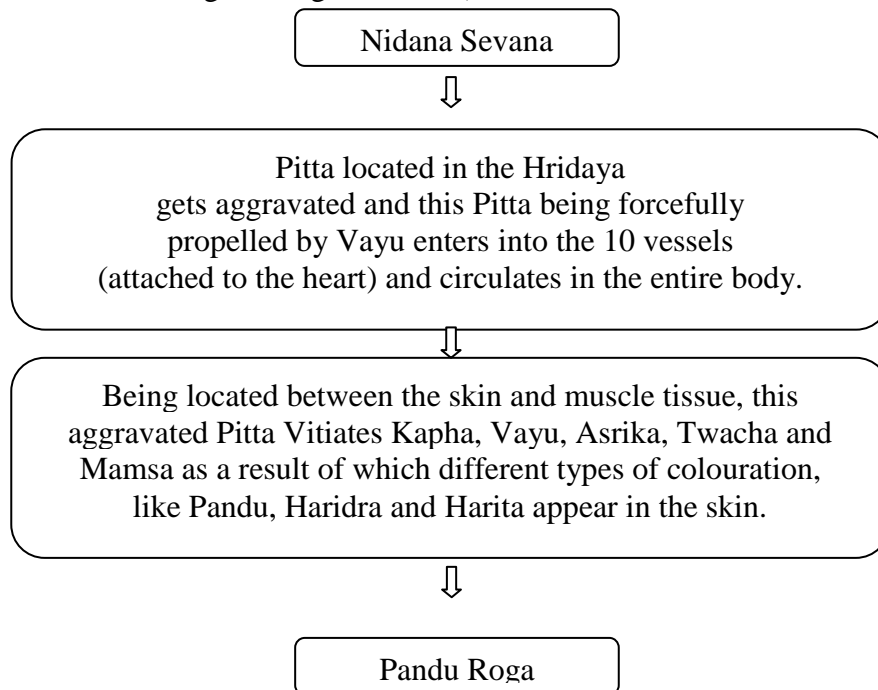
It is a disease in which haridra, haritadi varna pradhanata will be there on the skin (tvacha) so termed as pandu roga. There may be various modification of colour such as harita, haridra, etc in the

disease condition described under the Panduroga, but as the disease condition is characterized by pallor as the predominant sign, the disease is termed as Pandu Roga.

Common Causes of Pandu: Dietary reasons like, kshara, amla, lavana rasa yukta ahara aati sevan (excessive consumption), viruddha and asatmya bhojana aati sevana plays very important role in the pathogenesis of pandu roga. In the present era more of fast food style, junked foods, and baked foods add on to the pathogenesis of the diseases. Excessive intake of pitta prakopaka aharas like masha, pinyaka etc. does the pitta prakopa leading to agni vidagdhatta then stage wise pathogenesis takes place resulting into the disease. Asatmaya Bhojana and Viruddha Bhojana may inhibit normal process by producing Aam and lead to disturbance of the digestive and assimilative process. The stress are associated activities like Chinta, Shoka ,bhaya, krodha leads to the disturbace in the homeostatic condition of the body which will lead to the Panduroga.

Common Symptoms associated with Pandu: Karnashweda (tinnitus), Hatanala (suppression of the power of digestion), Durbalya (weakness), Annadwesa (repugnance against food), Shrama (fatigue), Bhrama (giddiness), Gatrashula (pain in the body), Jwara (fever), Shwasa (dyspnoea), Gaurava (heaviness), Aruchi (anorexia), Akshikutashotha (Swelling of the eyelids), Shirnalomata (small hair of body fall out), Hataprabha (loses bodily lustre), Kopana (irritable), Nidraluta (drowsy), Alpawaka (avoids speaking), Pindikodweshtana (cramps in the calf region), Katiurupadaruka (pain and weakness in the lumber region, thighs and feet) etc.

Pathogenesis:

Drug Review:

While looking at the ingredients of Punarnava Mandura, it may work in above context by its effect on Srotasa (micro channels) and Agni (digestive fire mechanism) by enhancing digestive capacity as a result of their Deepana (appetizer), Pachana (digestive) properties which will increase basal metabolic rate resulting in digestion of aam. Hence, thereby curing the disease (Pandur) and promoting immunity.

Contains of Punarnava Mandura: - Charak Samhita Chikitsa Sthana 16/93-95

Sr. No.	Ingredient	Latin Name	Proportion
01	Punarnava	Boerhavia Diffusa	1 part
02	Trivrutta	Operculina Turpethum	1 part
03	Sunthi	Zingiber Officinale	1 part
04	Maricha	Piper Nigrum	1 part
05	Pippali	Piper Longum	2 part
06	Vidanga	Embelia Ribes	1 part
07	Devdaru	Cedrus Deodara	1 part
08	Kushtha	Saussurea Lappa	1 part
09	Haridra	Curcuma Longa	1 part
10	Daruharidra	Berberis Aristata	1 part
11	Amalki	Emblica Officinale	1 part
12	Bibhitaki	Terminalia Bellirica	1 part
13	Haritaki	Terminalia Chebula	1 part
14	Danti	Baliospermum Montanum	1 part
15	Chavya	Piper Chaba	1 part
16	Indrayava	Holarrhena Antidysenterica	1 part
17	Pippali Moola	Roots of Piper Longum	1 part
18	Musta	Cyperus Rotundus	1 part
19	Chitraka	Plumbago Zeylanica	1 part
20	Kutaki	Picrorhiza Kurroa	1 part
21	Mandur Bhasma	Incinerated red oxide of iron	40
22	Gomutra	Cow Urine	Q.S.

Further Punarnava Mandura, which is considered as an efficacious drug, being successfully prescribed by Ayurvedic doctors for the management of Pandu since long period and lot of work have been done on it, but till date no work has been reported showing co-relation between obesity & anemia.

METHODOLOGY**Case Report:****General Information:**

- Age/ Sex: 36 year Female
- Desha: Anupa
- Season: Vasanta
- Date of birth: 12/01/1986
- Education: M.Sc
- Occupation: Engineer
- Marital status: Married

Chief complaints with duration:

Complain	Duration
Obesity	2 years
Panduta (pallor)	3 months
Pindikodveshtana (calf muscle pain)	20 days
Daurbalya (general weakness)	20 days
shotha (swelling)	20 days

Shrama (fatigue)	20 days
Bhrama (vertigo)	20 days
Aasyavairasyata	20 days

History of present illness:

Patient started gaining weight from 3 years after last delivery. Feeling obesity since last 2 years but there was no any problem to perform routine tasks. From last 3 months skin discoloration started but patient negated it. From last 20 days other above mentioned symptoms begun.

History of past illness:

Patient was suffers from pregnancy induced Anemia while she was primigravida

History of blood transfusion: No any

History of past surgery: LSCS

Family history:

Maternal family: Mother was obese

Paternal family: Father was history of hypertension

General examination:

- General condition: weak
- Temperature: 98.5*f
- Respiratory rate: 21/min
- Blood pressure: 130/90 mm of Hg

Ashtavidh Parikshana:

- **Nadi:** Gati: Manduk Gati Dosh: Vata
- **Mala:** Malavasthambha with Sama Mala with foul smell
- **Mutra:** Quantity: Normal Frequency: 5-6 time a day
- **Jivha:** Sama Jivha with whitish color
- **Shabda:** Shabda: Spashta
- **Sparsha:** Ushna, Snigdha
- **Druka:** Normal
- **Akruti:** Sthoola (Obese)

Diagnosis:

With the help of typical classical references condition is diagnosed as Pandu.

Interventions:

Self prepared Punarnava Madura was given to patient in the form of hand piller tablets of 250mg twice a day before meal for 45 days.

Investigations:

- Complete hemogram: Hb%, total leucocyte count (TLC), differential leucocyte count (DLC), erythrocyte sedimentation rate (ESR), and packed cell volume (PCV), mean corpuscular volume (MCV), mean corpuscular hemoglobin (MCH), mean corpuscular hemoglobin concentration (MCHC), platelet count and peripheral smear
- Blood biochemistry: Serum iron, total iron binding capacity (TIBC)

Subjective Parameters: subjective parameters were examined before & after treatment

- Hb%
- Serum iron levels

- TIBC
- BMI

Objective Parameters: Objective parameters were examined every 15 day

- Panduta
- Pindikodveshtana
- Daurbalya
- shotha
- Shrama
- Bhrama
- Aasyavairasyata

The total effect of the therapy was assessed as follows:

- Complete relief (**R4**): 100% disappearance of symptom was considered as complete relief
- Marked improvement (**R3**): 76–99% relief was considered as markedly improvement
- Moderate improvement (**R2**): 51–75% relief was considered as markedly improvement
- Mild improvement (**R1**): 25–50% relief will be considered as markedly improvement
- Unchanged (**R0**): Below 25% relief was considered as unchanged.

Observations:

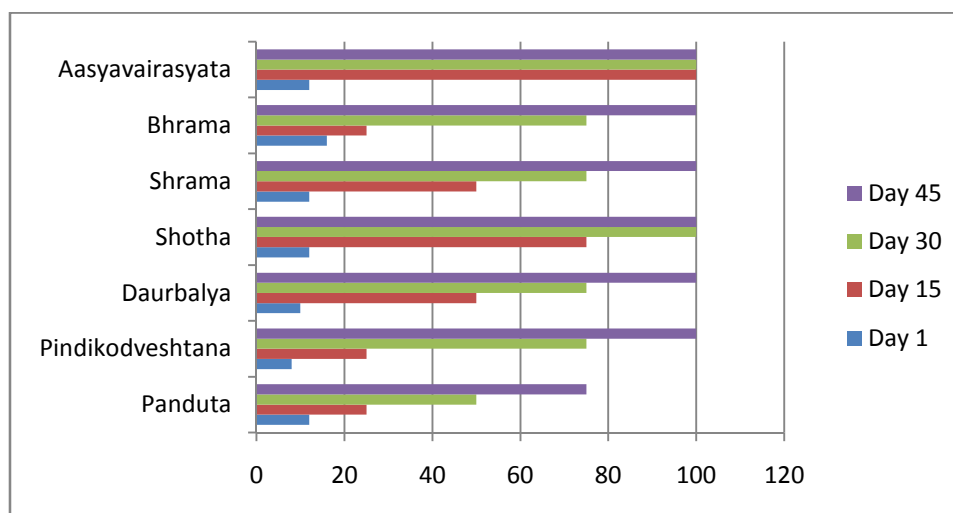
The changes observed in signs and symptoms were assessed by adopting suitable scoring methods and the objective signs by using appropriate clinical tools.

Investigation report: Observations of Subjective Parameters

Parameter	Result BT	Result AT	Normal Range
Total RBC count	5.3 m/cumm	5.2 m/cumm	4-5.2
Hb%	7.3 gm%	11.2 gm%	11-14
Total WBC Count	16800 /cumm	15400 /cumm	5000-15000
Platelet count	452000 /cumm	601000 /cumm	150000-450000
Hematocrit	29.9 %	32.6 %	34-40
MCV	55.9 fL	60.7 fL	75-87
MCH	13.6 Pg	17.6 Pg	24-30
MCHC	24.4 %	29.5 %	32-36
Differential WBC Count (Manual by Microscopy)			
Neutrophils	32%	34%	25-70
Lymphocytes	61%	61%	30-70
Eosionphils	05%	03%	0-4
Monocytes	02%	02%	0-10
Basophils	00%	00%	0-1
Microcytosis	+	+	+
Hypochromia	+	+	+
Anisocytosis	+	+	+
Serum Iron levels	55 mcg/dl	67 mcg/dl	60-170
TIBC	224 mcg/dl	310 mcg/dl	240-450
BMI	39.14	36.87	18.5-25

Follow-ups: Observations of Objective Parameters

Symptom	Day 01	Day 15	Day 30	Day 45
Panduta	R0	R1	R2	R3
Pindikodveshtana	R0	R1	R3	R4
Daurbalya	R0	R2	R3	R4
Shotha	R0	R3	R4	R4
Shrama	R0	R2	R3	R4
Bhrama	R0	R1	R3	R4
Aasyavairasyata	R0	R4	R4	R4

It was noted that Aasyavairasyata vanished completely within first 15 days. It indicates that Punarnava Madur digested samata and increased hunger. To heal, body needs more energy and that comes from food viz. As Aasyavairasyata vanished Shoth along with dourbalya & Sharama were also decreased. Till the end of the month shotha was completely disappeared and almost all other symptoms were satisfactorily decreased except discoloration of skin. At the end of the study it is found that, Hb gm% was raised up from 7.3 to 11.2, Serum Iron level was raised up from 55mcg/dl to 67mcg/dl and TIBC % was raised up from 224mcg/dl to 310mcg/dl. BMI decreased from 39.14 to 36.87. Also till end of the study Panduta was satisfactorily diminished.

CONCLUSION:

The complete health achieving of patient may take a month or two more but this case have generated a proof of concept that, Punarnava Mandura is very effective in the management of Obesity induced anemia. Further studies should be done for more evaluation.

REFERENCES:

01. Charak Samhita, Vaidya Harishchandra Singh Kushavaha, Acharya Charak virachita Charak Samhita with Ayurved Dipika and Ayushi Hindi Commentary, Volume 2, Publication of Chaokhamba Sanskrit Sansthan, Varanasi, Edition: Reprint 2012.
02. Agnivesha. charaka samhitha. commentary by chakrapani datta. edited Vaidya yadavaji trikamji Acharya. Ayurveda deepika. Sanskrit Commentary. reprint. Varanasi: Choukambha surbharati prakshan; 2008, 3rd chapter, Chikitsa sthana, verse 145, 410pp.
03. Anonymous. Yogaratanakara. Dr.Indradev tripathi and Dr. Daya Shankar tripathi, vaidhya prabha hindi commentary. Varnasi: chowkhamba krishnadas academy, verse 96-97, 190pp.
04. Gaskell H, Derry S, Andrew Moore R, McQuay HJ. Prevalence of anaemia in older persons: Systematic review. BMC Geriatric. 2008;8:1. [PMC free article] [PubMed] [Google Scholar]
05. Kaviraj Ambikadatta Shastri., editor. Varanasi: Chaukhamba Sanskrit Sansthan; 2005. Sushruta, Sushruta Samhita, Sutra Sthana, Aturopakramaniya Adhyaya, 35/36. Reprint ed. 135. [Google Scholar]
06. Shukla D, Chandola HM. Thesis. Jamnagar: Manas Roga and Manovijnana Dept, IPGT and RA, Gujarat Ayurved University; 2007. Role of Manasika bhavas in Akalaja jara (ageing) and comparative study of its management with Guduchyadi and Bhrungaraja Rasayana", M.D. [Google Scholar]

07. Vaidya Jadavji Tirkamji Acharya., editor. 2nd ed. Varanasi: Chaukhamba Surbharati Prakashana; 2005. Agnivesha, Charaka, Dridhabala, Charaka Samhita, Chikitsa Sthana, Pandurogachikitsa Adhyaya, 16/93-96. 530. [Google Scholar]
08. Shantharam KS, Gopinath BG, Mangalgi SG. Thesis. Mysore: Kayachikitsa Department, Gov Ayurvedic Medical College, RUGHS; 1986. Management of Pandu roga associated with Shotha, M.D. [Google Scholar]
09. Sengupta S, Panda N, Mahapatra SK. Thesis. Puri: Dept of Kayachikitsa, Gopalbandhu Ayurveda Mahavidhalaya; 1996. A clinical study on Pandu associated with Ankushmukhi krimi-Ankylostoma duodenale and its management by punarnavadi manduram, M.D. [Google Scholar]
10. Bombarde DT. Thesis. Bombay: Dept. of Kayachikitsa, R.A Podar Medical College (Ayu); 1987. Effect of Punarnavadi Mandura in Pandu Roga, M.D. [Google Scholar]
11. Vasundhara S, Tiwari PV. Thesis. Varanasi: Dept. of Prasuti – Balaroga, Faculty of Ayurveda, Institute of Medical Science, B.H.U; 1980. Treatment of garbhini pandu with punarnava mandoora. M. D. [Google Scholar]
12. Geneva, Switzerland: WHO; 1968. [Last accessed on 2011, 21 July]. World Health Organization. Nutritional Anaemias. Report of a WHO Scientific Group.

REVIEW OF NIMBA & ITS ANTIBACTERIAL ACTIVITY IN DUSHTA VARANA (Infected Piercing Wound) A CASE STUDY

Dr. Girish Shriramrao Shrungarputale

Reader, Dravyaguna Vigyan Department, Aditya ayurved college, Beed Maharashtra.

Dr. Renu Rameshchandra Vyawahare

Reader, Shalakyta Tantra Department, S. S. V. P. Ayurved college, Hatta, parbhani, Maharashtra

ABSTRACT:

Before 19th century and after the period of Sushrutacharya; in surgical history, death from infection was common. If the bacterial count in wound exceeds 10 organisms per gram of tissue, then the wound would not heal by any means. Bacteria prolong the inflammatory phase and interfere with wound. Hence In day to day practice, treating the infected wound is a big task even with the help of western medical science. In the present study, prime focus was to evaluate the antibacterial activity of Nimba in the management of Dushta Vrana. It is a single observational innovative case study. A female aged 26 years presented with a non-healing wound of piercing on right ear along with some other symptoms with a history of 3 weeks. On examination, wound was found infected, patient was moderately febrile, general condition was weak, P.R 78/min; R.R. 16/min B.P. 130/90 mm of Hg and Ayurvedic findings was Saamata & at the site of wound Kandu, vedana, strava, durgandhi, Daha & Vaivarnyata . The routine laboratory investigations were within normal limit except Hb count which was decreased and TLC count which was raised. This case study showed effective antibacterial activity of Nimba.

INTRODUCTION:

Now days Due to globalized and fast moving world life has become more hectic. Population explosion produces in crowded roads resulting increased road traffic accidents. There is struggle in everything which exposes us to many injuries and infections. Health related factor and Awareness among people about health are being vanished day by day. Because of these, major injuries tend to get neglected and converting in to infected wounds.

Wounds having worst possible pain, oozing, discoloration and foul smell are the characteristics of Dushta Vrana according to Acharya Charaka, This is yet true. Acharya Charaka says an ideal medicine should have many properties, the various forms of it can be used, it should be available easily and in ample amount and it should be an appropriate drug for condition.' These are the properties of ideal medicine. As Nimba fulfills all above qualities of ideal medicine and it is readily available naturally all over the country, these are great benefits of Nimba.

The factors affecting wound healing include general factors like age, nutrition, diseases, diabetes, anemia, uremia, etc. and local factors like blood supply, position of wound and tensile. Strength of the wound infection being the most important one, treating an established infection has been many substantial developments in reducing the mortality associated with surgery.

In Ayurvedic history Neem seed oil is used to treat certain chronic skin diseases, ulcers different type of merits, leprosy, gum & dental troubles & the seed oil is Said to be non-mutagenic. However in 21st century it is necessary to explain the scientific approach, rationality, efficacy, mode

of action and necessity of Ayurvedic drugs by using modern technology and international standard parameters. Hence special efforts have been taken to present scientific data in this case study.

CASE REPORT:

A female aged 26 years presented with a non-healing wound along with some other symptoms with a history of 3 weeks. On examination, wound was found infected, patient was moderately febrile, general condition was weak, P.R 78/min; R.R. 16/min B.P. 130/90 mm of Hg and Ayurvedic findings was as follows:

- Daourbalya
- Samata
- Daha
- Ashtipeeda
- Sandhi Shool
- Shira shool
- Netra Strav
- Karnashwed
- Galagraha

At the site of wound findings was:

- Kandu
- Vedana
- Srava
- Durgandhi
- Daha
- Vaivarnyata

METHODOLOGY

Diagnosis:

This wound was diagnosed as “Infected Lacerated wound” because before 3 weeks patient went for Piercing of helix of her ears but not followed proper aseptic precaution after Piercing and she negated the wound and continued her work without proper dressing of wound. After 4 days she found pus formation in the wound. Even after several dressing and oral medications there was no relief and symptoms were still present and till end of the 3 weeks wound became worst. She was advised for hospitalization for a kind of surgical treatment.

Laboratory investigation Advised:

- CBC
- Erythrocyte sedimentation rate
- B.T & C.T
- Blood sugar level.
- HIV
- HBsAg
- Urine Routine & microscopic examination.

The routine laboratory investigations were within normal limit except Hb count which was decreased 9g/dl and TLC count which was raised 22.6 thousand/ul.

Site of Wound: Wound was present on right ear involving Helix, Triangular fossa, Scapha, superior & inferior crus of ear.

Size of Wound: Width 2.5 cm, length 3 cm, superficially

Intervention:

Self extracted Neem seed oil was applied to patient once daily covering whole wound as well as on associated discolored area for 15 days.

Review of Drug:

Neem is very common tree in India. It is a large evergreen dense tree growing some 10 to 15 meter tall with a girth of about 2 to 3 meter. The leaves of this are divided into numerous leaflets, each resembling a full 10-15 growth leaf. Neem tree has played an important role in Ayurvedic medicines & Agriculture since the time immemorial.

Neem is a member of the meliaceae family & its role as health promoting effect is attributed because it is rich source of antioxidant. Neem plant is a helps to produce more than 300 primary & secondary metabolites, It is particularly rich in triterpenoids. Leaf & seed extracts of a Neem were tested for anti-dermatophytic activity & found effective against various dermatophytes such as trichophyton rubrum and some other bacteria & fungi.

Other Names of Nimba:

Arishta, Pichumarda, Pichumanda, Sarvatibhadra, Hinguniryasa, Yavaneshta, Shukaprya, Neta, Subhadra, Prabhadrha, Sutikta

Properties of Nimba:

Rasa: Tikta

Anurasa: Kashaya

Veerya: Sheeta

Vipaka: Katu

Guna: Laghu, Ruksha, Vata-pitta-kara

Karma: Generally all parts of Neem have following health benefits:

- Sheeta - Nimba imparts cooling qualities to the body.
- Laghu - undergoes digestion and absorption pretty easily and quickly.
- Grahi - helps in absorbing moisture from the intestine. Dries up and cleans up the moisture in wounds and ulcers.
- Katu - has pungent taste. It also undergoes pungent taste conversion after digestion. Tikta - has bitter taste
- Agnikrut - improves digestion process
- Vatakrut - increases Vata
- Ahrudya - not so good for heart.
- Shramahara - relieves tiredness
- Truthara - relieves excessive thirst. Since it decreases Pitta, it is useful in fever and associated thirst.
- Kasahara - Helps to relieve cough. It is very useful in infective respiratory problems. It has anti-microbial properties.
- Jwarahara - Useful in fever, due to its potent anti microbial phyto-chemicals.

- Aruchihara - Helps to relieve anorexia. Bitter tasting herbs, though very difficult to consume, have this unique property of relieving anorexia.
- Krumihara - Actual translation is - relieves worms. Nimba is useful in intestinal worms, infested wounds, and as an anti -microbial agent.
- Vranahara - Helps to cleanse and heal wounds quickly.
- Pitta - Kaphahara - Balances Pitta and Kapha. Though neem has cold quality, it helps to balance Kapha (which also has cold quality). This is due to its other properties such as Katu vipaka (pungent taste conversion after digestion).
- Chardi - hrillasa hara - Helps to relieve nausea and vomiting Kushtahara - Useful in numerous skin diseases
- Mehanut - Useful in diabetes and disorders related to urinary tract.

Other uses of Nimba:

This calms kapha and pitta, useful in fungal, bacterial & worm infestation, skin diseases, ulcers and wounds.

Classical categorization:

Charaka Samhita - Kandughna, Tiktaskandha

Sushruta Samhita - Aragwadhadi, Guduchyadi and Lakshadi

Neem tree has as attracted worldwide Prominence owing to its wide range of medicinal properties. Neem constituents have been demonstrated to exhibit immunomodulatory, anti inflammatory, Antifungal Antioxidant, Antimutagenic properties. Leaf & seed extracts of a Neem were tested for anti-dermatophytic activity & found effective against various dermatophytes such as trichophyton rubrum and some other bacteria & fungi hence neem seed oil found perfectly suitable for present study.

Detail Procedure:

1. Washed the wound with N.S. & H₂O₂ simultaneously
2. Wound is explored to detect its infection and rule out the underline injuries if any.
3. With all aseptic precautions, applied Neem seed oil with the help of gauze piece on the wound and apply bandage over it.
4. Patient was advised to apply Neem seed oil on wound locally, daily once for next 15 days.

Observations:

The changes observed in signs and symptoms were assessed by adopting suitable scoring methods and the objective signs by using appropriate clinical tools.

The total effect of the therapy was assessed as follows:

- Complete relief (**R4**): 100% disappearance of symptom was considered as complete relief
- Marked improvement (**R3**): 76–99% relief was considered as markedly improvement
- Moderate improvement (**R2**): 51–75% relief was considered as markedly improvement
- Mild improvement (**R1**): 25–50% relief will be considered as markedly improvement
- Unchanged (**R0**): Below 25% relief was considered as unchanged.

Subjective parameters:

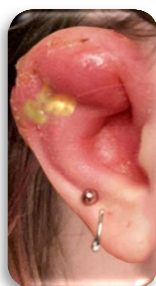
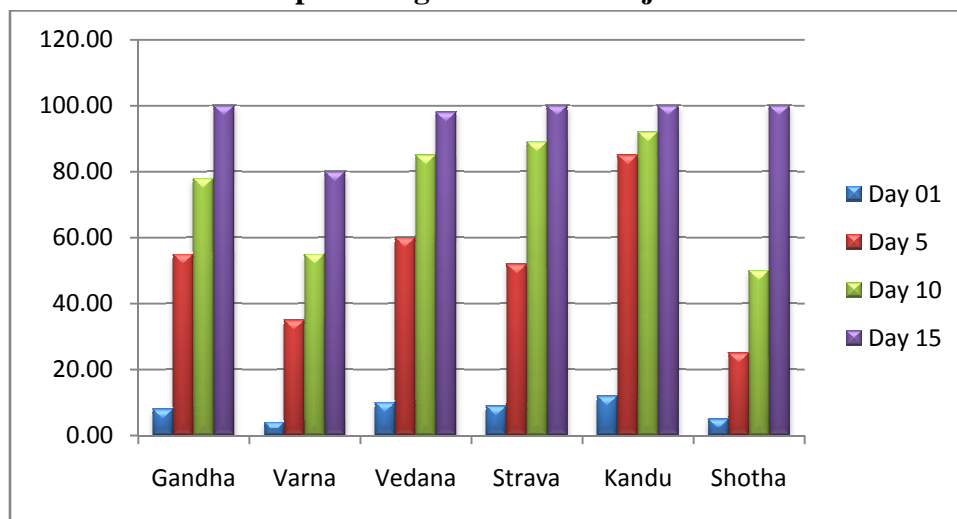
1. Gandha

2. Varna
3. Vedana
4. Strava
5. Kandu
6. Shotha

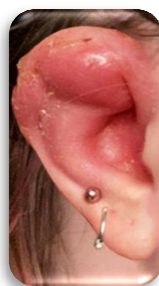
Follow-ups: Observations of Objective Parameters

Symptom	Day 01	Day 5	Day 10	Day 15
Gandha	R0	R2	R3	R4
Varna	R0	R1	R2	R3
Vedana	R0	R2	R3	R4
Strava	R0	R2	R4	R4
Kandu	R0	R4	R4	R4
Shotha	R0	R1	R2	R4

Observations of percentage of relief in Objective Parameters:

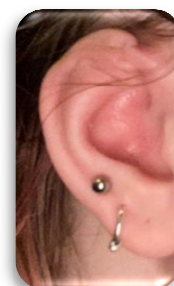
Day 01

Day 05

Day 10

Day 15

CONCLUSION:

It was noted that kandu vanished completely within first 5 days. Kandu is sign of Vata and oil always proven best for vata related problems. It indicates that Nimba Taila provide soothing effect at the site of injury. Stopping of strava indicates that infection was destroyed and this milestone achieved by 10th day. Also all other symptoms satisfactorily diminished by the end of this study i.e. 15th Day. The complete health achieving of patient may take a week or two more but this case have generated a proof of concept that, Nimba tail is very effective in the management of Dushta Vrana. Further studies should be done for more evaluation.

REFERENCES:

1. Charak Samhita, Vaidya Harishchandra singh Kushavaha, Acharya Charak virachita Charak Samhita with Ayurved Dipika and Ayushi Hindi Commentary, Volume 2, Publication of Chaokhamba Sanskrit Sansthan, Varanasi, Edition: Reprint 2012.
2. Agnivesha. charaka samhitha. commentary by chakrapani datta. edited Vaidya yadavaji trikamji Acharya. Ayurveda deepika. Sanskrit Commentary. reprint. Varanasi: Choukambha surbharati prakshan; 2008, 3rd chapter, Chikitsa sthana, verse 145, 410pp.
3. Anonymous. Yogaratnakara. Dr.Indradev tripathi and Dr. Daya Shankar tripathi, vaidhya prabha hindi commentary. Varnasi: chowkhambha krishnadas academy, verse 96-97, 190pp.
4. K.R. Shrikantha Murthy, Sushruta Samhita, Chaukhamba Orientalia Varanasi; 1st Edition, Vol I, Page no. 162
5. Dr. Anantaram Sharma, Sushrut Samhita,Part 1, Chaukhamba Surbharati Prakashan, Varanasi 2013, Page no.211
6. Dr. Anantaram Sharma, Sushrut Samhita,Part 1, Chaukhamba Surbharati Prakashan, Varanasi 2013, Page no.211
7. Dr. Anantkumar Shekokar & Dr. Kanchan Borkar, Textbook of Shalyatantra, Part 1, Shantanu Prakashan, Ahemadnagar, 2014, Page no. 356-357
8. Atridev Gupta; Ashtang Hridaya, Chaukhamba Sanskrit Prakashan; 13th Edition; Varanasi; 2000; Page no.154
9. K.R. Shrikantha Murthy, Sushruta Samhita, Chaukhamba Orientalia Varanasi; 1st Edition, Vol III, Page no.127
10. Love & Bailey, Textbook of Surgery; Edward Arnold (Publishers) Ltd. 23rd Edition; Newyork; 2000; Page no.29

HOMOEOPATHIC MANAGEMENT OF BRONCHIAL ASTHMA :- A REVIEW

Guide

Dr. Anagha Beedkar

Dr. Mahesh Kumar Samrite

Guru Mishri Homoeopathic Medical College, Maharashtra.

ABSTRACT:-

Asthma is a chronic inflammatory disease that Causes hyper reactivity of the airways of lungs leading to wheezing, shortness of breath, chest tightness, and coughing. Asthma is common and prevalent worldwide. There is no age bar for it, but nearly 50% of cases develop before the age of 10 years and mostly before age 30. In day to day practice homeopaths see bronchial asthma commonly in high population area or in polluted area. According to the World Health Organization (WHO), it is currently affecting 235 million people approximately worldwide

KEYWORDS:- Bronchial asthma, Homoeopathic management.

INTRODUCTION:-

Asthma is defined as reversible obstruction of large and small airways due to hyperresponsiveness to various immunologic and non-immunologic stimuli. The disease is intermittent and characterised by recurrent episodes of cough, tightness, dyspnea, and wheezing. It is the most common chronic disease in children and adults and is a leading cause of emergency room visits, hospital admissions, For reasons not entirely clear the prevalence and mortality of asthma are increasing worldwide.

ETIOLOGY:-

It is believed that Asthma occurs through a combination of genetic factors and environmental exposure to allergens and irritants.

Genetics:

Family history of the condition is one of the most important causes of Asthma. It is generally seen that children of asthmatic parents have a much higher chance of being asthmatic. Chances of Asthma are also high when there is family history of allergic diseases such as Rhinitis, Urticaria and Eczema.

Environmental factors:

Substances such as dust, mites, feathers, pollen, molds, pet dander, etc. are leading causes of Asthma. They are known as "triggers" and "allergens" since they kick start the allergic reaction in Asthma.

Seasonal:

Exposure to dry wind, cold air, or sudden changes in weather can exacerbate an asthmatic episode, especially in children.

Aspirin and other related substances:

Ingestion of aspirin or non-steroidal anti-inflammatory agents can worsen Asthma.

Air pollutants:

Some people show symptoms when exposed to environmental conditions containing increased concentration of airborne pollutants like smoke, strong fumes or odors like household sprays, paint, and gasoline.

Occupational Asthma:

Air pollution due to industries from various sources like coal mining, gold mining, cotton textile industries, fumes from welding, gases, etc. is among the rising causes of Asthma.

Infections:

The most common stimuli that evoke acute exacerbations of asthma are respiratory infections brought on by different viruses. Infections are major causes of Asthma.

Exercise:

Physical exertion can evoke or worsen asthma attacks. Inhalation of cold air during physical exertion adds on to the asthmatic response.

Food preservatives:

Causes of Asthma also include sulfites and preservatives added to some types of foods and beverages.

Emotional stress:

Severe psychological factors like mental stress, fear or anxiety can worsen the disease progress.

CLINICAL FEATURES:-

The severity of asthma varies from mild to severe and it is a chronic disease. An asthma attack is actually an acute exacerbation of the disease. When an attack is not there, it does not mean that Asthma is not there. The symptoms of Asthma consist of a triad of Dyspnea, Wheezing and Cough.

Symptoms of Asthma include:**Cough:**

Cough can be productive or dry, and is especially seen in early morning and at night.

Breathlessness: Difficulty in breathing due to mucous plugging and airway spasm is worse by any physical activity like climbing stairs.

Chest tightness: Tightness of chest or pain in chest is present along with other symptoms of asthma.

Wheezing: Wheezing is an abnormal whistling sound due to difficult respiration. Wheezing is more commonly seen in children than adults.

Symptoms of Asthma in severe cases include:

Bluish discoloration of lips and face with nasal flaring

Severe Breathlessness

Bronchial secretions

Rapid pulse

Sweating

Decreased level of consciousness

Prominent Central cyanosis

In severe attacks, the accessory muscles (sternocleidomastoid and scalene muscles of the neck) become visibly active and in extreme situations, patient may begin a gasping type of respiratory pattern.

Less typically, a patient with asthma may complain of intermittent episodes of non-productive cough or breathlessness on exertion. Children most often experience these symptoms of Asthma and they tend to interfere in daily activities, sports and games.

DIAGNOSIS:-

The diagnosis of asthma is clinical in most cases. Recurrent attacks of wheezing or spasmodic cough are highly suggestive of bronchial asthma, Chest x-ray film, Absolute Eosinophil counts, pulmonary function tests(PFT), Allergy tests.

HOMOEOPATHIC MANAGEMENT:-

Curative medicines in Treatment For Bronchial Asthma that works very well for patients of all ages. Every remedy is carefully prescribed on the basis of the patient's history and the correct homeopathic medicine can prevent spread of infection and unnecessary complications. Homeopathic is very subtle and gentle and brings immense relief to the patient without causing any side-effects.

Few of our amazing remedies include:-

Rumex: Nose dry, tickling in throat-pit causes cough, copious mucus discharge from nose and trachea, dry, teasing cough, preventing sleep, < by pressure, talking, and specially by inspiring cool air and at night.

Antimonium Tartaricum:- There is will be sub crepitates rales all through the chest, marked wheezing when the patient breathes the cough sounds loose and yet the patient cannot raise it.

Arsenicum Album:- It is useful for asthma with restlessness and anxiety. Asthmatic attacks after mid night. During the attack, the patient cannot lie down but has to sit with head bend forwards. Attack subsides after 3-4am

Spongia tosta:- Spongia tosta is strongly indicated by a barking cough during an asthma attack.

Labored breathing has a sawing sound and little mucous is produced. The person may feel best when leaning forward or when sitting up and tilting the head back. There is aggravation from cold drinks

Kali bichromicum:- fat, chubby, light haired children; wheezing cough with retching and expectoration of tough, stringy mucus, which forces him to sit up, bent forward; sensation of choking on lying down; < undressing, after eating,

Natrum sulphuricum:- hydrogenoid basis; often indicated in the catarrh of children living in damp cellars, inclined to respiratory troubles, > in wet weather.

Aralia diadema:- Hydrogenous constitution; abnormal sensitiveness to damp and cold, inability to live near fresh water, lakes, rivers, Dry cough, choking sensation, attack comes on after first sleep, worse lying down.

REFERANCES:-

1. Kasper Dennis L, Braunwald E, Fauci A. S, Hauser S. L, Longo D. L, Jameson L.J. Harrison's Principles of Internal Medicine. 16th ed. New York: McGraw Hill Companies, Inc;
2. Das Krishna K.V. Textbook of medicine. 5th ed. New Delhi: Ajanta offset & packagings Ltd;
3. Nelson Essentials of pediatrics (Third edition)
4. Homoeopathic Materia Medica, by Dr. William Boericke, MD
5. Homoeopathic therapeutics by Dr. Samuel Lilienthal, MD, B. Jain publishers.
6. <https://www.welcomecure.com/diseases/bronchial-asthma/overview>
7. <http://jmedpharm.com/index.php/home/article/view/131/149>

ROLE OF UV RADIATION IN CARCINOGENESIS: CONSEQUENCES AND PREVENTION

Megha Kumre

Assistant Professor, Department of Zoology, Government College Chourai (Chhindwara), Madhya Pradesh, India

ABSTRACT:

Ultraviolet (UV) radiation is the physical factor to induce carcinogenesis in living organisms. Cells damages from repeated exposure of UV radiation. UV radiation causes non melanoma skin cancer and malignant melanoma. The toxicity of UV from sunlight and therapeutic artificial lamps are current concern for human health. Chronic exposure to UV irradiation leads to carcinogenesis. UVA (315 -400 nm) and UVB (280 -315 nm) exposure is a major risk factor for melanoma development. Awareness of the role of UV-radiation is very important for the people to lower the risk of melanoma genesis. It is hard to develop curative therapies and effective preventative strategies. So, here we discuss the mechanisms of UV -induced skin cancer and understand its therapeutics as well as prevention aspects.

KEYWORDS: UV radiation, UVA, UVB, melanoma, skin cancer.

INTRODUCTION:

The ultraviolet (UV) radiation that reaches the surface of the Earth regulated by stratosphere. From decades Ozone layer is controlling the ultraviolet light effect on earth. But increased air pollution which contains many harmful gases like chlorofluorocarbon leads to depletion of the ozone layer. This depletion further elevated the transmission of UV rays to the earth directly in extent level[1-3]. Cancer is the most concerned disease worldwide. Among all type of cancer skin cancer is most prominent and represent 40 -50% of all cancers diagnosed in the US only. Two type of skin cancer are there: non -melanoma skin cancers (NMSCs) and melanoma. Melanoma is the most lethal skin cancer. Recent advancements in targeted therapy (vemurafenib) and immunotherapy (pembrolizumab) for melanoma are going on[4].

Source of UV radiation

Solar ultraviolet radiation

The sun emits UV radiation is further divided into three sections, each of which has different biological effects: UVA (320 – 400 nm), UVB (280 – 320 nm), and UVC (200 – 280 nm). UVC is blocked from reaching the Earth's surface by the ozone layer, but accidental exposure could occur from manmade sources, such as germicidal lamps. UVA and UVB radiation both reach the Earth's surface in sufficient amounts that can cause many consequences in human skin and eye. UVB are absorbed into the skin, producing erythema, burns, and eventually skin cancer. UVA is a component of solar UV radiation to which we are exposed, it is like weak carcinogen, and cause aging and wrinkling of the skin [5].

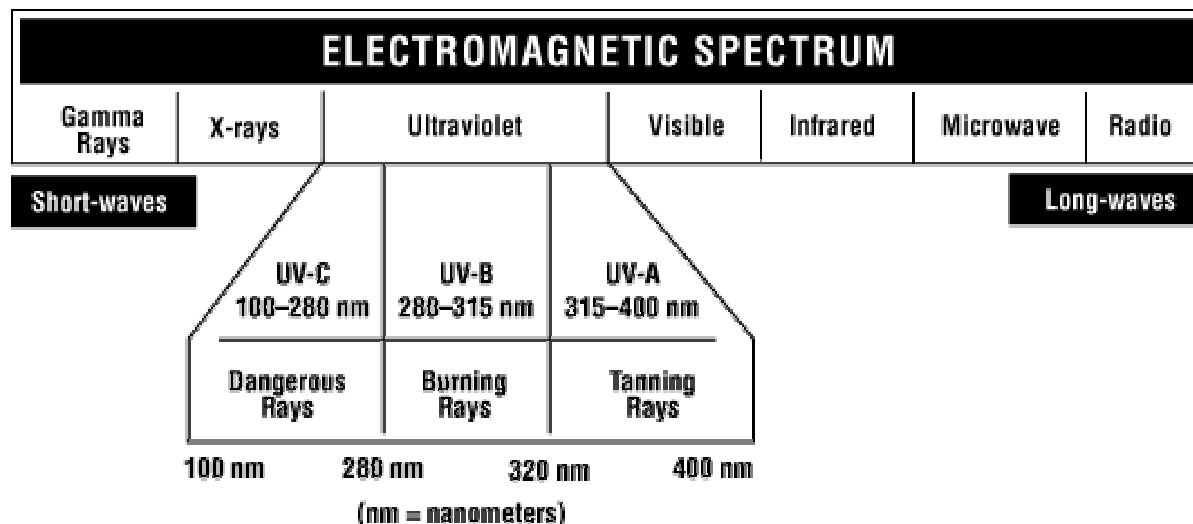

fig. 1. Electromagnetic spectrum showing UV A, UVB, UVC wavelength

Manmade sources of UV radiation

Manmade sources of UV radiation are another way of UV radiation which effects human health. These sources produce radiation similar or stronger than sunlight and more risky than solar UV radiation for the development of non-melanoma and melanoma skin cancer [6-10]. Over the years, there have been shifts in the types of devices used for indoor tanning. Devices available were known to emit higher levels of UVB radiation compared with natural sunlight. UVB and UVA lamps were used. Now, the devices that are available today different from predominantly emitting UVA light to producing a mixture of UVA and UVB radiation [11]. In medical instruments also artificial UV radiation is applied for therapeutic purposes. Some skin diseases such as eczema, psoriasis, and vitiligo also treated by phototherapy [12-14]. Currently, Phototherapy, like many other treatments, is leads to short- and long-term adverse effects. Such as, patients who undergo light treatment in short term, may experience sunburns, erythema, and skin dryness [15]. In the long-term, phototherapy may cause photoaging and sometimes photocarcinogenesis. These shows adverse effects but still considered a safe option for most individuals due sophisticated manner of regulation [16].

Mechanism of UV radiation in induction of mutation

Increased level of UV radiation causes DNA damage and gene mutations. The mutations cause due to formation of mutagenic lesions in DNA between adjacent pyrimidines in the form of two types of dimers 1) cyclobutene dimers between adjacent thymine or cytosine residues 2) pyrimidine-primidone photoproducts between adjacent pyrimidine residues [17]. Cyclobutene dimers are formed between the C-4 and C-5 carbon atoms of any two adjacent pyrimidines; the double bonds become saturated to produce a four-membered ring [18]. Similarly, photoproducts are formed between the 5-prime 6 position and the 3-prime 4 position of two adjacent pyrimidines, commonly between T-C and C-C residues [19]. Both mutations occur most frequently in runs of tandem pyrimidine residues, which are known as "hot spots" of UV-induced mutations [18]. Although both lesions are potentially mutagenic, the cyclobutene dimer is believed to be the major contributor to mutations in mammals [19].

Chronic UV irradiation leads to deregulation of biological mechanisms, which leads to abnormal proliferation of cells and causes DNA damage [20]. Long-term exposure to UV radiation is inactivate tumor suppressor genes or over activate proto-oncogenes. Mutation in these gene causes

tumor formation. UV-induced mutations in skin cancers have been identified among tumor suppressor genes p53, CDKN2A and PTCH, as well as in proto-oncogene ras[21].

Carcinogenesis induced by UVB and UVC

The risk of SCC is related to the number of PUVA treatment and cumulative UVA dose. But most studies showed PUVA treatments have a increased risk of developing SCCs of the skin[22]. p53 mutations in 65% of PUVA-induced SCCs. Japanese studies report a much lower incidence of non-melanoma skin cancers in psoriatic patients treated with PUVA [23].

Chronic adverse effects of PUVA and UVB radiation

In chronically PUVA treated patients, most of the mutations detected at INK4a-ARF locus in SCCs. They had either UVB fingerprint (58%) or the UVB or PUVA fingerprint (16%), and no sample showed PUVA-specific mutation which was reported in the previous in vitro studies[24-25]. These studies showed that UVB is direct cause of skin carcinogenesis and PUVA has no direct role in the development of genetic mutations but may promote tumor growth by non-mutational effects.

Acute adverse effects of UVB and PUVA radiation

PUVA-induced erythema develops after about 24-304 Y. other effect is the erythema develops 4-6 h after the treatment of UVB, and the response peaks after 24-36 h. UVB can be given as broadband or narrow-band UVB, and the latter has a reduced incidence of burning episodes for therapeutically equivalent regimens [26]. It is rare but an adverse effect is the development of intermittent severe burning pain under the skin 4-8 weeks after the onset of PUVA therapy [27]. It usually resolves by a difficult treatment.

PREVENTION:

The incidence of skin cancer has increased during the last decades, it is now concluded that the cancer development has many responsible factors[28]. The current lifestyle of people resulted in an increase of UV-exposure. It has been published that the large increase in reported melanoma incidence is probably due to a diagnostic drift which classifies benign lesions as stage 1 melanoma [27]. It is concluded by direct histological comparison of contemporary and past histological samples. Public health campaigns were developed and introduced to decrease the skin cancer cases. The aim to improve the knowledge of the general population regarding the role of artificial and solar UV-radiation for the development of skin cancer[29]. Another method is to using appropriate clothing and it is extremely effective in absorbing all UV-B radiation. So, absorption of UVB can be managed by the skin [30]. Nowadays most sunscreen products combine chemical UV-absorbing sunscreens and physical inorganic sunscreens and it reflect UV, to provide broad spectrum protection. So, most sunscreen products protect against both UV-B and UV-A radiation.

REFERENCES:

1. Silvia E. Mancebo and Steven Q. Wang*. 2014. Skin cancer: role of ultraviolet radiation in carcinogenesis. Rev Environ Health. 29(3): 265-273.
2. McKenzie RL, Aucamp PJ, Bais AF, Bjorn LO, Ilyas M. 2011. Ozone depletion and climate change: impacts on UV radiation. Photochem Photobiol Sci, 10:182-98.
3. Andradý AL, Aucamp PJ, Austin AT, Bais AF, Ballare CL. 2011. Environmental effects of ozone depletion and its interactions with climate change. Photochem Photobiol. Sci. 11:13-27.
4. DR. YU -YING HE. Mechanisms and prevention of UV -induced melanoma*. (Orcid ID : 0000 -0002 -2665 -7962).
5. Yasuhiro Matsumura* and Honnavara N. Ananthaswamy. 2003. Toxic effects of ultraviolet radiation on the skin. ELSEVIER. Toxicology and Applied Pharmacology 195 (2004) 298 – 308.
6. Lazovich D, Vogel RI, Berwick M, Weinstock MA, Anderson KE, *et al.* 2010. Indoor tanning and risk of melanoma: a case-control study in a highly exposed population. Cancer Epidemiol Biomarkers Prev. 19:1557-68.
7. Whitmore SE, Morison WL, Potten CS, Chadwick C. 2001. Tanning salon exposure and molecular alterations. J Am Acad Dermatol. 44:775-80.

8. Swerdlow AJ, Weinstock MA. 1998. Do tanning lamps cause melanoma? An epidemiologic assessment. *J Am Acad Dermatol.* 38:89–98.
9. Karagas MR, Stannard VA, Mott LA, Slattery MJ, Spencer SK, *et al.* 2002. Use of tanning devices and risk of basal cell and squamous cell skin cancers. *J Natl Cancer Inst.* 94:224–6.
10. Schulman JM, Fisher DE. 2009. Indoor ultraviolet tanning and skin cancer: health risks and opportunities. *Curr Opin Oncol.* 21:144–9.
11. Gallagher RP, Spinelli JJ, Lee TK. 2005. Tanning beds, sunlamps, and risk of cutaneous malignant melanoma. *Cancer Epidemiol Biomarkers Prev.* 14:562–6.
12. Tanew A, Radakovic-Fijan S, Schemper M, Honigsmann H. 1999. Narrowband UV-B phototherapy vs photochemotherapy in the treatment of chronic plaque-type psoriasis: a paired comparison study. *Arch Dermatol.* 135:519–24.
13. Yones SS, Palmer RA, Garibalinos TT, Hawk JL. 2006. Randomized double-blind trial of the treatment of chronic plaque psoriasis: efficacy of psoralen-UV-A therapy vs narrowband UV-B therapy. *Arch Dermatol.* 142:836–42.
14. Scherschun L, Kim JJ, Lim HW. 2001. Narrow-band ultraviolet B is a useful and well-tolerated treatment for vitiligo. *J Am Acad Dermatol.* 44:999–1.
15. Laube S, George SA. Adverse effects with PUVA and UVB phototherapy. *J Derma.*
16. Archier E, Devaux S, Castela E, Gallini A, Aubin F, *et al.* 2012. Carcinogenic risks of psoralen UV-A therapy and narrowband UV-B therapy in chronic plaque psoriasis: a systematic literature review. *J Eur Acad Dermatol Venereol.* 26:22–31.
17. Holly Soehnge, Allal Ouhit and Honnavara N. Ananthaswamy. 1997. MECHANISMS OF INDUCTION OF SKIN CANCER BY UV RADIATION. *Frontiers in Bioscience* 2, d538-551.
18. S. Kanjilal & H. N. Ananthaswamy. 1996. Molecular biology of skin carcinomas. In: Basal and squamous cell skin cancers of the head and neck. Eds: Weber R., Miller M., Goepfert H., Williams and Wilkins, Baltimore 25-26.
19. S. Tornaletti & G. P. Pfeifer. 1996. UV damage and repair mechanisms in mammalian cells. *BioEssays* 18, 221-28.
20. Melnikova VO, Ananthaswamy HN. 2005. Cellular and molecular events leading to the development of skin cancer. *Mutat ResFund Mol M571:91–106.*
21. Matsumura Y, Ananthaswamy HN. 2004. Toxic effects of ultraviolet radiation on the skin. *Toxicology and applied pharmacology* 195:298–308.
22. Bruynzeel, I., Bergman, W., Hartevelt, H.M., 1991. High single-dose European PUVA regimen also causes an excess of non-melanoma skin cancer. *Br. J. Dermatol.* 124, 49 – 5.
23. Danno, K., 1999. PUVA therapy: current concerns in Japan. *J. Dermatol. Sci.* 19, 89 – 105.
24. Boyer, V., Moustacchi, E., Sage, E., 1988. Sequence specificity in photoreaction of various psoralen derivatives with DNA: role in biological activity. *Biochemistry* 27, 3011 – 3018.
25. Kreimer-Erlacher, H., Seidl, H., Back, B., Cerroni, L., Kerl, H., Wolf, P., 2003. High frequency of ultraviolet mutations at the INK4a-ARF locus in squamous cell carcinomas from psoralen-plus-ultraviolet-A-treated psoriasis patients. *J. Invest. Dermatol.* 120, 676 – 682.
26. Laube, S., George, S.A., 2001. Adverse effects with PUVA and UVB phototherapy. *J. Dermatol. Treat.* 12, 101 – 105.
27. Norris, P.G., Maurice, P.D.L., Scott, G.D., Greaves, M.W., 1987. Persistent skin pain after PUVA. *Clin. Exp. Dermatol.* 12, 403 – 405.
28. Tilgen W, Rass K, Reichrath J. 2005. 30 Jahre dermatologist Oncology Akt. *Dermatol.* 31:79 – 88.
29. Levell NJ, Beattie CC, Shuster S, Greenberg DC. 2009. Melanoma epidemic: a midsummer night's dream? *Br J Dermatol.* 161:630 – 4.
30. Reichrath J. 2006. The challenge resulting from positive and negative effects of sunlight: how much solar UV-exposure is appropriate to balance between risks of vitamin D deficiency and skin cancer? *Prog Biophys Mol Biol.* 92:9 – 16.

ROLE OF CALCIUM IN CELL DEATH PATHWAY

Madhubala Rathore

Assistant Professor, Department of Zoology, Govt. College Chourai, Chhindwara, Madhya Pradesh

ABSTRACT:

Ca²⁺ signaling play vital role in cell death pathways like apoptosis, necrosis and autophagy, while recent studies show correlation between these pathways. Role of calcium in the signaling of apoptosis and autophagy has been extensively investigated. For apoptosis effects of Bcl2 protein on endoplasmic reticulum, proteolytic enzymes of apoptosis on the Ca²⁺ signaling, and intracellular targets of 'apoptotic' Ca²⁺ signals on the mitochondria and cytosolic Ca²⁺-dependent enzymes. Ca²⁺ signaling is crucial for regulation of autophagy by degradation of cellular constituents and proteins through lysosomal pathway as depending on the cellular condition. Ca²⁺ signaling may lead to both activation and inhibition of autophagy through IP3R. A cell decides to undergo in cell death pathway via either apoptosis or autophagy in response to Ca²⁺ signals.

KEYWORDS: apoptosis, necrosis, autophagy, Ca²⁺

INTRODUCTION

The calcium ion has known to play an important role in cell death regulation. Hence, apoptotic, necrotic and autophagic cell death was early associated with intracellular Ca²⁺ overload, Calcium present in different organelles like endoplasmic reticulum, nucleus, lysosomes and mitochondria which leads to activation of different molecules which are involve in cell death regulation. Calcium ion has been demonstrated to play important roles in other cell death like autophagic cell death. Autophagy is an evolutionary conserved cellular degradation process through which long lived proteins degraded by lysosomes.

Autophagy, as a dynamic and fundamental process, has been reported to play important roles in the development, differentiation, cell repair, immunologic defense. Ensuring the diverse and proper functioning of autophagy in cells has been highlighted as an important aspect for the maintaining cellular homeostasis. It has been generally accepted that encoded by autophagic Genes (ATGs). Number of ATG(s) are increasing, the function of most ATG(s) has been well characterized for the production of pre-autophagosome, maturation of autophagosome and then it fused with lysosome, flux occur by transition of autophagosomes to autolysosomes known as autophagic flux. A autophagy process consisting of the various ATG(s), is regulated by many signaling pathways such as the mTOR pathway, ER stress response and insulin pathway. Based on the cell death pathway we review here the mechanism of cell death pathways: Autophagy, apoptosis, and necrosis.

Apoptosis, autophagy and necrosis

Various reports have suggested that autophagy, apoptosis and necrosis regulated by similar pathways that regulates these correlation are difficult to analyse. Similar metabolic stress like nutrient, growth factor or energy deprivation activates both autophagy and apoptosis. Caspase mediated cleavage of Beclin1 leads to inhibition of autophagy and promotes release of proapoptotic agents from mitochondria leading to apoptosis. Caspases have proteolytic cleavage activity and are able to cleave proteins at aspartic acid residues, although different caspases have different specificities involving recognition of amino acids. Once caspases are initially activated, there seems to be an irreversible commitment towards cell death.

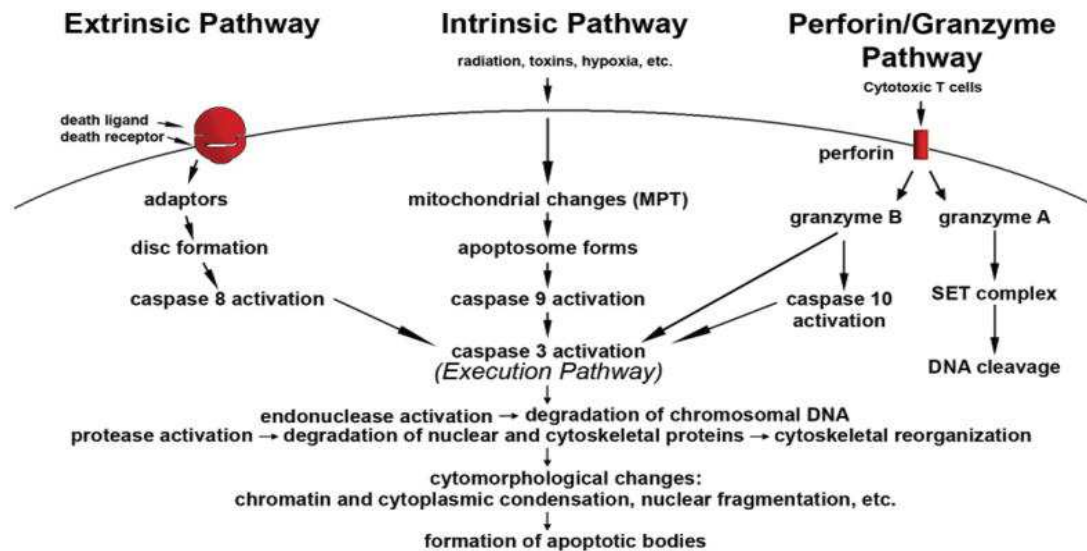

Figure 1: Schematic representation of apoptotic events. Two pathways of apoptosis are extrinsic and intrinsic as well as a perforin/granzyme pathway. Each pathway activates its own initiator caspase which in turn will activate the executioner caspase-3. The execution pathway results in characteristic cytomorphological features including cell shrinkage, chromatin condensation, formation of apoptotic bodies and finally phagocytosis of the apoptotic bodies by neoplastic cells (Martinhalet et al., 2005).

IP3R regulates autophagy via activation of Beclin1 which is inhibited by both Bcl-2 and Bcl-x1 (anti-apoptotic). Beclin 1 contains SH3 domains like Bcl-2 family member (Bcl-2 and Bcl-x1) and binding to Bcl-2 reduces its activity to stimulate autophagy but still it can not trigger apoptosis thus protecting cell from proapoptotic agent. Ca^{2+} dependent autophagy is mediated by intracellular Ca^{2+} release channel present mainly on ER is IP3R. Signals like growth factor, hormones or antibodies leads to elevation in the level of IP3, Inositol 1, 4, 5- triphosphate which activates IP3R (Inositol 1,4,5- triphosphate receptor) to release Ca^{2+} from ER to the cytosol. Increased intracellular Ca^{2+} level stimulates mitochondrial energy metabolism by activating mitochondrial dehydrogenase hence the level of ATP is elevated. Enhanced ATP level leads to inactivation of AMPK and thus mTOR is activated. Upon activation mTOR inhibits autophagosome components and thus autophagy is inhibited.

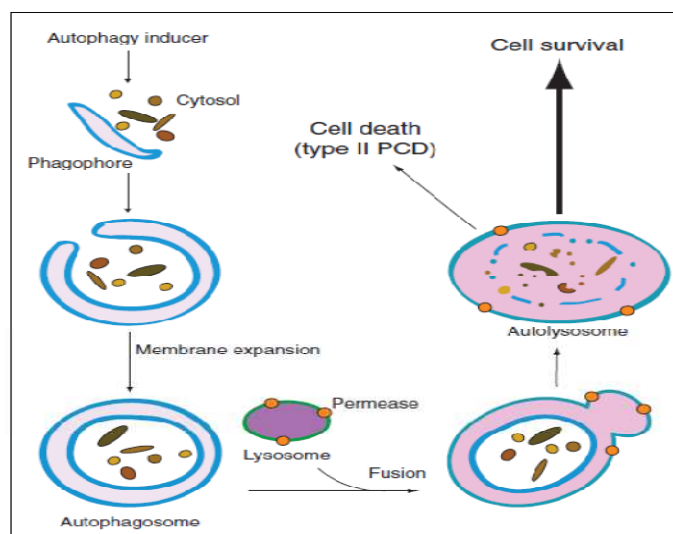

Figure 2: Autophagy pathway and its role in cell survival and cell death. (Chen et al., 2011).

Three types of autophagy depends on the condition of cytoplasmic materials delivered to lysosome for degradation are as follow:

1. Macroautophagy
2. Microautophagy
3. Chaperone mediated autophagy (CMA)

Macroautophagy:

Is a conserved process, it activates under the control of various signaling pathway, it promotes the degradation of cytoplasmic components such as unwanted proteins and damaged organelles through lysosome.

Microautophagy:

It is a lysosomal direct engulfment process. Protein enter through the invagination of lysosomal membrane and trapped into the vesicles and degraded by proteases inside the lysosomal lumen.

Chaperone - mediated Autophagy(CMA):

Chaperone - mediated autophagy includes the cytosolic proteins that are targeted directly to the lysosome to degrade heat shock proteins by translocated across the lysosome membrane that express a targeting motif, making it a highly specific process. The targeting motif is recognized by chaperones like HSPA8/HSC70, these autophagy is regulated by environmental stress.

Selective autophagy

During starvation or cellular stress, cells use autophagy to digest, degrade and recycle large, non-specific parts of their cytoplasm. However, autophagy can also be used to spatiotemporally regulate immune signaling pathways by recycling activated proteins to control the cytokine production and also block inflammation. To remove specific threats, cells use a selective autophagy in which the targeted cargo first tagged by ubiquitination. The ubiquitinated cargo is then dragged and bound to the isolation membrane via LC3 by p62, optineurin, and PINK1. Mitochondrial selective autophagy known as mitophagy, whereas that of pathogens is known as xenophagy.

Necrosis

Necrosis is a type of tissue death process by lack of the blood supply. It occurs when various little blood flows to the tissue, this can be done from injury, radiation, or chemicals. This process cannot be reversed. Due to a lack of blood supply, large areas of tissue die, these condition is known as gangrene. The feet and hands are most commonly affected. Symptoms may include a change in skin color red or might be black, feel numbness, swelling, pain. Risk factors include diabetes, arterial disease chickenpox, HIV/AIDS, dengue fever, malaria, etc. Treatment may involve antibiotics to treat any infection and surgery to remove the dead tissue.

CONCLUSION:

We can conclude that although calcium has long been known to play role in apoptosis and autophagy, whether it promotes or inhibits autophagy depend on the actual cytoplasmic cellular content.

REFERENCES:

1. Backues SK, Lynch-Day MA, Klionsky DJ. The Ume6-Sin3-Rpd3 complex regulates ATG8 transcription to control autophagosome size. *Autophagy*. 2012;8(12):1835-6.
2. Berridge M. J. (2009) Inositol trisphosphate and calcium signaling mechanisms, *Biochim. Biophys. Acta* 1793; 933–940.
3. Berridge, M. J. (1993). Inositol trisphosphate and calcium signalling. *Nature*, 361(6410), 315.
4. Charette S.J., Cosson P. (2004) Preparation of genomic DNA from *Dictyostelium discoideum* for PCR analysis. *Biotechniques*. 36(4):574-5.
5. Chen, Yongqiang, and Daniel J. Klionsky. "The regulation of autophagy—unanswered questions." *Journal of cell science* 124.2 (2011): 161-170.
6. Chinskey, N. D., Zheng, Q.-D., & Zacks, D. N. (2014). Control of photoreceptor autophagy after retinal detachment: the switch from survival to death. *Investigative ophthalmology & visual science*, 55(2), 688-695.
7. Christensen, K. A., Myers, J. T., & Swanson, J. A. (2002). pH-dependent regulation of lysosomal calcium in macrophages. *Journal of cell science*, 115(3), 599-607.
8. Ciechomska, I., Goemans, G., Skepper, J., & Tolkovsky, A. (2009). Bcl-2 complexed with Beclin-1 maintains full anti-apoptotic function. *Oncogene*, 28(21), 2128.
9. Clapham, D. E. (2007). Calcium signaling. *Cell*, 131(6), 1047-1058.

10. Cornillon S., Foa C., Davoust J., Buonavista N., Gross J. D., Golstein P. (1994) Programmed cell death in *Dictyostelium*. *J Cell Sci.* 107(Pt 10):2691-704.
11. Decuyper, J.-P., Bultynck, G., & Parys, J. B. (2011). A dual role for Ca²⁺ in autophagy regulation. *Cell calcium*, 50(3), 242-250.
12. Gaudet, P., Pilcher K. E., Fey P., Chisholm R.L. (2007) Transformation of *Dictyostelium discoideum* with plasmid DNA. *Nat Protoc.* 2(6):1317-24.
13. Golstein, P., Aubry, L., & Levraud, J.-P. (2003). Cell-death alternative model organisms: why and which? *Nature Reviews Molecular Cell Biology*, 4(10), 798.
14. Gordon, P., Holen, I., Fosse, M., Røtnes, J., & Seglen, P. O. (1993). Dependence of hepatocytic autophagy on intracellularly sequestered calcium. *Journal of Biological Chemistry*, 268(35), 26107-26112.
15. Granzyme A induces caspase-independent mitochondrial damage, a required first step for apoptosis. Martinvalet D, Zhu P, Lieberman J *Immunity*. 2005 Mar; 22(3):355-70.
16. Gryniewicz G., Poenie M., Tsien R.Y. (1985) A new generation of Ca²⁺ indicator with greatly improved fluorescence properties. *Journal of Biological Chemistry* 260: 3440-3449.
17. Guroff, G. (1964). A neutral, calcium-activated proteinase from the soluble fraction of rat brain. *J Biol Chem*, 239(1), 149-155.
18. Harr, M. W., & Distelhorst, C. W. (2010). Apoptosis and autophagy: decoding calcium signals that mediate life or death. *Cold Spring Harbor perspectives in biology*, 2(10), a005579.
19. He, C., & Klionsky, D. J. (2009). Regulation mechanisms and signaling pathways of autophagy. *Annual review of genetics*, 43.
20. Høyer-Hansen M, Jäättelä M. (2007) AMP-activated protein kinase: a universal regulator of autophagy? *Autophagy*; 3 (4): 381-3
21. Kaushik, Susmita, and Ana Maria Cuervo. "Chaperone-mediated autophagy: a unique way to enter the lysosome world." *Trends in cell biology* 22.8 (2012): 407-417.
22. Lam D., Kosta A., Luciani M.F., Golstein P. (2008) The inositol 1,4,5-trisphosphate receptor is required to signal autophagic cell death. *Mol Biol Cell*. 2008 Feb; 19(2):691-700.
23. Martinvalet, Denis, Pengcheng Zhu, and Judy Lieberman. "Granzyme A induces caspase-independent mitochondrial damage, a required first step for apoptosis." *Immunity* 22.3 (2005): 355-370.
24. Mizushima, Noboru, and Masaaki Komatsu. "Autophagy: renovation of cells and tissues." *Cell* 147.4 (2011): 728-741.
25. Nakatogawa H, Ohbayashi S, Sakoh-Nakatogawa M, Kakuta S, Suzuki SW, Kirisako H, et al. The Autophagy-related Protein Kinase Atg1 Interacts with the Ubiquitin-like Protein Atg8 via the Atg8 Family Interacting Motif to Facilitate Autophagosome Formation. *J Biol Chem*. 2012; 287(34):28503-7.
26. Saran S., Nakao H., Tasaka M., Iida H., Tsuji F.I., Nanjundiah V., Takeuchi I. (1994a) Intracellular free calcium level and its response to cAMP stimulation in developing *Dictyostelium* cells transformed with jellyfish apoaequorin cDNA. *FEBS Lett.* 1994 337(1):43-7.
27. Sarkar S., Floto R.A., Berger Z., et al. (2005) Lithium induces autophagy by inhibiting inositol monophosphatase. *J. Cell Biol.* 170; 1101–1111.
28. Wang S.H., Shih Y.L. et al. (2008) Cadmium-induced autophagy and apoptosis are mediated by a calcium signaling pathway. *Cell. Mol. Life Sci.* 65; 3640–3652.
29. Yang, Zhirong, et al. "Interventions for treating gas gangrene." *Cochrane Database of Systematic Reviews* 12 (2015).
30. Yu L, McPhee CK, Zheng L, Mardones GA, Rong Y, Peng J, et al. Termination of autophagy and reformation of lysosomes regulated by mTOR. *Nature*. 2010; 465(7300):942-6.
31. Zhao Y, Yang J, Liao W, Liu X, Zhang H, Wang S, et al. Cytosolic FoxO1 is essential for the induction of autophagy and tumour suppressor activity. *Nat Cell Biol*. 2010; 12(7):665-75.

SAMATHA AND VIPASSANA MEDITATION: IT'S IMPORTANCE IN BUDDHISM AND HUMAN WELL-BEING

Dr. Galdhan Sangai Negi

(Assistant Professor) Department of Buddhist Studies, University of Delhi.

ABSTRACT:

In this world, attributes of life cannot be imagined without the perception of struggle, stress, pain and suffering. Buddhism in this regard not only aspires to eradicate the sufferings of an individual person but whole sentient beings. Hence, it stresses upon the purity of the human mind as pure mind is considered benevolent both to the concerned person and all living beings inhabiting his/her surrounding environment. Therefore, it admonishes cultivating Samatha and Vipassana through meditative practices to calm and purify the mind for human well-being and the welfare of all sentient beings. So considering the importance of mediation in Buddhism, this paper, it is tried to highlight the significance of mindful breathing meditation for Samatha and Vipassana in the Buddha's teachings.

INTRODUCTION:

Sufferings and unsatisfactoriness are the hallmarks of whole sentient beings, and this reality is very perceptible on this world in the very struggle of every life. Each and every living being inherently aspires for a comfortable and peaceful life, so they try to evade any painful or harsh circumstances that are detrimental to its peaceful existence. Living gets challenging when it relates to the question of shelter, food, and right weather in nature's uncertain and interdependent ecology. Humans are no exception to this fact, and he/she has to put all of his efforts keep their life running peacefully. However, all human efforts do not necessarily result in the desired outcome, and most of the time, the human aspiration for a better and secured life culminates into more difficult circumstances. Ever since the human mind has evolved at an advanced level compared with its fellow creature, humans have also witnessed unprecedented growth in his/her cognitive and emotional personalities. With such cognitive and emotional abilities, humans started to influence their material prosperity to an unprecedented level. The said prosperity eventually came with associated social vices like enmity, mental and physical pressure, exploitations, poverty, and increased social pressure other different forms of discrimination. Hence, due to surge in negative perceptual and emotional states such as wrong view, attachment aversion, and other related cognitive emotions like fear, anger, sadness, disgust, shame, embarrassment, excitement, animosity, etc., these circumstances translated into the constant flux of mental and emotional turmoil in an individual human life. Such dramatic changes in cognitive behaviour eventually influenced a person physically and mentally and adversely impacted social and cultural structure by making human life more miserable than what he/she expected from their efforts.

So, to add more to human confusion and apply a materialistic approach to survive results in materialistic repercussions like greed, fear, contempt, and aggression will ultimately lead to devastating dilemmas, conflicts, and wars in human life. Such a miserable situation requires a flawless and holy means to rely on the perfect solution of his mundane and supra-mundane problems and suffering.

Human Malady and Importance of Yoga:

Nature is so wired that every phenomenon, animate or inanimate, is constantly changing through the media of adaption and destruction. In such circumstances, all creatures have to depend on other's sacrifices to survive, and in this process, every living being has to experience liking, disliking, pain, pleasure, etc. Hence, despite inherently having peace-loving attributes, happiness has always been elusive to all living beings (because of its limited perception). Thus, sentient beings remain engaged in worldly activities of accumulation and allocation of all their energies and resources to avert any dangers or pain. This fact is very apparent in the enlightened utterance of the Buddha while appealing for the compassionate behaviour towards all sentient beings as they feel pain like us. Being endowed with the properties of mind (consciousness), changing situations becomes more critical to humans. They mentally remain very susceptible to the changing circumstances of the surrounding environment and universe. Because of its sensitiveness and higher intellectual capacity with far-reaching deep consequences upon his existence and others' lives, i.e., family, society, environment, humans occupy a crucial place in the multidimensional world of animate being. So since documented history, a human can be seen adopting and inventing different ways or methods relying upon its varied perspective to solve the problems of his life and societies permanently. Thus, the goal of everlasting happiness and fearlessness in human life is so highly regarded that, throughout its history, significant efforts have been put up by many great personalities of the world to emancipate human suffering. For this, all stressed improving the qualities of ideas and thoughts with reasoning and logic for a happy life.

In this regard, the Indic tradition preciously regarded the concept of liberation (*Mokṣa* or *Nibbāna*) with the help of self-realization through moral virtues and contemplative analysis. With the assumptions of the underlying principle of omnipotent, omniscience, and immutable reality symbolized as liberation, a state free from sufferings, all the primary Indian religious and philosophical schools accept the critical roles of the mind cultured with moral values and reason for the realization of liberation. In the Indian antiquity of thought, the role of the mind is highly regarded, analyzed, and appreciated, and believe endowed with the creativity and motivating faculties. Mind is regarded as a source of all divine qualities. It is considered a source dependent upon all mental compositions like attitude, thoughts, emotions, personalities, etc. Its potential is regarded as both the cause of suffering and the bliss of a being. Mind is said to be benevolent when it is concentrated and gets filled with goodwill for oneself and others

“yatteyamaṁvaivasvataṁmanojaghāmadūrakam

tat ta āvartayāmasīhaksayāyājīvase”

10.58.10(Rigveda)

(Oh man! We bring that mind of you back, which was wandering far and wide in the universe, for pleasant dwelling and comfortable existence.)

The Buddha also declared the great power of the mind as a great source of suffering and blessing (Daw, the Dhammapada, P. 17). As happiness is the product of the disciplined and insightful state of mind; therefore, the control of mind and practice of Yoga has been encouraged by the exalted One to his followers (Negi, Dhammapada, P. 405, 60). So, in this sense, control of the mind rather than any other sense organs is given prime importance for righteousness, welfare, peace, and deathlessness. Here, it implies ethical norms and concentration through Bhavana or Jhanna as

anessential means for cultivating the mind. Hence, Indic tradition is categorized into orthodox and heterodox over the authority of religious scriptures. However, they all give equal importance to Meditation (Yoga) for the cessation of suffering, self-realization, and the realization of the truth. Besides self-realization and liberation from the uncertainties and sufferings of worldly life, Meditation is believed to contribute to actualizing human potential through everlasting refinement of human intellect and positive emotions. So, achievement of happiness through the right synchronization of mind, body, and spirit by refinement of thoughts and emotions with the help of Meditation is always appreciated and revered in Indian culture. In her spiritual and philosophical tradition, the cultivation of perfect co-ordination between ultimate and worldly phenomena is generally believed based on integrated ones and moral virtues. Thus, the function of mind, body, and spirit is accepted inherently inter-dependent and influencing each other based on the said principles. In a yogic method of self-analysis, a clear understanding of the relationship between the truth and psyche is required for the transformation of a person in a positive direction. Hence, morality, concepts of universalism, integrated-oneness, inter-dependence, the law of karma, law of nature, and moral virtues based on the science of reasoning and logic as the content of contemplative analysis are directed inwardly for purification of mind. When so happens, it is believed that the mind becomes one with its true nature and remains steady and faultless.

*“tām yogam itimanyantesthirāmindriyadhāraṇām
apramattastadābhavati yogo hi prabhavāpyayau”.*

(Katha Upanishad. 2.3.11)

(When the mind becomes steady along with the senses and intellect remains unshaken, the highest state comes into being. That is called Yoga whereby one becomes unoffending and faultless)

The above-mentioned verses clearly indicate how the journey of faultless self is navigated, and effort is made to reconcile all conflict relating to intellect and other senses of knowledge by the method of Yoga

Importance of yoga in Buddhism

Since its inception, Meditation has been central to the Buddhist tradition for the cessation of suffering and realization of the ultimate truth. It is referred by the term ‘*Jhāna* (Pali) or *Dhyāna* (Sanskrit)’ and ‘*Bhāvanā*’ in Buddhist text. ‘*Jhāna*’ commonly translates as concentration and to withdraw the mind from automatic response to sensory objects, leading to the state of perfect equanimity and awareness. In Buddhist praxis, the term ‘*Bhāvanā*’ signifies to *Bhava*: becoming or subjective process of arousing mental states and is a contemplative process through the development of insight. *Bhāvanā* usually appears in conjunction with other words forming compound phrases like; *citta-bhāvanā*, *mettā-bhāvanā*, *kāya-bhāvanā*, *paññā-bhāvanā*, *samādhi-bhāvanā*, *samatha-bhāvanā* and *vipassanā-bhāvanā*. With a few exceptions, Buddhist meditation practice is generally considered to be developed together with *Samatha* (tranquillity) and *vipassanā-bhāvanā* (insight) for the purification of the mind. The Buddhist tradition is divided into two major groups called *Theravāda* and *Mahāyāna* regarding their motivation for liberation. However, unanimity in the meditative terms such as ‘*Samatha*’ and ‘*Vipassana*’ for liberation can be observed in both sects.

By practising the former, one can attain certain mental absorptions (*Jhāna*) and higher knowledge (*abhiññā*). But that does not mean that one finds the way out from *samsara*; therefore, the

latter Vipassana; discernment (*Bhāvanā*), ensures a way out of samsara and attainment of the peaceful state of mind called Nibbana. Given this, in Pali canon of Theravāda tradition, the Buddha never exclusively mentioned of Samatha and vipassana meditation practices; rather, both are the qualities of the mind to be developed through contemplative practices (AN IV, SamādhiSutta, P.127-130). These two qualities are developed for clear knowing whereby tranquillity of mind is developed to abandon passion, and through insight, discernment is developed to abandon ignorance (AN 11, Balavaggo, P. 88-89). In YugandhaSutta Ven. Ananda states that at the start of Meditation, irrespective of the order of either meditative practices (*Samatha-pubbangama* □ *vipassana* □; *vipassana-pubbangama* □ *śamatha* □), a meditator eventually has to practice and get established himself in both Samatha and Vipassana '*Tassasamathavipassana* □ *ṃyuganaddha* □ *ṃbhāvatomaggosañjāyati*' to attain liberation (AN IV, P.216-217). The Buddha also reiterated in '*Samathavipassanasutta*' that through the practice of both meditative techniques, one could achieve the state of unconditioned state by eradicating greed, hate, and delusion (VRI. SN, SALAYATANAVAGGA). So, this way, we can see in Akankhasutta (AN P. 245-247) how the Buddha lists ten ascending worths or wishes of humans, which can be achieved by being committed to the perfection of precepts, development of calm and insight meditations. Likewise, the Mahāyāna tradition of Buddhism also give utmost importance to 'Samatha and vipassana' meditative practices, and Shantideva's Bodhicaryāvatāra states that penetrative insight (*vipassana*) joined with a calm abiding (*samatha*) utterly eradicates afflicted states and Knowing this, seeker first search for calm abiding found by those who joyfully renounce the world (Bodhicharyavata, P -90). Besides giving equal importance to both the parts of Buddhist meditative practices, 'the stages of meditation by Kamalaśīla' asserts that hearer cannot see the Buddha-nature if their single-pointed concentration is stronger and wisdom is weaker or cultivated only in insight without developing calm abiding Meditation, and cultivation of equal degree of calm abiding and insight is considered as the nature of all Tathāgatas (P.91-92). So also with regard to its implications, the Buddha himself declare about its noble outcome in Akankhasutta that "*if your wish is to be held dear, respected., benevolent., be free of ever-changing conditions, of emotional and physical upsets., overcome disappointments, worry and fear., attain unwavering mindfulness and pleasant abiding moment by moment, attain the end of delusion and distraction, listen closely to my words., friend., bring precepts to perfection..., commit to develop tranquillity, be mindful of meditative insight. Meditate often and with consistency...train yourself in this manner and be mindful of the slightest deviation*". As well as Mahāyāna texts '*Nāgārjuna's Ratnāvalī*' and '*thirty-seven practices of Bodhisattavas*' states that an individual committed to this meditative practice, able to eradicate all of his defilements and also surpass the four formless absorptions to ultimate liberation. So, with this, we can infer from the above instance that 'Samatha and Vipassana' meditation not only benefits people in their mundane affairs but also help them to achieve a super-mundane world,

Requisites of Buddhist Meditation

It is clear that Samatha and vipassana are two parts of one meditative practice called Bhāvanā or Jhāna, and they complement each other in the eradication of suffering. Since Buddhist meditative practice is concerned with self-analysis and self-realization, so a meditator following 'Samathayanika' practices the Samatha-bhāvanā through any one or combination of the following subjects being forty. 'Samatha' means calmness or tranquillity; therefore, the *dharmas*, which are the root

causes of calmness, is called Samatha. These are forty types of objects, of which are 10 Kasi (devices), 10 Asubha (unpleasantness), 10 Anussati (recollections), 4 Brahmavihārās (modes of Noble livings), 4 Arūpa (formless realms), 1 Āhāre-patikkūla-saññā (perception of the loathsomeness of food) and analysis of the four elements (Catudhātuvavattana). Among the given 40 subjects, the most popular meditator is Ānāpāna (respiration); one of the ten Anussati. It is, in the sutta, is taken to mean as 'breathing in and breathing out. Mere in-breath and out-breath are not considered Meditation. It essentially calls for mindfulness of respiration, which is of great benefit if 'developed and repeatedly practised' and ultimately leads to true wisdom and deliverance (the Middle length discourse Ānāpānasati Sutta. P.491-493). The meditator wishing to practice Ānāpāna is expected or required to at least observe five precepts. As sīla (precepts) is indispensable to Samadhi (concentration), so is Samadhi to Paññā (insight). Without concentration, one cannot be in a position to see things as they are; changing, suffering, and substanceless; indeed, three true characteristics are in themselves Paññā (insight). This first step to the Samadhi is cultivated by Ānāpānasati Bhāvanā to be done in a quiet place, and next step is to develop insight (vipassana); to see the thing as they are. The very Anapanasatisutta itself provides the way for the cultivation of insight (vipassana) within oneself. In Ānāpānasati Sutta, the text counsel a committed meditator to be mindful of one's distinct characters of incoming and outgoing breath in oneself along with four foundations of mindfulness; body (kāyagatā-sati), feeling (vedanā-sati), consciousness (citta-sati), and mental objects (dhammā-sati), and declares that meditations done thus by being aware of their intrinsic characteristic; impermanence, suffering and substanceless, fulfils the seven enlightenment factors viz. mindfulness (sati), investigation (dhammavicaya), energy (virīya), joy or rapture (pīti), tranquillity (passadhi), concentration (samādhi) and equanimity (upekkha). Thus, these given seven factors of enlightenment constitute an integral part of a higher level of meditative absorption and play a critical role in fulfilling true knowledge or insight (vipassana) and deliverance (Nibbana). Besides this, Mahāsatipaṭṭhāna Sutta, one of the most important suttas of the Buddha teachings for Liberation, restating the soul of Ānāpānasatisutta also elaborately gives importance to the contemplative analysis of the four foundations of mindfulness and considers it as 'the one and only path' for the liberation (ekāyano ayaṃ, bhikkhave, maggosattānaṃ visuddhiyā, nibbānassa sacchikiriyāya, yadidaṃ cattārosatipaṭṭhānā).

Relevance of Buddhist Meditation in the Modern World

Because of the advancement of science and technology, today's era has become very affluent in material prosperity and too habituated with material comfort. But these material comforts are proportionately accompanied by unprecedented human sufferings due to defiled emotions, increased mental pressure, prevalent immorality, corruptions, social conflicts, wars and environmental degradation. This has not only made modern men more confused and unsatisfied but also, being equipped with modern scientific knowledge and sophisticated technologies with a defiled mind made him the worse enemy of mankind. Hence, unlike any other time in human history, the teachings of the Buddha and his contemplative method known as 'Samatha and Vipassana' are much more relevant in the modern world. The modern Vipassana Movement, known as Vipassana Meditation, as taught by Ven. N. Goenka, in Sayagyi U Ba Khin's tradition, plays a critical role in the well-being of the modern social world. With its headquarter in Mumbai, this vipassana movement has many

branches across India and is spread worldwide. Vipassana Movement of this tradition is especially known for promoting the practices of 'Ānāpānasati' and 'Satipa□□hāna' in their ten-day residential retreat for people's physical, mental, and spiritual well-being. In the ten-day residential retreat, as said above, this meditative technique based on the awareness of Ānāpāna (breathing in and out) and Satipa□□hāna (body, feelings, mind, and mental objects) emphasizes cultivating morality, concentration or tranquillity, and insight. Positive palpable results and non-sectarian nature this meditative method has such a universal appeal that it has not only emancipated people from their mental, emotional, physical and spiritual sufferings but also millions of people naturally getting attracted to it from different caste, creed, race, professions, institutions and nationalities every year. So profound is the impact of Vipassana meditation that people tangibly experience notable improvement in their social behaviour, stability, and peace in their mental composer and emotional health. Therefore, this Meditation is introduced in many prisons in India and other countries as a corrective and rehabilitative measure. So, a continuous course successfully being run in Vipassana centre called DhammaTihar for the well-being of inmates is the epitome of the Buddha's meditative technique (Samatha and vipassana) is ultimately benefitting both millions of ordinary people and inmates in the modern world.

At last, it can be stated that Buddhist meditative practices; Samatha and Vipassana, is not a mere saying of the great personalities such as the Buddha, Shantideva and Kamalshila; rather it is a reality experienced and practised by billions of people in ancient and today's time. This meditative method in itself constitutes the core of all Buddhist knowledge and teachings. Therefore, besides the philosophical aspect of Buddhist teaching, it is essential to give much more considered importance to the Buddha's teaching related to Samatha and Vipassana for the actual well-being of a person at an experiential level.

BIBLIOGRAPHY:

1. Śāstri, swāmiDwarikads (Ed. & Trans.), *Anguttaranikāyapali*, Vol.1, 2 & 4., BauddhaBharti, Varanasi, 2002
2. LobsangJordhen, LobsangchoepelGanchenpa, Jeremy Russel (trans.), *Stages of Meditation*, the Dalai Lama, Rider, London, 2001.
3. Wallace, Vesna A., B. Allan Wallace (trans.), *Guide to the bodhisattva way of life (Bodhicaryavatara by Shantideva)*, Snow Lion Publication, New York, 1997
4. GyalsayTogmeSangpo, *Thirty Seven Practices of Bodhisttavas*, kurukulla centre for Tibetan Studies, Boston, 2010.
5. KenpoGyaltsen, *Lamp Illuminating the Path to Liberation*, LhasayLotsawa Translations and Publications, 2016
6. Tin, Daw Mya (trans.), *The dhammapada; verses & stories*, Sri Satguru Publications, New Delhi, 1990
7. Negi, Dr. WangchukDorje (trans.), *Dhammapada; Pali and Tibetan root text, Hindi & kinnauri translations with hindicommentary*, C.B.B.E.F.T, Taiwan, 2003.
8. VRI, Pariyati, *Mahasatipatthana*, 867 Larmon Road Onalaska Washington, USA
9. BhikkhuNanamoli and Bhikkhu Bodhi (trans.), *The Middle Length Discourse of the Buddha*, Buddhist Publication society, Kandy, Sri Lanka, 1995
10. Parihar, D.R., *Impact of Vipassana in Government*, I.F.S, VRI, DhammaGiri, Igatpuri. 2005.
11. Negi, NorguGyaltsen., *AcharyaNagarjunaVicaritaRatnavali*, A. K. Publications, Delhi-93, 2018.
12. Effect of Vipassana Meditation on quality of life, subjective well-being, and criminal propensivity among inmates of Tihar Jail, Delhi, Dr Amulyakhurana and Prof. P. L., Indian institute of Technology, delhi, 2000
13. <http://www.myanmar.net/nibbana/uttama2a.htm>
14. <https://tipitaka.org/romn/>
15. (<https://na.prison.dhamma.org/en/history-of-vipassana-meditation-in-correctional-facilities/>)
16. Prof. B. K. Dalai, *Yoga Tradition; An In-depth Study of Less known Yoga Concept*, Delhi, 2013

MACROPHYTES BIODIVERSITY ASSESSMENT OF VARIOUS LAKES OF BHADRAWATI TEHSIL, DIST-CHANDRAPUR, MAHARASHTRA, INDIA

Praveenkumar N. Nasare

Department of Botany, Nilkanthrao Shinde Science and Arts College, Institution of Higher Learning, Research and Specialized Studies, Bhadrawati, Dist. - Chandrapur, Gondwana University, Gadchiroli, Maharashtra, India

ABSTRACT:

This particular paper reports of comparative analysis of macrophytes biodiversity assessment between various lakes of Bhadrawati tehsil, Chandrapur, Maharashtra, India. Various lakes have different entity from each other with respect to inflow source, depth, vegetation and surroundings; The present work was carried out to study macrophytes biodiversity from the period December 2016 to January 2017. Result shows various lakes have floristic differences. Total 13 species of macrophytes as *Nehuboltea*, *Ottelisalismoides*, *Hydrillasps*, *Echinidorus cordifolius*, *Ludwigaperennis*, *Azollacarolimana*, *Salvinia rotundifolia*, *Sagitariasps.*, *Trapasps.*, *Lemna minor*, *Pisiastratiates*, *Cerdtophyllumechinatum* were recorded during study period in various lakes of Bhadrawati tehsil.

KEYWORDS: Macrophytes, Biodiversity, Lakes, Bhadrawati, Chandrapur, Maharashtra

INTRODUCTION:

Macrophytes are the diverse naked aquatic photosynthetic plants which include algae, bryophytes, pteridophytes as well as spermatophytes and they grow seasonally and permanently grow in the vicinity of water. Macrophytes play a key role in the functioning of an aquatic ecosystem. Macrophytes are aquatic plants that play an important role in aquatic ecosystems functioning (Deshmukh, 2016). They serve as a source of oxygen, provide a substratum for algae as well as shelter for invertebrates. Macrophytes play an important role in aquatic ecosystem by providing food, nutrients and habitats to other aquatic organisms and thus they maintain the aquatic biodiversity (Agastinho 2007, Theel 2008).

Aquatic macrophytes also used as bio-indicators of water pollution as they respond to the changes in water quality and also play significant role in mineral cycling and organic components of aquatic ecosystem. Macrophytes having potential to accumulate the heavy metals in water bodies (Delvin, 1967). Aquatic macrophytes are also useful to evaluate and determine anthropogenic activities and their impact on aquatic ecosystem (Solak et. al., 2012).

Several workers have been studied on macrophytes from different freshwater bodies of India and abroad such as Shimoda et.al. (1984), Wadhavet. al. (2010), Tijareet.al. (2011), Harney (2015), Murkuteet.al.(2015), SAVA(2015), Deshmukhet.al.(2016), Reddy et.al. (2016), Chunne and Nasare(2018), Bhute and Harney (2017), Khaparde and Harney (2017), Pimpalshende and Sitre (2019), Harney (2020)

Study Area

Chandrapur district is located between 19.57°N latitude and 79.18°E longitude occupies an area of 11,443 Km which constitutes 3.72 percent of the total area of the state. Bhadrawati tehsil is located in eastern edge of Maharashtra, sea level height is 549. Bhadrawati has tropical hot climate with high range of temperature throughout the year. Bhadrawati tehsil area is full of lakes and hence it is called as tehsil of lake. Macrophytes biodiversity assessment was done during the study period

December-2016 to January-2017 in various lakes like Vijasan lake, Chintamani lake, Malhara lake, NagaralaLake, Dudhala lake, Gaurala lake, Mohabala lake, Shivaji NagarLake, Kudarala lake, Goraja lake, Dolara lake,Ghotnimbala lakeetc.

MATERIALS AND METHODS:

The macrophytes were observed and mobilography was done for macrophytes present in various lakes such as Vijasan lake, Chintamanilake, Malhara lake, Nagaralalake, Dudhala lake, Gaurala lake, Ghodpeth lake, Mohabala lake, Shivaji Nagar lake, Ghotnimbala lake, Kudarala lake, Goraja lake, Dolaralake.List of various macrophytes observed in various lakes are given in table 1.The macrophytes were identified using standard literature, Trivedi and Goel(1960), Prescott(1982), as well as help was taken from expert of this area.

RESULT AND DISCUSSION

In the present study,total 13 genera of macrophytes belong to 11 families were observed. Among these,maximum are of submerged type and rest are free floating type, 6 macrophytes were present in Vijasan lake, 3 macrophytes were present in Chintamani lake,6 macrophytes were present in Malhara lake, 4 macrophytes were present in Nagarala lake, 4 macrophytes were recorded in Dudhala lake, 3 macrophytes were present in Gaurala lake, 2 macrophytes were present in Ghodpeth lake,2 macrophytes were present in Gaurala lake, 2 macrophytes were present in Mohabala lake, 2 macrophytes were present in Shivajinagar lake, 3 macrophytes were present in Ghotnimbala lake.Macrophytes was not found in Kudarala lake, Goraja lake, Dolara lake.

Aquatic plants serve as a good source of food to mankind and animal thus forming palatable food for water birds and a best for aquatic wild life conservation practices (Kiranet.al., 2006). Macrophytes provide habitats for fish and smaller animals; they bind sediments, protect banks, absorbsnutrients and provide oxygenation. Macrophytes can indicate the impact of increased nutrients in lakes and are also influenced by other pressures such as water level,change or acidification (Harney, 2020). Palit and Mukherjee (2012) recorded 25 species of macrophytes in wetlands of Bankara district, West Bengal. Harney et. al., (2013) reported 19 species of macrophytes in three water bodies of Bhadrawati of Chandrapur district, Sitre (2013) reported 17 macrophytes species is Ghotnimbala lake near Bhadrawati of Chandrapur district. Harney (2020) reported 26 macrophytes of WaigaonTukumLake near Bhadrawati, Dist. Chandrapur (M.S.) India.Bhute and Harney (2017) reported 15 species of macrophytes in Nagrala lakeof Bhadrawati, district-Chandrapur (MS), India. Khaparde and Harney (2017) reported 17 species of macrophytes in Ghodpethlakenear Bhadrawati, Dist. Chandrapur (M.S.), India. Pimpalshende and Sitre (2019) reported 11 macrophytes from Satara Bhosale Lake and 15 macrophytes from Satara Tukum Lake of Pombhurna Tehsil of Chandrapur district.

Several workers have conducted macrophytes survey lakes from different parts of India Kiranet. al., (2006) recorded 15 sps.belonging to 13 families and grouped under submerged (2 sps.), rooted floating (2 sps.), five floating (2 sps.), emergent (7sps.) and marshy amphibious (2 sps.) from fish culture ponds, Karnataka.Meshram (2003) also recorded dominant macrophytes as *Hydrilla*sps., *Ceratophyllum*sps. and *Charas*sps.Dhore and Lachure (2014) recorded 15 sps.of macrophytes is Yavatmal district. Bhute and Harney (2018) recorded 15sps. belonging to 5 group in Nagrala lake of Bhadrawati (M.S.). Reddy and Chaturvedi (2016) recorded 16 hydrophytes and 56 other macrophytes from the other major rivers of the Chandrapur district. Nami Prasad and Das (2018) recorded 58 sps. belonging to 30 families with special reference to invasive species is Barak Valley,

Assam. Rawlekar and Sawane (2020) recorded 25 spp. of macrophytes diversity of tropical river i.e. Kolar river and stated that enrichment of the shallow water with high bottom sediments provides an ideal habitat for luxuriant growth of macrophytes is less where water current is more and diversity increases as the water current decreases and organic content increases. Pimpalshende and Sitre (2019) recorded 13 spp and 15sps. of macrophytes in SataraBhosale and SataraTukum of Pomburna Tehsil of Chandrapur district respectively. Our observation were supported by findings of Pimpalshende and Sitre (2019), Bhute and Harney (2018) and Chaudhari and Sitre (2021).

ACKNOWLEDGEMENT

Thanks to Dr. L. S.Ladke, Principal, NilkanthraoShinde Science and Arts College, Bhadrawati, Dist. Chandrapur for his valuable guidance and support.

REFERENCES

1. Agostinho A.A., Peliclee F.M., Petry A.C., Gomes L.C., & Julio J. (2007): Fish diversity in the upper Parana River basin, habitats, fisheries, management and conservation. *Aquatic Ecosystem Health & Management*, 10 (2): 174-186.
2. Bhute K.B. & Harney N.V. (2018): Macrophyte biodiversity of Nagrala lake of Bhadrawati Dist. Chandrapur (MS) India. *Int. Res. Journal of Science and Engineering*, 6(1):17-19
3. Bhute K.B. and Harney N.V. (2017): Macrophytes biodiversity of Nagrala lake of Bhadrawati, Dist- Chandrapur (M.S.), India, *Int. - Res. J. of Science and Engineering*, Vol. 6(1): 17-19
4. Chaudhari G.A. & Sitre S.R. (2021): Aquatic macrophyte biodiversity in MandaTukum lake of Mul tehsil of Chandrapur district. *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (JETIR)*. Vol. 8, Issue 5: 122-125.
5. ChunneS.C., and Nasare P.N. (2018): Macrophytes Biodiversity Assessment of Nandgaon and Arwat Lakes of Chandrapur District, Maharashtra, India. *International Journal of Scientific Research in Science and Technology*, 4 (1): 271-273.
6. Delvin R.M., (1966): A book on Plant Physiology. Reinhold Pub. Corp., New York.
7. Deshmukh U.B., Shende M.B. & Rathor O.S. (2016): Aquatic macrophytes biodiversity assessment from Asolamendha reservoir of Chandrapur district, Maharashtra, India. *International Journal of Applied Research Sciences*, 2(1): 293-298.
8. Dhore M.M. & Luchare P.S. (2014): Survey of aquatic macrophytes diversity in Yavatmal district, Maharashtra, India *Int. J. of Life Sciences*, Vol.2 (3): 273-275.
9. Harney N.V. (2014): Macrophytes biodiversity of Dudhala Lake of Bhadrawati, Chandrapur district, M.S. India. *Asian Journal of Multidisciplinary Studies*, 2(4): 169-172
10. Harney N.V. (2015): Macrophytes biodiversity of Moharli Lake near Chandrapur, M.S. India. *Journal of International Academia Research of Multidisciplinary* 3(3): 32-37
11. Harney N.V. (2020): Macrophytes Biodiversity of WaigaonTukum lake, Near Bhadrawati, Dist. Chandrapur (M.S.) India. *Purakala*, Vol. 31, Issue – 62: 29-37.
12. Harney N.V., Dhamani A. A. & Andrew R.J. (2013): Biodiversity of macrophytes of three water bodies near Bhadrawati, Dist. Chandrapur (M.S.), India. *IJSR*, Vol. 2 (9): 437-439.
13. Khaparde P. I. & Harney N.V. (2017): Macrophytes diversity of Ghodpeth lake near Bhadrawati Dist. Chandrapur (M.S.), India. *Int. Res. J. of Science and Engineering*. Vol. 6 (2):40-42.
14. Mallesh Reddy B. & Chaturvedi A. (2016): Study of aquatic and associated macrophytes from the major rivers of the Chandrapur district Maharashtra. *Intl. Journal of Sci., Emt. and Technology*. Vol. 5 No.6: 3774 -3782.
15. Meshram C.A. (2003): Macro invertebrate fauna of lake Wadali, Amrawati, (M.S.) *J. Aqua Biol*. Vol. 18: 47-50.
16. Murkute V.B., Chavan A.W. & Dhamani A.A. (2015): Periphyton Diversity with reference to Macrophytes of three freshwater bodies at Bramhpuri, Dist. Chandrapur, M.S. India. *Recent Trends in Bioinformatics*, pp: 46-48
17. Nami Prasad and Topali Das (2018): Diversity and distribution of aquatic macrophytes with special reference to invasive species in Barak Valley, Assam, India. *Ne Bio - an International Journal of Environment and Biodiversity*. Vol 3 No.1: 102-108.
18. Palit D. & Mukherjee A. (2012): Studies on water quality and macrophytes composition in wetlands of Bankura district, West Bengal, India. *Int. J. Plant Sci.*, Vol. 1 (2 & 3):221-222
19. Pimpalshende A.K. & Sitre S.R. (2019): Macrophytes Biodiversity of SataraBhosale and SataraTukum Lakes of Pomburna Tehsil of Chandrapur District. *Online International Interdisciplinary Research Journal*. Vol. 09, Special Issue (02): 40-45.
20. Prescott G. W. (1982): *Algae of the Western Ghats Lakes Areas* OttoKoeltz Science Publishers, Germany, pp: 662-962.
21. Rawlekar K.N. and Sawane A. P. (2020): Macrophytes Diversity of a Tropical River from Nagpur India. *Bioscience Biotechnology Research communications*. Vol 13, No (1): 284-287
22. Reddy B.M. & Chaturvedi A. (2013): Study of Aquatic and Associated Macrophytes from the Major Rivers of the Chandrapur District, Maharashtra, India. *International journal of Science Environment and Technology*, 5 (6): PP 3774-3782.
23. Sava D., Samargiu M.D. & Paraschiv M. (2015): Contribution to the study of aquatic macrophytes Musura bay (Daube Delta, Romania). *Environmental Science Technology, Greece*, CEST: 00423.
24. Shimoda & Michiko, (1984): Macrophytic communities and their significance indicator water qualities Japan, *Hokbia* (9):1-14
25. Sitre S. R. (2013): Assessment of microbial diversity of a freshwater reservoir of Bhadrawati tehsil in Chandrapur district. *Online International Interdisciplinary Research Journal* Vol. 3(3): 78-81.
26. Theel H.J. & Dibble E.D. (2008): An experimental simulation of an Exotic Aquatic of Bluegill. *Journal of Freshwater Ecology*, 23(1):79-89

27. Tijare R.V. (2011): A study of macrophytic vegetation present in the lentic water bodies of Gadchiroli, M.S. (India). Golden Research Thoughts, 1(4): 7 – 10.
28. Trivedi R.K. &Goel P.K. (1986): Chemical and Biological Methods for Water Pollution Studies, Environmental Publications, Karad, India.
29. Wadhve N.S., Nasare P.N., Harney N.V. and Sitre, S.R. (2010): Diversity of macrophytes Ghodpeth reservoir at Bhadrawati, Chandrapur district, M.S., India. Bioinfolet, 7(1):46-47

Table 1. Macrophytes biodiversity at various lake of Bhadrawati tehsil, Dist. Chandrapur

Sr.No	Name of Lakes	Name of Macrophytes	Family	Life Forms
1	Vijasan Lake	<i>Nelumbolutea</i>	Nymphaeaceae	Rooted floating leaves weeds
		<i>Otellisalismoides</i>	Hydrocharatiaceae	Submerged
		<i>HydrillaSps.</i>	Hydrochariceae	Rooted Submerged
		<i>Echinidoruscordifolius</i>	Alismataceae	Submerged
		<i>Ludwigaperennis</i>	Onagraceae	Submerged
		<i>Azollacarolimana</i>	Azollaceae	Free floating suspended submerged
2	Chintamali lake	<i>Echinidoruscordifolius</i>	Alimataceae	Submerged
		<i>Ludwigaperennis</i>	Onagraceae	Submerged
		<i>SagittariaSps</i>	Alismataceae	Submerged
3	Malhara lake	<i>Nelumbolutea</i>	Nymphaeaceae	Rooted floating leaves weeds
		<i>HydrillaSps.</i>	Hydrocharitaceae	Rooted Submerged
		<i>Ludwigaperennis</i>	Onagraceae	Submerged
		<i>Azollacarolimana</i>	Azollaceae	Free floating suspended submerged
		<i>Salvinia rotundifolia</i>	Salviniaceae	Free Floating
4	Nagarala Lake	<i>Trap asps</i>	Trapaceae	Free Floating
		<i>Nelumbolutea</i>	Nymphaeaceae	Rooted floating leaves weeds
		<i>Echinidoruscordifolius</i>	Alismataceae	Submerged
		<i>Salvinia rotundifolia</i>	Salviniaceae	Free floating suspended submerged
5	Dudhala Lake	<i>Lemma minor</i>	Lemnaceae	Free floating suspended submerged
		<i>Nelumbolutea</i>	Nymphaeaceae	Rooted floating leaves weeds
		<i>Echinidoruscordifolius</i>	Alismataceae	Submerged
		<i>Azollacarolimanae</i>	Azollaceae	Free floating suspended Submerged
6	Gaurala Lake	<i>Pistiastratiates</i>	Pistiaceae	Free floating
		<i>Pistiastratiates</i>	Pistiaceae	Free floating
		<i>Pistiastratiates</i>	Pistiaceae	Free floating
7	Ghodpeth Lake	<i>Echinidoruscordifolius</i>	Alismataceae	Submerged
		<i>Echinidoruscordifolius</i>	Alismataceae	Submerged
8	Mohabala Lake	<i>Nelumbolutea</i>	Nymphaeaceae	Rooted floating leaves weeds
		<i>Otellisalismoides</i>	Hydrochara	
9	Shivaji Nagar Lake	<i>Nelumbolutea</i>	Nymphaeaceae	Rooted Floating leaves
		<i>Pistiastratiates</i>	Pistiaceae	Free floating Submerged
10	Ghotnimbala Lake	<i>Pistiastratiates</i>	Pistiaceae	Free floating suspended submerged
		<i>Echinidoruscordifolius</i>	Alismataceae	Submerged
		<i>Ceratophyllumechinatum</i>	Ceratophyllaceae	Submerged floating weeds

THE PASMANDA MUSLIM SOCIETY:ISSUES & CHALLENGES

Dr. Farida Shafik Khan

(Assistant Professor)

Dr. Babasaheb Ambedkar College of Social Work, Morane, Dhule, Maharashtra, India.

ABSTRACT:

People of many religions live in India. The minority of them is the Muslim community. Muslim society is considered to be united. But there is also ethnicity in the Muslim community. As a Muslim minority, they face many challenges. But because of the inferiority of caste in Muslim society, they have a different kind of problem. So this society seems to be suffering from all sides. No one cares about the caste system in the Muslim community. So no one realizes that they have some kind of problem. It is necessary to study the problems arising in this society as well as the caste system in this society and present their questions before the society. If we study the problems of the Muslim religion and the problems that arise within the religion, it will help to bring their problems before the eyes of other societies. An attempt has been made to write this research paper for the same purpose.

INTRODUCTION:

India is a land of natural diversity. Similarly, there are different castes, religions, creeds, and races in India. Although India is called Hindustan, India also has a large Muslim population. Muslims have the same problems as Hindus. There are many castes and sub-castes in Hinduism. There are many castes and sub-castes in the Muslim religion too. The common man sees casteism, discrimination, untouchability in Hinduism. So they think that there is no such thing among Muslims.

Muslims in India are also considered to be an integral religious group in the political and social spheres. But this matter is wrong. Like Hindus, Muslims also have caste, sub-caste differences arising from it, untouchability, high and low. When global Islam arrived in India in the seventh century, there was no such thing. But over time, many castes and sub-castes emerged among the Indian Muslims. In this, many castes considered as backward class Dalits joined the Muslim society today. But Hindus felt that the whole Muslim community was one and there were no castes or sub-castes among them. Therefore, it seemed that there was unity and no difference in this religion. It is completely wrong to think that Muslim society is the same. Muslims also have ethnicity and there are such types among them. They are also racially affected. These Pasmanda Muslims have not yet been studied as they should be. Therefore, the ethnicity among Muslims has not yet come out to the world as much as it should. But some scholars have studied the current situation of these Pasmanda Muslims and are beginning to understand their problems. The research will also discuss the issue of Pasmanda Muslims and shed light on the nature of their problems.

KEY WORD :Muslims,Pasmanda Muslims, Cast System,Problems of the Pasmanda Muslim community

METHODS OF DATA COLLECTION:

For prepare this research paper, preliminary fact-finding method interview schedule and face-to-face interview have been used. In fact, we have met 30 Schedule tribes Farmer's areas in sakri

taluka of Dhule district and filled the interview schedule from them. The study and Secondary Data also have been used.

OBJECTIVE OF THE RESEARCH STUDY

1. To study the concept of Pasmanda Muslim.
2. To know the categories of different castes in the Muslim community.
3. To study the problems of the Pasmanda Muslim community.

THE PASMANDA MUSLIM CONCEPT :

Islam promotes a classless and casteless society. But among the Muslims who are followers of Islam, there seems to be a class and caste-based social structure. This is a picture of the paradox creating social problems. It also seems to be undermining equality. India has 14.2 percent of the total population or 17.2 crores Muslims. Eighty-five percent of them are Pasmanda Muslims and 15 percent are Savarna Muslims. To understand all this, it is necessary to understand the exact meaning of the word Pasmanda Muslim. Ethnicity is very prevalent in South Asian countries and its effect is seen in India. There is a picture of racial inequality among Indian Muslims.

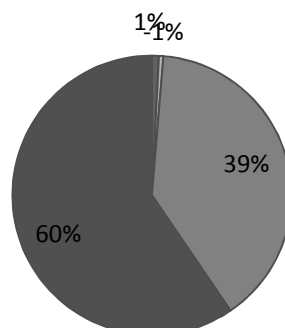
The meaning of Pasmanda Muslim has been differentiated by many social scholars. In this, according to some, the poor are considered helpless, according to some scientists, Dalit Muslims are considered natives. Some scholars have used the word Pasmanda for Dalits and backward Muslims. The word Pasmanda is Urdu. The term Pasmanda seems to have been applied to those who are far from the mainstream of society and are socially inferior castes.

To know the categories of different castes in the Muslim community. There are mainly three classes of Muslims-

1. Ashraf - The upper caste Muslims who are called Ashraf. Who claims to be of West Asian descent. In this (Sayyid, Sheikh, Mughal, Pathan) as well as converts from all castes. Among Muslims, these Brahmins consider themselves equal to society.
2. Ajlaf - Shudra or backward class Muslims are called Ajlaf.
3. Arjal - Dalit Muslims are divided into three main groups called Arjal.

Population classification of Muslims in India by caste

■ Muslim SC ■ Muslim ST ■ 3rdMuslim OBC ■ Muslim Other

PROBLEMS OF THE PASMANDA MUSLIM COMMUNITY :

Although the Muslim community is considered to be socially and politically united, the caste system within them has led to the treatment of Pasmanda Muslims as a double standard. Being Muslims, they are treated inferiorly by other communities, and Pasmanda Muslims are treated inferiorly by the Muslim community. They are treated inferiorly by other communities. Pasmanda Muslims are exploited by both.

Education develops society. Islam is the first religion in the world to make education compulsory. But in the Muslim community, the literacy rate is 68.5 percent and the female literacy rate is 50 percent. Twenty-five percent of children between the ages of six and fourteen never go to school. The dropout rate in secondary and higher secondary education is 35 to 50 percent. In this, the level of education in the Pasmanda Muslim community seems to be negligible. Due to a lack of education, Pasmanda society is deprived of socio-economic and political development. The benefits of reservation to the Muslim community extend to the upper classes of the Muslim community. Backward Muslims do not get any benefit from this. As a result, their situation is very bad. Among the Pasmanda Muslims, the level of education is very low and their percentage in jobs is less than 01%. No jobs, no jobs, no farmland, so the economic situation is dire.

The Pasmanda Muslims need to be represented in power to solve their problems and develop them. Society cannot develop without representation in the political arena. Their questions will not come up, but considering the political arena, it is clear that the Pasmanda Muslim community is under-represented, their issues are not discussed and their issues do not come before the government. A study of the 1st to 14th Lok Sabha shows that out of 7500 delegates, 400 were Muslims and 60 of them were Pasmanda Muslims. According to the 2001 census, they make up 11.4 percent of the population. However, their representation is very low at 0.8 percent, so their problems are not raised and they do not get justice.

CONCLUSION:

1. Islam does not have a caste system, but Muslims have a caste system.
2. Due to the caste system in Muslims, people of lower caste are not correlated.
3. A boy from a lower caste is married to a boy from a higher caste, but a boy from a lower caste is not married to a girl from a higher caste. Muslims have a caste-based marriage system.
4. In Majjit also caste system is used. The upper caste people are put in the front and the lower caste Muslims are put in the back.
5. Among Muslims, the economic and educational status of Pasmanda Muslims is very weak.
6. Pasmanda Muslims have separate arrangements at Majjit and graveyard.
7. Correspondence of Pasmanda Muslims with upper-caste Muslims is not aesthetically complete.
8. Pasmanda Muslims have to face her double exclusion.

SUMMARY :

Since Muslims in India are considered to be an integral religious group in the political and social spheres as well, there is no such thing as Dalit backward class in Muslim society. Therefore, their issues are not treated differently. Inequality Muslims' issues are worse than the Muslim community. It is necessary to first acknowledge that caste is coming in the Muslim community. For this, a caste-based census of the Muslim community is required. To make efforts for development, it is necessary to address the caste-based backwardness of all Muslim communities, not just minorities, under the same heading.

REFERENCES:

1. Pagadi Sethu Madhavrao (1992): 'Indian Muslim Research and Enlightenment', Parchure Prakashan Mandir Girgaon, Mumbai, Second Edition
2. Sheikh B. A. (1993): 'Muslim Society Dasha & Disha Ek Mukht Chintan', Lok Jagar Prakashan, Patrakar Colony, Satara, First Edition
3. More Sheshrao (2001): 'The Search for the Muslim Mind', Sangat Prakashan, Nanded, First Edition
4. Archana Sinha Muktar Alam (2018): 'Dalit Muslim', Sugava Prakashan, Pune, First Edition
5. <https://hindi.theprint.in/opinion/slogan-of-pasamanda-movement-will-change-country-politics/59893/>
6. <https://sadetod.wordpress.com/2017/02/04/>
7. <https://www.livehindustan.com/uttar-pradesh/lucknow/story-pasmanda-1565217.html>

SERVICES PROVIDED BY LIBRARIANS DURING COVID-19 PERIOD: A CASE STUDY

Dr. Umesh Harde

Dr. Babasaheb Ambedkar College of Arts, Commerce and Science, Bramhapuri

ABSTRACT:

The COVID-19 is the most significant challenges faced by the people. This research paper seeks to investigate the role of librarians in the pandemic of COVID-19. The novel virus COVID-19 was discovered as a global pandemic. Due to the closure of all activities of life, and all cities around the world was under lockdown. Universities, colleges and schools were also under lockdown. The main objective of this study is to find out the services, education and training programs being run in this period of COVID-19 for their regular users of the library. Another objective of this study is to find out contribution of librarians in dissemination of preventive measures and information to society during this emergency. The study used 168 librarians from all universities in Maharashtra. Researcher used an online survey research design for this study.

KEYWORDS – COVID-19, Librarian, Services

INTRODUCTION:

The present study highlights the role of librarians during the emergency circumstances of the community spread of the virus of the COVID-19. During the lockdown, the librarians can provide the relevant information and knowledge sources to the users including teachers, students and researchers through various online modes. Besides performing these formal roles, libraries have the social roles to play which includes the roles of disseminating the awareness about the precautions to taken for the prevention of the COVID-19, spreading out the guidelines of government in community and playing motivational role boosting the morale of people.[2]

REVIEW OF LITERATURE

Medawar, K., & Tabet, M. (2020) describes the collections, services and support offered by the Qatar National Library in the situation of COVID-19. The COVID-19 pandemic made a terrible impact on the whole world throughout the education, economy, health, businesses. In order to minimise the losses and to survive in this disease, most of the people and educational institutions switched to the virtual mode and they offered online services with the help of information communication technology.[4]

Hussain, Abid. (2021) studied strategy of Libraries and Librarians during COVID-19. Many educational institutions were closed during COVID-19. Librarians and librarians were looking for appropriate solutions to provide the best possible services to the users during this critical situation. The aim of this paper was to find out different strategies for libraries and librarians to promote library services in any pandemic. The result shows that librarians should keep themselves updated with the latest strategies which were helpful to the users in any pandemic. Some of the strategies were such as providing health awareness programmes, providing research support and meeting the research demand of patrons.[3]

Ali, M.&Gatiti, P. (2020) studied on the COVID-19 Pandemic: Reflections on the Roles of Librarians and Information Professionals. The purpose of this paper was to explore the role of health science librarians in the coronavirus pandemic. COVID-19 had spread rapidly all over the world. All

major cities around the world was under lockdown. Pakistani universities, colleges and schools were under lockdown. The role of university librarians in this emergency included raising awareness through public health education, providing support to medical staff, researchers, and providing ongoing, traditional services to regular library patrons in Pakistan. The other regular role also provides links to useful resources.[1]

Ms, Ishtiaq, &Sehar, Naveed&Shahid, Attya. (2020) Studied about the Information Dissemination during COVID-19 and Lockdown: The main objective of this study was to find out the services, skills, education and training programs being run in this period of pandemic. Secondly, another objective of this study is to find out on how university libraries are contributing to the spreading and information gathering of their members during this crisis. The study used an online survey research design and included 29 libraries from private sector universities in Sindh Province, Pakistan. The study concluded that library staff should always be prepared to face a challenging situation. Most university libraries suggest adopting webinar services in future and focus on encouraging, cheering librarians to enhance their digital skills to keep pace with the current digital age.[5]

RESEARCH METHODOLOGY:

An online Survey technique was utilized for the present study to gather the essential information from the librarians of different Universities in Maharashtra. In COVID-19 pandemic various online programme arranged to enhance the teaching skills of faculty members in online mode. In this period so many WhatsApp and telegram groups was formed to exchange information. The Investigator had sent the e-questionnaire in the form of Google form to these WhatsApp and Telegram groups and channels. 168 librarians were responded. The paper manages the investigation and interpretation of information which were gathered through these e-Questionnaire.

DATA ANALYSIS:

Table 1 – Social media platform used by the librarian during COVID-19.

	No. of respondents	%
Facebook	122	72.62
WhatsApp	168	100.00
Twitter	46	27.38
Telegram	152	90.48
YouTube	64	38.10

Question asked which social media platform you used during COVID-19, it can be observed that 100 % of respondents have used WhatsApp social media platform. This also indicate that around 90 % of overall respondents have used telegram, whereas 72% of respondents have used facebook social media platform. Other social media platform like twitter and YouTube have used less than 40%.

Table 2 – Online Competition organised during COVID-19 Pandemic to regular users.

	No. of respondents	%
Poster Making	26	15.48
COVID Awareness Quiz	94	55.95
Essay Writings	36	21.43
Reading Books	67	39.88

Various online competitions organised during COVID-19 Pandemic to regular users like poster making around 15%, Covid awareness quiz around 56%, essay writing around 21%, and

reading books competition around 40% by the librarians. It is very visible from the above table that Covid awareness quiz were mostly organised competition for the regular users of the library by the librarians.

Table 3 – Online Competition organised during COVID-19 Pandemic to general public.

	No. of respondents	%
Poster Making	8	4.76
Covid Awareness Quiz	94	55.95
Dance Competition	31	18.45
Reading Books	37	22.02
Singing Competition	29	17.26
Speech Competition about Covid	42	25.00

Various online competitions organised during COVID-19 pandemic to general public like poster making COVID awareness quiz, dance competitions, reading books, singing competitions and speech competition about Covid. Covid awareness quiz were organised by the 56% of librarians for the society. 25% of librarian's arranged Speech competition about Covid, about 18% of librarians arranged singing competitions and dance competitions for general public in the society. Very little bit of librarians organised poster making competitions also.

Table 4 – Facilities provided by Librarians during COVID-19 Period

	No. of respondents	%
Extent due date of Books	168	100.00
Concession in late fine	168	100.00
Wi-Fi facility to nearby users	56	33.33
Access of journals through home	92	54.76
Update their website page in relation with covid support	125	74.40
Provided free e-books	96	57.14
Provided books contain in PDF format	78	46.43
Provided various links of free e-resources	149	88.69
Share lecture videos provided by faculty Members	84	50.00
Provided online user education Service	106	63.10
Library support services through through emails, social media app	153	91.07

Table 4 give the information about facilities provided by the librarians during the Covid period to its regular users of library like students, teachers and research scholars. All the librarian i.e., 100% gave the facility of extension of due date of books and concession in late fine. Around 91% librarians provide library support services emails and social media apps, around 89% of librarians provided various links of resources its regular users, around 74% of librarians update their website page in relation with COVID-19 support. Various other facilities provided by the librarians were WiFi facilities to nearby users, access of journals through home, free ebooks, books content in PDF format, share lectures video provided by the faculty members and online user education service.

Table 5 – Mostly Used App to provide online user education/ counselling service.

	No. of respodents	%
Zoom	103	61.31
Google meet	63	37.50
Webex	69	41.07
GoToWebinar	5	2.98

Figure show apps utilized to provide online user education for counseling services. It indicates that zoom was the most used online platform to provide online user education. Around 61% librarians used zoom applications while around 41% use Webex, while around 37% of librarians used Google meet. Only around 3% of librarians used GoToWebinar.

Table 6 – Services provided to the Society

	No. of respodents	%
Disseminating awareness about precaution to be taken for prevention of Corona disease	143	85.12
Informed the guidelines of government to Community	132	78.57
Motivational role of boosting moral of people	109	64.88
Provide online counseling service	68	40.48

Above table number 6 show the services provided by the librarians in the welfare of the society. More than 85% of librarians provided service of disseminating awareness about precaution to be taken for prevention of Corona disease and around 79% of librarian informed the guidelines of government to the community and around 65 % of librarians played the motivation role of the boosting moral of people. Around 40% of librarians online counselling services to general public in the society were also provided by the around 40% of librarians.

Table 6 – Online web resource mostly used to share information to regular users.

	No. of respodents	%
NDLI	36	21.43
INFLIBNET (NLIST)	123	73.21
Shodhganga	92	54.76
e-PG Pathshala	62	36.90
SWAYAM	25	14.88
DELNET	29	17.26
NPTEL	34	20.24
EBasta	36	21.43

Above table shows online web resource mostly used by the librarians to share information to regular users. Around 73% of librarians used the inflibnet NLIST, around 55% of librarians used shodhganga website. Only around 20% of librarians used the NDLI, SWAYAM, Ebasta web resources.

Hence it is concluded that, most used online web resource mostly used to share information to regular users is NLIST.

Table 7 – Challenges faced by the librarian in providing services

	No. of respodents	%
Lack of Technology	138	82.14
Internet Problem	122	72.62
Lack of Users Support	116	69.05

Above table shows challenges faced by the librarian in providing online services. Around 82% of librarians faced the problem of lack of proper technology for the online program, around 73% of librarians faced the internet problem while around 69% of libraiains faced the problem of lack of users support. Hence it is concluded that, lack of proper technolog is the major challenge faced by the librarian in providing services.

CONCLUSION:

The COVID-19 Pandemic has affected the normal way of providing services of librarian professionals. The government ordered to close the academic institutions which directly closed the academic libraries. Though the library is closed, library was opened through through providing access to services and resources using information communication technological tools in online mode. In this COVID-19 services provided by the librarian through Social media app like Whatsapp, Telegram and Facebook. Various online competitions organised during COVID-19 pandemic to users of library and general public like poster making Covid awareness quiz, dance competitions, reading books, and singing competitions. So many facilities provided by the librarians during the Covid period to its regular users of library and general people in society. So many webinars are arranged by the librarians. Zoom is the most used platform by the librarians. Online web resources like NLIST and shodhganga mostly used to share information to regular users.

REFERENCES:

- 1) Ali, M. and Gatiti, P. (2020): The COVID -19 (Coronavirus) Pandemic: Reflections on the Roles of Librarians and Information Professionals. Health Information & Libraries Journal. 37. 10.1111/hir.12307. https://www.researchgate.net/publication/340466106_The_COVID-19_Coronavirus_Pandemic_Reflections_on_the_Roles_of_Librarians_and_Information_Professionals
- 2) Deol, N. K. and Brar, K. S. (2021): The pandemic of COVID 19 and Role of Academic Libraries. Library Philosophy and Practice (e-journal). 5099. <https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/5099>
- 3) Hussain, A. (2021): Strategy of Libraries and Librarians during COVID-19. 2521-0793. https://www.researchgate.net/publication/348564304_STRATEGY_OF_LIBRARIES_AND_LIBRARIANS_DURIN_G_COVID-19
- 4) Medawar, K. and Tabet, M. (2020): Library collections and services during COVID-19: Qatar National Library experience. Alexandria, 30(2-3), Pp.178-190. <https://doi.org/10.1177/0955749020986377>
- 5) Ms, I. , Sehar, N. and Shahid, A. (2020): Information Dissemination during Covid-19 and Lockdown: The Role of University libraries of Sindh, Pakistan. https://www.researchgate.net/publication/344224556_Information_Dissemination_during_Covid-19_and_Lockdown_The_Role_of_University_libraries_of_Sindh_Pakistan

INFLUENCE OF MAHATMA GANDHI'S THOUGHTS ON SOCIAL WORK EDUCATION

Dr. Dilip J. Ghongade

Dr. Babasaheb Ambedkar College of Social Work, Morane, Dhule

INTRODUCTION:

Thoughts have an effect on that society from time to time. Even in the field of education, the norms, traditions, customs, and practices of the society are influencing. While studying social work education, many ideologies have influenced social work education. Society is the study subject of social work as well as the field of work. The nature, needs, and problems of the society are taken into consideration in social work education and it gives a specific shape to society. It is the responsibility of social work education to give a place to the exploited in the society, to give them opportunities and to be in a position to use the available opportunities, to create a conducive society, to bring about favorable changes in the society. The values and ethics of social work education are based on the whole Gandhian thought. According to Mahatma Gandhi's concept of Sarvodaya, his reconstruction work, religious and ethnic untouchability together, village yoga, village cleanliness, health reform, women's reform, social, economic reform, etc. Also Gandhiji's principles of truth, non-violence, fearlessness, interfaith harmony, etc. Gandhian thought has had an impact on social work education. Mahatma Gandhi wanted to establish social justice. He wanted to do good to all through Sarvodaya. Gandhiji worked for equal status for all and the elimination of social inequality. The basics of social work education are to establish social justice, to give equal status, to eliminate social inequality, to promote the welfare of the individual, and so on. A study of these fundamentals reveals that the ideas put forward by Mahatma Gandhi are embedded in social work education.

OBJECTIVES:

1. To study Mahatma Gandhi's concept of Sarvodaya.
2. To study the influence of Mahatma Gandhi's thoughts on social work education.

RESEARCH METHODOLOGY:

In this research paper, the Influence of Mahatma Gandhi's thoughts on social work education has been studied. A secondary method of fact-finding of research has been used for this study. It uses various books related to Mahatma Gandhi's thoughts and social work education.

Thoughts have an effect on that society from time to time. Even in the field of education, the norms, traditions, customs, and practices of the society are influencing. While studying social work education, many ideologies have influenced social work education. Society is the study subject of social work as well as the field of work. The nature, needs, and problems of the society are taken into consideration in social work education and it gives a specific shape to society. It is the responsibility of social work education to give a place to the exploited in the society, to give them opportunities and to be in a position to use the available opportunities, to create a conducive society, to bring about favorable changes in the society. The values and ethics of social work education are based on the whole Gandhian thought.

According to Mahatma Gandhi's concept of Sarvodaya, his reconstruction work, religious and ethnic untouchability together, village yoga, village cleanliness, health reform, women's reform,

social, economic reform, etc. Also Gandhiji's principles of truth, non-violence, fearlessness, interfaith harmony, etc. Gandhian thought has had an impact on social work education. Mahatma Gandhi wanted to establish social justice. He wanted to do good to all through Sarvodaya. Gandhiji worked for equal status for all and the elimination of social inequality. The basics of social work education are to establish social justice, to give equal status, to eliminate social inequality, to promote the welfare of the individual, and so on. A study of these fundamentals reveals that the ideas put forward by Mahatma Gandhi are embedded in social work education.

Since man is a component of society, he is constantly living, working, growing, and working in society. He tries to be more socially oriented. This mentality helps him to become one with the other elements of the society, to understand them, to share in their joys and sorrows. He is aware of the problems and difficulties of himself and other sections of society. Knowing this, a socially-oriented person is naturally inclined to help and guide others. This is where social work begins. It is this mentality of helping and guiding that motivates him for social work. "Social work is about helping and guiding the troubled sections of society to solve their problems."

MAHATMA GANDHI'S CONCEPT OF SARVODAYA AND SOCIAL WORK EDUCATION:

According to Mahatma Gandhi's concept of Sarvodaya, my welfare includes the welfare of all. The welfare of all means the welfare of every section of society. Then that person of any religion, caste, poor, rich, trader, entrepreneur, worker, farmer, I am included in all the society and my welfare is also included in the welfare of the society. Sarvodaya means 'the welfare of all'. In the idea of Sarvodaya, Gandhiji said that every person is important. That's the idea. The first element of social work education is belief in one's worth and one's importance. Everyone has their personality. Every person in society does such work according to his personality. Society is important because it cannot be a person's society. The purpose of social work education is to provide welfare to all sections of society.

1) Creating religious and ethnic unity:

All welfare all is expected in Gandhiji's Sarvodaya. The welfare of all religions and all castes is expected in all. People of all religions like Hindus, Buddhists, Jains, Muslims, Christians, Parsis, Jews live in India. The people of all these religions together form the Indian society. The fundamentals of each religion are ultimately the same. Truth, non-violence, brotherhood, compassion are the support of every religion. This is the teaching of peace and justice. If all religions are considered equal, then religious unity can be established and all welfare of all can be achieved. Gandhiji's idea of creating religious and ethnic unity through Sarvodaya is the foundation of social work education. In social work education, efforts are made to create religious and ethnic unity in any situation. Social work education has embraced the concept of national unity and democracy. In social work education, a person is considered as a human being without any discrimination based on religion, race, sex, appearance, color, etc. and his problem is solved.

2) Prevention of Untouchability:

Gandhiji's observance of untouchability was a disgrace to the human race. Inferior people give birth to inferior offspring and, thus, propagate their inferiority. But the idea of untouchability is man-made. Gandhiji created social awareness for the elimination of untouchability. In the Sarvodaya program, he tried to get equal opportunity for all in society by including this program. The right to equal opportunity for all in social work education is a value. Social work education is based on these

values. Every person is independent, different, yet every person is a part of the society, a member so every person is given equal opportunity in social work. The distinction between untouchables and those who are considered untouchables by birth is unacceptable to social work. Social work education works to give special opportunities to the weaker sections and achieve their development.

3) Village Industries and Village Sanitation:

In India, the British started the machine age. Machine-based production reduced the value of goods. But that led to paralysis. India is a country of villages. Local artisans and local industries make it possible to meet the local needs of the village. The employer-worker relationship does not last. There is no economic exploitation. Reconciliation grows. Villages can become self-sufficient and village industries can bring welfare to all in the village. The industry will be decentralized and inequality will be eliminated. Gandhiji suggested that unemployment could be reduced.

Gandhiji has given a very important place to village cleaning. Unhygienic conditions, dirt, and waste increase the risk of disease. Mortality increases. Must be public. This is why the welfare of all in the village can be achieved. In social work education based on Gandhiji's ideas of village industry and village cleaning, community organization is the mainstay. The community is empowered through this method of community organization. Health, employment, social harmony, etc. in rural areas. Emphasis is placed on maintaining public participation. Village development is achieved through community participation by making the community aware of the problems of the people in the community through the use of available resources.

4) Health Improvement Program:

According to Gandhiji, health is a very broad term. This includes both personal health and public health. Gandhiji implemented a leprosy eradication program. Health is an area of social work education under health reform. Under this, better personal and community health is maintained, various health-related services and concessions for health improvement are extended to the beneficiaries, and health improvement programs at different levels are implemented through social work.

5) Women Empowerment:

Mahatma Gandhi has always considered women more important than men. According to him, the place of a woman in the family is very important, because the same children can be properly nurtured. Respect, love, honesty, symmetry, and harmony are the strengths of a woman. Gandhiji thought that women in society should be given equal opportunities to work. Men and women are equal and their roles are complementary and incomplete without each other. To give more opportunities to women in society, Mahatma Gandhi invited women to participate in all national programs. Mahatma Gandhi played an important role in instilling self-esteem, the importance of educational dissemination, national spirit, self-confidence, and leadership in women. Women's development or women's empowerment is one of the areas in social work education. Under this sector, work is done to create awareness about women's development, to inform women about women's rights, to come up with new schemes for women's development, to create and implement programs, to strive for gender equality, etc.

6) Economic Equality:

The most important program in Gandhiji's Sarvodaya reconstruction program is economic equality. Mahatma Gandhi did not accept any inequality. Gandhiji did not approve of the notion of inequality in social, religious, or economic spheres as well as the inequality of caste (black and

white), race (upper-lower), gender (male-female). This is because inequality is inherently bad. All human beings are equal and the only test of humanity is universal. Rich people, capitalists, should use as much money as they need for themselves and their families. Wealth should be used with a non-acquisition attitude. The rest of the money should be used for the welfare of all. Gandhiji has stated that no one should be financially exploited in any way. Accordingly, the values of social work education include the right to acquire basic human needs and the means to meet those needs. According to this basic principle of social work, every person has the right to decide what his personal, physical, mental, material, social, and economic needs are. You also have the right to acquire tools that meet your needs. Each person should choose the tools according to their needs and use as much money as they need. That is, social work education works to establish economic equality in society.

CONCLUSION:

All in all, the ideas that Mahatma Gandhi has put forward through Sarvodaya are reflected in the values, objectives, and methods in social work education. Human equality is the same value of social work that Mahatma Gandhi meant for human equality. Social work education makes sense only because of the belief in human equality. Human equality gives birth to conflict/humanity, rewards humanity. The humanitarian perspective is the foundation of social work. This is the basic philosophy of social work. Humanism is the inspiration of social work and proposing humanism is the ultimate goal and achievement of social work. Humanity does not discriminate when it comes to giving wool, wind, and rain. In the same way, human beings should look at others as human beings without any discrimination. Religion, creed, caste, gender, color, lifestyle, rich-poor, high-low should not be discriminated against.

REFERENCES:

1. Prof. Neelprabha Lakkawar (Kelkar) (2007) : "Outline of Social Work", Rekha Publication, Nagpur
2. Dr. Nanda Pangul - Barbate (2010) : "Social Work Ideology : Theory & Practice", R.B. Publication, Nagpur
3. Dr. Prajakta Taksale (2007) : "Professional Social Work : Concept and Theoretical knowledge", Shri Sainath Publication, Nagpur
4. Dr. Devanand Shinde (2012) : "Social Work : Education and Profession", Diamond Publication, Pune
5. Krishna Kripalani (2008) : "Gandhi: A Life", National Book Trust, New Delhi
6. Nirmal Kumar Bose (1960) : "Selections from Gandhi" (Encyclopedia of Gandhian Thoughts), Navajivan Mudranalaya, Ahemadabad
7. J.B. Kripalani (1995) : "Gandhi His Life & Thought", Publications Division of the Ministry of Information and Broadcasting of the Govt of India, New Delhi
8. Anil Dutta Mishra (2015) : "Mahatma Gandhi On Sarvodaya", Concept Publishing Company Pvt. Ltd., New Delhi
9. Narayan S. Narayanasamy (2003) : "The Sarvodaya Movement: Gandhian Approach to Peace and Non-Violence", Mittal Publications, New Delhi
10. Kavungal, Devis (2000) : "The Philosophical Foundation of Mahatma Gandhi's Vision of Sarvodaya", Dharamaram Publications and Ruhhalaya Publication, Bangalore

MAKING INDIA SELF-RELIANT THROUGH EXPORT PROMOTION UNDER ATMA-NIRBHAR BHARAT SCHEME.

Dr. Meenakshi Rathi

Assistant Professor (Commerce) Govt. Adarsh College Harda. Madhya Pradesh

PURPOSE:

The present paper aims to explore the concept of Atmanirbhar Bharat Scheme introduced in India for making it a self-reliant country. It is a descriptive study focused on deriving the benefits of rich culture and unsung qualities of countrymen for building a strong and super powerful nation. The paper concentrates on the role of exports in making India 'Atmanirbhar'. It proposes a list of certain trials to be taken by the government to encourage exports in making the mission of 'Atmanirbhar Bharat' convincingly attainable. Reference of COVID and the policies to get out of this pandemic is also discussed in this paper. The study emphasis on translating the skills and talents of the Indian workforce into a powerhouse of economic and Sustainable development of the country.

KEY WORDS: Sustainable , Atmanirbhar Bharat, Export Promotion, Pandemic

The concept of AtmanirbharBharata is not uncommon for one of the most ancient cultures in the world. The rich culture and proud history of India narrates stories of it being a golden bird that has been a centre of attraction for people all over the world. Even then, the country had remained on the side of generosity while the rest of the world coveted its wealth and resources. Today, as the world stands in the midst of an unprecedented pandemic, India has proven again its ability to rise to the occasion and bring out the best in this difficult situation.

With the introduction of the concept of Atmanirbhar Bharata; by the honourable PM Narendra Modi, to remind the countrymen what they are capable of has inspired a new wave of development. The country has embarked on the path of self-reliance in different sectors. Although initiatives such as Make in India have already improved India's position in the manufacturing sector, this initiative will help expand its reach to different domains as well. The majority of the population depends on agriculture as a source of income. The shift from primary to secondary and tertiary sectors is the need of the hour for the economic development of the country. We got freedom many years ago and commemorating it, our mind gets giddy even today, but let's talk beyond this, now it is time of India's journey of Self-reliance. It is not a new concept, it dates back to the era of Swadeshi movement which started in 1905 by boycotting foreign product & this has been refreshed again by our PM but this time there is some changes that there is no restriction on buying foreign goods but at this time we should invest in our country thereby our PM Narendra Modi on 31st may , gave his 65th Mann Ki Baat address & spoke of a self-reliant India – "ATMANIRBHAR BHARAT" ,while discussing the need to disincentivise import of goods, which can be manufactured domestically. But, this brings us to question – can such import-substitution policy deliver economic growth for India? Or is this mere rhetoric.

Just as we could not get a freedom in one day, similarly we cannot become self-reliant overnight. We the people of "India of approx. 130 crore of population is our strength & if we decide not to buy foreign goods, India's economy will see a jump." As India recovers from covid, we understand that it's an opportunity for fostering entrepreneurship, nurturing innovation & creating an

ecosystem for both rural & urban development. It's like an individual revolution-infant person to an able person, who can take care of oneself & other same is also true for our nation progress.

Imports have been one of the biggest factors in the dependency on other countries. Countries like China have been leveraging on the import dependency of other countries. As per 2020 data, China accounted for 18% of total Indian imports while constituting 9% of total India's exports. Apart from merchandised goods, critical raw materials or components such as basic chemicals, agro-intermediates, durables, etc., are also sourced from China. To mitigate the supply risk and trade dependence, India has shifted its focus to become self-reliant. This could be accomplished by translating the skills and talents of the Indian workforce into a powerhouse of economic development for the country.

During the pandemic, India emerged as a leader with its indigenous COVID vaccines that have enabled it to conduct the world's biggest vaccination drive with ease. This self-reliance enabled the country to provide free vaccines not only to its citizens but also to other countries as a humanitarian gesture. This became possible only because of the favourable environment provided by the government for research and development and manufacturing, which in turn assured scientists and businesses to take risks and work together to make it possible in a short time. India, through this, was able to by-pass the import dependency and rather became a crucial exporter of COVID-19 vaccines.

India has also improved its Ease of Doing Business ranking with the introduction of reforms such as GST, Insolvency and Bankruptcy Code, simplified business policies etc. which have helped in attracting foreign investments. The availability of cheap labour and being one of the biggest consumer markets helped attract businesses to establish their manufacturing facilities in India. One of the examples is the world's largest mobile manufacturing facility in Noida, which is owned by Samsung. The company has also recently launched Samsung Dost&a skill development initiative to train the workforce for the electronics industry. This will create job opportunities for the young workforce as they become more skilled.

The National Infrastructure Pipeline is a major step in the direction of building world-class infrastructure by 2025. The NIP has its focus on transport, energy, water & sanitation, communication, logistics, and social & commercial infrastructure. These projects will result in world-class infrastructure in the country which will attract businesses. Improved road and railway networks will enable logistics, cheap and easy access to power and water, whereas commercial infrastructure will also facilitate the establishment of new businesses to enable production within the country.

India has been focusing on building renewable energy generation capacity. The government has invested heavily in wind and solar power. Its commitment to moving to cleaner energy alternatives has helped promote heavy investments by Indian businesses in many power projects. Generation of employment will be an additional benefit of these projects.

The government is also concentrating on the upliftment of MSMEs. Loans through the Mudra Scheme assist small businesses generate livelihoods for themselves and also provide opportunities to improve their living standards. Collaborations of MSMEs with bigger companies are being encouraged so that these companies prefer local businesses for required services, raw material sourcing, etc., which in turn reduces imports.

India has great potential to become a leader in trade and commerce. With the geographical advantage, cheap labour workforce, great talent base and huge consumer base, India will be able to achieve economic development. Also, increasing production within the country would not only reduce imports but also increase the opportunities for exports, thereby enabling an inflow of foreign currency into the country. Prime Minister Narendra Modi, in his addresses, has also been emphasising 'Vocal for Local' to empower local businesses and create better opportunities for local production facilities. The reforms introduced by the government will definitely pave the way for a self-sufficient and self-reliant India.

The emphasis that countries have placed on their development strategies in favour of either export lead growth strategy or import substitution has influenced the evaluation of current account balance and growth of output. In particular, the methods used to shield domestic sectors from foreign competition such as those used in many Western hemisphere countries have an actual sense cost distortions and resource misallocation then those used to favourite exports in certain countries in Asia.

Design / Methodology / Approach: The study is based on secondary information gathered from diverse sources such as published articles, government and other web sites, news, etc.

EXPORT LEAD GROWTH STRATEGY: export lead growth strategy refers to government efforts to increase exports on assumptions that they can improve not only foreign exchange earning but also increase productivity and growth.

ARGUMENT IN FAVOUR OF EXPORT LED GROWTH STRATEGY__ abstracting from such factor as initial level of economic development, population size and natural resources endowment, developing countries that have pursuit strategy based on export lead growth have tended to achieve greater success in terms of real gross domestic product then those countries that have sought to achieve growth based on import substitution and domestic demand.

PROBLEM ASSOCIATED WITH IMPORT SUBSTITUTION STRATEGY__The import substitution began to lose favour when it became clear that countries pursuing the strategy were not competing with advanced countries.

Primarily our ingenious businessmen have to take a risk by expanding their own country with our citizen as employee. Maybe it makes less profit in starting period, but I conformed this concept build India & Indians stronger, more capable in economy. Modern culture demands more flexibility, so we should make some institutions on amazing concept so that foreigners will also be interested to came here for learning purpose.

To strengthening the value of "RUPEE" stronger, the executive or GOI have to take bold decisions but before ensuring that our LOCAL earning men of any sector whether organized or unorganized will became stronger with their economy, so that INDIA & INDIANS both will develop simultaneously. The RUPEE can be made strong if we cutdown on consumption of things that require imports. When people despite their diversities come together to accomplish a higher collective goal, they make country more equitable. India is fulfilled with one of oldest civilization; world's largest democracy & the country more diverse than any, if we don't act now, this boon could rapidly turn into a bane; as we are already seeing-in very aggressive brigade of youth vigilante. India is already phasing the dual challenges of economic slowdown & unemployment. Yet, if we pause & look at the present situation, we realize that there cannot be a better time for us to commerce the journey towards true self-reliance.

There is need of Vocal for Local, but we also need to expand the definition of LOCAL rather than shrink it. We should initiate forward- looking labour policies, create a balance b/w land, labour & capital & make economic development more inclusive. As we go through these policies, we must take some collective bold decisions & put forward the strength of our 28 states & 8 UT. We need more multinational corporations to set up manufacturing in India they bring high standards, best practices & healthy competition.

Self-confidence begets self-reliance. But it cannot be accomplished with apathy & lack of societal ownership, perhaps nationalism is true spirit should withhold us from continuously seeking to feed our inner beasts. It is certain that one day it will be proud to adopt swadeshi or things made in India, and at that time, quality of goods made by our country can replace the foreign goods. Everyone well known that our INDIA IS INCREDIBAL & if we Indians firmly decided to make INDIA- ATMANIRBHAR to put our tooth & nail & will prove them who thought it daydream for us. And surely, one day India will become a full- blown country.

Export promotion: Promoting exports means availability of products and services to other countries for not just making income but also helping other countries to grow and automatically we will become a largest serving country. India has many talents and large producing companies also we are the largest producer for agriculture. So, taking agriculture as an example we can work in the field of production of such foods and grains which gives a healthy environment, exporting more and more agriculture products, not just finished goods but also raw materials to the countries which doesn't have material but has technology to make finished goods.

Promoting Exports in other countries from India is done by either government or the companies who are working in production of goods for other countries. But this is not only solution, we can promote knowledge in India that means awareness about other countries needs and demands which not only we can supply but also provide values i.e., services and quality. India needs awareness about what country has and how can we contribute to develop our nation, many activities are conducted by government to get creativity from us, different states governments are working on developing also many big industries like commerce, agriculture and other many more are contributing to make India a developed nation which can help to grow our economy.

Economic factors affect the exports promotion are inflation, GDP, unemployment etc. These are the factors which plays major role for our economy, due to demands and supply economy faces deflation or inflation which also involves other common factors like income, technology, taste and preference, production and availability of goods and services. Import substitution is one thing that replace the foreign goods with domestic products. In India we are importing more and exporting less which is not making an equilibrium and still we have to face many consequences.

Measures taken for export promotion: Promotion of export is directly related to sale of goods to outside countries, for this India has to produce more with quality not dumping. For production India needs raw material which are imported from other countries then manufactured in India with low cost as India has a cheap labour because machinery cost much higher and then these goods are exported. But relating AZADI with export promotion, India can reduce imports by using Indian raw material, Indian technology by providing employment and it needs large investment in sector of education and jobs not only providing a successful life and career also giving opportunities to someone who deserves. If this is not done a talent would be wasted in BPO jobs, working for international companies will not make India develop its just taking India to its low also working as a

labour to other countries by staying in India is not AZADI. Export promotion is not only related to export of goods and services by making products in India gathering material and exporting although it involves many ideas which helps nation to increase the exports, but this factor cannot be ignored.

CONCLUSION:

Atmanirbhar Bharat Scheme and export promotion together leads to increase exports which takes India towards Azadi, not only economic, political, social, legal, technological but also Individual growth. We have to work on involving our youth towards our nation, like in ancient history A king is expecting a son to lead a state and take the empire for years under his name, same India needs an Individual working for Indian development and lead India to its highest and that will be called as Azadi. Full freedom for everyone works for India work with India and work in India.

This will increase exports as education and employment will be highest and a proud Indian can do anything for country like a soldier do. Globally developing a business means promotion our culture our work. Promoting us not working for other countries by just doing jobs like data entry just because India can't give money to its own people. If this works India will take another step towards Azadi. The importance of export led growth and import substitution to stimulating economic growth in developing Nations cannot be over emphasized and also has several policy implications. As evident from the experiences of large developing countries that adopted the import substitution growth strategy, large scale import restrictions can be a constraint to economic growth. It is one of the boldest reforms which is the need of the hour to make India a self-sufficient and Self-reliant nation.

REFERENCES:

- *Asok Kr Bose Senior Full Time Faculty, Bhawanipur Education Society WWJMRD 2021; 7(3): 31-35*
- *Vision of 'ATMA Nirbhar Bharat' Role and Significance of MSME THE MANAGEMENT ACCOUNTANT, DEC. 2020, VOL.-55, NO. - 12, PAGE - 44-47, ISSN: 0972-3528.*
- *Smita Dubey & Harish Kumar Dubey: July,2020 Atmanirbhar Bharat Abhiyan: An Analytical Review.*
- *Download.oliveboard.in: August,2020 Atmanirbhar Bharat Abhiyan.*
- *India.gov.in: November,2020 Building Atmanirbhar Bharat & overcoming Covid-19.*
- *Inventor's India: February,2021 Budget 2021: Building a \$5 trillion economy.*
- *The economic times: February,2021 Budget 2021 6. The Times of India: February,2021 India finds her place in the world.*

A ROLE STUDY SERVICE QUALITY ASPECTS

Dr. P. B. Mene

Sharada Mahavidyalaya Parbhani

INTRODUCTION:

Service quality is a critical element of customer perceptions and customer satisfaction. In the case of pure services, like health care, financial services, education, etc, service quality will be the dominant element in customers evaluations. In cases in which customer services are offered in combination with a physical product like, IT services, auto services service quality may also be very critical in determining customer satisfaction.

The measurement of subjective aspects of customer services depends on the conformity of the expected benefit with the perceived result. This depends upon the customer expectation in terms of service, they might receive the service providers ability and talent to present this expected service. Successful service providers add benefits to their offering that not only satisfy the customers but also surprise and delight them.

Service quality can be related to service potential (e.g. the quickness of service) and service result (customer satisfaction).

Individual service quality states the service quality of employees and distinct from the quality that the customers perceived.

From the point of business administration, service quality is an achievement in customer service, it reflects at each service encounter. Customers from service expectations from past experiences and marketers, customers compare perceived service with expected service.

DEFINITION :

A business with high service quality will meet customer expectations, service quality increases profitability and long term economic competitiveness., Improvement to service may achieved by improving operational processes identifying problems quickly and systematically, establishing valid and reliable service performance measures and measuring customer satisfaction and other performance outcomes.

For example, in the case of Taj Hotels, Resorts and Palaces, wherein Taj remaining the old world, luxury brand in the 5-star category, the umbrella branding was to create image of Taj brand, although the different hotels of Taj, Vivanta - 4 star category, Gateway-3 star category and Ginger -2 star category economy brand also were positioned and categorized differently, customers still expected high quality of Taj.

Service quality (SO) in its contemporary concept, is a comparison of perceived expectations (E) of a service with perceived performance (P), giving rise to the equation 'SQ = P - E', this concept of service quality has its origins in the expectancy paradigm.

Customer Perceptions:

How customer perceive services, how they are assess whether they have experienced quality service and whether they are satisfied, the perceptions are always considered relative to expectations, because expectations are dynamic, evaluation may also shift over time, from person to person and from culture to culture. What is considered quality service that satisfy customers today may be different tomorrow. The quality and satisfaction is based on customers perceptions of the service.

The concept perception or perceived service quality is a component of customer satisfaction.

Customer Satisfaction:

Everyone knows what is satisfaction, but when asked to give a definition, then to say, "nobody known" this quote from Richard Oliver, respected experts and researchers on the topic of customer satisfaction.

Richard Oliver made a formal definition as "Satisfaction is the customer's fulfillment response. It is a judgment that a product or service itself provides a pleasurable level of consumption related fulfillment".

This definitions means that satisfaction is the customers evaluation of a product or service in terms of whether that product or service has met the customer's needs and expectations. Customer satisfaction is influenced specific product or service features, perceptions of product and service quality and price , in addition personal factors such as the customers mood, emotional state and situational factors such as family member opinions will also influence the satisfaction.

The service quality and customer satisfaction are indeed independent but are closely related that and a rise in one is likely to result in another outcomes.

SERVICE QUALITY DIMENSIONS :

A customer's expectation of a particular service is determined by factors such as recommendations, personal needs and past experiences. The expected service and the perceived service sometimes may not be equal, they are leaving a gap. The service quality model the GAP model developed in 1985, highlights the main requirements for delivering high service quality, it identifies five gap that cause unsuccessful service quality arises.

The dimensions of service quality have been identified through the pioneering research of P. Parasuraman, V. Zeithamal and L. Berry, their research identified five specific dimensions of service quality the five dimensions are,

- I. Reliability :- Ability to perform the promised service dependably and accurately.
- II. Responsiveness :-Willingness to help customers and provide prompt service.
- III. Assurance :-Employees knowledge and courtesy and their ability to inspire trust and confidence.
- IV. Empathy :-Caring ,individualized attention given to customers.
- V. Tangibles :-Appearance of physical facilities, equipment, personal and written materials.

These dimensions represent how customers organize information about service quality in their minds, on the basis of quantitative research, these five dimensions were found relevant for banking, insurance, appliance repair and maintenance, securities, brokerage, automobile repair service and others.

E - SERVICE QUALITY:

The growth of internet and e-commerce, researchers have also sought to define and measure e-service quality. Parsuraman, Zeithamal and Malhotra (2005) define e-service quality as the "extent to which a website facilitates efficient and effective shopping, purchasing and delivery".

A recent research identified the four core dimensions that customers use to judge.

- I. Efficiency:- The ease and speed of accessing and using the site.
- II. Fulfillment :- The extent to which the site's promises about order delivery and item availability are fulfilled.

III. System availability :- The correct technical functioning of the site.

IV. Privacy :- The degree to which the site is safe and protect customer information.

MEASURES OF SERVICE QUALITY:

Measuring service quality may involve both subjective and objective process. In both cases, it is often some aspect of customer satisfaction which is being assessed. However, customer satisfaction is an indirect measure of service quality.

Subjective process of service quality can be assessed by in . characteristics . incidents and . in problems. Objective process or element divided in to primary process and secondary process. During primary process are, to observe the silent or normal customers, in secondary process quantifiable factors such as numbers of customers complaints or number of customer returned goods are analyzed.

Improve the conformity of service quality

In order to ensure and increase the conformity of service quality services, that is service delivering happening as designed, various methods are available.

Some of these are,

- Guaranteeing
- Mystery shopping
- Recovering
- Setting standards and measuring
- Statistical process control

Customer involvement

CONCLUSIONS:

The overall study of the paper of related subjects the some of the following conclusion are made as,

- Service quality measure is a very critical element of customer satisfaction and perceptions.
- Customer satisfaction are not fix, it is changeable in time to time.
- Customer perceptions is much more to service quality.
- Cultural differences may also effects on customer satisfaction.
- Measure of satisfaction is different from customer to customer.

REFERENCE:

1. Alhu maid; K.(2019) four ways technology has negatively changed Education, Seined- Journal of Education and social Research, 01-09, No. -4,14,10-20,e-ISSn 2240-0524
2. Oliver, “ A conceptual Model of service quality”
3. ASCI website, www.theasci.org
4. Valarie A. Zeithamal, Mary Jo Bitner, Dwayane D. Gremiler Ajay Pandit; Service Marketing, Tata McGraw Hill Education private limited , New Delhi.

AGRICULTURAL MARKET AND MANAGEMENT SKILLS

Dr. Manik D. Savandkar

Assistant Professor, Nutan Mahavidhyalaya, Selu.

ABSTRACT:

Indian agricultural market is one of highest economy market. The history of Agriculture in India dates back to Indus Valley Civilization and even before that in some places of Southern India. India ranks second worldwide in farm outputs. Up to 2020, agriculture employed 60% of the Indian work force and contributed 22–23% to country's GDP. There are so many ways to reach the agricultural product to the ultimate consumes. There are different supply chain management work for different product they use full to understand the system.

This paper study Indian agricultural market and there Significant proportion of farmers in the country has already started moving from using animate sources to mechanical equipment's to power their farming activities. Mechanical equipment's for various farm operations like tillage, sowing, irrigation, plant protection and threshing etc.,are generally being used by the farming community. As a result of accumulative farm mechanization trends, the agricultural equipment market has witnessed strong growth in the past few years. This market is currently being driven by a number of factors such as easy availability of credit, government incentives, increasing agricultural productivity and Controlling of productivity, emergence of contract farming, increasing rural incomes,Climate change and changing of farming in India, Traditional farming, Impact of import and export,labour costing and training etc.

KEY WORDS:Some Mechanical equipment,Indus valley civilization, agricultural market.

INTRODUCTION:

1. Climate change and Changing of farming in India:-

Climate change is one of the major challenges facing humankind is provide equal standard of living for standard of living for present and future generations adequate food, water, energy, safe shelter and a healthy environment. Change in climate will have an economic impact on agriculture, including changes in farm profitability, prices, supply, demand and trade. The scale and geographical distribution of such climate induced changes may affect our ability to expand the food production as required to feed the population. Changing climate could thus have faraway reaching effects on the patterns of trade among whole nations, developments and food security. Agriculture is sensitive to short term changes in weather and seasonal, annual and long term changes, variations in climate. Crop harvest is the zenithof a diversified rangesof factors. Parameters like seed, soil, pest and diseases, fertilizer and agronomic practices exert significant influence on crop harvest. The increasing population, along with human induced climate change and environmental problem is increasingly proving to be a limiting factor for enhancing farm productivity and ensuring food security for the rural poor areas.Change in climate will, in many parts of the whole world, adversely affect socio economic sectors, including water resources, agriculture, forestry, fisheries and human settlements, ecological systems and humans health, especially in developing countries due to their openness.

2. Agricultural product valuation and its flexibility :-

A) Objectives of Agricultural Price Policy:

The objectives of agricultural price policy fluctuate from country to country depending upon the place of agriculture in national and international economy which is very much effective. Generally, in developed and advanced countries, the main objective of price policy is to prevent huge and drastic fall in agricultural income while in developing economies it is to increase the agricultural productions.

B) To Ensure Relations between Price, Rate of Food Grains and Agricultural Goods:

The main objective of agricultural price policy is to ensure the appropriate relations between the price of food grains and nonfood grains and between the agricultural commodities, so that the terms of trade between these two sectors of the economy do not change continuously and sharply against each others in the commodity.

C) To Focus Interests of Producers and Consumers in the market:

To achieve or gain the balance between the interest of these producers and consumers, price policy should keep a close eye, that is the main reason towards the fluctuations within maximum and minimum limits.

D) Prices of Crops relations:

The price policy should be such which may sustain the relationship between the prices of challenging crops in order to fulfill the production aim or targets in respect of different commodities in accordance of its own demand.

E) To Control Seasonal Fluctuations, Fluxes:

Another one of the main object of price policy is to control returning cyclical and seasonal fluctuations of price rise to the minimum extent.

F) Integrate or incorporate the Price:

The agricultural price policy should also incorporate aim at to bring the superior integration of price between the various regions in the country, so that regular flow, run of marketable surplus could be maintained and exports of farm products stimulated regularly constantly

G) Stabilize the General Price:

To stabilize soothe the general price level, it should aim at increasing the public outlay to boost economic development in the whole country.

3. Impact of Import and Export:-

Basic Elements of the Agricultural Export Polices Framework, The policy recommendations in this report are organized in two main and broad categories - strategic and operational. Approach to enhancement exports Greater involvement of State Governments in Agricultural Exports Operational Focus on Collections Promoting Value added exports Marketing and promotion of the “Brand India” Attract private investments into production and processing Establishment of Strong Quality Regime Research and Development Miscellaneous. To differentiate our export basket, destinations and high boost value and value added agricultural exports including focus on perishables. To promote novel, aboriginal, organic, ethnic, traditional and non-traditional Agricultural products exports. To provide an institutional mechanism for chasing market access, embark upon barriers and deal with sanitary issues. To attempt to double India’s share in world Agricultural exports by integrating with global value chain at the earliest. Enable farmers to get benefit of export opportunities in overseas market segments in current fluctuating markets, thereby increasing export sales. Cold storage- Low temperatures decrease microbial & enzymatic instant activity, it will real increase the shelf life of produce by providing a continuous low temperature environment and will increase marketable

surplus for exports. It will also provide ability to capture off season, complimentary season markets. Air cargo- Highly valued agriculture products, Fresh and perishables are shipped by Air cargo. Organization such as Centre for Perishable Shipment, loaders, vacuum cooling facility, work floors, moving truck docs, designated and sufficient Perishables', Animal handling, quarantine areas, Pallet container handling system, Automatic storage reclamation system at International & Domestic Airports would increase productivity.

4. Traditional Farming :-

Agriculture plays a very significant and important role in our socio economic development and socio cultural lives, life of our people. Unfortunately, the involvement or contribution of agriculture in our economy has been continuously falling in the ratio from 55.1% in 1950-51 to 37.6% in 1981-82 and further to 13.9% in 2014-15 as per the estimates evaluations released by Central Statistics Office, Even today our farmer follows traditional and non scientific way of farming. Seeds are thrown across fields in random fashion with no contemplation as to how many plants will actually grow in a given area. Our irrigation depends on situation or else monsoon. Farmers are unknown about the proportion of fertilizers or insecticides required to be given per hectare of land and part of the land. They use huge excessive amount of these chemicals, which kills the productivity of soil.

Due to Green rebellion, India has become self sufficient in producing or manufacturing food so as to feed the entire population but now there is an urgent need of shift from intense subsistence agriculture to commercial agriculture. It really hard or pains to say, in spite of growing demand of food due to increasing population, introduction of few scientific technique in our agricultural systems which is very useful.

5. Organic Daily Farming:-

An marketing and branding of organic products, The organic exporters have suggested that the incubation period for establishing an original and organic product in the retail market is long and cost of launching is identical high. There is an increasing demand for value added and ready to eat and ethnic food from developed nations, principally arising from the wandering Indian population across the globe. Indian can offer a one stop solution and offer a range of ethnic products ranging from healthy and organic to administered and convenient food. This is an excellent opportunity for entrepreneurs and new comer's to leverage our traditional food heritage and invest in innovation in taste, packaging, fusion-food and shelf life of food has been successful in transferring large volumes of branded, canned. Indian cuisine like sarson da saag (Punjabi word) in foreign countries such as US, UAE and Canada. Similarly, popular items or cuisine in different regions could be marketed in large volumes in overseas countries.

6. New Technology with organic farming growth of farmer :-

There is an increasing recognition from agriculture establishments that solutions are needed for these challenges. In the last ten years, agriculture technology has seen a drastic and huge growth in investment, with more than \$6.7 billion invested in the last five years and more than \$1.9 billion in the last year alone. Major technology inventions in the space have focused around areas such as covered vertical farming, automation as well as robotics, livestock technology, modern greenhouse shades practices, precision agriculture and artificial intelligence and blockchain. Inside vertical farming can be defined as the practice of growing produce arranged one above another in a closed and controlled, managed environment. By using growing abandons mounted vertically, it has significantly reduces the amount of land space needed to grow plants compared to traditional farming

methods. This type of growing is often associated with city and urban farming because of its ability to boom in limited space Farm automation, regularly associated with “smart farming”, is technology that makes farms more efficient and systematizes the crop or oxen production cycle. An increasing or growing number of companies are working on robotics innovation to develop drones, autonomous tractors, robotic harvesters, automatic watering, and planting robots. Although these technologies are disinterestedly new, the industry has seen an increasing number of traditional agriculture companies implement farm automation into their processes.

CONCLUSION:

This paper ongoing field of India and his agricultural marketing. India has large number of marketing and agricultural field, for 21st century in fulfillment of farmer. In this paper I have studied the major facts i.e. Climate Change and Changing of farming in India , Agriculture Product of Valuation flexibility, Impact of Import and Export, Traditional farming, Organic farming And New technology with Organic farming Growth of farmer. These, all factors including in this paper for the changing face of Indian marketing in the field of agriculture. The agricultural market and management is of vital importance for the region. It is undergoing a process of transition to a market economy, with substantial changes in the social, legal, structural productive and supply setup.

REFERENCES :

- 1) S.S Acharya , NL Agarwal “Agricultural Marketing in India”
- 2) ArunKalyayan “Fundamentals of Agriculture”
- 3) <https://www.devalt.org/newsletter/nov03/of.htm>
- 4) https://commerce.gov.in/writereaddata/uploadedfile/MOC_63680207848_AGRI_EXPORT_POLICY.pdf
- 5) <https://www.civilserviceindia.com/subject/Essay/agriculturaltechniques-in-india.html>
- 6) <https://www.plugandplaytechcenter.com/new-agriculture-technology-modern-farming/>

NEED OF SKILLS FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF INCLUSIVE TEACHER TRAINING

Dr. Lata Shivaji Patil

(Associate Professor)

S.M.T. Government College of Education, Kolhapur.

ABSTRACT :-

The teacher training institution provides free online skills resources for those working with struggling learners and students with disabilities. The resources are developed in collaboration with leading educational researchers, are highly rated, and are heavily used in multiple training institution to improve the quality of teacher education. Results further indicate that while the skill platforms were available, the required smart phones to get hooked to the challenge for most respondents especially trainee teachers.

KEYWORDS:- Teacher training institution , Sustainable Development , Inclusive education.

INTRODUCTION :-

In modern society raising the educational higher level of the average citizen. The role of skill is fundamentally changing the way we live and work. The skill were need for teacher training purposes, these were mostly used to discuss assignments, lesson planning, microteaching, models of teaching, content-cum methodology, Internship, action research projects. Education, or the transmission, acquisition, creation and adaptation of information, knowledge, skills and values, is a key lever of sustainable development. This is based on a vision of inclusive societies in which all citizens have equitable opportunities to access effective and relevant learning throughout life delivered through multiple formal, non formal and informal settings. As such, education is essential to individuals' development as it is to the development of their families, of the local and national communities to which they belong, and to the world at large. As a fundamental human right enshrined in a number of international normative frameworks, and built into most national legislation, the right to education is to be seen as an enabling right for the realization of other economic, social and cultural rights, as well as a catalyst for positive societal change, social justice and peace. There is an important body of development literature that has long documented the positive impact of basic education on various facets of social and economic development. It is well-established that education is an important catalyst for achieving all development goals.

The international education agenda:-

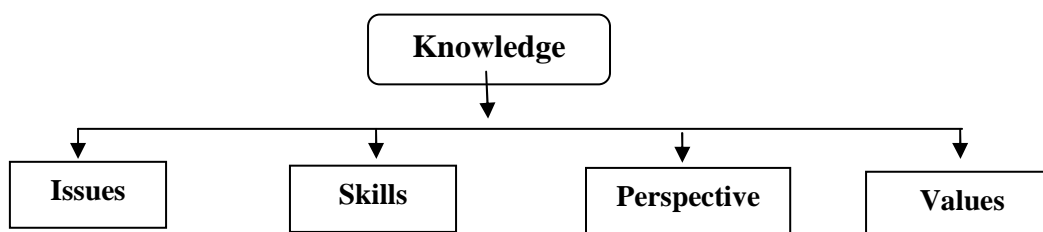
The focus on sustainable human development, equity and inclusive growth, education should be at the center of the international development agenda. In terms of process, some of the discussion has to do with the usefulness of setting targets at the international level on the grounds that such 'one-size fits all' global targets may be considered to be of greater or lesser relevance to countries depending on their specific development challenges. This is grounded in the assumption that each country has its own evolving conceptualization of the quality of education in terms of the performance of the system and the relevance of learning outcomes in specific development contexts. It is this conceptualization that would constitute the basis of national target-setting and subsequent selection of indicators to monitor progress in the realization of the overall goal of "improving all

aspects of the quality of education”. An issue will therefore be how to define quality in the perspective of national development needs and how to measure this.

REQUIREMENTS OF FOUNDATIONAL SKILLS:-

The progress continues to be made in reducing illiteracy worldwide and in narrowing gender gaps in access to basic literacy and numeracy skills, particularly among youth -essentially as a result of the expansion of access to formal education systems .The illiteracy continue to represent a persistent challenge, but notions of what constitutes a minimum threshold of functional literacy are changing as a result of progress in science and technology and the development of the knowledge society.

Five components of an inclusion education reoriented to sustainability

Skills associated with the use of new digital media in our everyday lives are evolving and becoming more complex. Beyond minimalistic definitions of literacy and numeracy skills, educational development must address the issue of adequate literacy, information and media literacy required in the information and digital age and appropriate means of assessing these skills levels. The most recent developments in the knowledge society and the subsequent changes in the world of work at the global level are raising skill/qualification requirements for job entry and subsequently demand for a more knowledgeable and skilled workforce. At the same time, a growing body of evidence suggests that the formation of skills is a life-cycle process that exhibits dynamic complementarities. In the process, foundational skills such as literacy and numeracy have often not been sufficiently recognized. Without these fundamentals, learners have difficulty to access vocational learning and can never attain the level of skills that will enable them to make informed choices with regard to the life of work. It is also clear that in many countries the lack of relevance of instruction, often focusing on traditional rote learning and passing of exams, is not adapted to the needs of the teacher education institution..

In modern society raising the educational higher level of the average citizen. The role of digital networking technology and internet tools is fundamentally changing the way we live and work. The digital networking technology were need for teacher training purposes, these were mostly used to discuss assignments, lesson planning, microteaching, models of teaching, content-cum methodology, Internship, action research projects.

OBJECTIVES:-

- 1.To study the need of various skill in the teacher training institution.
- 2.To study the communication through skills in the teacher training Institution.
- 3.To explore the skill development in the teacher training institution.

MERITS:-

According to skill is the way to approach learning processes in inclusion teacher training institution. Gathering information, identifying problems, finding out responsible and what can be done to reverse or change negative developments are all part of such thinking. Firstly, the word

problem denotes a set of questions around a situation or concept. Secondly real life situations are used as the starting point for learning. Thirdly the student teacher themselves are responsible for their learning; it is self-directed.

SUGGESTION :-

From the research studied, the skill development be enhanced through teacher training. The teacher educators and professional development providers is more challenging than ever. Charged with producing new teachers and enhancing the skills of practicing professionals are responsive to the individual needs of a diverse group of students, they must ensure that all educators know about effective teaching practices and can implement them well. Through preparation, novice student teachers begin a career path in which they are expected to select and implement effective practices based on the individual needs of student teachers.

The student teachers in inclusion education acknowledge effective skill programmes. The cross-cutting and multi-disciplinary nature of and avoid overloading the skill one or two disciplines . The diverse learning strategies to effectively implement principles and contents at the teacher training institution and classroom levels.

REFERENCES :-

1. Brown, K.G. : (2001). Using computers to deliver training : Which employees learn and why? *Personal Psychology*, 54, 271-296.
2. Buch, M.B. : (1983), "Fourth Survey of Research in Education "New Delhi; National Council of Educational Research and Training.
3. Baker, J., & Zigmond, N. (1990). Are regular education classes equipped to accommodate students with learning disabilities? *Exceptional Children*, 56, 515-526.
4. Bateman, B.D. (1994). Who, how, and where: Special education's issues in perpetuity. In J.M. Kauffman & D.P. Hallahan (Eds.), *The illusion of full inclusion: A comprehensive critique of a current special education bandwagon* (pp. 75-90). Austin, Texas: Pro-Ed Publishers.
5. Billingsley, B. (2004). Promoting teacher quality and retention in special education. *Journal of Learning Disabilities*, 37, 370-376.
6. Billingsley, B., & Cross, L. (1992). Testing a model of special educators intent to stay in teaching. *Exceptional Children*, 60(5), 411-422.
7. Blackorby, J., & Wagner, M. (1996). Longitudinal post-school outcomes of youths with disabilities: Findings from the national longitudinal transition study. *Exceptional Children*, 62(5), 399-413.
8. Boe, E.E., Cook, L.H., Bobbitt, S.A., & Terhanian, G. (1998). The shortage of fully-certified teachers in special and general education. *Teacher Education and Special Education*, 21, 1-21.
9. Buch, M.B. : (1992) , "Fifth Survey of Research in Education, "New Delhi; National Council of Educational Research and Training.
10. L. Trubitt and J Overholtzer, "Good Communication: The Other Social Network for Successful IT Organizations," *EDUCAUSE Review*, vol. 44.
11. D. M Boyd and N. B. Ellison, "Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship," *Journal of Computer-Mediated Communication*, vol. 13.

INDIAN AND WESTERN PERSPECTIVE OF THE ORIGIN OF THE STATE

Dr. Sangia Ram

Satyawati College (eve),DU.

There are various theories and ideas have been interpreted regarding the nature of state and its relation with the individuals. We can say all these interpretations as different perspective of the nature of state. These notions are based on different reasons. The history of human civilization is associated with the emergence of state. But man was not civilized initially, so we can say that there was no state in the beginning. There is not any universal theory of the origin of the state. Many political thinker has explained the origin of state merely by imagination, while in contemporary world only those concepts are acceptable which having rational and scientific base. Aristotle said man is a social animal and by nature he is a political being. To him, to live in the state and to be a man were identical.

The modern term 'state' is derived from the word 'status'. It was Niccolo Machiavelli (1469-1527) who first used the term 'state' in his writings. His important work is entitled as 'Prince'.

To Woodrow Wilson, 'state is a people organised for law within a definite territory'. Aristotle defined the state as a union of families and villages having for its end a perfect and self sufficing life by which it meant a happy and honourable life'.

To Horal, the state is 'a particular portion of mankind'. According to Sidgwick 'state is a combination or association of persons in the form of government and governed and united together into a politically organised people of a definite territory'.

According to Garner, 'state is a community of people occupying a definite form of territory free of external control and possessing an organised government to which people show habitual obedience'.

Professor Laski defines 'state as a territorial society divided into government and subjects whose relationships are determined by the exercise of supreme coercive power'.

It appears that the debate about the origin of state in India was as intense as in the west. In India the usage of the term 'rajya' was equivalent to that of 'state'. The head of the state was called 'rajan'. The first chapter of Romila Thapar's scholarly work From Lineage to State examines four different situations: the Rig Veda and the later Vedic societies of the Indo Gangetic watershed and the western Ganga valley as well as the gana-sangha system and the emergence of monarchies in the middle Ganga Valley.¹

Theories of the origin of the state

Divine origin of the state

This is an old theory associated with both Indian and western traditions but in a different way. In European traditions the divine theory of state originated in the age of monarchy. In middle Europe this theory propounded during the struggle for power between Church and king. It was stated that king derive his power from the god so he do not comes under Church. In his book 'patriarcha' Robert Filmer states that god not only created 'Adam' as first man but also he was the first king on the earth, and present king is his heir.

¹ From Lineage to state(New Delhi:Oxford University Press,1984),pp.30-33,14.

For claiming his authoritarian state as right James First of England justify that people should respect even a bad king as god send him as his representative on the earth to punish people.

According to Indian traditions Mahabharata Shanti Parva states divine theory of king. According to that when there was survival of fittest in the world on it's top god send a king named Virajas to maintain law and order.²

There is one basic difference between the early state of ancient India and the ancient West. As we know, some of the early Greek states were city- states which were governed by senates, by and large consisting of 5-6 clan elders and an elected king. Though the Indus Valley society indicates the existence of city- state structure even in the Indian subcontinent, not much is known about the nature of political institutions during that period. Indian state had passed through the³ tribal democratic or tribal republican stage and entered the gana sangha stage headed by ganapatis

Who were muscle powered tribal chieftains, then progressed to the janapada stage, finally resulting in the emergence of the imperial kingdom of Magadha. So unlike the evolution of the western state system, the emergence of the Indian state seems to have been gradual. This gradual process of evolution of a highly structured state gave enormous scope for debate on the origin and nature of statehood in India, much earlier than in Greece.⁴

After a careful study of the various political thinkers of the ninth and sixth centuries BCE in Greece, Neresyants sums up,

At the early stage of history the world outlook of ancient peoples, the Greeks inclusive, was essentially mythological. There political and legal views had not yet separated from the single syncretic outlook and the order of things on the earth was regarded as an integral part of the cosmic order, divine in its origin and content. The earthy life of men, their social, political and legal institutions, relations with the gods and with one another were treated within the framework and on the basis of the mythological version of the cosmos and the gods.⁵

Social contract theory of the state

Hobbes, Locke and Rousseau all three propounders of social contract theory imagined nature of state before the emergence of state.

Views of Hobbes

According to Hobbes by nature man is selfish and cruel. In his book 'Leviathan' he states that in state of nature man has no rights and state has no role to control them. There is survival of fittest. The very need for his social contract theory originated from human wickedness which itself was self- devouring. In the state of nature there was 'war of all against all'.⁶ But there exist a 'law of nature' within which people come together and form a social contract and form a 'sovereign' who can punish the culprit and give protection to the guilty.

Views of Locke

In his book 'Two treaties of civil government' Locke states that nature of state is a state of peace, goodwill, mutual assistance, and preservation. In the state of nature man got natural rights that are right to life, liberty and property. To protect these natural rights men come together for a

² An Introduction to political theory O.P.Gauba National Publication page-193-195

³ Romila Thapar, 'The Historian and the Epic', in Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute 9(1979):199-213;

⁴ Romila Thapar, 'Exile and the kingdom' in some thoughts on the Ramayana(Bangalore:n.p;1978),p.15

⁵ Neresyants, Ancient Greece,p.7

⁶ Quoted in Sabine, History,4th ed., p.429

social contract to form a civil society. Locke differentiates between the formation of a civil society and the formation of a state. In the process of formation of state people give the right to do justice to the sovereign on the condition that he will preserve the natural rights of right to life, liberty and property. According to Locke human beings signed two contracts; one was societal and the other was governmental and in both these contracts citizens do not surrender all their rights. The Lockian social contract was a democratic contract that creates a democratic state. In the Puritan revolution of 1649, John Locke theorized that government must be based on the consent of the governed.⁷

Views of Rousseau

In his book 'Discourse on the Origin and Foundations of Inequality among Men' Rousseau explained in the state of nature men were simple, happy and leading an equal life. Here, Rousseau suggests for backing in the state of nature.

But in his second book 'Social Contract' Rousseau changed his view. The opening words of his book 'Social Contract', "Man is born free and everywhere he is in chains" states that in civil society man lost his natural liberty. Rousseau emphasizes the idea of popular sovereignty. In social contract men give up his natural rights to the community. Rousseau thus gives the idea of 'General Will' which shows the will of every citizen of the community and thus sovereign.⁸

His was the time of French Enlightenment, a time that was for the liberation of men and women from all kinds of irrational thinking. His ideas have greatly inspired the French Revolution, 1789. However, he was a confused philosopher of the confused age. As Sabine opines that, "Rousseau's political philosophy was so vague that it can hardly be said to point to any specific direction".⁹

Rousseau tells us that in order to disperse or do away with the present unhealthy society there are two ways out – either to go back to the paradise like state of nature, or to form a new state and society. The problem, he says is, how "to find a form of association which will defend the person and goods of each member with the collective force of all and under which each individual, while uniting himself with the others, obeys no one but himself, and remains as free as before."¹⁰

Views of Marx and Engle

Thogh Marx has not written in many words, he was very clear about the origin of the state. His theory of the state is a part of his materialistic interpretation of history(Historical Materialism). Engle's views are sufficiently clear with regard to the origin of the state. The state came into existence, at a certain juncture of the historical development; with the class division and class struggle in society, and it will wither away in a classless society.¹¹

Divine rights theories of the Hindus

The ancient Hindu thinkers vehemently supported imperial states and showed apathy towards tribal democratic republics. The two great representatives of Vedic (Hindu) thought, Kutilya and Manu, believed that by nature human beings are selfish and that ordinary humans were so depraved that they could be kept on the proper path only by the fear of punishment. According to Saleore Manu himself plainly stated that 'the whole race of men is kept in order by punishment, for a

⁷ Julian H. Franklin, John Locke and the theory of sovereignty (London Cambridge University Press, 1978) pp.90-91

⁸ O.P.GAUBA, 'An Introduction To Political Theory' National Publication, 2010(p.200)

⁹ Sabine, G.H.(1973) A history of political theory, Ch.29, "The rediscovery of the community"(Oxford IBH: New Delhi).

¹⁰ Rousseau, The social contract (1962:60)

¹¹M.P. Jain, Themes in comparative political theory, ch.8, (Book age publication)2013

faultless man is hard to find: through fear of punishment, indeed, this universe is called to enjoy its blessings'.¹² The Hindu theory suggested that there were two kinds of people in the state of nature, the suras (devatas) and asuras(rakshasas). According to the Hindu thinkers because of prevailing anarchism (anarchy) the rakshasas revolted against the devatas. Quoting R.S.Sharma 'It is significant that the contract does not take place with the people but with the Brahmanas, who claim special privileges and protection from the king.'¹³

Social contract theory of Buddha

Buddha states that in the state of nature all was equal and they lived together. Each human being was helpful to the other, and only when the scarcity of food and resources grew did they start competing with each other. According to Buddha, human beings first entered into a contract in order to create property as an institution, and this was the first step towards creation of the state or sovereign. According to R. S .Sharma, 'the only limitation proposed on the power of the ruler in this Buddhist contract theory is that he should act according to the Norm or Dhamma'. Though it is not formulated as part of the contract' at one place it is stated that the raja pleases the people in accordance with Dhamma'.¹⁴

Kautilya's view on the state

Kautilya's views on the origin of the state are much like Hobbes(1588-1679). Out of the womb of anarchy (matsyanyaya, meaning the law amongst the fishes where a small fish can be swallowed by a bigger fish) state or the king came into being as people were fed up with such a state of affairs. They agreed to pay taxes to the kings in lieu of law, order and protection. It was a simple contract – give and take. The state must ensure well being of people and for this people will give both- taxes as well as the obedience to the state. Kautilya maintains that people gave political power to the first king Manu, son of the sun god in return got political rule which assured them safety, protection, law, order and general welfare. Kautilya maintained that the state alone could provide safety to humans.¹⁵

Comparison between western and Indian views

When compared to the modern western contractualists, Indian contractualists were there predators. Theories of state and state power became necessary for Hobbes, Locke and Rousseau in the context of the industrial revolution and also in that of emerging parliamentary institutions .

From the days of Hobbes, who visualized an anarchic state of nature, to Karl Marx and Friedrich Engels, who visualized a primitive communist society, where equality amidst scarcity and ignorance amidst primitiveness were the order of the day, a lot of anthropological data have become available.

From Buddha's theoretical formulation on the one hand and the divine right approach of Hindu thinkers on the other we should be able to reconstruct the spectrum of political thought in ancient India on a sound footing. For them, there was no such advantage as they developed their theory years ago in the context of emerging systems of slavery and monarchy.

CONCLUSION:

Hobbes, Locke and Rousseau, thus, were better placed to construct, even it was

¹² Saletore , Political thought , pp.66-70

¹³ R. S .Sharma, Aspects, p.73.

¹⁴ R. S. Sharma, Aspects, p.68

¹⁵ M. P. Jain, Themes in comparative political theory, Book age publications, 2013,p.161

speculative, a theory of the origin of the state with special reference to social contract theory because of the age in which they lived. Yet a reassessment of these theories brings out their merits and demerits, their strengths and limitations. Today Marxism and dialectical materialism have given us enormous scope to study each theory and the socioeconomic basis from which the theory developed. Studied in the socio- political context of Buddha, the theory of the origin of the state that he constructed shows the maturity of his mind. In the age dominated by spirituality , Kautilya came as an advocate of this worldly affairs and knowledge- the Arthsashtra. He gave a theory of the state at a time when Indian states were in hot waters. He raised the hopes of the people and assured them of a peaceful and prosperous life.

BIBLIOGRAPHY:

1. Thapar, Romila, From Lineage to state, New Delhi: Oxford University Press,1984
2. Gauba, O.P., An Introduction to political theory, National Publication, 2010
3. Thapar, Romila, The Historian and the Epic, in Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, 1979
4. Thapar, Romila, 'Exile and the kingdom' in some thoughts on the Ramayana, Banglore: Mythic Society, 1978
5. Nersesyants, Political Thought Ancient Greece, Progress Publisher
7. Franklin, Julian H., John Locke and the theory of sovereignty, London: Cambridge University Press, 1978
9. Sabine, G.H., A history of political theory, Ch.29, "The rediscovery of the community" Oxford IBH: New Delhi, 1973
10. Rousseau, The social contract, 1962
11. Jain, M. P., Themes in comparative political theory, Book age publication, 2013
12. Sharma, R.S., Aspects of Political Ideas and Institutions in Ancient India, New Delhi: Motilal Banarasidas Publishers, 2015

A STUDY ON CONSUMER PERCEPTION IN BANK TOWARDS SERVICE QUALITY IN CANARA DISTRICT OF KARNATAKA

Mohan Rama Naik

Research Scholar Bharathiar University Coimbatore

Dr. Ashokrao S. Rane, Research Supervisor Bharathiar University Coimbatore

ABSTRACT

The present scenario of pandemic disease covid19 in all over the world it is only to reach the business target through online banking through Service quality is a serious component for forming and satisfying relationship with consumers. Banking service is the procedure of maintaining consumer satisfaction with a banking product. Banking company is one which carries banking business that is borrowing and lending of money. Customer insight refers to how a customer impress about your business. Banking business is customer oriented rather than business oriented. Customer perception is significant because consumers may be more likely to do business with corporations they faith. Developing a positive relationship with customers can generate more leads and more sales, contributing to banking company success and longevity. Bank should use innovative services to meet the competitive banking market. This study highlights consumer's perception towards quality of banking services in North Canara district of Karnataka. It discloses the opinion of the respondents about facilities of banking and give suggestion to improvement of modern banking. Data is collected through questionnaire. Majority of respondents opinioned that online banking is good in this present pandemic situation. It is suggested that people should educate to use of demat accounts and awareness about cashless transaction. If banks want to achieve maximum market share and profit retaining, it is only to satisfy customer and good human relationship.

Keywords: Perception, Service quality, Satisfaction, Attitude, Service product.

INTRODUCTION:

Service quality is a serious element for maintaining and satisfying relationship with customers. In this present pandemic situation and savior condition of economy one has to wake up with changes in financial sector. The concept of quality management in business organizations is important that shows that its objective accomplished through quality measurement in industrial production procedure. In the service sector, the customer is a part and parcel of the process that can be achieved through new technological product and online service. In this context, this study tries to measure the level of consumers perception towards banking companies in the present pandemic situation.

MEANING OF CERTAIN TERMS:

Customer service: It means the process of ensuring customer satisfaction with a new banking product or service. Customer services in the banks is one of the central aspect evolving the success of banking business. It is only key role of retaining customer through valuable service as bank is a service based business. While doing banking business they give importance to perception lead sustainable development in the present scenario of pandemic situation all over the country.

Perception: Perception means the way of which understand, satisfied or interpreted. In simple words it means direct connect with recognition or appreciation, morale, psychological and motivation.

Banking Company: Banking company means which carries business in banking in India. Therefore any company which accepts deposits from the public for the purpose of lending in the form of loan and financing to business withdrawable by cheques, drafts or otherwise.

Demat Account: This account provides the facility of holding shares and securities in electronic format. A demat account controls all investment in shares and government securities, exchange traded funds, bonds and mutual funds in one place. That is stock exchange and SEBI.

NEED FOR THE STUDY:

In India, agriculture is the most important source of economy and a labour-intensive country. In the service sector, banking plays a vital role in the development of the country. In this pandemic situation, every common person is using online transactions through e-banking to meet their financial requirements. Today everyone has to keep a bank account to meet their day-to-day financial activities. Students receive their scholarships through banks, in employment schemes workers get salaries through banks and people transfer their money through demand drafts, electronic fund transfers, RTGS and cheques. People from rural regions are hesitant to use banking services. In the present situation, the number of banking customers is increasing. It is true that customers with a logical mentality and long periods get satisfied with banking services. Nowadays, banks are convincing customers to use internet banking and plastic cards like ATM cards, credit cards to all types of transactions in order to tackle cashless transactions.

SCOPE OF THE STUDY:

The study is limited to North Canara district of Karnataka only. Customers are selected randomly for research and customers with a long track record are excluded for fulfilling the true objectives of research. The scope of the study is restricted to services provided by public and private sector banks in North Canara district of Karnataka.

REVIEW OF LITERATURE:

It is essential for a researcher to review the related literature for the study to gain depth knowledge about the subject. Previous studies will help the researcher understand the limitations of the study and find measures to overcome them. It helps the researcher to formulate a research problem.

H.Avinash (2007) said that the perception quality of customers on banks differs due to the behavior of the employees. The 5 dimensions of SERVQUAL were observed as ideal in all the banks.

Ramesh Kumar (2011) studied the customer perceptions of service quality in selected banks. Gap analysis and Multi regression were used for study of data. The result indicated that sympathy and convenience dimension of service quality has more gap, as the customer prospects are high to their perceived service. The result also indicated that Responsiveness, Dependability and Reassurance have a positive influence on the service quality. The author suggested that superior service quality helps to retain existing customers and attract new customers.

Rama Mohana and Berhan L. (2011) conducted a study to identify service quality perceptions of consumers of public and private sector banks in the city of Yashwantpura in India. The researcher has given five magnitudes of service quality namely perceptibility, Dependability, Guarantee, Receptiveness and Sympathy and shows Dependability and Guarantee dimensions of service quality recorded more scores and perceptible dimension became the least score.

Premraj and Sankaralingam (2012) examined the service quality perception of ICICI bank, Private bank and SBI banks, public bank and Co-operative banks in Chennai city and assess their satisfaction level about the services given by banks and recognized the factors which have the

maximum influence on the customer satisfaction. The researcher discovered that the satisfaction level of customers is more in public banks followed by private sector banks.

Statement of the problems: The level expectancy is varies from customer to customer but every one wants the banks to offer the product and services which fulfill the needs of the customers. The level of satisfaction is also depend upon the qualities such as their experience and honesty of bank employees. Due to huge competition in banking sector in India, the customer satisfaction is important factor of the banks. So that can be consider for rating the level on the satisfaction of other factors of the banks. Ifocus on not only acquisition of new customers and also recollecting existing of customers. Today this corona19 pandemic disease the bank use new technology to remain competitive. This study focus on customers perception towards quality of banking service in public and private banks in Canara district.

OBJECTIVE OF THE STUDY:

The present study analyze the consumer perception of quality of banking services in Canara district of Karnataka

1. To study the demographic outline of the customers.
2. To examine the factor effect the respondents to use banking facilities.
3. To study the responsiveness degree of the respondents.
4. To collect the opinion of the respondents regarding quality of banking services.
5. To give the suggestions for the development of e-banking.

Research design: Researcher try to getting answers to the research questions and develop strategies to collect data that is suitable, correct, true and interpretable. Research design is a blue print study that maximizes control over features that collect the preferred outcome for future progress.

Sampling and Data used :Convenience sampling method has used for the study. Primary data is collected through questionnaire from 100 respondents in Canara district. Primary and secondary data used for the study.

Limitation of the study:

1. The researcher use the number of sample respondents is limited to 100 customers.
2. The study is not applicable to other than Canara city.
3. The study is only about consumer perception on e-banking

Analysis and interpretation of the Study

Table 1 Gender wise grouping of the respondents

Gender	No. of Respondents	Percentage
Male	60	60%
Female	40	40%
Total	100	100%

Source: Primary Data

From the above table,out of 100respondents ,60% of the respondents aremale and 40% of the respondents are female. To conclude, majority of the respondents are male.

Table 2: Age Wise Groupingof theRespondents

Age	No. of Respondents	Percentage
Below 20 Years	20	20%
21 to 30 Years	35	35%
31 to 40 years	35	35%

Above 40 Years	10	10%
Total	100	100%

Source: Primary Data

The table shows that out of 100 respondents, 20% of the respondents belong to the category of below 20 years, 35% of the respondents belong to the 21-30, 35% of the respondents belong to the 31-40 and 10% of the respondents belong to the above 40 age groups. The majority of the respondents are the age groups of 21-30 years and 31-40 years.

Table 3: Married Position Wise Grouping of the Respondents

Marital Status	No. of Respondents	Percentage
Married	30	30%
Unmarried	70	70%
Total	100	100%

Source: Primary Data

Among the total respondents 30% of the respondents are married and only 70% of the respondents are unmarried. Majority of the respondents are unmarried.

Table 4: Educational Qualification Wise Grouping

Educational Qualification	No. of Respondents	Percentage
Below HSC	05	05%
HSC	20	20%
UG	45	45%
PG	30	30%
Total	100	100%

Source: Primary Data

Table 4 shows 20% of the respondents have complete HSC, 45% of the respondents have complete UG, 30% of the respondents have complete their PG, 05% of the respondents are below HSC. The majority of the respondents are Under Graduation.

Table 5: Job Wise Group

Job	No. of Respondents	Percentage
Business	25	25%
Profession	10	10%
Private employee	25	25%
Govt. employee	10	10%
Student	20	20%
Others	10	10%
Total	100	100%

Source: Primary Data

INTERPRETATION

In the above table it is clear that 25% of the respondents are business people, 10% of the respondents are doing their profession, 25% of the respondents are private employee category, 10% of the respondents are government employee, 20% of the respondents are student category and others are 10%.

Table 6: Revenue wise grouping of the respondents

Revenue range	No. of respondents	Percentage
Below 20,000	60	60%
20,001 - 25,000	20	20%

25,001 and above	20	20%
Total	100	100%

Source: Primary Data

The above table said that 60% of the respondents are earning the income range upto Rs. 20,000. 20% of the respondents are earning the income range between Rs. 20,001 to rs. 25,000. 20 % of the respondents are earning Income range above Rs. 25,000.

Table 7: Alertness on cashless transactions

Alertness	No. of Respondents	Percentage
Yes	80	80%
No	20	20%
Total	100	100%

Source: Primary Data

The above table 80% of the respondents are aware of cashless transactions, 20% of the respondents are not aware about that. The majority respondents are aware about Internet bank and e-banking.

Table 8: Factors Influencing for Selecting Banking Services

Factors	No. of Respondents	Percentage
Capital formation	45	45%
Security	50	50%
Other	05	05%
Total	100	100%

Source: Primary Data

From the above table, 45% of the respondents influenced to use banking services because of capital formation. 50 per cent of the respondents used it because of security purpose. Only 05% of the respondents used it for other reason like transfer money to other places, tax purpose and payment of bills.

Table 9: Opinion on modern banking service

Opinion	No. of Respondents	Percentage
Excellent	42	42%
Good	54	54%
Neutral	04	4%
Total	100	100%

Source: Primary Data

From the table it is clear that 42% of the respondents are opined that the online banking is excellent, 54% of the respondents opined that online banking is good, 4% of the respondents opined about banking services as neutral.

The association between income and banking usage is analyzed and the result were given in the following table

Table 9: Income and practice of modern banking services

Practice of modern banking services	Income wise classification of the Respondents			Total
	Up to 20,000	20,001 - 25,000	25,001 to 30,000	
Less than 1 month	14	04	06	24
1 to 6 month	26	08	06	40

6 to 12 month	16	02	04	22
More than a year	04	06	04	14
Total	60	20	20	100

Source: Primary data

Chi square test has been applied to find if there is any significant variance between the Internet usage and income wise classification of the respondents.

Ho- there is no important relationship between the modern banking usage and income level of the respondents

Table 9 : Chi- Square Tests

	Calculated Value	Df	Table value
Pearson chi- Square test	16.589	7	.028

The chi square result shows that the at 6% level of significance, with the significant value .028, there is a significant difference between the Internet usage and income level of the respondents. Hence the hypothesis is rejected.

FINDINGS:

1. It is from the study, out of 100 respondents taken for the study, 60% of the respondents are male and 40% of the respondents are female. The majority of the respondents are male.
2. It reveals from the analysis, out of 100 respondents, 20% of the respondents belong to the category of below 20 ages, 35% of the respondents belong to the 21-30 and 35% of the respondents belong to the 31-40 and 10% of the respondents belong to the above 40 age groups. The majority of the respondents come under the age group of 21-30 years and 31-40 years.
3. It clearly shows the marital status of the respondents. Among the total respondents 30% of the respondents are married and only 70% of the respondents are unmarried. The majority of the respondents are unmarried.
4. Table 4 shows 05% of the respondents are at below HSC level, 20% of the respondents have complete HSC, 45% of the respondents have complete their Under Graduation, 30% of the respondents have complete their PG. To conclude majority of the respondents are Under Graduation.
5. It shows from the table 5 that 20% of the respondents are students, 25% of the respondents are private employee category, 25% of the respondents are Business people, 10% of the respondents are others, 10% of the respondents are Government employee and 10% of the respondents are profession. The Majority of the respondents belongs to the category are private employees and business people.
6. The majority 54% of the respondents are opined that the online banking is good, 42% of the respondents opined that the online banking is excellent, 4% of the respondents opined that they used neutral category. The majority of the respondents opined that electronic fund transfer and NEFT is good.
7. The chi square result shows that the at 6% level of significance, with the significant value .028, there is a significant difference between the Internet usage and income level of the respondents. Hence the hypothesis is rejected.

SUGGESTIONS:

1. Most of the respondents opinion that they are using bank services for security reasons and capital appreciation. They should be educated about the use of demataccounts and tax benefits in

investment.

2. Though the number of people have no idea about the use of cashless transaction and it is bankers should take it as the need of the hour.
3. The banks should equal importance to customer oriented service rather than profit oriented services.

CONCLUSION:

Due to this recent covid19 pandemic decrease keeping track of the ever changing banking industry and updatelatestInternet technology and banks need to equip themselves to face the competition. Banking services are targeted from various corner by different types of competitors. Because customer perception results in betterment of banking company. Attitude leads to performance. Achieving maximum market share and profit by retaining existing customer and attract new customer is necessary in this present scenario.

BIBLIOGRAPHY;

1. Borcherd and T.E. Pommerehne (1985), comparing the efficiency of private and public banks : The evidence from five countries (pp. 128-157)
2. Golden S.A. (2015). Local imbalance affecting excellence of e-banking facilities with special reference to Thrichi District – An Analysis International Journal Research, 2(3), 786-798.
3. <http://www.cgap.org/blog/can> - collecting- savings –rural-areas-be profitable.
4. Premraj H and Sankaralingam N. “Customer satisfaction in Indian Retail Banking – A study with reference to Chennai”, Indian journal of commerce and management studies, Volume Iii, issue I Jan 2012, pp. 38-42.
5. Purohit H C and Avinashpathardikar “Service Quality measurement and Customer perception about services of banking insatitution”, Indian Journal of Marketing , mar 2007, pp 12-19.
6. Rama Mohana and Telkeste, “service quality perceptions of customers: A study of thrcustomer’s of public sector and private sector commercial banks in India”, International journal of research in commerce and management, volume no.2, Nov 2011, pp.13-16.
7. Ramesh Kumar “ A customer perceptive empirical study”, the International Journal of business and management research, volume 3, Issue Jan 2009, pp. 43-45.

WOMEN AND GLOBALIZATION: CHALLENGES, IMPACT & OPPORTUNITIES

Gurpinder Kumar

Assistant Professor, Centre for Women's Studies, University of Allahabad, Prayagraj, UP-211002, INDIA.

ABSTRACT:

Globalization is linked to major political upheavals such as the rise of proprietary politics, international civil society, and new forms of governance and the realization of universal human rights. In terms of economic inequality, women appear to be exploited by Transnational Corporations through their government partnerships. Free trade policies have led to a decline in subsistence and subsistence farming in developing and developed countries because western countries, which sell heavily, subsidized agricultural products in developing or developed countries. As a result, many women farmers who are forced by their land are looking for work in working areas abroad, earning less than their male counterparts in their home countries. Globalization can be a major factor in prosperity only if it is supported by adequate national policies and a favorable social and economic environment. This paper will give a glimpse of all that the power of global solidarity is aimed at Indian women. A large group of women working in India are in the rural and informal sectors. Socially the majority of Indian women are still culturally bound and vulnerable. As global trade opens up to India's economy abruptly, without the necessary economic and social policies to provide the necessary security services, women who participate in traditional production, must face many challenges and still seek the opportunities offered by the open economy. The changing environment will differentiate women's knowledge needs at different levels.

KEYWORDS: women, globalization, social and economic problems, challenges

INTRODUCTION:

Globalization has opened borders around the world. The concept of globalization and vasudhaiv kutumbakam (the earth becomes a family) becomes more and more concrete. It is the integration of the concept of globalization. Economies and societies around the world have a profound impact on developing countries and countries like India. The global world or globalization is to offer a free lunch. We must prepare for globalization. Such communication should be taken up in many areas of the national economy. If globalization is to benefit the economies of developing countries, there must be policy measures to promote technological and industrial progress. We must prepare the economy in every way to meet the needs of the sector to address the challenge of global competitiveness. In short, successful integration with the global economy requires a range of additional policies and conditions at home. Policymakers should strengthen the independence of foreign strategies by using internal strategies that give countries a real responsibility to build physical and human capacity and mediate social conflicts. In addition, as foreign manufacturers approach, we need to put a sturdy, sturdy window in the right place. The window can be closed and closed again. The distribution of land means different things than others. Most importantly, it means reliance on economic integration, increased economic openness and increased economic dependence between countries in the global economy. The process of globalization is in contradiction with the winners and losers of both women. On the other hand, extended job opportunities for women who do not have valuable properties. Employment has encouraged many women to achieve some degree of economic independence. Poverty and illiteracy are a major cause of social ills and globalization is

difficult to eradicate, but new information and communication technologies have increased the use of women by exploiting international, shopping malls and telephone centers. It also contributed to strengthening the network to build new co-operatives, support and women's resources. Awareness of their human rights and their confidence in women's equality make people more likely to face unpopular community or local courts. The year 2001 was celebrated as a day of women's empowerment. The Indian government and non-governmental organizations (NGOs) have educated women in rural and urban areas and launched a number of job creation programs. Their submissions have increased the number of jokes in provincial associations, and Congress is expected to pass laws representing 33 percent of women who would create gender equality. There are a number of factors that have not improved the poor working conditions of poor women, especially the status of the informal sector. We hope that the fruits of the globalization will reach them in time. Indian society is still very old. Depending on the traditional system of ruddiness and costs that hinder the modern process and globalization. It will take years to change the social fabric of our society, but we hope that social change will take place to treat women as equal partners of men. Over the past three decades, globalization has made a huge difference in the lives of women in developing lands. Globalization can be portrayed as a complex economic, political, cultural, and global process in which the flow of money, organizations, ideas, discourses, and peoples has taken on a global or national form. The international economic institutions seem to give western culture political policies and procedures, and present themselves as global models, while ignoring and denigrating traditional women's organizations in the Global South. Recent women philosophers argue that neo-liberalism prioritizes economic growth, efficiency, and profitability over other values such as the promotion of economic justice and the improvement of democracy and good governance. According to the United Nations Development Fund for Women Report (1997), over the past two decades the globalization process has contributed to increasing inequalities within and between countries, coupled with economic and social collapse in parts of Sub-Saharan Africa and in changing countries such as Eastern Europe. Exploitation of women in this sector deprives women of their rights to representation, union unions and compensation. In terms of Structural Adjustment Policies (SAPS), many poor countries are forced to act as lending mechanisms to organizations such as the International Monetary Fund and the World Bank. In this regard, SAPs have had a negative impact on women, especially in developing countries, where the government borrows money from SAPs to restructure their debt by reducing, for example, government-funded health services, education and child care, which has contributed to maternal mortality. and the introduction of school fees has made education unaffordable for poor children, especially girls in developing countries. In addition, many Postcolonial writers who are Post-Structuralists are concerned about the colonial relations of domination and submission established under the monarchy. They argue that the domination of western knowledge continued to give way to freedom in the former colonial countries. They argued that colonies should be independent of themselves and that the formation of 'independence' and 'other' that promoted national and cultural beliefs that defined one another, in their case were subjects that were colonial. In addition, western women have been criticized for treating women as the same class that does not recognize their differences according to their culture, social class, race and place of residence. In addition, the challenge of post-colonial women challenges the exposure of Western women to Third World women as poor, illiterate, traumatized and destitute in organizations. Meanwhile, Marxist feminism created a causal link between capitalism and feminism. They argue

that women are an exploitative class in the productive state of capitalism. In addition, critical women like Robert Cox portray the world in terms of historical structures made up of material objects, ideas and institutions. These forces interact at different levels, namely, productive relations, complex social order and historically defined world orders. According to Cox, while ideas are important in making certain institutions legal, and they are the product of human resources, there is always room for change. In terms of globalization, globalization has created labor-intensive methods that favor temporary, temporary employment. As a result, short-term labor migration seems to be escalating with different gender outcomes. Emerging immigrant women are increasingly becoming victims of trafficking, with the intent of being sexually exploited. Due to the lack of effective international mechanisms that regulate and protect the rights of cross-border workers both legal and illegal immigrants are at risk of human rights abuses. Finally, with regard to the impact of globalization on democracy and governance, women philosophers say that inequality in the law has not led to an increase in the political influence of women as a whole, especially at the global political level. At the policy level, the impact of globalization on women and gender relations continues to be ignored nationally and internationally. However, much remains to be done to integrate gender equality into their general, policy and operational activities to ensure the continued leadership of the program in promoting gender equality, development and peace within the global context. Problems facing women activists participating in a women's organization around the world, in which multi-faceted transformation organizations have been replaced by non-governmental organizations (NGOs) funded by other Global North countries. As a result, women through NGO-led projects are at risk of forcing the agenda of NGOs rather than promoting gender equality around the world. In conclusion, global strategies involving both a wide range of public and private actors are needed to address global problems and their impact on women in developing countries.

Globalization, Culture and Gender Inequality:

In terms of culture, there are three main issues related to women and globalization. The first affects the relationship between the uniqueness of national culture and international thought, due to the growing international concern for women's issues and which discussed this relationship with different national identities. There is a conflict between the two extremists, some view global thought and culture as a means of isolation; others see cultural identity as a means to an end. This conflict is seen as one of the broadest gaps in need of conquest and reconciliation. The second issue is how to promote a balanced and open interpretation of religious texts. It is important to find ongoing motivations and motivations for religious interpretation in women's issues. The third issue is the relationship between the vision of the future of women's issues within the framework of land reform and the process of socialization in a broader way. In some lands, international trade has led to serious gender inequality. The magnitude of inequality depends largely on the level of gender equality that exists in the norms, institutions, and policies of the country at the time the global economy is integrated. In addition, women from different social groups in one country are affected differently. Nevertheless, in many developing countries deep-seated gender inequalities have meant that the social and economic costs of globalization have dropped dramatically among women. There is growing evidence that the majority of women are affected by globalization, both men and women. For example, free trade often allows for the importation of subsidized agricultural products and consumer goods that end the livelihoods of female producers. The increasing influx of foreign firms has often had the same effect by using, for example, the removal of women farmers from their

country or the competition for them to obtain essential raw materials for their production activities. At the same time, women producers face daunting barriers to entry into new economic activities created by land production. This often happens as a result of discrimination, whether directly from women or in the small and medium-sized enterprises where they thrive, in the policy and regulatory environment.

Impact of Globalization:

India has some of the highest rates of sexual discrimination at birth. According to the 2017 population data analysis, India will continue to have the worst sex ratio in southern Asia even by 2050. 918 girls with an average of 1000 boys (2011) have called on the government to take action in the form of a 'beti bachao, beti padhao' program to provide survival, safety and education to a girl child. It can reduce countries' competitiveness internationally - especially in countries with high exports of goods and services with high employment of women, in addition, gender inequality can also damage the country's image in other countries. All of these strengthen the policy-making incentives for gender equality around the world. But in the absence of public policy, globalization alone cannot reduce gender inequality. New forces related to globalization - understood as the integration of economic integration, the spread of technology and greater access to information have been implemented in markets, legal entities and informal institutions to raise some of the barriers to greater gender equality. Provide them trade openness and the dissemination of new information and communication technologies has transformed many jobs and strong connections in the markets for more women, increasing their access to economic opportunities as well as greater access to information has allowed many to learn about the health and behavior of other people, which may affect attitudes and behavior.

Good Impact of Globalization on Women:

Global trade has increased exports and campaigns in the export sector are much higher than in other sectors and in many cases women earn higher wages than men in the formal industrial sector. Global trade has therefore increased among women, and much of it goes to women. Through global co-operation, women's employment opportunities have increased, and now they are also contributing to family costs that support the creation of new resources and increase the level of family income. Along with the increase in family income, with the help of globalization, the choice of women has increased. Women perform many household chores without pay, at the same time when all women's work around the world is unimportant or underestimated in paid work increasing women's social choices and life choices, in addition to giving them self-confidence and increasing morale. More and more countries are contributing to the global economy through exports, creating new job opportunities. Many countries, especially low-income countries, have increased their participation in international trade. When agricultural work is done in traditional ways, this practice has very serious sexual implications. In small farms where traditional crops are grown, the demand for women's work is very high, but their wages are low. Increased profitability of cash crops in global markets increases women's independence. As a result of globalization, there are structural changes in agricultural production. Many countries have started producing agricultural products to increase their exports and especially women, who have benefited from this because these jobs are a good source of higher income than working on their family farms. Women's health conditions are also improved by working in companies rather than on farms. By working on family farms, women did not pay anything or very low wages but women earned higher wages while working in

companies especially in export industries. While discussing the impact of globalization on women, we cannot ignore the impact of the service sector. At the moment, the service sector is the most important sector. It would not be a mistake to say that; the service sector is equally important in the industrial sector. Other service sectors such as communications and information technology are experiencing the same progress as the industrial sector. In terms of output, this sector is considered to be the largest sector in the economic sector in terms of output and employment opportunities offered in many countries. By working in the informal sector, especially small businesses are considered the most important source of income for poor women. In some rapidly growing services sectors, the need for women employment is growing as the data processing industry, the export industry, airlines, trains, banks and insurance companies. In developed countries due to the increase in the service sector, women are getting more quality work. International companies provide employment without discrimination between men and women because they operate in a competitive environment and select the best employees regardless of their gender. It encourages more women to get jobs. Global trade has opened up many avenues for men and women in India. As India was a banned economy before 1991. After the introduction of the “liberal”, “global trade”, “privacy” policy many opportunities for new jobs are available to women. Through globalization, women earn higher wages, which increase their self-esteem and independence. Globalization has the power to break the traditional stereotypes of women so that they can stand on equality in society. As India is an agricultural country, women have many opportunities to increase their level of leadership in the agricultural sector. The proportion of women in agricultural work is higher than that of men. Not only in the agricultural sector, women also benefit from the industrial and service sectors as well. With the advent of globalization, it has improved the quality of life of people and especially women.

Bad Impact of globalization on Women:

Women have double burden of work. As they move to workplaces but their household chores are not reduced. For household chores they paid nothing. Dual work for women - working long hours and going to household chores such as cooking, child care hinders their work and they come in a successful way. While some women enjoy the freedom of delaying marriage, they soon realize that this approach to independence may actually be a burden because finding a husband later in life is not as easy as it was during their youth. In addition women are exploited by lower wages than men. This is not a single problem, women face it at work, due to sexual harassment at work, and many women refuse to work. The status of urban women is better than that of women living in rural areas. Because of illiteracy and ignorance in rural areas women are more likely to be exploited than urban women. There is no doubt that globalization has opened up a whole new world of possibilities for women. Globalization has promoted gender equality, something that Indian women have fought for all their lives and yet has many negative consequences. The growing trend toward globalization has not yet come to the fore. Gender differences in responsibilities, time management patterns, access to productive inputs and agencies have silenced positive impacts on others and added inequality between men and women. Gender inequality in education limits women's access to new job opportunities. In agriculture, in addition to having a positive impact on productivity, education enhances the farmer's ability to adapt to new ways of improving results. But because of lower levels of education, female producers face more obstacles to access global markets than men. Sexual orientation can prevent women from taking on new opportunities in the business world, if no other family member can take on their responsibilities. That is especially true when new opportunities

arise in the legal profession, where long hours and constant work are at stake. Weak women's price rights and limited access to productive income also compel their ability to profit from commercial openness. Gender trends in the role of women in the economic sector can unequally affect women's access to technology. At home, men often control the remote control of television, radio, and cell phones. At work, men think a computer is something; women cannot learn to work. When reduced government revenue is compensated for by reduced public services, women are more directly affected than men. Many new jobs in the growth industry have low wages, insecurity and limited training or promotional prospects. These situations can be exacerbated by easing labor levels as a way to attract investment. Some gender barriers prevent the impact of women's paid work, sometimes entrepreneurs reduce women's salaries, and sometimes women have to give all or part of her pay to her family, which increases gender inequality. In agriculture, the impact of gender on trade varies with the type of agriculture and region. For example; in Asia and Latin America, women are less likely to have rights in the agricultural system. The farmer's opportunity to enter the export sector leads to disputes over gender because the benefits are always for women. Some studies have suggested that the gender impact of industrial production and exports is stronger in low-income countries than in middle-income countries, where increased trade has led to an increase in female employment, but in middle-income countries women are working and men are still getting better paid jobs. Export opportunities are not equally available to women worldwide. In some countries, women can enter global markets as men, but it is noteworthy that in some countries women are less accustomed to men than in export opportunities. There are a number of reasons for the slow growth of women such as the ban on women accessing the required loans, inputs and access to marketing channels compared to men, which limits their ability to move to a larger manufacturing sector. As the service sector offers many benefits to women but the benefits have been reduced because the services provided by the poor sector to the poor are less educated than those provided by the industrial and agricultural sectors. In addition women are employed at the middle and lower management level, but women's participation in the senior management level in the private sector is still limited. Globalization has provided easy ways to exploit those living in poverty who want a better life, and has also provided greater transportation and communications that will facilitate human processing. Over the past two decades, globalization has made a huge difference in the lives of women in developing countries. The distribution of land has improved the quality of life of Indian women, as a result of the news and advertisements the needs of the people are being increased. So women need to work and contribute to their household income so that they can buy a better life. Many nonprofit organizations work to raise women. These organizations have given women the skills they need to develop as literacy skills. The Indian Women's Workers' Association is a union of women workers who are willing to work hard and seize whatever job opportunities they may have. Globalization has helped them in many ways. SEWA has established a 125,000-member women's federation bank and with the help of globalization, they have reached out to women in rural India. Markets in various places can now be reached by Indian women who are involved in business. Women, the international organization has empowered women around the world, especially in Asia and Africa through education, medical assistance and development. These women are encouraged to become leaders in their communities and these women encourage other members of the community to get their voices heard and increase their involvement in social and economic development. NGOs have been instrumental in educating women and producing great leaders in our global community

today. Although women feel empowered, their income is much lower than their male counterparts. As many as 75 percent of Indians live in rural areas and are illiterate and have conservative thinking. Only a small percentage of women work in shops, factories, companies. The informal sector is very important for women. It is estimated that more than 90 percent of working women are involved in the informal sector. These jobs are unskilled and low paid but still feel empowered. "Working is no longer alteration, but it has become a necessity." Women now have not only found their place in the workplace but also want their share in management. The voice of women is increasingly being heard in parliament, in the courts. While women in the west had to fight for more than a century to get their basic rights, such as the right to vote, the Indian constitution gave women equal rights to men from the beginning. Unfortunately, women in this country in particular do not know their rights because of illiteracy and oppressive cultures. The media has also played a significant role in improving the quality of life of women.

CONCLUSION:

The role of women in global exploitation in India has been changing these days. With the growth of NGOs in the 21st century, various organizations have been formed and designed to protect the rights of women around the world. Undoubtedly, globalization offers women better opportunities but new and different challenges. Gender inequality comes from many sources, and it is often difficult to determine what forms of inequality are behind the effects of globalization and what is behind them. Gender inequality has high costs in the combined world. Women should work harder to achieve a more equal society. So globalization proves worse than good for women. In many cases women have won the family bread but society does not want to accept this fact. Indian culture is such that most people thought that if a woman chose to be a working woman, it would negatively affect their families and their children. But that is not true. Women's work would not be the cost of neglecting family and children. Finally, the reality is that globalization presents competition between women and men.

REFERENCES:

- Allmendinger, J. (1989): Educational system and labour market outcomes. *European Sociological Review* Vol. 3, pp. 231-250.
- Bagchi A. (n.d.). Globalization, Liberalization and vulnerability Indian and third world, *Economic and political weekly*
- Chibber B. (2002). Globalization & its impact on women. A Critical analysis, *Mainspeam*. ILO.
- Goswami, P.R.(2002). Literacy, Information, and Governance in the Digital Era: An Indian Scenario. *Libr.Rev.* Vol 34, pp 255-70.
- ILO (2001), World Employment Report, International Labour Office, Geneva, Switzerland.
- Rajput, Pam, (1994) *Globalisation and Women*. New Delhi: Ashish Publications.
- Siwal, B.R (1998). Structural Adjustment Macro Perspective. *Social Welfare*. Vol. 45, Issue 1, pp. 6-8
- Sood, A.D. (2001). How to wire Rural India: Problems and Possibilities of Digital Development. *Economic and Political Weekly* Vol 27, pp. 4134-41.
- UNDP (2001), Human Development Report, United Nations Development Program, New York, USA.
- UNIFEM (2000), Progress of The World's Women, UNIFEM Biennial Report. Dianne Elson, Coordinator. New York.
- World Bank (2001), Gender and the Digital Divide, The World Bank Group, Gender and the Digital Divide Seminar Series, www.worldbank.org/gender/info/digitaldivide

WOMEN EMPOWERMENT - AN ANALYSIS ON WOMEN EMPOWERMENT

Sunita Jha

Dr. Rudra Narayan

Research Scholar HOD & Assistant Professor, Dept. of History
AISECT University, Hazaribagh Jharkhand AISECT University, Hazaribagh Jharkhand

ABSTRACT:

Women empowerment can be defined as promoting women's self worth, their ability to determine their own choices and their right to influence social change for themselves and others. Women empowerment and promoting women's right have emerged as a part of a major global movement and is contributing to break new ground in recent years. But despite of a great deal of progress women, women and girls continue to face discrimination and violence in every part of the world. History says that women were ill-treated. The Sati Pratha in the ancient times to the girl child abortion in the present scenario, women continue facing such violence. Not only this, heinous crimes against women such as rape, acid attack, dowry system, honour killing, domestic violence, etc., are still happening in India. History says that women were ill-treated. The Sati Pratha in the ancient times to the girl child abortion in the present scenario, women continue facing such violence. Not only this, heinous crimes against women such as rape, acid attack, dowry system, honour killing, domestic violence, etc., are still happening in India.

Out of the total population, 50% of the population should consist of women. However, due to female foeticide practices, girl child numbers are decreasing sharply in India. It has also impacted the sex ratio in India. The literacy rate in girls is very low. Most of the girls are not even provided with primary education. Moreover, they are married early and made to raise children and shoulder only household work. They are not allowed to go out and are dominated by their husbands. Women are taken for granted by men as they are considered their property. Even at the workplace, women are discriminated against. They are paid less for the same work as compared to their male counterparts.

INTRODUCTION:

In the last decades the concept of women empowerment has undergone a change from welfare oriented approach to equity approach. According to Sen and Batliwala(2000) it leads to growing intrinsic capability, greater self-confidence and an inner transformation of one's consciousness that enables one to overcome external barrier. Women empowerment is also defined as change in the context of women's life which enables her increased capacity for leading a fulfilling human life. The principle of gender equality is enshrined in the Indian Constitution in its Preamble, Fundamental Rights, Fundamental Duties and Directive Principles. The Constitution not only grants equality to women, but also empowers the State to adopt measures of positive discrimination in favour of women. Within the framework of a democratic polity, our laws, development policies, Plans and Programmes have aimed at women's advancement in different spheres. From the Fifth Five Year Plan (1974- 78) onwards there has been a marked shift in the approach to women's issues from welfare to development and then from Eighth Five Year Plan emphasis was shifted from development to empowerment. In recent years, the empowerment of women has been recognised as the central issue in determining the status of women. India has also ratified various International

conventions and human rights instruments committing to secure equal rights of women. Key among them is the ratification of the Convention on Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW) in 1993. The National Commission for Women was set up by an Act of Parliament in 1990 to safeguard the rights and legal entitlements of women. The Cairo conference in 1994 organised by UN on Population and Development called attention to women's empowerment as a central focus and UNDP developed the Gender Empowerment Measure (GEM) which focuses on the three variables that reflect women's participation in society— political power or decision-making, education and health. 1995 UNDP report was devoted to women's empowerment and it declared that if human development is not engendered it is endangered. The Government of India declared 2001 as the Year of Women's Empowerment (Swashakti). The National Policy for the Empowerment of Women was passed in 2001.

REVIEW OF LITERATURE:

A number of studies have been undertaken and women empowerment at the global level and in India.

Moser (1993) focused on the interrelationship between gender and development, the formulation of gender policy and implementation of gender planning and practices.

Malhotra et al(2002) in the paper highlighted issues of measurement and analysis of women empowerment.

Barkat (2008) while discussing the present status of women in Bangladesh opined that women as mother are help in high respect at the individual level that was not clear understanding of empowerment of women as a process of awareness and capacity building leading to greater participation and decision making and control over on life.

Karat(2005) in her work discussed the issues of violence against women , their survival ,political participation and emancipation.

Panda and Agrawal (2005) focus on the factor like women's property status in the contest of risk of marital violence and opined that if development means expansion of women capabilities then freedom from domestic violence should be an integral part of any exercise for evaluating development progress.

Thus from the above Review of literature it is quite evident that a number of studies have already been undertaken on women empowerment and related issues. Entire gaunt of literature has centred mainly on the issues and constraints to women empowerment.

OBJECTIVE OF WOMEN EMPOWERMENT:

1. To create an enabling environment through convergence with other programmes .
2. To open more child care centres for working women and expand the availability of safe abortion care
3. To use energy saving devices to reduce drudgery of women
4. To identify the ways in which the effects of policies and programmatic interventions to promote women's empowerment have been measured
5. To improve access to sanitation, drinking water, fuel, wood and fodder for women
6. To develop health management and health package at all levels
7. To improve accessibility and quality of maternal and child health care services
8. To identify the evidence on how women's empowerment affects important development outcomes such as health, education, fertility behaviour, income levels, etc.

9. Supporting community activities package for women
10. To improve and increase clinical and contraception delivery service
11. To organise educational and empowerment programmes for girls and women
12. To train resource persons, animators and trainers for activities visualized
13. To conduct and promote experimentations and innovations and research in the problems and programmes of empowerment of rural women;
14. To increase awareness in women, for their development to use their talent optimally not only for themselves, but also for the society as a whole.
15. To develop the skills for self-decision- taking capabilities in women and to allow them to present their point of view effectively in society.
16. To create awareness among women to be truly ambitious and to dream for betterment.
17. To identify gaps in the empowerment of women, development of children and adolescents.
18. Create a national network of public, private and NGO centres for delivering reproductive and child health services free to any client.

PARAMETERS OF WOMEN EMPOWERMENT

The parameters of women empowerment are:

- Raising self-esteem and self-confidence of women.
- Elimination of discrimination and all forms of violence against women and girl child.
- Building and strengthening partnership with civil society particularly women's organizations
- Enforcement of constitutional and legal provisions and safeguarding rights of women
- Building a positive image of women in the society and recognising their contributions in social, economic and political sphere.
- Developing ability among women to think critically.
- Fostering decision-making and collective action.
- Enabling women to make informed choices.
- Ensuring women's participation in all walks of life.
- Providing information, knowledge, skills for self-employment.

Elimination of discrimination against women's participation in the areas of:

- Access to food
- Equal wages
- Property rights
- Family resources
- Freedom of movement and travel
- Access to credit
- Control over savings, earnings and resources
- Guardianship and custody of children and their maintenance

Women have to swim against the stream that requires mere strength. Such strength comes from the process of empowerment.

HOW A WOMEN CAN BE EMPOWERED?:

Women can be empowered in various ways. It can be done through government schemes as well as on an individual basis. At the individual level, we should start respecting women and start giving them opportunities equal to men. We should promote and encourage them to take up jobs,

higher education, business activities, etc. The Government has come up with various schemes such as BetiBachaoBetiPadhaoYojana, Mahila-E-Haat, Mahila Shakti Kendra, Working Women Hostel, SukanyaSamriddhiYojana, etc. to empower women. Apart from these schemes, we as individuals can also empower women by abolishing social evils like the dowry system, child marriage. These small steps will change the situation of women in society and make them feel empowered.

CHARACTERISTICS OF EMPOWERED WOMEN:

- Empowered women define their own attitude values and behaviour in relation to their own interest.
- Empowered women maintain equal mindedness. They act out rules that challenge male dominance and respond as equal.
- They use their talent to live a fulfilling life.
- Empowered women define the values and formulate the beliefs themselves.

INITIATIVES TAKEN FOR WOMEN EMPOWERMENT:

Initiatives taken for Empowerment of Vulnerable and Marginalised Groups and Women in Difficult Circumstances

- Schemes of National Scheduled Tribes Finance and Development Corporation
- Integrated Child Development Scheme
- National Rural Health Mission
- Janani Suraksha Yojana
- Integrated Child Protection Scheme
- Swadhar—A scheme for Women in Difficult Circumstances
- Targeted Public Distribution System (TPDS)
- Antyodaya Anna Yojna (AAY)
- Ujjawala—A Scheme for Prevention of Trafficking and Rescue, Rehabilitation and Reintegration
- RashtriyaSwasthyaBimaYojana(RSBY)

RESEARCH METHODOLOGY:

The following research is based on the secondary data and information published in books, research papers, blogs, articles, a newspaper. The research is based on the analysis of women empowerment. It tells us about what is actually women empowerment, what are the parameters of women empowerment, what are the characteristics of women empowerment and the initiatives taken for empowering women.

CONCLUSION:

Women is an incarnation of "Shakti" - the goddess of Power. If she is bestowed with education India's strength will double. Let the campaign of "KanyaKelavani" be spread in every home, let the lamp of educating daughters lit up in every heart. Women must be given equal opportunities in every field irrespective of gender. Moreover, they must also be given equal pay for equal work. We can empower women by abolishing child marriage, most importantly the shame of divorce and abuse must be thrown out of the window. Women has equal rights as men therefore, they should be treated equally in all the walks of life.

REFERENCES:

1. Anand, S. and A. Sen (1995): "Gender Inequality in Human Development: Theories and Measurement", in Fukuda Parr and A.K. Shiv Kumar (eds.) Readings in Human Development, OUP, New Delhi.
2. Bardhan, K. and S. Klasen (1999): "UNDP's Gender Related Indices: A Critical Review", World Development, Vol. 27, No.6, p

3. Barkat, A. (2008): “Women Empowerment: A Key to Human Development., <http://www.goodgovernance.org> visited on 20th April 2008 at 4.30p.m.
4. Beteta, K.C. (2006): “What is Missing in Measures of Women’s Empowerment?”, Journal of Human Development and Capabilities, Vol.7, No.2, pp.221-241.
5. Blumberg, R.L. (2005): “Women’s Economic Empowerment as the Magic Potion of Development?” Paper presented at the 100th annual meeting of the American Sociological Association, Philadelphia
6. Census of India (2001): Govt. of India, New Delhi.
7. Chattopadhyay, R. and E. Duflo (2001): “Women's Leadership and Policy Decisions: Evidence from a Nationwide Randomized Experiment in India”, Indian Institute of Management, Calcutta and Department of Economics ,MIT,

TO STUDY THE PERCENTAGE OF DISEASES ON BRINJALBY USING DIFFERENT LEAF EXTRACT

P. S. Anarse

Gandhi College Kada Tal. Ashti. Dist. Beed.

ABSTRACT:

Now a days we know that due to the environmental condition atmosphere is not favorable for any crops, so that for healthy and more production we are spraying different fungicides, insecticides and etc. Spraying things are not good for human beings for that we are using different leaf extracts, this method is very easy and economically beneficially to producer.

The Brinjal consist of different fungal diseases to control we are using different leaf extracts which affects to the plant's growth and yield to a best of genetic potential. In present study, the pathogenic fungus was isolated from infected plant parts and identified based on morphological and cultural characters as *Fusarium Solanif.sp,melongenae* .Hossain KS and Bashar MA(2011). The different plant extracts viz, *Azardichata Indica*, *Argemone Mexicana*, *Datura stramonium*, *Ipomoea fistulosa* were tested to control brinjal pathogen. Different concentrations 5, 10, 15 and 20% of plant extracts was used in the study.Alemu Nega(2014). Among the different extracts 20% of *Azardiachta Indica* was found most effective followed by *Argemone Mexicana*, *Datura stramonium*, *Ipomoea fistulosa*.

KEY WORDS: Brinjal,Extracts,Diseases

INTRODUCTION:

The eggplant is native of India. Brinjal is grown as an important vegetable crop in all over world. It is grown in India over an area of 0.4 million hectares with an annual production of 7.8 million tones. (Raghvendra M.P. etal.,2002) Among the different diseases that attack Brinjal crop .Fungal diseases become a major disease causing significant reduction in yield.. The pathogen is a soil inhabiting fungus and forms in the senescing tissues of the diseased plant and may survive in the soil for many years. Effective and efficient management of crop disease is generally achieved by the use of synthetic pesticides. Due to increased awareness about the risks involved in use of pesticides, much attention is being focused on the alternative methods of pathogen control. The recurrent and indiscriminate use of fungicides have posed a serious threat to human health and to the existing human eco geographical conditions as some of them have already been proved to be either mutagenic carcinogenic. Keeping in view the drawback of chemical management of plant disease, the use of plant extracts in the management of plant disease is gaining importance. Perusal of earlier literature indicated that numerous attempts have been made in exploiting host resistance, modified cultural practices and fungicides. Considering the diseases of brinjal observed over the past several years. Objective of this research were made to evaluate focally available plant extracts to control different diseases.

Materials and Methods:

Plants used in the present study are *Azardiachta indica* which belongs to the family *Meliaceae* commonly known as "neem". The plant is found throughout India and its derivatives are of great use in agriculture, public health, medicines, cosmetics and many more. The leaves, bark, seed and flowers are bitter, astringent, acrid, depurative, refirigrant, demulcent, insecticidal, expectorant liver tonic, etc. An important of application of neem products in agriculture is their ability to nitrogen release from the nitrogenous fertilizers.*Eucalyptus globules* commonly known as *Eucalyptus*, which belong to the family Martaceae, one of the reputed fast growing trees of the world. *Datura stramonium* plant is said to have been used as a narcotic as early as A.D. 37. It is one of the favouritesources of "knockout drops" It contain on alkaloid scopolamine which is said to produce hallucinatory effects. The smoking of the narcotic produces hallucinatory effects. The smoking of the

narcotic produces pronounced diversions in ideas, emotions and even perception. The leaves and tops of *Datura stramonium* are mixed with lobelia herb, lobelia inflata, often called Indian tobacco, to make asthma powders, commonly used to seek relief from asthma cigarettes made of this mixtures are smoked.

The extracts are prepared from roots and leaves, which are used as antifungal. Fresh leaves were washed through under tap water followed by sterilized water the leaves air, dried and were grinded with the help of pestle and mortar by taking (1:1 w/v) one gram of extract was added in 1ml distilled water separately for each plant extract and filtered through Muslin Cloth and 100% plant extract solution was prepared. The extracts were poured in the flasks plugged with cotton and heated at 100°C for 10 minutes to avoid contamination. Different concentration (5,10,15,20%) of plant extracts was incorporated to potato dextrose medium agar for inoculation of the test pathogen in sterilized petridishes. The isolated pathogen was grown on potato dextrose agar medium was placed at the center of petridishes containing different concentration of the poisoned medium and incubated at 27±2 °C for 6 days. Radial growth (cm) of fungus was measured after inoculation till 6 days at an interval of 24 h.

RESULT AND DISCUSSION:

During the study of present investigation the different plants have its own importance in the point view of antimicrobial compounds. For this investigation 11 plant extracts were taken to check the antifungal activity against the major Brinjal pathogenic fungi.

It is clear that the highest disease efficacy was seen from *Datura* against the *Phomopsisvexans*. The lowest efficacy was seen in *Argemone mexicana* against the *Fusarium solani*. *Annona squamosa* shows the fewer efficacies against all selected five fungi. *Azadirachta indica* shows more powerful against the *Curvularialunata*. *Ipomoea fistulosa* shows the lowest activity.

It is clear that different medicinal plants were selected for study during the investigation highest percent of a disease control efficacy (DCE) was observed in *Annona squamosa* leaf extract against the *Phomopsisvexans* i.e. (75.27 %). The *Argemone mexicana* shows 64.20 % against the *Fusarium solani*. The *Azadirachta indica* showing 64.20 % efficacy against the *Curvularialunata* and 62.15 % against the *Alternaria alternata*. Among these 11 medicinal plants *Azadirachta indica* showing highest 74.25 % efficacy against the *Aspergillus niger*. The *Ipomoea fistulosa* also showing the notable efficiency against the *Phomopsisvexans* 73.29 % and 72.63 % against the *Fusarium solani*. During the investigation lowest disease control efficacy was observed against the *Phomopsisvexans*. *Calotropis procera* showing the less efficacy against the *Alternaria alternata*, *Aspergillus niger*, *Phomopsisvexans* and *Fusarium solani*. More disease control efficacy was seen for *Curvularialunata*. Against the *Alternaria alternata*, *Azadirachta indica* and *Annona squamosa* 62.02 % For *Curvularialunata* *Azadirachta indica* 64.20 % *Annona squamosa* 60.30 % *Parthenium hysterophrus* 59.33 % showing the disease controlling efficacy. For *Phomopsisvexans* plant like *Annona squamosa* 65.77 % *Ipomoea fistulosa* 73.20 % *Argemone mexicana* 61.90 % showing the efficacy for the *Fusarium oxysporium*. *Ipomoea fistulosa* 72.63 % *Argemone mexicana* 64.20 % and *Ocmiumsantum* 60.00 % efficacy was observed.

Table: Percentage of disease control efficacy of leaf extract against fungi

Plant extracts	<i>Alternaria alternata</i>	<i>Aspergillus niger</i>	<i>Curvularialunata</i>	<i>Phomopsisvexans</i>	<i>Fusarium solani</i>
<i>Azadirachta indica</i>	62.15	74.25	64.20	49.30	55.57
<i>Argemone mexicana</i>	55.30	45.50	54.23	61.90	64.20
<i>Annona squamosa</i>	57.20	63.20	60.30	65.27	50.30

<i>Datura stramonium</i>	28.20	30.52	55.40	22.15	23.15
<i>Calatropisprocera</i>	30.42	26.40	48.50	27.30	44.20
<i>Ipomoea fistulosa</i>	52.63	55.63	37.80	73.29	72.63
<i>Ipomoea fistulosa</i>	52.63	55.63	37.80	73.29	72.63
<i>Jatropacurcas</i>	36.15	46.15	30.12	46.20	35.12

REFERENCES:

1. Abraham T. A., Mathew and S. K. Gupta (1998). Biological control of root rots of French bean caused by *Rhizoctonia solani*. *Journal Mycology Plant Pathology*. 28 (2): 202-205.
2. Asha Shivpuri, O. P. Sharma and S. L. Jhamariya (1997). Fungitoxic properties of plant extracts against pathogenic fungi. *Journal Mycology Plant Pathology*, 27(1): 29:31
3. Datar V, V., 1987. Bioefficacy of plant extracts against *macrophominaphaseolina* (Tassi) Gold, the incitant of stem rot of ground nut. *K. Mycol . Pl. Pathol.*, 36:77-79,
4. Kiran K., S. Liguraju and S. Adiver, 2006. Effect of plant extract on *Sclerotiumrolfsii*, the incitant of stem rot of ground nut. *J. Mycol. Pl. Pathol.*, 36:77-79
5. Madavi, S. And R.P. Singh, 2005. Management of mushroom pathogens through botanicals .*Ind. Phyto, Pathol.*, 58:189-193.
6. Nene Y. and L., Thapiyal, 2000. Poisoned food technique of fungicides in plant disease control 3rd Edn. Oxford and IBH Publishing Company, New Delhi.
7. Raghvendra M.P. Satish and K.A. Raveesha, 2002. *Prosopis juliflora* Swartz: A potential plant for the management of fungal diseases of crops. In: Asian Cong. Mycol. Pl. Pathol., University of Mysore (Abst) Oct 1-4, and PP: 136.

अनात्मवाद

सत्येन्द्र कुमार पाण्डेय

सहायक आचार्य,
बौद्ध अध्ययन विभाग (दिल्ली वि.वि.)
दिल्ली विश्वविद्यालय

नोर्बू ग्यालछेन नेगी

सहायक आचार्य
भारत-भोट अध्ययन विभाग,
विश्वभारती, शांतिनिकेतन

सारांश

अनात्मवाद बौद्धधर्म दर्शन की एक महत्त्वपूर्ण अवधारणा है जो सिद्धार्थ गौतम बुद्ध की समग्र विश्व-दृष्टि पर आधारित है। बुद्ध के समग्र विश्व दृष्टि का आधार उरुवेला (बोध गया) में उनके द्वारा साक्षात्कृत *प्रतीत्य-समुत्पाद (पटिच्चसमुत्पाद)* है। *प्रतीत्य-समुत्पाद* बौद्धधर्म दर्शन के अनेक अवधारणाओं, यथा – *त्रिलक्षण*, पूर्वापर सम्बन्ध, कार्य-कारण संबन्ध, *अनित्यता*, *कर्म* एवं *पुनर्जन्म* के सिद्धान्त, *शून्यवाद* आदि का उद्गम-बिन्दु है। *अनात्मवाद* बुद्ध-अनुभूत संसार के *त्रिलक्षण* का एक अंग है। *अनित्य*, *दुःख*, एवं *अनात्म संस्कृत धर्म* अर्थात् संसार के तीन लक्षण हैं जो बौद्ध शब्दावली में *त्रिलक्षण* की संज्ञा से अभिहित है। *अनात्मवाद* बुद्धकाल में प्रचलित अवधारणा कि 'मानव-शरीर में चिरस्थायी अपरिवर्तनशील तत्त्व *आत्मा* का अस्तित्व है' का खण्डन करता है। अर्थात् बौद्ध दर्शन *आत्मा* की सत्ता को अस्वीकार करता है और उसे प्रज्ञप्ति और *पञ्चस्कंधों* का समूह मात्र मानता है। बौद्ध दर्शन की दृष्टि में *आत्मा* कोई अविपरिणामी अपरिवर्तनशील शाश्वत पदार्थ नहीं है। बौद्ध दर्शन अपने इस मत की प्रतिष्ठापना मानव-अस्तित्व के विश्लेषण के साथ-साथ अनेक उदहरणों के माध्यम करता है। प्रस्तुत पत्र का उद्देश्य इन्हीं बिन्दुओं पर प्रकाश डालते हुए शीर्षांकित अवधारणा का विश्लेषण करना है।

मुख्य शब्द: *प्रतीत्यसमुत्पाद, त्रिलक्षण, आत्मा, अनात्मा, अनित्य, दुःख।*

अधिकांश भारतीय चिंतन परम्पराओं के सदृश बौद्ध-दर्शन का परम लक्ष्य है: दुःख से मुक्ति। बौद्ध-दर्शन के परम लक्ष्य से अभिन्न रूप से सम्बद्ध है : अनात्म की अवधारणा। अनात्मवाद बौद्धधर्म दर्शन की एक विशिष्ट एवं महत्त्वपूर्ण मौलिक अवधारणा है जो सिद्धार्थ गौतम बुद्ध की समग्र विश्व-दृष्टि पर आधारित है। ध्यातव्य है कि दुःख से त्राण के मार्ग की खोज के निमित्त सिद्धार्थ गौतम ने अपने राजसी वैभव का परित्याग कर महाभिनिष्क्रमण किया; कठोर तप आदि के पश्चात् उन्होंने बोध-गया (उरुवेला) में बोधि-वृक्ष के नीचे बैशाख पूर्णिमा के दिन सम्यक संबोधि का साक्षात्कार किया, और लोक में बुद्ध के नाम से विख्यात हुए। संबोधि लाभ की प्रक्रिया के क्रम में सिद्धार्थ गौतम को प्रतीत्य-समुत्पाद का ज्ञान प्राप्त हुआ। प्रतीत्य-समुत्पाद का यह ज्ञान उनके बुद्धत्व एवं समग्र विश्व दृष्टि का आधार है।

प्रतीत्य-समुत्पाद के साक्षात्कार के परिणामस्वरूप बुद्ध न सिर्फ कार्य-कारण संबंध, भव-चक्र, सांसारिक वस्तुओं के अस्तित्व की पर-निर्भरता आदि से अवगत हुए, अपितु, उनमें करुणाचक्षु का भी प्रादुर्भाव हुआ। परिणामतः वे सम्यक सम्बोधि की प्राप्ति के पश्चात् प्राणियों के कल्याणार्थ लगभग 45 वर्षों तक भारतवर्ष के भिन्न-भिन्न ग्रामों, नगरों, जनपदों में में चारिका करते हुए समाज के विभिन्न श्रेणी के लोगो को नानाविध उपदेश दिया। इस क्रम में उनकी प्रमुख मत-स्थापना यह रही कि संसार दुःखावृत है। संसार के सम्यक अवलोकन से यह स्पष्टतः प्रकट होता है कि इस लोक में शायद ही कोई प्राणी ऐसा होगा जो मनुष्य के बराबर दुःखों का उपभोग करता होगा। मनुष्य द्वारा दुःख के उपभोग का मूल कारण उसकी अज्ञानता है जिसके वशीभूत वह संसार के वास्तविक स्वरूप से अभिज्ञ हो सांसारिक वस्तुओं के प्रति आसक्त होता है और उसके भोग के माध्यम से सुख प्राप्त करने का प्रयास करता है। परिणामतः वह नानाविध दुःखों, यथा – जन्म, व्याधि, जरा, मृत्यु, प्रिय के वियोग, अप्रिय के संयोग और इच्छित वस्तु की अप्राप्ति का पात्र बनता है।

बौद्ध-दर्शन संसार के वास्तविक स्वरूप की जानकारी देने के क्रम में 'त्रिलक्षण (तिलक्खण)' नामक सिद्धान्त का प्रतिपादन करता है। इस सिद्धान्त के अनुसार संसार अथवा सांसारिक वस्तुओं के तीन लक्षण हैं – अनित्य, दुःख एवं अनात्म। लोकप्रिय बौद्ध ग्रंथ 'धम्मपद' के अन्तर्गत इस सिद्धान्त का प्रतिपादन निम्नलिखित रूप में वर्णित है –

सब्बे संखारा अनिच्चा अर्थात् सभी संस्कृत वस्तुएँ अनित्य अर्थात् परिवर्तनशील हैं।

सब्वे संखारा दुक्खा [अर्थात सभी संस्कृत वस्तुएँ दुःख(कारी) हैं]¹

सब्वे धम्मा अनत्ता [अर्थात सभी धर्म (संस्कृत एवं असंस्कृत) अनात्म हैं]²

धम्मपद के उपर्युक्त कथन से यह स्पष्ट परिलक्षित होता है कि अनात्म का मत त्रिलक्षण नामक अवधारणा का अंग है। यह संसार का एक सार्वभौमिक लक्षण है। इसके अनुसार संसार की सभी वस्तुएँ संस्कृत धर्म हैं अर्थात किसी न किसी कारण से निर्मित हैं अथवा अपने अस्तित्व के लिए किसी अन्य वस्तु के अस्तित्व पर निर्भर हैं और जो वस्तु किसी कारण से निर्मित हैं अथवा अपने अस्तित्व के लिए किसी अन्य वस्तु पर निर्भर हैं उसमें किसी अत्त (अर्थात सार) का होना संभव नहीं है। तात्पर्य यह है कि वह अनात्म है।

अनात्म का अर्थ है – आत्मा का न होना अर्थात किसी स्वतंत्र सत्ता का अभाव। ध्यातव्य है कि बुद्धकालीन अधिकांश चिन्तन परंपरा की यह मान्यता थी कि आत्मा एक स्वतंत्र, शाश्वत, कूटस्थ, अविपरणामी, स्थायी, एवं अपरिवर्तनशील तत्त्व है जो मानव-शरीर के अन्तर्गत के अन्दर निवास करती है।³ जबतक यह प्राणी के शरीर में बनी रहती है, तबतक मनुष्य का अस्तित्व बना रहता है। शरीर के जीर्ण-शीर्ण होने जाने पर यह आत्मा उस शरीर का परित्याग कर किसी नवीन शरीर को धारण करती है। शरीर से आत्मा के निकल जाने पर मनुष्य मृत्यु का वरण करता है। वृहदारण्यक उपनिषद में आत्मा को सभी कामनाओं के केन्द्रबिन्दु के रूप में दर्शाया गया है।⁴

इस अवधारणा के विपरीत भगवान बुद्ध आत्मा अथवा आत्मा-रूपी किसी स्वतंत्र एवं शाश्वत सत्ता के अस्तित्व को स्वीकार नहीं करते हैं और कहते हैं कि इस संसार में जितनी भी वस्तुएँ हैं चाहे वे संस्कृत हो अथवा असंस्कृत, उनमें आत्मा जैसी किसी तत्त्व, जीव अथवा पुद्गल का अस्तित्व नहीं है – सब्वे धम्मा अनत्ता।⁵ बुद्ध के मतानुसार यदि आत्मा जैसी किसी शाश्वत वस्तु का अस्तित्व होता तो व्यक्ति की अवस्था में किसी प्रकार का परिवर्तन नहीं होता। एक व्यक्ति जिस अवस्था में है उसे सदैव उसी अवस्था में होना चाहिए था। तात्पर्य यह है कि व्यक्ति के जीवन में रोग, निरोग, यौवन, बुढ़ापा आदि जैसी अवस्था का आगम नहीं होना चाहिए था; किसी व्यक्ति के द्वारा संपादित कुशल अथवा अकुशल कर्म भी कुशल अथवा अकुशल ही होना चाहिए था; एक ही व्यक्ति के द्वारा दोनों प्रकार के कर्मों का सम्पादन नहीं होना चाहिए वैसी स्थिति में जब आत्मा अविपरणामी, शाश्वत, अपरिवर्तनशील है। किन्तु, ऐसा देखा नहीं जाता। जन्म से मृत्यु पर्यंत मनुष्य के जीवन में अनेक परिवर्तन दृष्टिगोचर होता है; एक ही व्यक्ति के द्वारा कुशल एवं अकुशल दोनों प्रकार के कार्यों का सम्पादन किया जाता है। वस्तुतः ऐसा इसलिए होता है कि मनुष्य के जीवन में आत्मा जैसी किसी कूटस्थ अपरिवर्तनशील सत्ता का अभाव है, अतएव प्राणी अपने जीवन में नानाविध अवस्थाओं से गुजरता है, नानाविध कार्य का सम्पादन करता है।

अनात्मवाद की इस अवधारणा को स्पष्ट करने के लिए बौद्ध दर्शन मानव शरीर की संरचना का विश्लेषण करता है और यह मत प्रज्ञापित करता है कि हम जिसे प्राणी के रूप में देखते हैं या मानते हैं, वह वस्तुतः रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार और विज्ञान नामक पंचस्कंधों का समुच्चय है। रूप का तात्पर्य है – पथवी (पृथ्वी), आपो (जल), तेजो (अग्नि) एवं वायो (वायु) एवं उससे निर्मित विभिन्न प्रकार के वर्ण, आकार आदि। वेदना का तात्पर्य है – सुख, दुःख, एवं न तो सुख और न ही दुःख की अनुभूति (अर्थात उपेक्षा वेदना)। किसी वस्तु के नीलादि भेद से संज्ञान को संज्ञा कहते हैं। लोभ, द्वेष, मात्सर्य, ईर्ष्या, करुणा, मैत्री, मुदिता आदि जैसे मानसिक प्रवृत्तियों को संस्कार कहते हैं। रूप, गंध आदि आलंबनों के ज्ञान को विज्ञान कहते हैं। इन स्कंधों में से रूप मानव शरीर का निर्माण करता है जबकि अवशिष्ट चार स्कन्ध – वेदना, संज्ञा, संस्कार एवं विज्ञान उसके मानसिक इकाई (प्रवृत्तियों) का निर्माण करता है। इसप्रकार मानव शरीर रूप एवं मन से निर्मित इकाई है। इन तत्त्वों के सूक्ष्म विश्लेषण करने पर आत्मा जैसे किसी तत्त्व के अस्तित्व का ज्ञान नहीं होता है। आत्मा केवल एक प्रज्ञप्ति है; परस्पर सम्बद्ध पञ्च स्कंधों के संघात का नाम मात्र 'आत्मा' है। यहाँ ध्यातव्य है कि बौद्ध धर्म व्यवहारतः आत्मा, जीव, पुद्गल आदि की सत्ता तो

¹ ध.प. गाथा संख्या - 278

² ध.प. गाथा संख्या - 279

³ मज्झिमनिकाय 1.1.2 आत्मा-संबंधी ऐसे विचार को 'बाल (मूर्खतापूर्ण) धर्म (विचार)' कहा गया है – “अयं भिक्खवे, केवलो परिपूरो बाल धम्मो”।

⁴ विस्तार के लिए देखें बौद्ध-दर्शन, बलदेव उपाध्याय, पृष्ठ -52

⁵ ध.प. गाथा संख्या - 279

स्वीकार करती है; किन्तु परमार्थतः ऐसी कोई सत्ता के अस्तित्व को स्वीकार नहीं करती है।⁶ आत्मा के स्थान पर बौद्ध दर्शन भौतिक एवं मानसिक तत्त्वों के परिवर्तनशील अविच्छिन्न संतान को मानता है।

मिलिंदपञ्चो (मिलिंदप्रश्न) नामक पालि ग्रंथ में इस तथ्य को रथ की उपमा के माध्यम से स्पष्ट करते हुए कहा गया है कि जिसप्रकार रथ के विभिन्न अवयवों यथा – ईषा (दण्ड), अक्ष, चक्र आदि को रथ की संज्ञा से अभिहित न कर उसके सम्पूर्ण अवयवों को मिलकर रथ कहा जाता है, उसी प्रकार स्कंधों के समूह को सत्त्व, प्राणी आदि कहते हैं।⁷ इस तथ्य के समर्थन के क्रम में यह ग्रंथ भगवान बुद्ध के समक्ष भिक्षुणी वजीरा के द्वारा कथित निम्न गाथा का उल्लेख करता है:

“यथा हि अंगसम्भारा, होति रथो सद्दो ति।

एवं खन्धेसु संतेसु, होति “सत्तो” सम्मुत्तीति॥⁸

इसप्रकार बुद्ध अनेक परियायों के माध्यम से अनात्म की अवधारणा की स्थापना करते हैं जिसका एकमात्र उद्देश्य यह बताना था कि संसार में कोई ऐसी शाश्वत सत्ता नहीं है जिसके प्रति आसक्ति उत्पन्न किया जा सके और यदि ऐसा मानकर कर सांसारिक वस्तुओं के प्रति राग उत्पन्न होता है तब यह अंततः अपरिवर्तनशील होने के कारण मात्र दुःख का कारण होगा और प्राणी दुःख की सत्ता से कभी भी मुक्त नहीं हो सकता। अपनी प्रथम देशना के क्रम में इस तथ्य का स्पष्ट निरूपण करते हुए बुद्ध ने कहा है: पञ्च-स्कन्धों से निर्मित शरीर ही दुःखकारक है – संखित्तेन पञ्चुपादानक्खन्धा दुक्खा⁹

सहायक संदर्भ ग्रंथसूची :

1. बौद्धधर्म-दर्शन, आचार्य नरेन्द्र देव, बिहार-राष्ट्रभाषा-परिषद, पटना, 1956
2. बौद्ध-दर्शन, पं. बलदेव उपाध्याय, बनारस, 1946
3. बौद्ध धर्म के विकास का इतिहास, डॉ. गोविन्दचन्द्र पांडेय, हिन्दी समिति, लखनऊ, 1976
4. बुद्ध-चर्या, राहुल सांकृत्यायन, काशी, 1988
5. बुद्धधर्म के उपदेश, भिक्षु धर्मरक्षित, महाबोधि सभा, सारनाथ, वाराणसी, 1951
6. मज्झिमनिकाय, प्रमुख संपादक, भिक्षु जगदीश कश्यप, बिहार राज्य पालि प्रकाशन मण्डल, पटना, 1958
7. विनयपिटक, राहुल सांकृत्यायन, महाबोधि सभा, सारनाथ, 1935
8. महावग्गपालि (विनयपिटक), प्रमुख संपादक, भिक्षु जगदीश कश्यप, बिहार राज्य पालि प्रकाशन मण्डल, पटना, 1956
9. मिलिंदपञ्चो, सं. आर. डी. वाडेकर, भंडारकर ओरिएंटल रिसर्च इंस्टीट्यूट, पूना, 1940

⁶ बौद्ध-दर्शन, बलदेव उपाध्याय, पृष्ठ – 98

⁷ मिलिन्दपञ्चो पृष्ठ 34-36

⁸ मिलिन्दपञ्चो पृष्ठ 36

⁹ महावग्ग-1.1.13, पृष्ठ 13

“जब शेरशाह सूरी ने 5 मन सोने सहित अपने बेटे को रेहन (गिरवी) रखा”

अंतिमा कनेरिया

रिसर्च स्कालर एवं सहा. प्राध्यापक, इतिहास विभाग, शासकीय आदर्श महाविद्यालय हरदा (म.प्र.)

शेर खां सूर अफगानों के कबीले से संबंधित था। बाल्यकाल में वह फरीद के नाम से जाना जाता था। शेर खां के पिता का नाम हसन तथा दादा का नाम इब्राहिम था। शेर खां का दादा सर्वदा घोड़ों के व्यापार में लगा रहता था। फरीद अपनी दुष्टता और उद्वेगता के कारण अपने पिता को रूढ़ करके उससे पृथक हो गया था। आदिकाल का यही फरीद कालान्तर में इतिहास में शेर खां अथवा शेरशाह सूरी के नाम से विख्यात हुआ।

शेर खां का प्रारम्भिक जीवन किस्मत की गेंद की तरह सदैव टपे खाता फिरा। कुछ समय तक तो वह ताज खां लोदी की सेवा में रहा तथा कुछ समय तक वह अवध में कासिम हुसैन खां का सेवक बना रहा। तदुपरान्त वह जौनपुर के हकीम सुल्तान जुनैद बरलास का भी सेवक बना रहा।

एक दिन सुल्तान जुनैद बरलास किसी कार्यवश शेर खां तथा दो अन्य अफगान को लेकर मुगल सम्राट बाबर के दरबार में उसकी कदमबोसी के लिए उपस्थित हुआ। आतिथ्य के नाते बाबर ने शेर खां के सम्मुख माहिचा (मोटी सेवई के प्रकार की कोई चीज या मछली रूपी मानस) चीनी की प्लेट में रखी। शेर खां माहिचा को खाने की विधि न जानता था तथापि उसने चाकू से माहिचा के टुकड़े - टुकड़े करके उसे चम्मच में रखकर सुगमता पूर्वक खा गया।

बाबर को शेर खां की सूझ पर आश्चर्य हुआ और उसने अपने वजीर खलीफा से कहा - “शेर खां की ओर से असावधान न रहना चाहिए - कारण की वह बड़ा प्रतिभाशाली है और बादशाह के चिन्ह उसके ललाट से दृष्टिगत होते हैं। मैंने इससे भी बड़े-बड़े अनेक अफगान अमीर देखे हैं। कभी मेरे हृदय में कोई बात न आई थी किंतु इसको देखने मात्र से मेरे हृदय में आता है कि उसे बन्दी बना लेना चाहिए, क्योंकि प्रतिष्ठा का फर (प्रकाश) एवं श्रेष्ठता के चिन्ह उसमें पाये जाते हैं।” शेर खां के विषय में बाबर का यह कथन भविष्य में अक्षरशः सत्य सिद्ध हुआ।

शेर खां के बुद्धि चातुर्य और व्यक्तिगत वीरता कौशल से उसका उत्कर्ष बड़ी तेजी से हुआ। शेर खां मुगलों का जन्मजात शत्रु था। मुगलों के विषय में वह अक्सर कहा करता था कि - “ यदि भाग्य मेरा साथ दे और प्रताप मेरी सहायता करे तो मैं मुगलों को सुगमता पूर्वक हिन्दुस्तान से बाहर खदेड़ दूंगा।”

शेर खां और हुमायूँ (भाग्यशाली, किंतु शायद ही हुमायूँ से अधिक कोई दुर्भाग्यशाली रहा हो) अपने प्रशासकीय कार्य में एक दूसरे से निरन्तर संघर्षशील रहे थे। यद्यपि मुगल सम्राट हुमायूँ शेर खां के विनाश के लिए प्रतिपल सजग रहा करता था, किंतु जब वक्त का तकाजा होता था कि उसे घोड़े की पीठ पर होना चाहिए तब वह दस्तरखान (भोजन) की टेबल पर झुआ हुआ होता था और जब शत्रु उसे उसके द्वार पर चुनौती देता था तब वह रंगरेलियों में डूबा रहता था।

उस समय शेर खां चुनार के किले को हस्तगत करने में लगा हुआ था। चुनार का यह किला बहुत मजबूत और गगनचुम्बी किला था।³ चुनार का यह किला इब्राहिम लोदी के अधिकार में होकर उसका प्रबन्धक इब्राहिम का खास व्यक्ति जमाल खां खाशाखेल सारंगरवानी था। इब्राहिम की हत्या के बाद जमाल खां के कृतघ्न पुत्र ने अपने पिता जमाल खां की हत्या कर दी। तब शेर खां ने जमाल खां की विधवा से जो चरित्र एवं रंग रूप में अद्वितीय थी और जिसका नाम मुल्क अथवा लाड मलिका था, से बहला फुसलाकर निकाह कर लिया और साथ ही अपनी धूर्तता से चुनार के किले पर आधिपत्य कर लिया।⁴

मुगल सम्राट हुमायूँ शेर खां को परास्त कर चुनार को अपने अधिनस्थ करना चाहता था। तभी हुमायूँ के आदेशानुसार मुगल सेना ने चुनार को घेरना आरम्भ किया। उस्ताद अलीकुली खां जो हुमायूँ का जांबाज तोपची था और अपने जमाने का अद्वितीय तोप चलाने में कुशल था। उसने बादल के समान गर्जना करने वाली अपनी तोपों के मुँह चुनार के किले की ओर फेर दिये।

तब शेर खां का चिन्तित होना स्वाभाविक था। वह इस स्थिति में अपनी पराजयता से व्याकुल हो उठा। हुमायूँ के मुकाबले में जब शेर खां की शक्ति कमजोर और निर्बल होती थी तब वह बड़े अनुनय, विनय, मक्कारी और चापलूसी से काम लेता था। वह लोमड़ी की तरह चतुर और तेन्दुये की तरह फूर्तिला था। संकट में फसा बनिया भी बराबर तौलता है। अपनी परिस्थिति को जानकर शेर खां ने भी वणिक बुद्धि से कार्य किया।

उसने बार-बार उपहारों सहित अपना राजदूत हुमायूँ के दरबार में भेजा और यह संदेश दिया कि -“संसार को आश्रय प्रदान करने वाले बादशाह हुमायूँ यदि चुनार के किले को विजयी न करे तो मैं प्रतिवर्ष अत्यधिक धन पेशकर के रूप में आपके दरबार में भेजता रहूँगा और जब कभी भी बादशाह को सहायता की आवश्यकता होगी तो मैं अपनी समस्त कौम वालों एवं सेना को लेकर सिर को पांव बनाकर आउंगा। इस समय मैं 5 मन सोना प्रस्तुत करता हूँ और अपना एक पुत्र आकाश रूपी चैखट में (दरबार में वचन बद्धता के लिए) भेज रहा हूँ।⁵

यद्यपि मुगल सम्राट हुमायूँ चुनार अधिपत्य के समय शेर खां से सन्धि नहीं करना चाहता था किंतु उन्हीं दिनों मुहम्मद खान जमान मिर्जा ने बादशाह हुमायूँ के खिलाफ विद्रोह बुलन्द कर दिया था और वह हुमायूँ के शत्रु बहादुरशाह गुजराती से मिल गया था।

ऐसी स्थिति में हुमायूँ ने विवशता में शेर खां से संधि कर ली। शेर खां ने अपने पुत्र कुतुब खां/अब्दुल रसीद को अपने वजीर ईसा खां हाजिब के साथ 5 मन सोना और 500 घुडसवारों सहित मुगल सम्राट हुमायूँ की सेवा में भेज दिया।

शेर खां भी उस समय वचनबद्ध था। अतः उसने भी अपने पुत्र को हिन्दुस्तान की तौल के हिसाब से 5 मन सोना हुमायूँ को प्रदान किया था। शेर खां ने अपने पुत्र को 5 मन सोने सहित हुमायूँ के यहाँ गिरवी (रेहन) रखा था। शेर खां का यह पुत्र सर्वदा हुमायूँ की सेवा में रहता था, किंतु जब हुमायूँ ने मालवा की ओर प्रस्थान किया और बहादुरशाह से जब हुमायूँ का युद्ध हुआ तब शेर खां का पुत्र हुमायूँ के लश्कर से भाग कर अपने पिता के पास वापस चला गया था।⁶

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. तारीख-ए-शेरशाही - डाॅ. परमात्माशरण की हस्तलिपी प्रति पृ.60-65, इलाहबाद वि.वि. की हस्तलिपी प्रति, पृ. 56-60, अलीगढ़ वि.वि. की हस्तलिपी, पृ. 58-63
2. अबुल फजल अल्लामी: अकबर नामा, भाग -1, कलकत्ता प्रकाशित-1877, अनुवादक ए.ए. रिजवी, पृ. 46-47
3. चुनार परगना, जिला मिर्जापुर उत्तरप्रदेश में स्थित है, चुनार मिर्जापुर से लगभग 21 मील की दूरी पर तथा बनारस से 19 मील की दूरी पर स्थित है - मिर्जापुर जिला गजेटियर, 1911 ई. पृ. 30
4. तारीख - ए - शेरशाही - डाॅ. परमात्मा शरण की हस्तलिपी प्रति, पृ. 93-98
5. तारीख - ए - एलचीए - निजामशाही, ब्रिटिश म्युजियम मैनुस्क्रिप्ट, लेखक - रब्बर शाह बिन कुवाद अलहुसैनी, अनुवादक - सैयद अत्तहर अब्बास रिजवी, पृ. 16, मुगल कालीन भारत – हुमायूँ
6. इकबाल नामाये जहाँगीरी, भाग - लेखक: मोतमीद खां, प्रकाशक - नवल किशोर अनुवादक:- सैयद अत्तहर अब्बास रिजवी, मुगलकालीन भारत, हुमायूँ

वर्तमान परिवेश में पर्यावरण सचेतना व जागरूकता की महती आवश्यकता

डॉ. अर्चना शर्मा

वेदान्ता स्नातकोत्तर महिला महाविद्यालय, रींगस, सीकर, राजस्थान

पर्यावरण शब्द मूलतः फ्रेंच भाषा के शब्द *मल्टिप्लेक्स* से लिया गया है। इसका अर्थ है घिरा हुआ या घेरना (ज्वैनततवनदक)। इसका शब्दकोषीय अर्थ है, आसपास का वातावरण जिसमें मानव जीव जंतु, वनस्पति आदि को शामिल किया गया है। पर्यावरण में प्रकृति में विद्यमान **जैविक और अजैविक घटकों** का समायोजन होता है। इकोलॉजी शब्द का सर्वप्रथम प्रयोग **जर्मन वैज्ञानिक अर्नेस्ट हीकेल** ने १८६९ में प्रस्तुत किया। यह **ग्रीक भाषा के दो शब्दों आइकॉस (पावे) जिसका अर्थ होता है घर और लोगोस (स्वहवे)** जिसका अर्थ अध्ययन है। पारिस्थितिकी को जीव और पारस्परिक वातावरण के साथ उनके संबंधों के वैज्ञानिक अध्ययन के रूप में परिभाषित किया गया है।

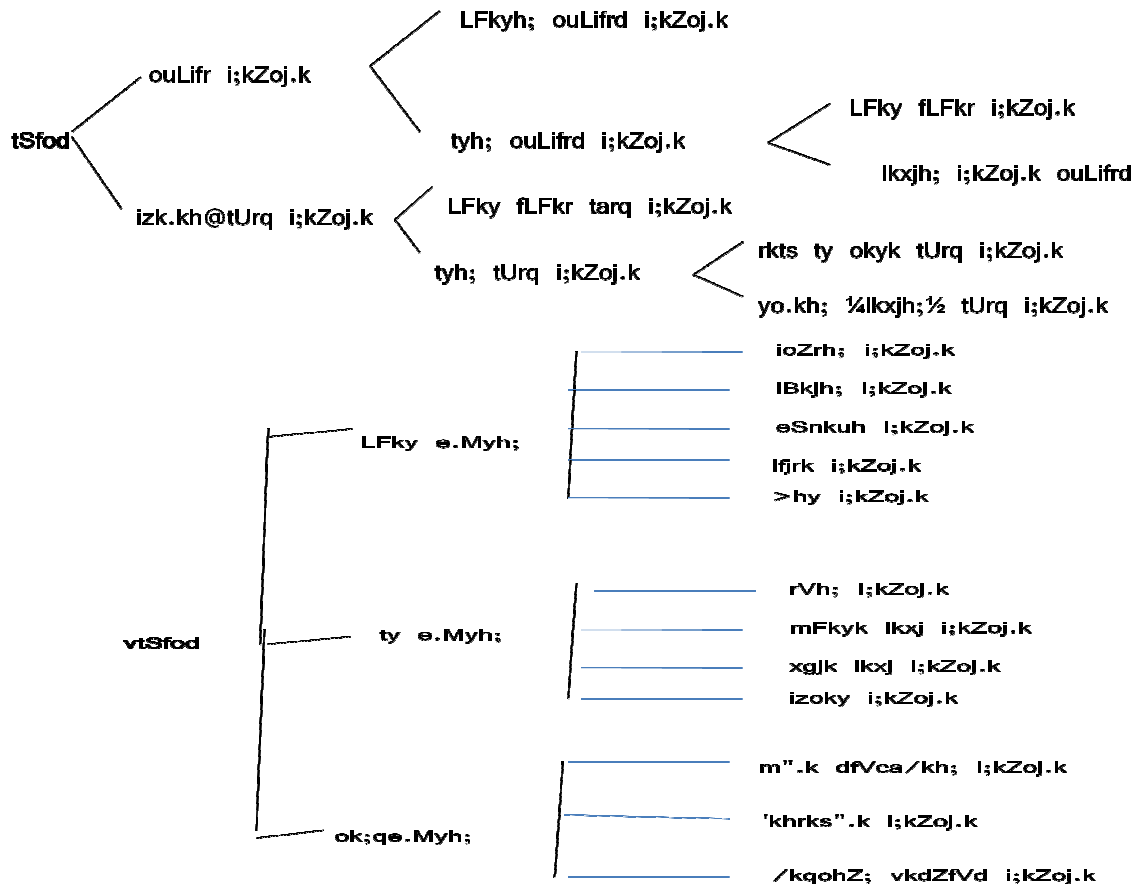
अलबर्ट आइंस्टीन का कथन सत्य है कि प्रकृति के बिना हमारा अस्तित्व संभव नहीं है। हजारों वर्षों से यह धरती हमारा संरक्षण, पालन-पोषण करती आ रही है, अब समय आ गया है कि उसके स्वास्थ्य, भविष्य की चिंता हम करें, क्योंकि हमारा भविष्य पृथ्वी के भविष्य के साथ जुड़ा है। अथर्ववेद के भूमि सूक्तम् में बताया गया है कि धरती जिस पर महासागर, नदियां, कई तरह के जल स्रोत विद्यमान हैं, जिससे हमारा भोजन आता है, अन्न उपजता है, जो सांस लेने वाले समस्त प्राणियों का आवास है, वह हम पर सर्वश्रेष्ठ उत्पादन बरसाएं। लेकिन बढ़ते प्रदूषण के कारण हमारी धरती का अस्तित्व संकट में है, इतना ही नहीं मानव जीवन का अस्तित्व भी संकट में है।

पर्यावरण के प्रमुख संघटकों के आधार पर वर्गीकरण:-

जैविक पर्यावरण

अजैविक या भौतिक पर्यावरण

पारिस्थितिकी के जैविक और अजैविक घटकों के बीच संबंधों पर अधिक बल दिया जाता है। अतः जीवों के पारस्परिक तथा वातावरण के साथ संबंधों के वैज्ञानिक अध्ययन को पारिस्थितिकीय कहते हैं। पारिस्थितिकीय के अन्तर्गत न केवल जीवों का ही अध्ययन किया जाता है, बल्कि समष्टियों, समुदायों का भी अध्ययन किया जाता है।

पारिस्थितिकी संगठनों के विभिन्न स्तरों का अध्ययन—

जीव (व्यष्टि)— यह अध्ययन की मूल इकाई है।

समष्टि— जीवों का एक समूह जिनके विभिन्न समष्टि वाले जीव एक निश्चित क्षेत्र में रहते हैं और एक दूसरे से परस्पर संबंध बनाये रखते हैं।

समुदाय— जीवों का एक समूह इसमें विभिन्न प्रजातियों के जीवों की संख्या जो एक क्षेत्र में निवास करती है तथा एक दूसरे के साथ परस्पर संबंध बनाए रखती है।

परितंत्र— जीवों के एक समुदाय और उसके भौतिक पर्यावरण के संबंधों के कारण एक पारिस्थितिकीय इकाई का निर्माण होता है।

बायोम— एक विशेष समुदाय वाला क्षेत्र जिसमें मुख्य वनस्पतिक प्रकारों एवं उनसे संबंधित जीवों के लक्षण एवं उस क्षेत्र में एक विशेष प्रकार की जलवायु का पाया जाना, बायोम कहलाता है। बायोम मुख्यतः स्थलीय क्षेत्र को कहते हैं। जलीय तंत्र जैसे समुद्र और नदियां इत्यादि भी लवणता के आधार पर विभिन्न क्षेत्रों में विभाजित रहते हैं।

जैव मंडल— किसी विशेष बायोम के भौतिक एवं जीव वैज्ञानिक गुणों का अध्ययन जैव मंडल कहलाता है।

पारिस्थितिकीय अध्ययन के प्रकार

पर्यावरण के संबंध में किसी **जीव** के आकार, शरीर, क्रिया विज्ञान, व्यवहार, वितरण एवं अनुकूलन के संबंध में अध्ययन किया जाता है।

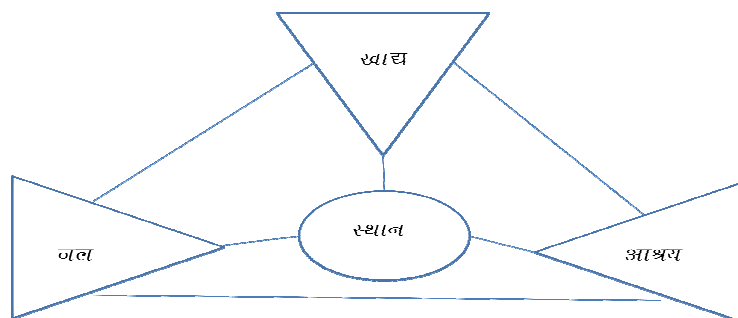
समष्टियों के परस्पर संबंधों एवं अन्तरजातीय संबंधों के बीच परस्पर सम्पर्क का अध्ययन करना है।

किसी **समुदाय** की संरचना एवं संगठन तथा समुदाय के सदस्यों के बीच परस्पर अन्तरजातीय संबंधों का अध्ययन करना है।

किसी समुदाय का अध्ययन उसके **परितंत्र** की संरचना, पोषक तत्व चक्र, जलवायु, ऊर्जा प्रवाह, इत्यादि के संबंध में किया जाता है।

प्राकृतिक पर्यावास व जीव— पर्यावास एक भौतिक पर्यावरण है। जिसमें कोई जीव रहता है। प्रत्येक जीव को जीवित रहने के लिए विशिष्ट वस्तुओं की आवश्यकता होती है और जीव उस स्थान पर रहता है, जहां पर्यावरण के द्वारा इन आवश्यकताओं की पूर्ति होती है, जैसे व्हेल मछली समुद्र में रहती है, हाथी जंगल में रहता है अतः इनकी पर्यावरण संबंधी आवश्यकता समुद्र एवं जंगल है। पर्यावास उन विभिन्न प्रजातियों तथा उनके वातावरण के परस्पर संबंधों परितंत्रों बायोम और जैव मंडल को सहारा प्रदान करता है, जिसकी आवश्यकता समान रूप से है, जैसे दरियाई घोड़ा, सील, व्हेल, और पादप प्लवक आदि जीवों की प्रजातियां अलग-अलग हैं, परन्तु उनका पर्यावास एक ही है।

पर्यावास को कई संरचनात्मक घटकों में विभाजित किया जा सकता है इनमें— १. स्थान २. भोजन ३. जल ४. आश्रय है।

प्रजाति के कार्यात्मक लक्षण निकेत कार्याते हैं।

पृथ्वी पर मुख्य रूप से चार प्रकार के पर्यावास पाये जाते हैं।

१. स्थलीय
२. लवणीय जल
३. ज्वारनदमुख — जहां नदियां और समुद्र मिलते हैं।
४. समुद्र

पारिस्थितिकी के सिद्धांत

१. **जीव, निकेत**— प्रकृति में अनेक प्रकार की प्रजातियां एक ही पर्यावास में पाई जाती हैं, परन्तु उनके कार्य भिन्न-भिन्न होते हैं। किसी प्रजाति के कार्यात्मक लक्षण निकेत कहलाते हैं। निकेत प्रजाति के समस्त क्रियाकलापों और संबंधों के उस योग से हैं, जिसके द्वारा यह प्रजाति अपनी उत्तर जीविता और प्रजनन के लिए अपने पर्यावास के संसाधन का उपयोग करती है। जैसे कीट की विभिन्न प्रजातियां बहुत बड़ी संख्या में एक ही पौधे पर पीडक के रूप में रह सकती हैं, क्योंकि वह एक ही पौधे के विभिन्न भागों से अपना भोजन प्राप्त करती है। जंगल में पाई जाने वाली वनस्पति इसका एक उदाहरण है, जंगल में पेड़ पौधों की असंख्य प्रजातियों को सहारा प्रदान करता है। जंतुओं में सबसे महत्वपूर्ण संसाधन भोजन और आश्रय, जबकि पादपों में नवी और पोषक तत्व हैं।

२. **अनुकूलन**— जीव की बनावट, व्यवहार और जीव पद्धति जिसकी सहायता से वह किसी पर्यावरण में जीवित रहता है, अनुकूलन कहलाता है। प्रत्येक जीव एक विशिष्ट पर्यावास में रहने के लिए अनुकूल होता है। जैसे नारियल को रेगिस्तान में नहीं उगाया जा सकता है और ऊंट समुद्र में जीवित नहीं रह सकता है, अर्थात् जीव अपने विशिष्ट पर्यावरण में रहने के लिए अनुकूलित होता है, जैसे मछलियों में क्लोम और पंखों की उपस्थिति जलीय पर्यावास के अनुकूलन का उदाहरण है। अनुकूलन का एक आनुवांशिक आधार होता है, वह विकास के द्वारा उत्पन्न और पूर्ण होता है। अतः अनुकूलन पीढ़ी दर पीढ़ी विकसित होते हुए प्रजातियों को पर्यावरण में जीवित रहने का आधार प्रदान करता है।

पौधे और जंतुओं को उनके विशेष वातावरण में जीवित रखने में सहायक मूल अनुकूलनों के निम्न उदाहरण हैं।

- पक्षी की चोंच की बनावट
- फर का मोटापन अथवा पतलापन
- पक्षियों में पैरों एवं पंखों की उपस्थिति
- वृक्षों की सदाबहार एवं पर्णपाती प्रकृति
- पत्तियों और तनों पर कांटों की उपस्थिति एवं अनुपस्थिति

३. **प्रजाति**— प्रजाति ऐसे समान जीवों का समूह, जो अंतर प्रजनन में सक्षम हैं और संतान पैदा करते हैं, जैसे चीता, शेर, कमल, और गुलाब विभिन्न प्रजातियों के उदाहरण हैं। प्रत्येक प्रजाति का एक वैज्ञानिक नाम होता है, अपने आनुवांशिक लक्षण होते हैं जो प्रजाति को अद्वितीय और दूसरी प्रजातियों से भिन्न बनाते हैं। इसी प्रकार से मानव के त्वचा के रंग में अंतर, बालों के प्रकार, कदकाठी एवं रूढ़ि के प्रारूप में भी विभिन्नता होती है। वनस्पतियों और जीवों में भी यह विविधता दिखाई देती है जो किसी प्रजाति को उसके अस्तित्व को बनाये रखने के लिए सहायक है।

मानव भी पर्यावरण का प्रमुख घटक है, जो अपने कार्यों द्वारा इसे परिवर्तित करता है और स्वयं भी प्रभावित करता है। पर्यावरण एक खुला तंत्र है, जो सदैव परिवर्तनशील रहता है। पर्यावरण एवं जीव जन्तु एक दूसरे से जुड़े हैं। जीव पर्यावरणीय परिवर्तनों के प्रति अनुकूलन कर लेते हैं तथा जीव अनुकूलन करके ही पर्यावरण से अनुक्रिया करते हैं।

पारिस्थितिक तंत्र की विशेषताएं—

- पारिस्थितिक तंत्र का क्षेत्रीय आयाम होता है।
- एक निश्चित स्थान और समय वाली भौगोलिक इकाई के समस्त जीव एवं पर्यावरण का समुच्चय पारिस्थितिकी तंत्र है।
- इसकी संरचना में जैव और अजैव संघटक और ऊर्जा प्रवाह का महत्वपूर्ण योगदान होता है।
- पारिस्थितिक तंत्र एक खुली व्यवस्था है, जिसमें ऊर्जा एवं पदार्थों का सतत् निवेश एवं बहिर्गमन नैसर्गिक नियम से प्रतिपादित होता है।
- पारिस्थितिक तंत्र स्वनियमित और स्वपोषित होता है। तंत्र अबाध गति से चलता रहता है।
- पारिस्थितिक तंत्र में ऊर्जा का मुख्य स्रोत सौर शक्ति है, जिससे वनस्पतियां भोजन और पोषण प्राप्त होती हैं।
- पारिस्थितिक तंत्र की गत्यात्मकता के लिए ऊर्जा प्रवाह और जैव भ्रूसायन चक्र की महत्वपूर्ण भूमिका होती है, जो पारिस्थितिक तंत्र की संतुलित क्रियाशीलता का आधार है।
- पारिस्थितिक तंत्र एक श्रृंखलाबद्ध क्रमिक विकास को इंगित करता है, जो प्राथमिक अनुक्रम से शुरू होकर चरम विकास में परिणत होता है।

पर्यावरण की प्रकृति

वर्तमान में पर्यावरण की प्रकृति विशिष्ट रचना के रूप में, परिवर्तित स्वरूप में निरन्तर अग्रसर हो रही है। इसका निर्माण जैव और अजैव तत्व मिल कर करते हैं। स्वयं मानव का अभ्युदय पारिस्थितिक तंत्र के परिवर्तन के साथ हुआ है। इससे निम्नलिखित तथ्यों को समावेशित किया जा सकता है।

- **पारिस्थितिक प्रणाली**— इसमें मानव एवं पर्यावरण के पारस्परिक प्रभावों के अध्ययन के साथ मानव द्वारा अपनाये अनुकूलन तथा रूपान्तरण का अध्ययन किया जाता है।

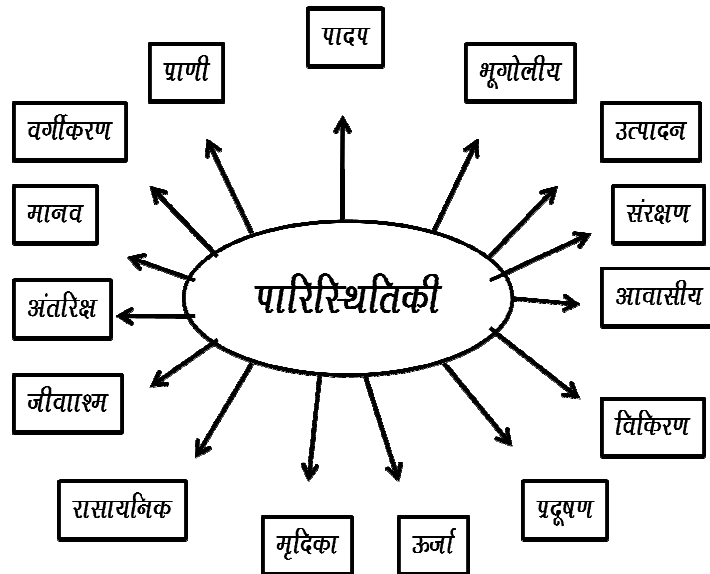
- **पारिस्थितिकीय विश्लेषण**— इसमें भौगोलिक प्रदेश के पर्यावरण के तत्वों और मनुष्यों के मध्य जैविक व अन्य संबंधों का मूल्यांकन किया जाता है।
- **स्थानीय पारिस्थितिकीय**— एक क्षेत्र का पर्यावरण दूसरे क्षेत्र से भिन्न होता है, उनके मध्य पारस्परिक स्थानिक संबंधों, समानताओं और असमानताओं का अध्ययन किया जाता है।
- **जैवमंडल अध्ययन**— वर्तमान समय में जैवमंडलीय वृहद पारिस्थितिकीय तंत्र का पर्यावरण के विभिन्न घटकों के रूप में अध्ययन किया जाता है।
- **प्राकृतिक आपदाओं का अध्ययन**— भूकम्प, अकाल, बाढ़, चक्रवाती तूफान और ज्वालामुखी जैसी प्राकृतिक आपदाओं को भी पर्यावरणीय अध्ययन में शामिल किया गया है।
- **पर्यावरण में मानवकृत परिवर्तनों की भविष्यवाणी**— इसके लिए वैज्ञानिक व भौगोलिक विकास को महत्व दिया जाता है।

पारिस्थितिक तंत्र का आकार— पारिस्थितिक तंत्र की अवधारणा के अनुसार पृथ्वी सबसे बड़ी पारिस्थितिक तंत्र हैं। **स्थलीय तंत्र** में— जंगल, घास, मरूस्थल आदि लघु तंत्र विद्यमान हैं। सदाबहार जंगल, पतझड़ी जंगल, कोणधारी जंगल आदि लघुतर तंत्र के प्रतीक हैं।

आकार की दृष्टि से पारिस्थितिक तंत्र को दो वृहद खण्डों में—**महाद्वीपीय और महासागरीय** पारिस्थितिक तंत्र में बांटा जा सकता है। **महाद्वीपों में**— पर्वतीय, पठारी, मैदानी, तटीय आदि उपतंत्र हैं। इन उपतंत्रों को भी नदी, घाटी, दलदल, बंजर, मरूस्थल आदि लघुतंत्रों में विभक्त किया जा सकता है। **महासागरीय** पारिस्थितिक तंत्र को खारा एवं मीठा जल दो उपतंत्रों में विभक्त किया जा सकता है। इस प्रकार से पारिस्थितिक तंत्र की भौगोलिक इकाई के रूप में भौतिक एवं जैविक संगठन का समुच्चय बन जाता है।

पारिस्थितिकी तंत्र का विकास— पारिस्थितिक तंत्र के विकास की अवधारणा आधुनिक पर्यावरणीय समस्याओं की देन है, पर्यावरणीय विकास की अवधारणा का मूल सन्तुलन और सुव्यवस्थित नियोजन आधारित आर्थिक—सामाजिक विकास में निहित है। इस विचारधारा के अनुसार स्थानीय पर्यावरण के उपलब्ध संसाधनों का मानव हित में इस प्रकार प्रयोग किया जाए कि पर्यावरण के जैव—अजैव तत्वों की नैसर्गिक गुणवत्ता बनी रहे और विकास कार्य अवरूद्ध न हो। जीवन की गुणवत्ता को बनाए रखने के लिए मानवीय क्रियाकलापों का नियमन और भौतिक तत्वों की मौलिकता को बनाए रखना पारिस्थितिकीय विकास कहलाता है। ज्ञातव्य है कि मानवीय कारणों से भौतिक तत्वों के मौलिक स्वरूप में किसी भी प्रकार का ह्रास पारिस्थितिकी गुणवत्ता को असन्तुलित करता है, जिससे जीवन की कठनाइयों से निपटने के लिए बहुआयामी प्रबंधन आवश्यक हो जाता है। इस प्रकार पारिस्थितिकीय विकास की संकल्पना का मूल जीवजगत की क्षमता पर आधारित संसाधनों के उपयोग को इस प्रकार नियोजित करना कि पर्यावरण पर अनुचित दबाव डालें बिना विकास को कायम रखा जाए तथा उत्पादन, उपभोग एवं अपशिष्ट के मध्य एक ऐसा संतुलन स्थापित किया जाए कि संसाधनों की कमी न हो। अतः पारिस्थितिकीय विकास जनमानस में एक ऐसी चेतना विकसित करने से संबन्धित है, जो भौतिक विकास के लिए अपने पर्यावरण का उपयोग नुकसान पहुंचाए बिना मैत्री रूप में करें।

पारिस्थितिकी की शाखाएं

प्राणी पारिस्थितिकी— इसमें जंतु व प्राणियों का अध्ययन किया जाता है जैसे स्तनपायी पक्षी, कीट, परजीवी, मानव आदि।

पादप पारिस्थितिकी— वनस्पति व पौधों का अध्ययन किया जाता है। जैसे वन, घास, शैवाल, सूक्ष्म जीवी।

आवासीय पारिस्थितिकी— जैव भूमण्डल के विभिन्न आवासीय स्थलों जैसे समुद्रीय, स्वच्छ जलीय, स्थलीय, बेलासंगम आदि का अध्ययन किया जाता है।

भूगोलीय पारिस्थितिकी— विभिन्न भौगोलिक परिस्थितियों में जीवधारियों का अध्ययन किया जाता है।

संरक्षण पारिस्थितिकी— प्राकृतिक साधनों जैसे जल, वायु, मिट्टी, खनिज पदार्थ, आदि के संरक्षण पूर्ण सदुपयोग का अध्ययन किया जाता है।
उत्पादन पारिस्थितिकी— प्राकृतिक साधनों का उत्पादन बढ़ाने, जीवों की उत्पादन क्रियाओं, उत्पादन क्षमता, आदि का अध्ययन किया जाता है, जैसे—प्राथमिक उत्पादकता, द्वितीय उत्पादकता, सकल उत्पादकता, अन्तर्राष्ट्रीय जैविक कार्यक्रम आदि।
विकिरण पारिस्थितिकी— इस शाखा के अन्तर्गत विभिन्न जीवधारियों और उनके वातावरण पर रेडियोधर्मिता के प्रभाव का अध्ययन किया जाता है।

वर्गीकरण पारिस्थितिकी— विभिन्न जीवधारियों के वर्गीकरण व पारिस्थितिकीय प्रभावों का अध्ययन किया जाता है।

मानव पारिस्थितिकी— मानव पारिस्थितिकीय विशेषताओं का अध्ययन किया जाता है।

अंतरिक्ष पारिस्थितिकी— जीवधारियों पर अंतरिक्ष वातावरण के प्रभावों का अध्ययन किया जाता है।

जीवाश्म पारिस्थितिकी— जिनके जीवाश्म ही शेष है, उन विलुप्त जीवधारियों का अध्ययन किया जाता है।

रासायनिक पारिस्थितिकी— जीवधारियों द्वारा विशिष्ट रासायनिक पदार्थों के अनुरूप अनुकूलन, रासायनिक प्राथमिकता का अध्ययन किया जाता है।

मृदिका पारिस्थितिकी— भूमि के विशिष्ट गुणों जैसे क्षारीयता, अम्लता, जैविक घटक आदि का अध्ययन किया जाता है।

ऊर्जा पारिस्थितिकी— विभिन्न परितंत्रों में ऊर्जा के प्रवाह का अध्ययन किया जाता है।

प्रदूषण पारिस्थितिकी— प्रदूषण के कारण, प्रभाव और निदान का अध्ययन किया जाता है।

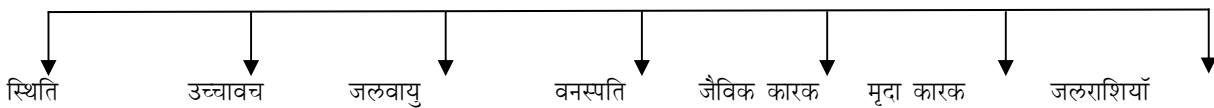
पर्यावरण के घटक

पर्यावरण अनेक तत्वों से मिलकर बना है। इन कारकों का प्रभाव जीवधारियों पर प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष रूप से पड़ता है। प्रसिद्ध वनस्पतिवेत्ता ओस्टिंग ने पर्यावरण के निम्न घटक बताये हैं।

१. पदार्थ या तत्व— मृदा और जल
२. दशाएं— तापक्रम और प्रकाश
३. बल— वायु और गुरुत्व
४. जीव मंडल— वनस्पति और जीव जंतु
५. समय या काल

अधिकांश भूगोलवेत्ताओं ने पर्यावरण के घटकों में निम्नलिखित तत्वों को सम्मिलित किया है।

पर्यावरण के घटक

स्थिति— ज्यामितीय, सामुद्रिक, स्थलीय, निकटवर्ती देशों के संदर्भ में

उच्चावच— पर्वत, पठार, मैदान

जलवायु— तापमान, हवा, वर्षा, आर्द्रता, वायुभार, सूर्यताप, वायुमंडलीय गैसों

वनस्पति— वन, घास के मैदान, टुण्ड्रा और मरूस्थल

जैविक कारक— जीव जंतु, पशु, और मानव

मृदा कारक— मृदाजीव, मृदाजल, मृदा के भौतिक गुण, मृदावायु, खनिज

जलराशि— अलवणीय— नदी, झरनें (सरित जल) तालाब ताल, दलदल (स्थिर जलीय), समुद्रीय—(समुद्र, महासागर और खाड़ी)

पर्यावरण शिक्षा की उपादेयता/महत्व—

- पर्यावरण की हमारे जीवन में क्या उपयोगिता है। वन, नदी, जल, ऊर्जा आदि का जीवन में क्या महत्व है, इनकी जानकारी प्राप्त होती है। जीवन को सरल, स्वस्थ बनाने के लिए जैविक क्रियाओं और पारिस्थितिकीय घटकों के मध्य उचित तालमेल बिठाना आवश्यक है।
- जनसंख्या नियंत्रण करने के लिए तथा बढ़ती आबादी के अनुरूप संसाधनों का उचित प्रबंध करने हेतु पर्यावरण की जानकारी आवश्यक है।
- आर्थिक समस्याओं के समाधान जैसे भोजन, कपड़े, औषधियां आदि जरूरतों को पूरा करने, संसाधनों का संरक्षण, सदुपयोग व उत्पादन वृद्धि के लिए पारिस्थितिकी का महत्व है।
- पर्यावरण के प्रति चेतना जागृत होने से पर्यावरण के प्रति जनसहभागिता व सकारात्मक अभिवृत्तियों का विकास होता है।
- पर्यावरण प्रदूषण के कारण, प्रभाव और प्रदूषण को रोकने के प्रति जनसामान्य के उत्तरदायित्व व कर्तव्यों आदि के बारे में जानकारी प्राप्त होती है।

- वर्तमान समय में जनसाधारण को पर्यावरणीय समस्याओं की जानकारी प्राप्त हो, यह अत्यन्त आवश्यक है क्योंकि सतत् विकास के विस्तृत विश्लेषण में पर्यावरणीय संदर्भों व समस्याओं के आपसी संबंध ज्ञात हो, यह जानना सभी के लिए आवश्यक है, क्योंकि इनका समस्त जीवों पर प्रभाव पड़ता है।
- पर्यावरणीय सुरक्षा व संरक्षण के प्रति जनसामान्य में उदासीनता पाई जाती है। अतः पर्यावरणीय अध्ययन के द्वारा पर्यावरणीय विषयों का ज्ञान एवं अध्ययन, शोध, नये विकास को बढ़ावा मिलता है।
- नगरीयकरण और औद्योगिककरण की प्रवृत्तियों से उत्पन्न समस्याओं के बारे में जनसामान्य को जानकारी होना आवश्यक है। पर्यावरण एक ऐसा मुद्दा है जिसका दायरा और प्रभाव अत्यन्त विस्तृत है। अतः इसके महत्व को विभिन्न देशों के नीति निर्धारकों ने जनसामान्य के लिए महत्वपूर्ण माना है।
- वर्तमान समय में परिवर्तन विकास के विभिन्न साधनों की बढ़ती संख्या के कारण प्रदूषण का स्तर भी तीव्र गति से बढ़ रहा है। अतः इसकी रोकथाम के लिए पर्यावरणीय अध्ययन का विशेष महत्व है।
- पर्यावरण अध्ययन हमारी संस्कृति के मूल आधारों जैसे वृक्षों का पूजन, अहिंसा, जीवों के प्रति दया, प्रकृति संरक्षण, नदियों का महत्व आदि को जानने में सहायक है।
- पर्यावरण को समझने और जनजागृति लाने से हमारा दृष्टिकोण पर्यावरण की गुणवत्ता, परिणाम केन्द्रित, लक्ष्य केन्द्रित, पर्यावरण सचेतना व जागृति में वृद्धि आदि से व्यापक व सकारात्मक हो जायेगा। बेलग्रेड में सम्पन्न अन्तर्राष्ट्रीय कार्यशाला (१९७५) में विभिन्न शोधपत्रों के आधार पर पर्यावरण शिक्षा की वास्तविक स्थिति का बोध कराया गया। वर्ष १९९४ में संयुक्त राष्ट्रसंघ ने पर्यावरण सचेतना वर्ष घोषित किया। वर्ष १९९२ में रियो-डी-जेनेरो में आयोजित अन्तर्राष्ट्रीय पर्यावरण सचेतना सम्मलेन में अनेक अनुसंधान हुए, जिसके द्वारा पर्यावरण की दशाओं में सुधार, मानव कल्याण के लिए अनेक कल्याणकारी कार्यक्रमों पर ध्यान आकर्षित किया गया।

वर्तमान में भी हमें पर्यावरण सचेतना और जागरूकता के उद्देश्य से निम्नलिखित क्रियाकलापों के प्रति सजग होने की आवश्यकता है।

पर्यावरण संरक्षण— मानवकृत दोषपूर्ण कृत्यों से प्रकृति एवं पर्यावरण और संसाधनों के दुरुपयोग के साथ अनैतिक छेड़छाड़ को रोकना तथा आवश्यकतानुसार इनके सदुपयोग से ही भावी पीढ़ी का जीवन सुरक्षित रह सकता है।

प्रदूषण की रोकथाम— जल, वायु, भूमि, ध्वनि, व रेडियोधर्मित प्रदूषण से जनमानस अत्यन्त ग्रस्त व त्रस्त है। अपशिष्टों के निस्तारण का हल खोजना अत्यन्त आवश्यक है। अतः प्रदूषण रोकने के लिए राष्ट्रीय व राज्य स्तरीय कानूनो व नियमों का सख्ती से अनुपालन आवश्यक है।

पर्यावरण के प्रति जनजागृति व सुधार— जनसाधारण को पर्यावरण की समस्याओं व उनसे होने वाले दुष्परिणामों की जानकारी दी जानी चाहिए। आज पर्यावरण इतना विकृत हो गया है कि उसे सुधारने के लिए व्यावहारिक प्रयास किए जाने की महती आवश्यकता है जैसे पेड़ लगाना, वन्य जीवों का संरक्षण, सीमित जल की बचत, व स्वच्छता, स्वचालित वाहनों का उपयोग कम करना आदि।

विश्व स्तर पर पर्यावरण संरक्षण हेतु अपनाएं जा रहे नवीनतम तकनीकों व शोध की जानकारी का प्रसार करना— विश्वव्यापी समस्याओं के समाधान के लिए विकसित देशों को विज्ञान व तकनीकी ज्ञान के माध्यम से अपनी कार्ययोजनाओं को दूसरे देशों में भी प्रसारित करने व नये सुझावों की जानकारी उपलब्ध कराई जानी चाहिए।

लोगों की मानसिकता में परिवर्तन— पर्यावरण को स्वच्छ व संतुलित रखने का उत्तरदायित्व हम सबका है। परिवर्तन और सुधार के अच्छे प्रयास में सभी को भागीदार होना चाहिए। जिस प्रकार से बूंद-बूंद जल से ही तालाब भरता है, उसी प्रकार यदि सभी लोग मिलकर प्रयास करेंगे, तभी यह दायित्व पूरा हो पाएगा।

पर्यावरणीय आचार संहिता का विकास करना— पर्यावरणीय समस्याओं का हल मानव द्वारा ही निकाला जा सकता है, यह नैतिक दायित्व और कर्तव्य भी है, इसी सोच को आगे बढ़ाते हुए पर्यावरणीय आचार संहिता का विकास व कठोरता से स्वपालन करना चाहिए।

पर्यावरण के क्षेत्र में प्रशिक्षित व्यक्तियों की आवश्यकता— पर्यावरण से जुड़े मुद्दों पर प्रशिक्षित व्यक्तियों, योजना कार्यकर्ताओं व उच्च अधिकारियों से लेकर निम्न स्तरीय कर्मचारियों, सभी के सहयोग से ही सफल क्रियान्विति संभव हो पाएगी। अतः प्रत्येक विभाग को इसमें योगदान देना चाहिए।

जनहित याचिकाओं को प्रोत्साहन और पर्यावरणीय दावों के लिए विशेष न्यायालयों का प्रावधान— पर्यावरण को नुकसान पहुंचाने वाले व्यक्तियों और संस्थाओं पर तत्काल विशेष न्यायालयों के माध्यम से सुनवाई की जानी चाहिए और जनहित याचिकाओं के माध्यम से ऐसे मुद्दों और प्रकरणों जिसमें सबका हित निहित है, उन पर तुरंत कार्यवाही की जानी चाहिए।

नगर नियोजन को महत्व— नगर नियोजन के माध्यम से हरित पट्टी, बस स्टेशन, रेलवे स्टेशन, हवाई अड्डा, मनोरंजन स्थल, नालियों, सड़कों, पार्किंग स्थलों का विकास और पर्यावरण व प्रदूषण को नुकसान पहुंचाने वाले उद्योगों को आबादी वाले क्षेत्रों से दूर रखा जाना चाहिए।

अपशिष्टों का पुनर्चक्रण— औद्योगिक, कृषि, व अन्य अपशिष्टों के निस्तारण के लिए पुनर्चक्रण से जैविक खाद, जैविक ईंधन, तथा अन्य उपयोगी पदार्थों का निर्माण कर उपयोग किया जा सकता है।

पर्यावरण के क्षेत्र में शोध, साहित्यों का निर्माण, विज्ञान व तकनीक के नवाचारों को प्रोत्साहन व मीडिया की भूमिका के माध्यम से पर्यावरणीय समस्याओं को दूर कर सुधार लाने में भूमिका का निर्वाह किया जाना चाहिए।

पर्यावरणीय प्रभावों के मूल्यांकन की आवश्यकता— जहां तक संभव हो पर्यावरण की व्यवस्था में सुधार, शून्य स्तरीय अपशिष्ट निस्तारण, प्रदूषण को कम करना, संसाधनों की सीमितता व संतुलन को बनाये रखना और पर्यावरण की गुणवत्ता व स्वच्छ पर्यावरण को बनाये रखने का प्रयास होना चाहिए।

बढ़ती आबादी को नियंत्रित करना— जनसंख्या वृद्धि की वजह से ही प्राकृतिक संसाधनों का अधिक उपयोग, भूमिगत भार, कृषि व खाद्यानों की बढ़ती मांग, जैव विविधता का ह्रास, घटते वन क्षेत्र, और बढ़ता प्रदूषण आदि पर्यावरणीय ह्रास के लिए जिम्मेदार है। अतः मूल समस्याओं की जड़ आबादी को नियंत्रित करने की आवश्यकता है।

पारिस्थितिकी सभी जीवों व उनके रहने के पर्यावरण के संबंधों का विज्ञान है। मानव, जीव, व वनस्पति पारिस्थितिकी परितंत्र का एक भाग है। पारिस्थितिकीय ज्ञान के माध्यम से ही भूमंडल के सभी जंतुओं, वनस्पति, व पारिस्थितिकीय तंत्र के अध्ययन से ही संभव है। मानव जाति के कल्याण के लिए विश्वव्यापी अन्तर्राष्ट्रीय जीव विज्ञान कार्यक्रम के अन्तर्गत विभिन्न देशों के पारिस्थितिकी विशेषज्ञ अपने-अपने क्षेत्रों में समुद्रीय, स्वच्छ जलीय तथा स्थलीय पारिस्थितिकीय अध्ययन से आर्थिक महत्व के साथ खाद्य पदार्थ, जंतुओं, वनस्पति, खनिज पदार्थ आदि के उत्पादन बढ़ाने के साथ-साथ प्राकृतिक स्रोतों के संरक्षणपूर्ण उपयोग के उपाय सुझा रहे हैं। पारिस्थितिकीय समस्याओं का निदान पारिस्थितिकी तंत्र के अन्तर्गत ही संभव है। जल, वायु, भूमि के प्रदूषण की समस्याएं, कचरा व गंदगी का हटाना, परितंत्र के गिरते स्तर को रोकना, कीटनाशक दवाओं का प्रयोग पर नियंत्रण आदि समस्याओं का निदान प्रशिक्षित पारिस्थितिकीजों द्वारा ही किया जा सकता है। २१वीं सदी में पर्यावरण अवनयन को सुधारने हेतु पर्यावरणीय शिक्षा व जागरूकता की महत्ती आवश्यकता है।

विदेशिया का तुलनात्मक अध्ययन

डॉ. विशु मेंघनानी

हिन्दी-विभाग, सिन्दरी कॉलेज, सिन्दरी

सभ्यता के विकास से हीनाटक का उद्भव माना जाता है। नाटक को रूपक, दशरूपक की संज्ञा दी गई। नाटक में श्रव्य और दृश्य दोनों पक्ष होते हैं। प्राचीन कालमें नाचने और गाने की परम्परा थी। मैक्सडोनल मानते हैं, इन नृत्यों से ही नाटकों का विकास हुआ होगा। नाटक एक अनुकरणीय विधा है, अनुकरण की प्रवृत्तिही हमें नाटक की ओर अग्रसर करती है। यह एक सामूहिक कला है। नाटकमें मंच का कलाकार और उसके साथ-साथने पथ्य के कार्य कर्ता, निर्देशक, संगीतकार, मंचसज्जाके कार्यकर्ता आदि सभी एक साथ कार्य करते हैं।

भिखारी ठाकुर द्वारा रचित 'विदेशिया' नाटक की रचना 1917 में हुई। विदेशिया को लोक नाटक के अन्तर्गत रखा जा सकता है, क्योंकि यह लोकमन में बैठी है, लोक इस में स्थापित है, जो इस की व्याप्ति है। किसी कृति का महत्व उसके संस्करणोंपर निर्भर करता है, उसी प्रकार नाटक की सफलता उसके मंचन से आँकी जाती है। भिखारी ठाकुर से प्रभावित हो कर हिन्दी के वरिष्ठ कवि केदारनाथ सिंह "भिखारी ठाकुर" शीर्षक से एक कविता की रचना करते हैं – विषय कुछ और था

शहर कोई और लौट गये थे चम्पारन से पर मुड़ गई बात भिखारी ठाकुर की ओर और चौरी चौरा की आँचपर और वहाँ सब हैरान थे यह जानकर खेतों में पकने लगी थीं कि पीते नहीं थे वे जौ-गेहुँ की बालियाँ क्योंकि सिर्फ वे नाचते थे और खेलते थे मंचपर वे सारे खेल पर क्या आप विश्वास करेंगे जिन्हें हवा खेलती है पानी से एक रात जब किसी खलिहान में चल रहा था या जीवन खेलता है भिखारी ठाकुर का नाच मृत्यु के साथ तो दर्शक की पोंत में एक शख्स ऐसा भी बैठा था इस तरह सूरज के कछार-साजिस की शकल बेहद मिलती थी एक सपाट चेहरा महात्मा गाँधी से नचते हुए बन जाता था एक तरह एक साँझ से कभी घोर पियक्कड दूसरी भोर तक कभी वर की खामोशी कभी किसी बाजार के मोड़ पर कभी घोर की हिनहिनार कभी किसी उत्सव के बीच की कभी पृथ्वी का सबसे सुंदर मुख्र खाली जग हमें और ये सारेइ चेहरे सचथे अनवरत चलता रहा क्यों किसारे चेहरे हँस तेथे एक गीहरी यात नामें, वह अजब बेचैन-साचीख-भरानाच अपने मुखौटे के खिलाफ जिसका आजादी की लड़ाई में और महात्मा गाँधी आकर कोई जिक्र नहीं

इस कविता में कविको महात्मा गांधी याद आरहे है, आजादी की लड़ाई याद आरही है, चम्पारन का आन्दोलन याद आरहा है। याद आता है कि गांधीजी सेवा धाम से बोल रहे हैं, भीखारी ठाकुर कुतुबपुर से बोल रहे हैं। कई साक्ष्यों से ज्ञात होता है कि भीखारी ठाकुर अन्तिम दिनों में नृत्य त्याग कर किसान की तरह घर में रह तेथे इन का मानना था कि गाँव को बेहाल कर विकास की कोई धारणा मुमकिन नहीं—“कहत 'भिखारी' भिखार होई गइ ली दौलत बहुत कमा के”। यह पंक्ति हमें विकास की ओर ले जाते हुए सभ्यता विमर्श का प्रस्ताव करती है, जो कि एक मानवीय गुण, योग्यता है। धीरे-धीरे मानवता, संवेदना सब समाप्त हो रही है। दौलत को विकास की संस्कृति का प्रतीक माना जाता है, किन्तु भीखारी ठाकुर उसे गांधीजी के समान ही नकारते हैं, खारिज करते हैं। विदेशिया की कथा संक्षिप्त में इस प्रकार है—विदेशी प्यारी सुन्दरी को गवनाकराकर घर लाता है, एक दिन प्यारी सुन्दरीको सोया छोड़कर चुपचाप कमाने के लिए कलकत्ता चला जाता है। कलकत्ते में एक रंडी मिलती है, उससे उसको प्रेम हो जाता है, और वह रखेल बन जाती है। उसके दो बच्चे हैं, उसके मोह-पोशमें वह भूल जाता है कि उसकी पत्नी सुन्दरी भी है। सुन्दरी उसके विरह में का तर है, कलकत्ता जाता हुआ बटोही दिखाई देता है, बटो ही को रोक कर उपना दुखड़ा सुनाती है, और उसे कहती है कि उसके पति को ढूढकर मेरे दुःख का वर्णनकर घर वापस भेजिए। बटोही कलकत्ते में विदेशीको खोज निकालता है और उसे समझा-बुझा कर वापस घर भेजता है। विदेशी के पीछे-पीछे रखे लिनभी जाती है। अब रास्तेमें अत्यन्त नाटकीय ढंग से दोनों को डाकू लूटलेते हैं, अतः वह जिस पैसे के लिए कलकत्ता गया था, वह वही समाप्त हो जाता है। प्यारी सुन्दरी को पैसा नहीं पति चाहिए, इसी खुशी में रखे लिन और बच्चों को भी स्वीकार कर लेती है, अतः नाटक की कथा लघु और सुखान्त है।

इस कथा के समान ही संदेश रासक और पद्मावत की कथा भी है। पद्मावत में नागमति को छोड़कर रतनसेन विदेश जाता है, वह अपने पति रतनसेन के वियोगमें तड़पती है, उसे उसका पति चाहिए और विदेशिया में सुन्दरी को पति चाहिए, उसे देखकर वह इतनी खुश हो जाती है कि सौत को भी स्वीकार कर लेती है, पद्मावत में नागमति भी पद्मावतको स्वीकार करती है। विदेशिया की सुन्दरी और पद्मावत की नागमतिको बटोही मिलते हैं, जिससे वे संदेश भेजती है। इसी तरह का एक अब्दुल रहमान का संदेश रास कभी दिखाई देता है, संदेश रास कमें विजयनगर की सुन्दरी को उसका पति छोड़कर जाता है, उसे एक पथिक मिलता है, पूछनेपर ज्ञात होता है कि

उत्तर दिशा की ओर जा रहा है। सुनकर अत्यन्त व्याकुल होकर, क्षणार्थ रोक कर अपने आँसूओं को पोछते हुए फिर बोली हे पथिक! तुमने जो खम्भात का नाम लिया, मेरा हृदय जर्जर हो गया, वह भी उसी शहर में रहता है, और वह इस विरह को देनेवाला मेरा पति है।

अपना संदेश तुम्हें बताती हूँ, तुम मेरा संदेश मेरे प्रिय तक पहुँचा देना—

रुइनि खणदधु नि उसनिन मणिपुणन ज्जरिउ

खंभाइनिहि णामिपहिय तमुज्जरिउ

तहैमहअच्छइ णाहुविरहउनहावयरु

अहिय कालुगम्मियउ ण आय उणिछयरु ॥67॥

पण्डमोडनिनिमिसिदधुपहिय जइ दय करहि

कहउँ किपिसंदेसउ निय तुच्छबखकहि ॥

ठीक इसी प्रकार प्यारी सुन्दरी भी कहती है, और समाजी इस का वर्णन इस प्रकार करता है—

“ते हि अवसर बटो हि एक आये। तासो प्यारी दुख सुनाये।

पतिगुन कहि—कहि रोवन लागी। सुनिबटो हि के धीरज भागी ॥”

इस प्रकार दोनों पथिकों को दया आती है, वे उनका संदेश उनके प्रिय तक पहुँचाते हैं। यहाँ दोनों कृतियाँ 12 वीं शताब्दी और 20 वीं शताब्दी की होते हुए भी एक-दूसरे से मिलती हैं। यह परम्परा अत्यन्त पुरानी है। कालीदास के मेघदूतमें भी संदेश की परम्परा है, किन्तु यहाँ नायक है—मेघदूत, मेघदूत एक अकेला ऐसा ग्रंथ है, जिसमें नायक के विरह की कथा है। ‘कालीदास ने बताया कि स्त्रियाँ ही विरहिणी नहीं होती, पुरुष भी विरही होते हैं। खास बात यह है कि समय के साथ ही इस कथाको हर रचनाकार अपने ढंग से संस्कारित कर के हमारे सामने लाते हैं, चारों रचनाकारों की रचनाओं में अलग-अलग छवि है। संदेश रासक और भिखारी ठाकुर की विरहिणी याँ जैसे संदेश देकर बिदाकरते हुए आर्शीवाद देती है तो उसका पति आता दिखाई देता है। विदेसियां नाटक सुखांत है। कथा सामान्य सी है, लेकिन घटनाएँ बड़ी-बड़ी और महत्वपूर्ण हैं। राम कथामें तो राम का वनवास, सीता का हरण, लेकामें सीता का पता लगाया जाता है, पुल बन रहा है, अंत में रावण का वध होता है, सीताको वापस लाया जाता है, सीता की अग्नि परीक्षा होती है। रामचरित मानस की कथामें इतनी बड़ी-बड़ी घटनाएँ होती हैं, विदेसिया में इतनी बड़ी घटनाएँ घटित नहीं होती किन्तु राम कथा की अनुगूँज सुनाई पढ़ती है। यह कृति राम कथा से होड़ लेता हुई कृति है, और खास तौर से तुलसीदास के रामचरित मानस के मंगलाचरणमें तुलसीदास उपस्थित है ही बीच-बीच में चर्चा भी करते हैं। इसमें चौपाइयाँ हैं—

जाकी रही भावना जैसी, प्रभुमुख तिन देखी तैसी।

तुलसीको भिखारी ठाकुर कदम-कदम पर याद करते हैं, मंगलाचरण के ठीक बाद—“मंगल भवन अमंगलहारी, प्रबहु सोदसरथ अजिर बिहारी ॥” के साथ नाटक शुरू होता है, थोड़ी ही देरमें भिखारी ठाकुर तुलसीदास को प्रणाम करते हुए अपनी चौपाई बोलते हैं—

“नाचत मासा कीर्तन जे ते। हो खत बा सब जग महते ते।

नावत बानी सब कर माथा। चित्त देइ सुनहु बिदे सिया का था ॥

एह किताब के सब बिस्तारी, थोर ही में सब कहत भिखारी।

ध्यान से देखनेपर तुलसीदास ने रामको बड़े सम्मान से याद किया, उसके पश्चात् धीरे-धीरे सबको प्रणाम कर अपनी रामकथा शुरू करते हैं, ठीक उसी प्रकार भिखारी ठाकुर भी नतमस्तक हैं, प्रणाम करते हैं, उससे अपना रास्ता अलग कर लेते हैं। भिखारी ठाकुर बिदाईकर रहे हैं और अपनी कथा आरम्भ कर रहे हैं—“चित्त देई सुनहु बिदे सियाका था।

जो हो रहा है, होता रहा है, उसको आदर देते हैं, प्रणाम करने की व्यंजना यह है कि जो यह नाच, तमाशा कीर्तन हो रहा है, उसे प्रणाम कर परम्परा का निर्वाह कर बिदाले रहे हैं।

भिखारी ठाकुर (बचपन में) खड़गपुर और जगन्नाथपुरी गयेथे, वहाँ उन्होंने रामलीला देखी, वहाँ से लौटकर उन्होंने रामचरित मानस को पढ़ा उनमें रामलीला के प्रति आकर्षण होता है। गाँव लौटने पर रामलीला करना शुरू कर देते हैं, किन्तु कुछ समय पश्चात् उन्हें महसूस होता है, यह हमारे काम की नहीं है, उसे आदर पूर्वक प्रणामकर विदा लेते हैं। वे रामलीलाको महत्व दे रहे हैं और रामलीला के बरद एक दूसरी लोकलीला यह कथाकार प्रस्तुत करता है। रामलीला रामकथा है, इसमें आज संबंधोंमें बदलाव, मूल्योंमें बदलाव आ रहा है। नाटक के आरम्भमें ही एक रूपक दिखाई देता है कहते हैं कि “एह तमासामें चार आदमी के पाट बा, विदेसी एक, प्यारी सुन्दरी दू, बटोही तीन, रखेलिन चार और फिर तुरन्त कहते हैं कि बिदेसी ब्रह्म, बटोही धरम, रखे लिन माया, प्यारी सुन्दरी जीव। इसके पश्चात् एक और रूपक खड़ा करते हैं विदेसी राम बटोही भरत, जो कि रामचन्द्रजी को वापस लाने जाते हैं। फिर खुद कहते हैं कि उविदेसी त दूसर-जनाना राख लेनन। विदेसिया का जो विदेसी है वह तो लौट आया, तो

रामचन्द्रजी क्यों नहीं लौटे। विदेसीको तो रखेली मिल गयी थी, किन्तु रामचन्द्रजी के साथ कोई ऐसा संदर्भ नहीं है, फिर वह क्यों नहीं लौटे? यही एक सवाल उठाकर के यह कलाकार उस रामकथा की परम्पराको चुनौती देता है। उसके सामने एक विमर्श रखता है, और हमें बताता है कि इस नाटकको हम किस रूपमें पढ़ें? क्या लौकिक कथा के रूप में जोविदेसी, सुन्दरी, रखेली, बटोही की कथा है या जो माया, ब्रह्म, जीव, धर्म की कथा के रूप में। यहीं स्थिति पद्मावतमें सूफी दर्शन का जामा पहनाने के लिए कथा बुनी गई है। नाटक उत्सुकता पैदा करने का कौशल मात्र है या कुछ और। यहाँपर प्रतीत होता है हमारे जीवन की जो कथा है वह सामान्य यथार्थ होता है, एक धार्मिक, आध्यात्मिक यथार्थ होता है, वह सूक्ष्म होता दिखाई नहीं देता है पर होता है। इसी के साथ-साथ एक मूल्यों की दुनियाँ होती है और हम उन मूल्यों की दुनियाँ में यथार्थ के लिए (बहुत दों, तीन, चार) कुछ अन्तर है, जिससे हमारा जीवन बधा हुआ है। पहली कथा जो सामान्य जीवन से लीगई, दूसरी कथा है भिखारीजी का जो यथार्थ है माया, ब्रह्म, जीव, धर्म का दार्शनिक पक्ष जोड़ते है। रामकथा का जो व्यापक प्रभाव दिखाई पढ़ता है, उस व्यापक प्रभाव में एक मूल्यगत संरचनाभी है जो सामाजिक मूल्यों, नैतिक मूल्यों, आध्यात्मिकता को आधार प्रदान करती है और इनती नोंस्तरोंपर इस कहानी को यह लोककलाकार लेजाने का काम करता है। समाजीक हती है—

‘बाल्मीकि महाभारत गीता, करहुकृपाजग-जननी सीता।

एह नाटक के बिचऊ बाना, गावत बानी बिदेसिया गाना।

बताते हैं यह नाटक तीनों स्तरोंपर भौतिक जीवन में, आध्यात्मिक जीवन में, दार्शनिक जीवन में हमारे मूल्यगत संवेदनाओं में संतुलन बनाये रखने की कोशिश है।

यह कृतिराम कथा से होड़लेती दिखती है, प्यारी सुन्दरी और बिदेसी में बहस शुरु होती है, प्यारी सुन्दरी कहती है राम गये थे तो सीताभी साथ गई थी, अकेले मत जाओं यह ठीक नहीं, हमभी साथ जायेंगे।

त्राहि—त्राहि अब लाकर स्वामी, मत करहू परिसान।

सीता—रीमगइलनकानन संग, जानत सकल जहान।।

विदेशी जवाब देता है—“संघत के फलतुरते मिलल, हरनभइल प्रिय नारि।

आजुतलकले सुनि लऽ प्यारी, गावतबेद पुकारि।।

रामकथा एक ओर नैतिक मूल्यों की रचना करती है, सामाजिक जीवन में कहीं न कहीं कवि उन मूल्योंको उठाकर किनारे रख देता है। हमारा समाज पुरुष प्रधान समाज है, (जो बिना किसी आवाज के शांतिपूर्वक चलता है)। भिखारी ठाकुर पुरुष सत्ताको स्थापित करने वाली व्यवस्था के सामने सवाल खड़ा करता है और—

“ बहुत दिननपर दरसनदिहुलऽ हे प्रभु प्रान अधारे।

वहे भिखारी जय गंगाजी बहुरल से नूर हमारे।।

नैतिक मूल्यों से भिन्न रचनाकर जीवन को तथ्यतामें स्वीकारकर कहता है कि जीवन जैसा है उसी रूप में उसे स्वीकार करें। नाटक के अंत में—विदेसी घर लौटकर आता है तो रखेलिन सुन्दरी को घर के ड्यौड़ी (चौखट) के अन्दर खड़ा देखकर अपने बेटेको कहती है माँ है प्रणाम करो। इस प्रकार रामकथा और विदेसिया की कथा हमारे सामने आती है। रामकथा में सीता को निर्वासनमें रहना पड़ता है, अग्नि परीक्षा देनी पड़ती है, विदेसियामें उसकी रखेली घरमें प्रवेश कर जाती है, चारों साथ रहते है उसकी कही अग्नि परीक्षा नहीं होती, स्वीकारकरली जाती है। माया की माया समाप्त हो जाती है, जीव, ब्रह्म, धर्म सभी साथ रहते है।

यह छोटीसी कृति रामचरितमानस, (रामलीला) से टकराकर एक और नये मूल्य को स्थापित करती है। अर्थ, दौलत की जो सभ्यता विकसित हुई है उसकी भी आलोचना की है।

भिखारी ठाकुर एक जड़मूल व्यवस्था के बरक बिना किसी शोरगुल के मूल्य व्यवस्था के तहत आगे बढ़ते हैं। इस नाटक को अपार लोक प्रियता प्राप्त होने का प्रमुख कारण है गतिशील मूल्य व्यवस्था।

संदर्भ सूची—

1. भिखारी ठाकुर—विदेसिया
2. केदारनाथ सिंह “भिखारी ठाकुर”
3. गोस्वामी तुलसीदास—रामचरितमानस
4. अब्दुरहमान—संदेशरासक
5. जायसी—पद्मावत

डॉ. अम्बेडकर और लोकतंत्र

Dr. Sangia Ram

Satyawati College(eve)DU.

डॉ. भीमराव रामजी अम्बेडकर को दलित-शोषित की आवाज़ बनने की श्रेय के साथ भारतीय संविधान का जनक भी कहा जाता है। बाबा साहेब अम्बेडकर नाम से प्रसिद्ध इस शख्स का जन्म महाराष्ट्र के महाड में उस परिवार में हुआ था, जिसके साथ अछूत का व्यवहार किया जाता था अर्थात् जिनके दूने से या छाया मात्र से ही सवर्ण हिन्दू अशुद्ध हो जाते थे। इस समुदाय को अछूत के अलावा परिया, पंचम, अस्पृश्य और अतिशूद्र भी कहा जाता था। इस समुदाय के लोगों को कई तरह की तिरस्कार का सामना करना पड़ता था। तथाकथित ऊँची जाति के लोगों ने इस समुदाय के लोगों को समाज से भी बाहर कर रखा था। मसलन यह नियम बना रखा था कि वे गाँव के बाहर घर बना कर रहेंगे। सार्वजनिक जगहों पर आवाजाही नहीं करेंगे तथा सार्वजनिक कुओं से पानी नहीं भरेंगे। इस समुदाय से जुड़े एक बड़े तबके को पढ़ने तक से वंचित रखा गया था। जाहिर है अम्बेडकर को भी ऐसी अवमाननाओं का सामना करना पड़ा। किसी तरह वे स्कूल जाने में सफल तो रहे लेकिन अपमानित होने से बच नहीं सके। अछूत होने के कारण स्कूल में पानी की सुविधा होने पर भी वे अपनी प्यास नहीं बुझा सकते थे क्योंकि उन्हें वहाँ के घड़ों से पानी पीने की इजाज़त नहीं थी। स्कूल में उनके अपने सहपाठी भी छुआछूत जैसे अमानवीय व्यवहार किया करते थे। इन व्यक्तिगत दर्दनाक अनुभवों के बाद और अपनी पढाई पूरी करने के बाद उन्होंने अछूत लोगों के अधिकार के लिए लड़ने का फैसला लिया। सन् 1923 में अपनी शिक्षा पूरा करने के बाद स्थायी तौर पर भारत लौट कर मुंबई में वकालत की शुरुआत की। इसके साथ ही, उन्होंने राजनीतिक लड़ाई भी शुरू कर दी थी। जैसे-जैसे राजनीतिक लड़ाई के तह में पहुँचते गये, पुरी राजनीतिक व्यवस्था ने उन्हें निराश किया। इसलिए उन्होंने अपनी लड़ाई का आरंभ ऐसे मुद्दों से की, जिसे कानूनी तौर पर अमान्य होने के बावजूद भी सामाजिक स्थिति में मान्यता प्राप्त था। देश आज़ाद होने के बाद उन्होंने लोकतान्त्रिक प्रक्रिया वाला देश बनने में तथा इसे सुचारू रूप से जारी रखने के लिए जरूरी 'संविधान' के निर्माण में अहम भूमिका निभाई।

दुनिया में आज हम भारतीय लोकतंत्र को सबसे महत्वपूर्ण और मजबूत लोकतंत्र के रूप में याद किया जाता है। इसके पीछे का श्रेय हमारे उन वीरों के नाम है, जिन्होंने इस भारत में लोकतांत्रिक मूल्यों को स्थापित करने के लिए ईमानदारी पूर्वक अपना काम किया। बाबा साहेब अम्बेडकर उनमें से एक हैं, जिन्होंने लोकतंत्र के सार का बीज बोया। भारतीय लोकतंत्र के भविष्य के निर्माण में हम उनके योगदान को भुला नहीं सकते। भारत के संविधान के निर्माण के दौरान उनका मुख्य ध्यान 'मानवतावाद' पर था। इसके पीछे के कारण को हम ऊपर देख चुके हैं कि कैसे इस समाज ने एक बड़े तबके को इन्सान होने की पहचान को भी धूमिल कर दिया था। इसलिए उन्होंने समाज के हर वर्ग को लोकतंत्र स्थापत्य के लिए एक अहम खम्बे के रूप में लिया। जैसाकि विदित है बाबा साहेब डॉ. अम्बेडकर फ्रेंच क्रांति के महत्वपूर्ण नारे 'स्वतंत्रता, समानता और बन्धुत्वता' से खासा प्रभावित थे। उन्होंने भारत के वर्गीकृत समाज में समानता का मूल्य स्थापित किया। भारतीय समाज जाति, वर्ग, लिंग, रंग (नस्ल) आदि के आधार पर भेदभावकारी और वर्गीकृत है। ऐसी ही स्थिति को देखकर डॉ. अम्बेडकर और अन्य निर्माताओं ने लोकतांत्रिक प्रक्रिया की व्यवस्था की। अम्बेडकर ने "लोकतंत्र को समानता का दूसरा नाम बताया"।

डॉ. अम्बेडकर ने लोकतंत्र की परिभाषा "सरकार के एक ऐसे स्वरूप और प्रक्रिया के रूप में दी हैं, जिसके द्वारा लोगों के आर्थिक और सामाजिक जीवन में क्रांतिकारी परिवर्तन बिना रक्तपात के लाया जाता है।"

लोकतंत्र का सामान्य परिभाषा

लोकतंत्र के अंग्रेजी पर्याय 'डेमोक्रेसी' शब्द की उत्पत्ति 'डेमोस' से हुई है, जिसका अर्थ है 'जनसाधारण'। इसमें 'क्रेसी'

शब्द जोड़ा गया है, जिसका अर्थ है, 'शासन; या 'सरकार'। इस तरह 'लोकतंत्र' शब्द का मूल अर्थ ही 'जनसाधारण या जनता का शासन' है। अब्राहम लिंकन (1809-65) ने लोकतंत्र को जो परिभाषा दी है, वह इसके काफी निकट है। उनके अनुसार, "जनता का, जनता के द्वारा और जनता के लिए स्थापित शासन प्रणाली" ही लोकतंत्र है।

जेम्स ब्राडस (1832-1922) के अनुसार, लोकतंत्र शब्द का प्रयोग हेरोडोटस के ज़माने से ही ऐसी शासन प्रणाली का संकेत देने के लिए होता है जिसमें कानून की दृष्टि से राज्य की नियामक सत्ता किसी किसी विशेष वर्ग या वर्गों के हाथों में नहीं रहती, बल्कि समुदाय के सभी सदस्यों में निहित होती है। इन परिभाषाओं के आधार ओ। पी। गाबा कहते हैं, "लोकतंत्रीय प्रणाली में शासन या सत्ता का अंतिम सूत्र जनसाधारण के हाथों में रहता है ताकि सार्वजनिक नीति जनता की इच्छा के अनुसार और जनता के हित-साधन के उद्देश्य से बनाई जाए और कार्यान्वित की जाए।

प्लेटो लोकतंत्र को जनता की स्वतंत्रता के रूप में देखते हैं। उनके अनुसार, अल्पतंत्र में दरिद्र जनता में तीव्र असंतोष और विद्रोही की भावना उत्पन्न होती है। फलतः वे सत्ता को अपने कब्जे में कर लोकतंत्र की स्थापना करते हैं। लोकतंत्र में सभी को स्वतंत्रता और समानता प्राप्त हो जाती है। अतः अनुशासन और आज्ञापालन का भाव लुप्त हो जाता है और जनता स्वतंत्रता का दुरुपयोग कर जनतंत्र ला देती है।

भारत में प्राचीन काल से ही लोकतंत्र का सुदृढ़ व्यवस्था विद्यमान रही है। इसके साक्ष्य हमें प्राचीन ग्रंथों, सिक्कों और अभिलेखों से मिलते हैं। प्राचीन काल की गणतंत्रात्मक प्रणाली आज के संसदीय लोकतंत्र से मिलता जुलता है। जैसे संसदीय काल में चुने गये सभी प्रतिनिधियों को शामिल होना होता है। कोई भी नियम बनाने से पहले उसे प्रस्तावित किया जाता है। वाद-विवाद होता है। फिर वोटिंग के आधार पर बहुमत साबित करना होता है। उसके बाद ही कोई नियम देश हित में लागू किया जाता है। जिस प्रकार वर्तमान संसदीय काल में सभी प्रतिनिधियों को उपस्थित रहने के लिए राजनीतिक पार्टियाँ 'व्हिप' जारी करती हैं, ठीक वैसे ही संघ के किसी अधिवेशन में कोरम पूरा करने के लिए एक कर्मचारी की नियुक्ति होती थी, जिसे 'गणपूरक' कहा जाता था।

लोकतंत्र सम्बन्धी अम्बेडकर का विचार

डॉ. अम्बेडकर ने लोकतंत्र के सामाजिक और आर्थिक आयामों पर जोर दिया और तर्क दिया कि राजनीतिक लोकतंत्र वहाँ सफल नहीं हो सकता, जहाँ कोई सामाजिक और आर्थिक लोकतंत्र नहीं है। अपने पूर्ववर्तियों या समकालीन लोगों द्वारा दी गई लोकतंत्र की परिभाषा को याद करते हुए वे लोकतंत्र की इन अवधारणाओं से संतुष्ट नहीं हो सके। विशेष रूप से वे वाल्टर बैगहोट को याद करते हैं जब वे लोकतंत्र को 'सरकार' के रूप में परिभाषित करते हैं

और साथ ही अब्राहम लिंकन की लोकतंत्र सम्बन्धी परिभाषा, जिसे ऊपर दी गयी है, से संतुष्ट नज़र आते हैं। बाबा साहेब अम्बेडकर के अनुसार, लोकतंत्र का लक्ष्य समाज के किसी खास वर्ग या समुदाय के स्थान पर सम्पूर्ण समाज का व्यवहारिक हित होना चाहिए। वे लोकतंत्र को लोगों का सामाजिक संगठन समझते हैं जिसमें समाज के सभी लोग शामिल हैं। जाहिर है भारत में लोकतंत्र कोई नया नहीं है अर्थात् आज़ादी के दौरान अपनाई गयी व्यवस्था मात्र नहीं। प्राचीन भारत में वैशाली जैसे गणतंत्रात्मक राज्य मौजूद थे तो वहीं बुद्ध द्वारा बौद्ध संघ में लोकतंत्र को संघ के आन्तरिक प्रणाली के रूप में अपनाया गया था। जिसमें दलित सहित सभी वर्ग के लोगों को समान अधिकार प्राप्त थे। परन्तु बाद के कालों में ब्राह्मणवाद ने न सिर्फ बौद्ध धर्म को नुकसान पहुँचाया है, बल्कि दलित सहित अन्य शोषितों, वंचितों आदि से यह अधिकार छीन कर उन्हें हाशिए पर धकेल देता है। डॉ. अम्बेडकर ने दलित के प्रति इस प्रकार के भेदभाव को समझ कर लोकतंत्र के नए परिभाषा गढ़े। उनके अनुसार राजनीतिक लोकतंत्र के चार आधारभूत स्तंभों पर निर्भर करता है:

1. व्यक्ति अपने आप में साध्य है।
2. व्यक्ति के कुछ जन्मजात अधिकार हैं, जिनकी गारंटी संविधान के द्वारा दी गई है।

3. कोई विशेष अधिकार प्राप्त करने की पूर्व शर्त के रूप में किसी व्यक्ति से यह अपेक्षा नहीं करनी चाहिए कि वह अपने संवैधानिक अधिकारों में से किसी अधिकार का परित्याग करें।

4. राज्य दूसरे व्यक्तियों पर शासन करने के लिए गैर-सरकारी लोगों को शक्तियाँ प्रदान न करें।

इसप्रकार डॉ. अम्बेडकर ने लोकतंत्र को सरकार से बढ़कर बताया। हालाँकि इसके लिए कुछ शर्त भी है मसलन- समाज वर्गों में विभाजित नहीं होना चाहिए। संविधान सभा में अम्बेडकर ने कहा था, “समय बदल चुका है हम सभी अब नए आदर्श की ओर जा रहे हैं। वे जनता द्वारा सरकार के स्थान पर जनता के लिए सरकार चाहते थे और उनका यह मानना था कि यदि हम संविधान को जीवित रखना चाहते हैं तो हमें अपना लोकतंत्र जनता की सरकार, जनता के लिए सरकार और जनता के द्वारा सरकार में समाहित करना होगा और आने वाली बुराइयों के सामने डट कर खड़ा होना पड़ेगा। यह संकल्प ही हमें जनता द्वारा सरकार के स्थान पर जनता के लिए सरकार को ओर बाध्य करेगा।

डॉ. अम्बेडकर कहते हैं, लोकतंत्र केवल यह नहीं चाहता कि सरकार के ऊपर जो पांच साल के अंदर वीटो लगाया जाए, वह जनता के ही हाथ में होना चाहिए, लेकिन संसद के हाथ में तत्काल वीटो का प्रावधान जरूरी है। ताकि वह तत्काल तैयार हो और सरकार को चुनौती दे सके। आगे अपने विचार को और स्पष्ट करते हुए वह इस बात की वकालत करते हैं कि अगर सरकार को लोगों और राष्ट्र के मुद्दों से सरोकार नहीं है तो विपक्ष को सरकार के अधिकार को चुनौती देनी चाहिए। उनके अनुसार लोकतंत्र के सफल संचालन के लिए आदर्श समाज की आवश्यकता होती है जो गतिशील हो, एक हिस्से में हो रहे बदलाव को दूसरे हिस्से तक पहुँचाने के लिए चैनलों से भरा हो। एक आदर्श समाज में कई हितों को सचेत रूप से संप्रेषित और साझा किया जाना चाहिए। जैसाकि ऊपर कहा गया है कि डॉ. अम्बेडकर ने राजनीतिक लोकतंत्र के सफल संचालन के लिए आवश्यक शर्तों में से अधिक महत्वपूर्ण रूप से आर्थिक और सामाजिक लोकतंत्र पर जोर दिया, जिसके बिना राजनीतिक लोकतंत्र खतरे में पड़ जाएगा। दुर्भाग्य से, स्वतंत्रता के छह दशक के बाद भी, भारतीय समाज के साथ-साथ राजनीतिक लोकतंत्र भी डॉ. अम्बेडकर के दृष्टिकोण के अनुसार लोकतंत्र के सुचारू संचालन के लिए आवश्यक आदर्श परिस्थितियों को उत्पन्न करने में असमर्थ रहा है।

सन्दर्भ:

1. डॉ. बाबा साहेब अम्बेडकर, राइटिंग एंड स्पीचेज़, वॉल्यूम-9, पेज- 447
2. डॉ. बाबा साहेब अम्बेडकर, राइटिंग एंड स्पीचेज़, वॉल्यूम-17, पार्ट-III, पेज- 475
3. ओ. पी. गाबा, राजनीतिक सिद्धांत की रुपरेखा, पेज- 237
4. वहीं
5. वहीं
6. वहीं
7. डॉ. अविनाश कुमार सिंह, पाश्चात्य राजनीतिक चिंतन, प्रयागराज: कनक प्रकाशन, पेज-20 (<https://www.mgkvp.ac.in/Uploads/Contents/14/45.pdf>)
8. सत्यकेतु विद्यालंकार: प्राचीन भारत की शासन-संस्थाएँ और राजनीतिक विचार, पृष्ठ- 103
9. सुषमा यादव, सामाजिक न्याय: अम्बेडकर की दृष्टि, नई दिल्ली: सम्यक प्रकाशन, 2013, पेज- 178
10. के. एस. चलम, मॉडर्नाइजेशन एंड दलित एजुकेशन: अम्बेडकर'स विज़न, नई दिल्ली: रावत पब्लिकेशन. पेज-159
11. शेषराव चाहेवाण, भारतीय संविधान के निर्माता: मिथक और यथार्थ, नई दिल्ली: एटलांटिक पब्लिकेशन, 2007 पेज-10
12. <https://www.mgkvp.ac.in/Uploads/Lectures/29/1305.pdf>
13. अम्बेडकर, डॉ. बाबा साहेब, राइटिंग एंड स्पीचेज़, वॉल्यूम-9,
14. अम्बेडकर, डॉ. बाबा साहेब, राइटिंग एंड स्पीचेज़, वॉल्यूम-17, पार्ट-III,
15. गाबा, ओ. पी., राजनीतिक सिद्धांत की रुपरेखा, नई दिल्ली: मयूर पब्लिशर्स, 2010
16. सिंह, डॉ. अविनाश कुमार, पाश्चात्य राजनीतिक चिंतन, प्रयागराज: कनक प्रकाशन (<https://www.mgkvp.ac.in/Uploads/Contents/14/45.pdf>)
17. विद्यालंकार, सत्यकेतु, प्राचीन भारत की शासन-संस्थाएँ और राजनीतिक विचार, यादव, सुषमा, सामाजिक न्याय: अम्बेडकर की दृष्टि, नई दिल्ली: सम्यक प्रकाशन, 2013
18. चलम, के. एस., मॉडर्नाइजेशन एंड दलित एजुकेशन: अम्बेडकर'स विज़न, नई दिल्ली: रावत पब्लिकेशन.
19. चाहेवाण, शेषराव, भारतीय संविधान के निर्माता: मिथक और यथार्थ, नई दिल्ली: एटलांटिक पब्लिकेशन, 2007
20. <https://www.mgkvp.ac.in/Uploads/Lectures/29/1305.pdf>

लोकमान्य टिळकांचे विचारधन

डॉ. संभाजी संतोष पाटील

श्री.शि.वि.प्र.संस्थेचे भाऊसाहेब ना.स.पाटील साहित्य आणि मु.फि.मु.अ.वाणिज्य महाविद्यालय, धुळे (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना -

राष्ट्रीय सभा स्थापन झाल्यानंतर राजकारणामध्ये ज्या जहाल पंथाचा उदय झाला त्याचे लोकमान्य टिळक हे श्रेष्ठ नेते होते. ब्रिटीश सत्तेकडे जहालांचा सत्तेकडे दृष्टीकोन नेमस्त नेत्याहून वेगळ्याच स्वरूपाचा होता. न्या.रानडे, गोपाळ कृष्ण गोखले, फिरोजशाहा मेहता आदी नेते ब्रिटीशांच्या अन्यायाविरुद्ध चळवळ करीत असले तरी भारतामध्ये राजकीय सुधारणा ब्रिटीशांच्या सहकार्याने घडवून आणता येतील असा त्यांचा विश्वास होता. भारतीय राजकारणात लाल, पाल, बाल या त्रयीच्या उदयाने एका नव्या पर्वास सुरुवात झाली. हे पर्व जहाल राष्ट्रवादाचे होते. स्वातंत्र्याची चळवळ त्यामुळे अधिक प्रखर बनली या सर्व नेत्यांमध्ये लोकमान्य टिळक सर्वात प्रभावी व लोकप्रिय नेते होते. त्यांचे विचार आणि कार्य यांचा सर्वात जास्त प्रभाव त्या काळातील स्वातंत्र्य चळवळीवर पडलेला दिसून येत. लोकमान्य टिळकांनी भारतीयांसाठी आपले जीवन खर्ची घातले. भारताच्या पारतंत्र्याचे स्वरूप केवळ राजकीय नाही. भारत सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, औद्योगिक अशा सर्वच क्षेत्रात परतंत्र बनलेला आहे. साम्राज्यशाहीत शेती व उद्योग-धंद्याचा न्हास झाला आहे. शेतकरी कर्ज बाजारी बनून देशोधडीला लागला आहे. त्यामुळे देश अधोगतीला जाईल असा इशारा त्यांनी दिला. इंग्लंडचे वैभव वाढत आहे ते भारतीयांच्या आर्थिक शोषणामुळे भारत हा देश दरिद्री बनत आहे. उद्योग व शेतीचा न्हास होत आहे हे केवळ इंग्रजांच्या साम्राज्यशाही प्रवृत्ती मुळे असे विश्लेषण त्यांनी केले होते. इंग्रज शासनाची दडपशाही, भारतीय लोकांचे शोषण वंगभंग चळवळ चिरडुन टाकण्याचे सरकारने प्रयत्न या परिस्थितीत राष्ट्रीय उठाव प्रखर करण्याची आवश्यकता लोकमान्य टिळकांना भासली. त्यासाठी त्यांनी चतुःसुत्री संकल्पना मांडली. राष्ट्रप्रेम व राष्ट्रभक्ती हा त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू होता. धर्म परंपरा इतिहास तत्वज्ञान कृती व ऐक्य या सर्वांना टिळकांनी देशप्रेमाच्या संकल्पनेतून पुर्णत्वास नेले. त्यांच्या मते राष्ट्रप्रेम एक भव्य व उदात्त कल्पना आहे. धर्मवाद, भाषावाद, प्रांतवाद, जातीयवाद यांना पार करून जाणारी ती संकल्पना आहे. भारतीय आदर्शानुसार समाजरचना व्हावी असे त्यांना वाटत होते. पाश्चात्यांचे अनुकरण केले तर सामाजिक सुधारणेचा हेतु विफल होईल म्हणून टिळक सामाजिक सुधारणेच्या बाबतीत कृतीशिल आणि उदारमतवादी होते.

शोध निबंधाचा उद्देश -

लोकमान्य टिळकांचे विचारधन यांचा अभ्यास करणे हा प्रस्तुत लघुशोध निबंधाचा उद्देश आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- (१) लोकमान्य टिळकांच्या चतुःसुत्री संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
- (२) लोकमान्य टिळकांच्या सामाजिक विचारांची माहिती जाणून घेणे.
- (३) लोकमान्य टिळकांचे प्रतियोगी सहकारीता या बाबत विचारांची माहिती जाणून घेणे.

माहितीचे संकलन आणि विश्लेषण :-

लोकमान्य टिळकांचे विचारधनाचा अभ्यास करण्यासाठी विविध साधनांद्वारे माहिती संकलीत करण्यात आली आहे. या लघुशोध निबंधासाठी विविध ग्रंथ, मासिके, साप्ताहिक इंटरनेट वर्तमानपत्र वा दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

- (१) **चतुःसुत्री संकल्पना :-** इंग्रजांची दडपशाही भारतीयांचे शोषण करणारी साम्राज्यशाही, वंगभंगाची चळवळ चिरडुन टाकण्याचे सरकारचे प्रयत्न ही सर्व परिस्थिती पाहून राष्ट्रीय उठाव प्रखर करण्याची गरज लोकमान्य टिळकांनी वाटू लागली. त्यासाठी त्यांनी चार तत्वांचा पुरस्कार केला. टिळकांची चतुःसुत्री म्हणून ही चार तत्वे प्रसिद्ध आहेत. हिताचे म्हणजे स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण आणि स्वराज्य १९०६ साली कलकत्ता येथे भरलेल्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात या तत्वांचा पुरस्कार करण्यात आला. दादाभाई नौरोजी या अधिवेशनाचे अध्यक्ष होते. दादाभाईंनी निःसंदिग्ध शब्दात 'स्वराज्य' हेच भारताचे ध्येय अशी घोषणा केली. टिळकांनी याचे जोरदारपणे स्वागत केले. स्वराज्य हे आपले ध्येय आहे आणि स्वदेशी बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण हे ध्येय प्राप्त करण्याचे मार्ग आहेत. स्वदेशी व बहिष्कार या मार्गांनी देशी उद्योगधंद्यांना चालना मिळेल. त्या प्रमाणात आपण स्वावलंबी बनू व आपले आर्थिक शोषण कमी होईल. राष्ट्रीय शिक्षणामुळे भारतीयांमध्ये राष्ट्रीय वृत्ती जागृत होईल व पारतंत्र्याबद्दल चीड निर्माण होईल व त्यातूनच स्वराज्याचा मार्ग खुला होईल अशी चतुःसुत्री मागे लोकमान्य टिळकांची विचारसरणी होती.

- (i) **स्वदेशी** :- स्वदेशी म्हणजे आर्थिक शोषण थोपविणे. स्वदेशी म्हणजे आर्थिक स्वावलंबनाची प्रक्रिया सुरु करणे गतिशिल करणे. सर्वसाधारणपणे असे मानले जाते. की, स्वदेशीचे प्रणेते महात्मा गांधी आहेत पण इतिहासाची पाने बारकाईने चाळल्यास असे दिसून येते की, स्वदेशाची चळवळ भारतात लोकमान्य टिळकांनी सुरु केली. बंगालच्या फाळणीस विरोध करतांना म्हणाले होते की, देशप्रेम हे व्यक्तीचे मुख्य कर्तव्य आहे. आपण सतत स्वदेशी व स्वदेशीचा प्रचार, आग्रह धरला पाहीजे. असे केल्यास शासनाची ईच्छा असो किंवा नसो आपला विकास होणार यात शंकाच नाही. भारतीयांना त्यांनी स्वदेशी दोन प्रकारे स्विकारण्यास सांगितले. भारतीय व्यापार उद्योग वाचविण्यासाठी भारतीयांची लुट थांबविण्यासाठी भारतीय वस्तुंचा वापर करणे. मात्र काही वस्तु भारतात निर्मिती होत नाही त्या वापर नयेत. याबाबतीत ते भारतीयांना थोडे बलीदान देण्याचा सल्ला देतात त्यांनी स्वदेशी हे राजकीय शस्त्र म्हणून वापरले. भारतीय संस्कृती बढल सभ्यतेचे महत्व त्यांनी सांगितले. त्यांनी भारतीय अर्थव्यवस्था स्वावलंबी होण्यासाठीचे उपाय सांगितले त्यांना लोकांमध्ये या माध्यमातून इंग्रजविरोधी प्रक्षोभ निर्माण केला. या सर्वांचा उद्देश भारतीयांच्या हातात भारताचे शासन असावे हा होता. टिळकांचा हा शब्द आम्हांस जी शासनव्यवस्था संपवायची आहे ती भारतीयांना गुलामाप्रमाणे वागविते. तसेच भारतीयांना ब्रिटीश नागरिकांप्रमाणे सर्व अधिकार देण्यास भाग पाडण्यासाठी ही चळवळ आहे. त्यांनी आपल्या वृत्तपत्रासाठी भारतीय कागद वापरला जेव्हा भारतीय कागद उपलब्ध होत नसे तेव्हा त्यांनी ब्रिटन व्यतिरिक्त देशाचा कागद वापरला. त्यांनी तरुण भारतीयांना उद्योग सुरु करण्यास प्रोत्साहन दिले. त्यांनी या तरुणांना मदत करण्यासाठी ``पैसा फंड`` चळवळ सुरु केली. ही चळवळ त्यांनी १९०३ मध्ये सुरु केली. १९०६ मध्ये मुंबई येथे मुंबई स्वदेशी सहकारी स्टोअर्स सुरु झाले त्याची प्रेरणा लोकमान्य टिळकांचीच होती.
- (ii) **बहिष्कार** :- स्वदेशी चळवळीला पुरक असणारी दुसरी चळवळ म्हणजे परकीय मालावर बहिष्कार टाकण्याची चळवळ होय. टिळकांना हे समजले की, स्वदेशाची चळवळ यशस्वी व्हायची असेल तर सरकार जो परदेशी माल देशात आयात करते त्यावर बहिष्कार टाकण्यास लोकांना प्रवृत्त केले पाहीजे. बहिष्कार हा आंदोलनाचा मार्ग होता त्यामागील कारण केवळ आर्थिक नव्हते. बहिष्कार हे राजकीय चळवळीचे एक हत्यार होते. टिळक म्हणाले की, बेकाम व बेमूर्वतखोर राज्यकर्त्यांना वठणीवर आणण्यासाठी बहिष्काराखेरीज इतर मार्ग आपणाजवळ उपलब्ध नाहीत. बहिष्काराची चळवळ केवळ आर्थिक व औद्योगिक कारणासाठी नसुन ती राजकीय आहे. आपल्या देशात सर्व प्रकारचा माल तयार होत असल्याने आपल्याला काही प्रमाणात परदेशातील माल वापरावा लागेल पण परकीय माल वापरावयाचा असला तरी तो आशिया खंडातील किंवा इंग्लंड सोडून इतर देशातील आपण वापरू शकू व त्यामार्गाने राज्यकर्त्यांच्या धोरणाला असणारा विरोध आपण प्रकट करू शकू. प्रत्येक क्षेत्रामध्ये या हत्यारांचा वापर करता येतो असे त्यांचे मत होते. भारतीयांना महसूल गोळा करण्यास सरकारला कोणत्याही प्रकारचे सहकार्य करू नये. कायदा व सुव्यवस्था ठेवण्यास मदत करू नये. न्याय प्रशासनात भारतीयांनी सहकार्य करू नये. न्यायासाठी आपले स्वतःचे न्यायालय स्थापन करावे. आपण कर भरू नये. जर आपण हे सर्व संघटीतपणे केले तर स्वातंत्र्य मिळण्यास उशिर लागणार नाही. या पध्दतीने आपण भारतीयांनी स्वतःस प्रशिक्षित केल्यास आपल्याला मोठे यश मिळेल. राष्ट्रीय विकासाची हिच प्रक्रिया आहे. स्वातंत्र्य मिळविण्याचा हा संघटीत व निश्चित यश देणारा मार्ग आहे. टिळकांची बहिष्काराची कल्पना अनेकांगी आहे ती आर्थिक, राजकीय, राष्ट्रवादी लोकशाही स्वरूपाची व देशनिष्ठा जागृत करणारी आहे. याच मार्गांचे अवलंब महात्मा गांधी यांनी केला होता.
- (iii) **राष्ट्रीय शिक्षण** :- राष्ट्रीय शिक्षणात समाज बांधणीसाठी आवश्यक असलेली सनातन मुल्ये त्यांची जाणिव, आशय आणि कृती संबंध शिक्षणाद्वारे समाजात रुजविता येतात. शिक्षण पध्दती म्हणूनच घटनेतील मुलभूत तत्वांचा प्रसार करणारी असावी. इंग्रजांनी सुरु केलेली शिक्षण पध्दती ही त्यांचे भारतामधील राज्य चालविण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त आणि शासन धर्जिणा शिक्षित वर्ग तयार करणारी होती. भारतीय जीवन आणि संस्कृतीशी तिचा सांधा नव्हता. देश संस्कृतीत देशप्रेम यांची ओळख करून देणारे राष्ट्रीय वृत्ती वाढविणारे शिक्षण लोकमान्य टिळकांना राष्ट्रीय शिक्षणात अपेक्षित होते. फ्रान्समधील क्रांतीची जाणिव व्हॉल्टेअर रुसो यांच्या लिखाणातून टिकून राहिलेली होती. अशी जागृती शिक्षण संस्थांनी केली पाहीजे असे लोकमान्य टिळकांचे मत होते. पुण्यातील डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी न्यु इंग्लिश स्कुल या संस्था स्थापण्यात लोकमान्य टिळकांचा मोठा सहभाग होता. विद्यार्थ्यांना, शिक्षकांना नविन ध्येयवादी दृष्टी मिळावी आणि केवळ पैशासाठी शिक्षकांनी काम करू नये असा टिळकांचा आग्रह होता. पाश्यात्य शिक्षणाचे व इंग्रजी भाषेचे महत्व टिळकांना मान्य होते. त्यामुळे त्यांच्या शिक्षण क्रमात पाश्चिमात्य आणि पौरात्य ज्ञानपध्दतीचा संगम दिसून येतो विद्यार्थ्यांचे चारित्र्य घडविणे हे शिक्षणाचे ध्येय धार्मिक शिक्षणाबरोबर औद्योगिक व तांत्रिक शिक्षणाचाही त्यांनी आग्रह धरला. इंग्रजीला विरोध नसला तरी शिक्षण मातृभाषेतून द्यावे असे त्यांचे मत होते. अभ्यास सांभाळून पण राष्ट्रीय जिवनात होत असण्याच्या घडामोडीचेही विद्यार्थ्यांना ज्ञान असले पाहीजे असा त्यांचा आग्रह होता. बनारस हिंदू विद्यापीठ, फर्ग्युसन महाविद्यालय हे राष्ट्रीय शिक्षणाचे प्रयोग होते.
- (iv) **स्वराज्य** :- लोकमान्य टिळकांचा मुख्य उद्देश स्वराज्य प्राप्त करणे हा होता. स्वराज्याला त्यांनी साध्य मानले. या साध्याच्या प्राप्तीसाठी स्वदेशी बहिष्कार राष्ट्रीय शिक्षण या साधनांचा त्यांनी अवलंब केला. स्वराज्य या शब्दाचा अर्थ त्यांनी स्वतःचे राज्य याचाच

दुसरा अर्थ सर्व सामान्य माणसाचे राज्य असा अर्थ टिळकांना अभिप्रेत होता. त्यांच्या राष्ट्रीय आंदोलनाचे ध्येय स्वराज्य हे होते. त्याचा अर्थ केवळ परकीय सत्तेच्या नियंत्रणापासून मुक्तता असा नव्हता. तर ती एक प्राचीन प्रणाली असल्याचे त्यांचे मत होते. स्वधर्माचे आचरण करता येईल अशी बाह्य परिस्थिती निर्माण करणे म्हणजे स्वराज्य होय. इंग्रज भारतात आले ते भारतीयांचे कल्याण करण्यासाठी नाही. तर त्यांचा स्वतःचा आर्थिक स्वार्थ साधण्यासाठी त्यामुळे त्यांचे शासन भारतीयांचे प्रतिनिधीक शासन म्हणता येणार नाही. स्वराज्यातील शासन भारतीय जनतेस जबाबदार असेल. त्यांचे उत्तरदायीत्व भारतीय हिताशी निगडित असेल. इंग्रजांना इंग्लंडमध्ये जे स्थान आहे ते भारतीयांना भारतात मिळाले पाहिजे. आमच्या जीवनातील बदल सुखकर होण्यासाठी आणि रुढण्यासाठी ते आमच्या संस्कृतीशी परंपरेशी मिळते जुळते पाहिजे. आणि ते स्वराज्यात शक्य होईल. बाहेरून आलेल्या शक्तीने उलट आमची मानसिक गुलामगिरीच वाढेल समाजाच्या विविध अंगांचा औदयागिक सामाजिक वैयक्तिक विकास घडवून ते पुर्णत्वाला नेणे केवळ स्वराज्यातच शक्य आहे. लखनऊ येथे १९१६ च्या अधिवेशनात त्यांनी स्वराज्य हा माझा जन्मसिध्द हक्क आहे आणि तो मी मिळविणारच ही सुप्रसिध्द घोषणा केली. स्वराज्य केवळ चांगले राज्य असून भागत नाही. ते केवळ सुव्यवस्थित शासन असून भागत नाही. तर शासन कर्ते निवडण्याचे स्वातंत्र्य असलेले राज्य ते स्वराज्य होय. देशाची प्रगती त्या दिशेने होणे आवश्यक आहे. केवळ इंग्रजांना घालवून खरे स्वराज्य स्थापन होणार नाही. म्हणून स्वातंत्र्याचा लढा केवळ राजकीय स्वातंत्र्य मिळवून थांबणार नाही. असे लोकमान्य टिळक म्हणत.

(२) **सामाजिक विचार** :- सामाजिक सुधारणेविषयी लोकमान्य टिळकांमध्ये गैरसमज निर्माण झाले होते. टिळक समाज सुधारणेच्या विरोधात आहे असा आरोप होता. पण हा गैरसमज होता. वास्तविकता भारतीय समाजामध्ये असणा-या अंधश्रद्धा अनिष्ट रुढी व प्रथा वाईट चालीरीती टिळकांना कधीच मान्य नव्हता. टिळक समाजसुधारणेच्या विरोधात नव्हते. पण त्यांना आधी राजकीय सुधारणा हव्या होत्या. आपण जर समाज सुधारणेसाठी शक्ती खर्च केली तर स्वातंत्र्यास लढण्याची ताकद कमी पडेल म्हणून ते राजकीय सत्ता प्राप्त करणे त्यांना आवश्यक आहे. आणि आपण सामाजिक सुधारणा करू शकतो. लोकमान्य टिळक आणि आगरकर यांचा वाद यातूनच निर्माण झाला. आगरकरांना आधी समाजसुधारणा आणि नंतर स्वराज्य हवे होते. तर टिळकांना ते मान्य नव्हते. त्यांना अगोदर राजकीय स्वातंत्र्य हवे होते. राजकीय स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर समाज सुधारणेला वेळ लागणार नाही. टिळकांनी समाजसुधारणेला आपल्या घरातही स्थान दिले. स्वतःच्या मुलींना त्यांनी इंग्रजी शिक्षण दिले. त्यांचे विवाह सुध्दा १६ व्या वर्षानंतरच केले. अस्पृश्यता आणि जाती भेद त्यांनी कधी पाळला नाही. १९१८ मध्ये झालेल्या एका सभेत टिळक म्हणाले होते. प्रत्यक्ष ईश्वराने जरी मला अस्पृश्यता पाळण्याचा आदेश दिला तरी तो मी कधीच मानणार नाही. विधवा विवाहाचे त्यांनी समर्थन केले. लोकमान्य टिळकांचा सामाजिक सुधारणे संबंधीचा दृष्टिकोन पुढील प्रमाणे..

(१) समाज सुधारकांचा उपदेश आणि आचरण यात साम्य असावे.

(२) आपली संस्कृती विचारात न घेता केलेल्या सुधारणा भारतास हितावह नाही. भारताला स्वतःची अस्मिता आहे. हि गोष्ट विसरून चालणार नाही.

(३) केवळ कायदा करून समाजसुधारणा होत नाही. तर त्यासाठी जनमत तयार करणे आवश्यक आहे.

(४) समाज सुधारणा करतांना व्यक्ती पेक्षा समाज श्रेष्ठ आहे.

(५) राजकीय स्वातंत्र्य प्राप्त केल्या शिवाय समाजसुधारणा अशक्य आहे. त्यामुळे राजकीय स्वातंत्र्यावरचे लक्ष विचलित होईल. राजकीय स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी शक्ती कमी पडेल.

(२) **प्रतियोगी सहकारीता** :- ब्रिटिश नोकरशाहिशी स्वतंत्र आंदोलनातील नेत्यांचे धोरण कसे असावे. त्यासंबंधी टिळकांनी प्रतियोगी सहकार्याचे तत्व मांडले. सहकारीतेचे स्वरूप आधिकाऱ्यांच्या वागणुकीवर अवलंबून राहिल. युध्द सहकार्याची अट म्हणून सरकार कडून स्वराज्याच्या अधिकाराचे वचन मागण्यासाठी होमरूल लिंगची स्थापना त्यांनी केली. ज्याप्रमाणात सरकार सहकार्य देईल व मागण्या मान्य करील त्याप्रमाणात आमचे सहकार्य त्यांना मिळेल. असे त्यांचे म्हणणे आहे. ब्रिटिशांचा भारतात जो कारभार चालतो तो भारतीयांच्या सहकार्यानेच चालतो. भारतीयांनी जर ब्रिटिशांच्या हट्टीपणाला असहकाराने उत्तर दिले तर इंग्रजांना राज्यकारभार करणे अशक्य होऊन बसेल. हि टिळकांची भूमिका होती.

मुल्यमापन :- लोकमान्य टिळक हे एक श्रेष्ठ दर्जाचे राजकीय नेते होते. कणखर पणा चातुर्य व्यवहारीकता हे गुण त्यांच्यात होते. त्याच्या ठिकाणी लढाऊपणा निर्भयता स्वार्थत्याग स्वावलंबन देशप्रेम, कृतीशिलता, तिव्रस्मरण शक्ती होती. राजकीय उदिष्टांची पुर्तता करण्यासाठी लागणारी शिस्त एकता पराकोटीचे परीश्रम त्यांच्या कडे होते. त्यांच्या वर्तनात स्वार्थ नव्हता. त्यांनी आयुष्यभर कष्ट केलेत. स्वराज्यासाठी जागरूकता निर्माण करण्याचे कार्य टिळकांनी केले. त्यांचे प्रमुख वैशिष्ट्य राजकीय ध्येयाबाबत निश्चितता हे होते. परंतु या उपाय योजनेबाबत लवचिकता कायद्याच्या चौकटीत राहून क्रांतिकारक राजकारण सुरू ठेवणे विद्वत्ता, नैतिक चारित्र्य आणि राजकीय कर्तव्य या तिन्ही गुणांचा

संगम त्यांच्यात झालेला दिसून येतो. कायदयाचे अभ्यासक तत्वज्ञानी, प्रभावीवक्ते, संशोधक, पत्रकार, देशभक्त, कुशल राजकारणी इत्यादी विविध पैलुंनीयुक्त असे लोकमान्य टिळकांचे प्रभावी व्यक्तीमत्व होते.

संदर्भ ग्रंथ

- (१) प्रा. डॉ. नांदेडकर व गो. :- राजकीय विचार आणि विचारवंत डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे. प्रथम आवृत्ती जाने. २०११
- (२) डॉ. ढोबळे रमेश :- आधुनिक भारतीय राजकीय विचारवंत विदयाबुक पब्लिशर्स. औरंगाबाद. प्रथम आवृत्ती जुन. २०१०.
- (३) डॉ. देवगावकर श.गो. :- राजकीय विचारवंत पाश्चिमात्य आणि भारतीय श्री.साईनाथ प्रकाशन. नागपुर प्रथम आवृत्ती जुलै.२००७
- (४) प्रा.डॉ. देवरे पी.डी. :- भारतीय राजकीय विचार डॉ. निकुंभ डि.एस प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव. प्रथम आवृत्ती २००८
- (५) डॉ.राठी शुभांगी :- भारतीय राजकीय विचार अथर्व पब्लिकेशन्स, जळगाव प्रथम आवृत्ती २०१४.
- (६) डॉ.भाळे भास्कर लक्ष्मण :- भारतीय राजकीय विचारवंत पिंपळापुरे अॅड.कं.पब्लिशर्स नागपुर पहिली आवृत्ती जुन. १९९५
- (७) प्रा.कुलकर्णी बी.वाय. :- भारतीय राजकीय विचारवंत विदयाभारती प्रकाशन, लातूर

परित्यक्ता स्त्रियांच्या समस्या : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

नागरगोजे राजेंद्र रामचंद्र

संशोधक विद्यार्थी, सामाजिक शास्त्र संकुल, स्वा.रा.ति.म.विद्यापीठ, नांदेड

प्रस्तावना :

समकालीन भारतीय समाजात परित्यक्ता स्त्रियांची संख्या वाढत आहे. परित्यक्ता स्त्रियांची संख्या वाढल्यामुळे ती एक सामाजिक समस्या ठरली आहे. परित्यक्ता स्त्रियांच्या समस्येमागे प्रामुख्याने स्त्रीचे असणारे दुय्यमत्त्व ही कारणीभूत असल्याचे दिसते. पुरुषप्रधान समाज व्यवस्थेमध्ये दुय्यमत्त्व स्त्रियांमध्ये विवाहावर आधारीत वर्गीकरण करून तयार केले आहे. विवाहामधून उत्पन्न होणारी परित्यक्ता ही समस्या आहे. औद्योगिकीकरण व नागरीकरणामुळे भारतीय समाजात महत्त्वाचे बदल झाले आहेत. परिणामी कुटुंब आणि विवाहसंस्थेत बदल झाला. संयुक्त कुटुंबपद्धती विस्कळीत होऊन नवीन विभक्त कुटुंब पद्धती अस्तित्वात आली. साहजिकच कुटुंबाच्या कार्यातही मोठ्या प्रमाणात बदल झाले. कुटुंबातील सदस्यसंख्या मर्यादित झाली. व्यक्तीच्या वर्तनावर मोठ्यांचा धाक राहिला नाही. विभक्त कुटुंबात देखील व्यक्ती पूर्णपणे समाधानी दिसून येत नाही. त्यामुळे मूळ गाव सोडून शहरात स्थिर झालेल्या लोकांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. संघटित सामाजिक जीवन विस्कळीत झाल्यामुळे गुन्हेगारी, व्यसनाधिनता, मानसिक विकृती यांसारख्या समस्या व्यक्तीविघटनामुळे निर्माण झाल्या आहेत. परिणामी, समाजात जुनी सामाजिक नियमने कमकुवत झाली. म्हणून पूर्वीच्या सामाजिक नियमनांचा प्रभाव कमी झाला. यातून पुढे सामाजिक विघटन होऊन समाजामध्ये अनेक समस्या निर्माण झाल्या, अशाच सामाजिक विघटनाच्या परिस्थितीतून वैवाहिक संबंधातील किंवा जीवनातील परित्यक्ता स्त्रियांची समस्या निर्माण झाली आहे असे म्हणल्यास असंयुक्तिक ठरणार नाही.

सद्यःस्थितीत महिलांच्या अत्याचारात सातत्याने वाढ होत असल्याचे दिसून येत आहे. भारतीय समाज पुरुषप्रधान संस्कृतीवर आधारित आहे. स्त्रियांचे अतोनात लिंगभेदाच्या नावाखाली शोषण कले जात आहे. स्त्रियांच्या विरुद्ध अनेक हिंसा दिवसेंदिवस वाढत चालल्या आहेत. समाजात स्त्रिला स्त्री म्हणून प्रतिष्ठेने जगता येत नाही. एक स्त्री म्हणून तिच्या देहाचा होणारा व्यापार अनादिकाळापासून अव्याहतपणे चालू आहे. दुःख, अपमान, निराशा, तिरस्कार, छेडछाड, अत्याचार, घटस्फोट, बलात्कार, हुंड्यासाठी हत्या, कन्यावधू, भ्रूणहत्या ई. घटना, प्रसंग स्त्रियांच्या वाट्याला आलेले आहेत. भारतीय पुरुषप्रधान समाजात स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन चुकीचा व दुषित आहे. आजही स्त्री ही कुटुंबावरचे ओझे आहे असे मानले जाते. समाजात स्त्रियांची संख्या दिवसेंदिवस कमी-कमी होत चालली आहे. स्त्री-पुरुषातील विषम प्रमाण अनेक सामाजिक प्रश्नांना जन्म देऊ शकतो. समाजात स्त्रियांच्या मानवाधिकारांच्या उल्लंघनांच्या घटना दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे दिसून येते. पुरुषप्रधान संस्कृतीमधील अनैतिक प्रथा, परंपरातून स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यावर येणारी बंधने, तसेच पुरुषाच्या तुलनेत स्त्रियांना मिळणारी असमान, भेदभावाची वागणूक यामुळे आज भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त होऊन ७५ वर्षे होत असले तरी स्त्रियांना समाजात, कुटुंबात पूर्णाधिकार व सुरक्षितता मिळाली असल्याचे दिसून येत नाही. याच पुरुषी विषमतेतून व असुरक्षिततेतून परित्यक्ता स्त्रियांचा प्रश्न आज समाजापुढे एक आव्हान म्हणून उभा राहिला आहे.

डॉ.लीला पाटील म्हणतात, "परित्यक्तांची दुःखे मी (लोकसभेत प्रसिद्ध झालेली) प्रत्यक्ष त्यांच्याशी मुलाखत घेऊन जाणून घेतली. मुलगा होत नाही, हुंडा कमी दिला, मानपान नाही, दिराच्या मुलांशी संबंध आहेत अशा संशयावरून, माहेरची इस्टेट स्वतःच्या नावावर करावी, दिपावली सणाला अंगठी दिली नाही, बाहेरख्यालीपणाला विरोध केला म्हणून, पत्नीच्या पोटातील गर्भ स्वतःच्याकडून राहिलेला नाही हा समज, सासूला उलटे बोलते, काम जमत नाही, अशासारख्या विविध कारणांनी स्त्रियांना टाकलेले आहे. त्यांना माहेरचा आधार नाही, घटस्फोट व पोटगीचे कायदे माहित नाहीत. शिवाय ते करण्यासाठी आर्थिक पाठबळ व मानसिक आधार देणारे कुणी नाही." अशा परित्यक्ता दुसरा विवाही करू शकत नाहीत. समाज त्यांच्याकडे वार्ड नजरने पाहतो. दारिद्र्य, मुलांची विवंचना, शरीरधर्मातून निर्माण होणारी कामवासना, काबूत ठेवण्यासाठी द्यावा लागणारा झगडा, समाजाकडून उपेक्षा, गुंड व इतरही लोकांकडून होणारा उपद्रव, सतत दडपण व कायम भीतीदायक वातावरण यामुळे त्यांना हलाखीचे जीवन जगावे लागते.

संशोधनाचे उद्देश्य :-

- १) समकालीन समाजातील परित्यक्ता स्त्रियांच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
- २) परित्यक्ता स्त्रियांच्या समस्यांच्या कारणांचा व परिणामाचा अभ्यास करणे.
- ३) परित्यक्ता स्त्रियांच्या समस्यांवरील उपाययोजनांचा अभ्यास करणे.

तथ्य संकलन पद्धती :-

सामाजिक संशोधनामध्ये अध्ययन विषयाच्या संदर्भात वस्तुनिष्ठ तथ्य संकलन केले जाते. प्राप्त तथ्यांच्या आधारे नवीन सिद्धांताचे प्रतिपादन देखील केल्या जाते. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनात तथ्य संकलनास विशेष महत्त्व आहे. तथ्य संकलन करण्याच्या प्रमुख दोन पद्धती आहेत. (१) प्राथमिक तथ्य संकलन पद्धत (२) दुय्यम तथ्य संकलन पद्धत. या दोन्ही पद्धतींचा अवलंब करून संशोधनकर्त्याने तथ्ये संकलित केली आहेत. तथ्य संकलनाच्या दोन्ही पद्धतींचा वापर केला आहे.

परित्यक्ता स्त्रियांच्या प्रमुख समस्या :

१) राहायला निवारा नाही :

परित्यक्ता स्त्रियांच्या जीवनात विविध समस्या आहेत. त्यापैकी राहायला निवारा नाही. स्त्रीचा विवाह झाल्यानंतर पतीच्या घरी नांदायला जात असते. काही स्त्रियांचा संसार सुखाने व आनंदाने चालू असतो. तर काही स्त्रियांच्या संसारात व्यत्यय येतो. पती व पत्नी विभक्त राहतात. पती-पत्नीला कायदेशीर घटस्फोट देत नाही. स्वतःजवळ ठेवत नाही. अशा विविध स्त्रिया माहेरी आई-वडिलांकडे लहान मुलं घेऊन राहत असतात. माहेरी देखील त्यांना सन्मानपूर्वक वागणूक दिली जात नाही. त्यांना राहायला घर दिले जात नाही. त्यामुळे त्यांची मुख्य समस्या निवाऱ्याची ठरली आहे. विना निवाऱ्याचे त्यांना जीवन जगावे लागत आहे.

२) अन्न-वस्त्रापासून वंचित :

परित्यक्ता स्त्रियांच्या विविध समस्यांपैकी अन्न-वस्त्रापासून वंचित ही मुख्य समस्या आहे. पतीने सोडून दिल्यानंतर त्यांच्या जीवनात विविध प्रश्न निर्माण होतात. त्यांना सन्मानाने व आदरपूर्वक वागणूक मिळत नाही. त्यांना रोजगार मिळत नाही. परित्यक्ता स्त्रिया माहेरी राहून जीवन जगत आहेत. काही परित्यक्ता स्त्रियांना दोन ते तीन लहान मुलं असतात. मुलांचा जीवनचरितार्थ पूर्ण करण्यासाठी स्त्रियांना कोणतेही मिळेल ते काम करावे लागते. त्यांना मजुरी कमी दिली जाते. कमी पैशात त्यांच्या गरजा पूर्ण होत नाहीत. त्यांना अन्न-वस्त्रापासून देखील वंचित रहावे लागत आहे. त्यांना तीन वेळेसेचे जीवन मिळत नाही. इतकेच नव्हे तर कपडे देखील मिळत नाहीत.

३) रोजगार नाही :

परित्यक्ता स्त्रियांच्या जीवनातील विविध समस्यांचा अभ्यास करताना त्यांना रोजगारापासून वंचित रहावे लागते हे दिसून येते. प्रामुख्याने परित्यक्ता स्त्रियांना जीवन चरितार्थ करण्यासाठी श्रमाशिवाय पर्याय नाही. त्यांना विविध स्वरूपाची कामे करावी लागतात. उदा. शेतमजूर, मोलकरीण, वीटा बनविणे, ऊसतोड कामगार इत्यादी स्वरूपांची कामे परित्यक्ता स्त्रिया करतात. ही कामे काही महिने असतात. ही कामे झाल्यानंतर त्यांना रोजगारासाठी दुसऱ्या गावी स्थलांतरित व्हावे लागते. त्यांना बारा महिने काम मिळत नाही. म्हणजेच रोजगाराची मुख्य समस्या बनली आहे.

४) कुटुंबाच्या संपत्तीत वाटा नाही :

परित्यक्ता स्त्रियांच्या जीवनात कुटुंबच नाही. कारण विवाह झाल्यानंतर संसार सुखी चालू असेल तर कुटुंबात स्त्रिया जीवन जगतात. संसारात व्यत्यय आल्यानंतर स्त्रियांना कुटुंबाच्या बाहेर काढले जाते. म्हणून त्यांना परित्यक्तांचे जीणं जगावे लागते. अशा परित्यक्ता स्त्रियांना कुटुंबाच्या संपत्तीतील वाटा दिला जात नाही. कायदेशीर त्यांना वाटा मिळत असतो. परंतु न्यायालयीन प्रक्रिया गुंतागुंतीची आहे. परित्यक्ता स्त्रिया न्यायालयात गेल्यानंतर काही स्त्रियांना पतीच्या संपत्तीतील वाटा मिळत असतो. बहुतांश स्त्रियांना कुटुंबाच्या संपत्तीपासून वंचित रहावे लागते.

५) परित्यक्तांच्या मुलांच्या शिक्षणाची हेळसांड :

शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे माध्यम आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास होत असतो. त्यामुळे शिक्षणाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. शिक्षणापासून समाजातील एक घटक वंचित आहे. परित्यक्तांच्या मुलांची शिक्षणाची स्थिती विदारक आहे. कारण परित्यक्ता स्त्रियांना स्वतःचे निवास नाही. रोजगार नाही, आर्थिक परिस्थिती दुय्यम आहे. त्याकरिता त्यांना रोजगारासाठी स्थलांतर करीत असतात. कायमस्वरूपी एका गावी एका ठिकाणी राहत नाहीत. त्यामुळे त्यांच्या मुलांचे शिक्षण अर्ध्यावरच होत असते. म्हणजेच परित्यक्ता मुलांची शिक्षणाची हेळसांड अधिक प्रमाणात दिसून येते.

६) पालक म्हणून मान्यता नाही :

परित्यक्ता स्त्रियांच्या समस्यांवर प्रकाश टाकताना पालक म्हणून मान्यता नाही. ही समस्या आहे. कुटुंबाचा प्रमुख पालक असतो. ज्या कुटुंबात कर्ता पुरुष आहे. त्या कुटुंबातील सर्व निर्णय पुरुष घेत असतो. परंतु ज्या पुरुषांनी पत्नी सोडून दिली अशा विविध स्त्रिया परित्यक्ता म्हणून जीवन जगत आहेत. परित्यक्ता स्त्रियांना मूल आहेत त्या मुलांना पालक माहित नाही. ही वस्तुस्थिती आहे. तर त्या मुलांनी पालक म्हणून कोणाचे नाव टाकायचे, कुणाला दाखवायचे हा त्यांच्या समोर प्रश्न आहे. पालक म्हणून मान्यता नसल्यामुळे समाज देखील त्यांच्याकडे

संकुचित दृष्टिने पाहतो. त्या मुलांना समाजात मानसन्मान दिला जात नाही. त्या मुलांना परकं समजलं जाते. सर्व कल्याणाच्या योजनांपासून वंचित रहावे लागत आहे. समाज व इतर कुटुंब परित्यक्ता स्त्रियांच्या मुलांचा तिरस्कार करीत असतात. त्यामुळे मुलांमध्ये न्यूनगंड तयार होत आहे.

७)समाजात अपमानास्पद वागणूक :

परित्यक्ता स्त्रियांना समाजात जीवन जगताना विविध आव्हानांचा सामना करावा लागतो. परित्यक्ता स्त्रियांचे जीवनच संघर्षमय आहे. त्यांच्या जीवनात सुख दिसत नाही. त्यांच्यासमोर विविध गुंतागुंतीचे प्रश्न आहेत. समाजात जीवन व्यतित करताना पदोपदी त्यांचा अपमान केला जातो. त्यांना मानसन्मान दिला जात नाही. त्यांच्याकडे समाजाचा पाहण्याचा दृष्टिकोन नकारात्मक आहे. त्यांना कुटुंबात देखील सन्मान नाही. प्रत्येक ठिकाणी त्यांचा अपमान केला जातो. सार्वजनिक ठिकाणी त्यांना अपमानास्पद वागणूक दिली जाते. परित्यक्ता स्त्रियांना समाजात अपमानास्पद वागणूक मिळत असल्यामुळे त्यांच्यात न्यूनगंड निर्माण झाला आहे. परित्यक्ता स्त्रिया समाजातील इतर स्त्रियांमध्ये सामील होण्याचे टाळत असतात. कारण त्यांच्या विचारांना महत्त्व दिले जात नाही. त्यांना वंचित ठेवले जाते.

८)कायदेशीर मदत मिळण्यास अडचणी :

परित्यक्ता स्त्रियांच्या समस्येमधील प्रमुख समस्या कायदेशीर मदत मिळण्यास अडचणीची दिसून येते. पतीपासून वंचित जीवन जगताना परित्यक्ता स्त्रिया पोटगीसाठी पतीच्या संपत्तीतील वाटा मिळण्यासाठी न्यायालयाचे दरवाजे ठोठावे लागतात. पतीच्या उत्पन्नाप्रमाणे पोटगीची रक्कम मिळाली म्हणून परित्यक्ता स्त्रिया कायदेशीर रित्या न्यायालयात जात असतात. तसेच कुटुंबाच्या संपत्तीत स्त्रीला समान हिस्सा मिळावा म्हणून देखील न्यायालयात जात असतात. न्यायालयात सादर करण्यासाठी परित्यक्ता महिलांकडे योग्य कागदपत्रे नसतात, तसेच आर्थिक परावलंबित्वामुळे योग्य वेळी न्यायालयात जाऊ शकत नाहीत. तसेच त्यांच्याकडे राशनकार्ड, आधारकार्ड, पॅन कार्ड, जन्माचा दाखला, जातीचा दाखला, विवाह प्रमाणपत्र, शेतीची सात/बारा उतारा, गाव नमूना ८, नमूना नं. ८/अ चा उतारा इत्यादी कागदपत्रे नसल्यामुळे देखील त्यांना शासनाकडून योग्य ती सवलत मिळत नाही.

९)पोटगी मिळण्यासाठी व वसुली करण्यासाठी होणारा त्रास :

परित्यक्ता स्त्रियांना कायदेशीररित्या पोटगी मिळत असते. परंतु, पोटगी मिळण्यास विलंब होत असतो. त्याचबरोबर परित्यक्ता स्त्रियांना पतीच्या उत्पन्नाप्रमाणे पोटगीची रक्कम मिळत असते. पोटगी अर्ज दाखल केल्यावर एक महिन्यात पोटगी देण्यात यावी अशी कायद्यात तरतूद आहे. परंतु, परित्यक्ता स्त्रियांना वेळेवर पोटगीची रक्कम मिळत नाही, त्याकरिता स्त्रियांना त्रास सहन करावा लागतो.

सारांशरूपाने असे म्हणता येईल की, भारतीय समाजात स्त्रियांच्या संदर्भात विविध समस्या आहेत. त्यापैकी एक परित्यक्ता स्त्रियांची समस्या आहे. या दृष्टिकोनातून परित्यक्ता स्त्रियांचा अभ्यास केलेला आहे. परित्यक्ता स्त्रियांचा प्रश्न हा समाजासाठी नवा नाही. पूर्वीपासूनच नवऱ्याने बायकोला टाकून देणे ही प्रथा आजतागायत चालत आलेली आहे. रामाची पत्नी सिता ही या देशातील आद्य परित्यक्ता परंतु सितेच्या आधी अशी परिस्थिती स्त्रियांवर आलीच नसेल असे ठामपणे सांगणे शक्य नाही. तशी नोंद सिंधू संस्कृतीतील समाज जीवनात नाही. वैदिक काळातही नाही, धर्मशास्त्र युगाच्या काळातही नाही आणि मध्ययुगीन काळात ती सर्रास असली तरी तिची इतिहासाने दखल घेतली नाही. परंतु कंपनी सरकार आणि नंतर ब्रिटिश शासन काळात स्त्रियांच्या विविध प्रश्नांकडे लक्ष वेधले गेले नी त्यातून कायदे झाले आणि स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर जुन्या कायद्यात सुधारणा होऊन काही नवीन कायदे अस्तित्वात आले तरी परित्यक्ता स्त्रियांच्या प्रश्नांकडे स्वतंत्ररित्या फारसे लक्ष दिले गेले नाही व आज देखील परित्यक्ता स्त्रियांच्या प्रश्नांकडे समाज आणि शासन म्हणावे तेवढे लक्ष देत नाही. त्यामुळेच परित्यक्तांचे प्रश्न अजेंड्यावर आले आहेत असे दिसून आले आहे.

संदर्भसूची :-

१. समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका, डिसेंबर २०१०
२. वीरेंद्र प्रकाश शर्मा, समकालीन भारत में सामाजिक समस्याएँ, पंचशील प्रकाशन, जयपूर, २००१
३. योजना, जुलै २००९
४. गेडाम अशोक, "परित्यक्ता स्त्रियांच्या समस्या : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन : विशेष संदर्भ नांदेड शहर व तालुका परिसर", यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक, अप्रकाशित एम.फिल. प्रबंध, जून २०११.
५. सोती डॉ.शिवेन्द्रचंद्र, भारत में सामाजिक समस्याएँ, कनिष्का पब्लिशर्स डिस्ट्रीब्युटर्स, २०००, नई दिल्ली
६. दा.धो.काचोळे, भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, प्रकाशक कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद
७. भांडारकर पु.ल., "सामाजिक संशोधन पद्धती", महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, नागपूर, तिसरी आवृत्ती, १९८७.
८. बोधनकर डॉ.सुधीर, अलोणी प्रा.विवेक, कुलकर्णी अंड.मृणाल, "सामाजिक संशोधन पद्धती", साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, ८ वी आवृत्ती, २०१८
९. आगलावे डॉ.प्रदीप, "संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे", विद्या प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती, जानेवारी २०००
१०. करे प्रा.बिभीषण, "सामाजिक संशोधनाची मूलतत्त्वे", विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती, जुलै २०१५

नानासाहेब पेशवा – मुरारराव घोरपडे संबंध

डॉ. नलिनी जगन्नाथ ओवाळ

सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय , रहिमतपूर

मराठ्यांच्या इतिहासात जे थोर सेनानी होऊन गेले त्यामध्ये मुरारराव घोरपडे यांचा उल्लेख आवर्जून करावा लागतो. १८ व्या शतकात दक्षिण भारतात जो मराठी सत्तेचा राज्यविस्तार झाला त्यामध्ये मुरारराव घोरपडेचा मोलाचा वाटा होता. नानासाहेब पेशवे यांनी चार कर्नाटक मोहिमा काढल्या. नानासाहेबांची नजर उत्तरेपेक्षा दक्षिणेतील कर्नाटकातील उद्योगावर जास्त खिळलेली होती. मुरारराव घोरपडे पुष्कळ वळवळ करी पण त्यालाही अखेरीस पेशव्याने आपल्या कामांत गोवून घेतले.

नानासाहेब पेशवा – मुरारराव यांची पहिली कर्नाटक स्वारी – इ. स. १७५२

भालकीच्या तहानंतर पेशव्याने इ. स. १७५२ अखेर कर्नाटकात प्रयाण केले. मराठ्यांचे मुख्य काम तिकडच्या पाच नवाबांवर चौथाई लागू करण्याचे होते. आर्काट, कडाप्पा, कर्नुल, शिरे व सावनूर हे पाच नवाब तसेच श्रीरंगपट्टण, बेदनूर व सौंधे या ठिकाणचे हिंदू सत्ताधीश यांच्याशी संबंध आला. दरम्यान इंग्रज फ्रेंचांचा प्रवेशही या वेळी हिंदी राजकारणात चालू होता. मुरारराव घोरपडे या पाश्चात्यांच्या व्यवहारात गोवला गेला होता. इ. स. १७५२ मध्ये चंदासाहेब मारला जावून डुप्लेची इमारत खचली. अशा स्थितीत पेशव्याने आपले इसम निरनिराळ्या नवाबांकडे, फ्रेंचांकडे व मुरारराव घोरपडेकडे पाठविले होते. पेशव्याचा वकिल शामराव यादव डुप्ले व मुरारराव यांजकडील वर्तमान लिहून कळवी.^१

नानासाहेब पेशवा – मुरारराव यांची दुसरी कर्नाटक स्वारी इ. स. १७५५

इ. स. १७५५ मध्ये नानासाहेब पेशव्याने सावनूरवर स्वारी करण्याचा निर्णय घेतला. मुरारराव घोरपडे सावनूरकरास सामील झाला. इ. स. १७५५ मध्ये नानासाहेब व सदाशिवराव ऑक्टोबरमध्ये सावनूरवर चालून गेले. सावनूरवर नवाबाने मुजफ्फरखान व मुरारराव घोरपडे यांस मिळवून पेशव्याचा कर्नाटकीय उद्योग सर्व उखडून टाकण्याचा प्रसंग आणिला.

नानासाहेब पेशवा मुरारराव यांची तिसरी कर्नाटक स्वारी – सावनूरचा पाडाव (इ. स. १७५६)

पेशव्याने विसाजी नारायण यास सावनूरस ठेवला होता. त्याने तेथील वर्तमान १ जानेवारी १७५६ रोजी कळविले “मुराररावची पत्रे सावनूरकरास आली की कडपे, कर्नुळ, अदवानी एकत्र होऊन भारी फौजेनिशी मनसुबा करावा. नाहीतर दक्षिण देशाचा वक्र जातो. त्यांनी पाच हजार फौज जमविली. सबब पुण्याहून भारी फौज व सामान आल्याशिवाय स्थळ हस्तगत होणार नाही.”^२ म्हणजे कर्नाटकचे सारे नवाब सावनूरच्या सहा्यास आले. मुराररावचा भाऊ दौलतराव यास सदाशिव आपल्या बाजूस वळवित होता.

सावनूरच्या मदतीस जवळपास सर्व नवाब, म्हैसूर आणि मुराररावांचे सामर्थ्य एकत्र आले होते. त्यांना मोडून काढण्यासाठी तेवढेच लष्करी सामर्थ्य असणे जरूरीचे होते. सावनूरवर मुख्य करवाई मुजफ्फरखानची होती. ता. १ फेब्रुवारीस पेशवा कळवितो. “बागलकोट फत्ते झाले. सावनूरकर, मुरारराव, मुजफ्फरखान एकत्र होऊन बखेडा करतात. त्यांचे पाठीवर चाललो.”^३

या कामी मुरारराव घोरपड्याला पेशव्याशी विरोध करण्याचे कारण काय घडले ते समजून घेणे आवश्यक आहे. रियासतकार सरदेसाई म्हणतात त्याप्रमाणे हा बलवान सरदार अलीकडे निजाम उल्मुल्कचे पश्चात कर्नाटकात मुखत्यारीने वागू

लागला. कर्नाटकाचा मामला आपला, इतरांनी त्यांत हस्तक्षेप करू नये. तेथील चौथी सरदेशमुखीचा हक्क आपण वसूल करणार अशी इर्षा धरून त्या धोरणाने तो इंग्रज-फ्रेंचांशी वागू लागला आणि पेशव्यांचे अंकित त्याने मानले नाही.

सावनूरकर तरी पेशवा व मुरारराव यांच्या कलहाने आपला निभाव करीत होते. बारा हजार स्वार, आठ हजार पायदळ वा आणखी दहा हजार इतर सैनिक असा जमाव घेऊन मुरारराव सावनूरकडे आल्याने पेशव्यास पंचाईत उत्पन्न झाली.

१७५६ च्या जानेवारीत पेशव्याने सावनूरला वेढा घातला. सलाबतजंग व बुसी हैदराबाद सोडून एप्रिलचे आरंभी सावनूरवर दाखल झाले. बुसीच्या तोफांनी सावनूरचा कोट ढासळून पडला. युद्ध चालू असताच पेशव्याने बुसीच्या मार्फत मुराररावची समजूत पाडून त्यास सावनूरचे पक्षातून अलग केले. त्यास गुत्तीची जागीर व कर्नाटकचा कारभार स्वतंत्र कबूल केले.

बाबा फडणीस लिहितो , -

“श्रीमंताकडील वर्तमान तर श्रीमंत कर्नाटक प्रांती गेले तो मुरारराव घोरपडे याणी युद्धाचा मजकूर आरंभिला. श्रीमंताची फौज मातबर जमा होतांच मुरारराव व मुजफ्फरखान व सावनूरकर मोगल जैसे एकत्र होऊन सावनूरात जाऊन बसले आणि युद्ध करू लागले. श्रीमंतांनी वेढा भोवती घातला सावनूर जेर केले. इतकियांत नवाब सलाबतजंग श्रीमंताचे कुमकेस आले. त्यांनीही सावनूरास मोर्चे लाविले. फार जेर जाले. तेव्हा सावनूरवाला कौलास आला, आणि अकरा लक्ष रुपये खंडणी केली. त्यापैकी काही रोख काही मुदतीने पाच लक्ष रुपयास बंकापूरच्या किल्ला श्रीमंताकडे गहाण ठेविला. सावनूरचा निम्मे मुलुक घेतला. मुरारराव व मुजफ्फरखान येऊन श्रीमंतास भेटले. मुरारराव याणी चार हजार फौजेनिशी चाकरी करावी याप्रमाणे करार जाहला. मुरारराव निरोप घेऊन आपले गावास गेले.”

रिसासतकार सरदेसाई यांचे भाष्य –

या सावनूरच्या व इतर प्रकरणात मुराररावाचा वर्तनक्रम निदर्शनास येतो तो असा की पोटांतली इच्छा स्वतंत्र वागून शक्य तितका स्वार्थ साधण्याची होती घमेंड मोठी होती पण प्रकरण घातघाईवर आल्यावर ठांसून उभे राहून सग्राम अंगावर ओढून आणणे तो शक्य तितके टाळीत असे. देखावा पुष्कळ पण जवळ ऐपत बेताची खर्चास नसल्यामुळे सैनिक सदैव नाराज असत. नुसत्या दबकीने साधेल तितके पदरांत पाडून घेण्याचा तो प्रयत्न करी. यामुळे एकाच पक्षास किंवा एकाच कार्यक्रमात अडकून राहणे त्याने कधी स्वीकारले नाही. पेशवा, इंग्रज, फ्रेंच, निजाम इ. कोणी त्यास जरब दाखवू लागले की नरमाई धारण करून तो केवळ वेळ मारून नेत असे जो कोणी त्याजकडे साह्य मागण्यास येई त्या प्रत्येकास खूष ठेऊन व तोंडावर गोड बोलून समाधान करी. या सावनूरच्या प्रकरणात त्याची ही धरसोड सारखी चाललेली दिसून येते या धरसोडीमुळे त्याच्या कर्तबगारीस अंती वैफल्य आले असा प्रकार निदर्शनास येतो. सावनूरवर त्यांचा पेशव्यांशी करार झाला तोच याची साक्ष पटवील.

“आमचे बुदरूखीप्रमाणे श्रीमंतांना चालविले तर सरदारी करणे नाही तर घरी बसणे, असे बोलले, त्यावरून बहुता रीतीने समाधान केले की तुम्ही राज्यांतील मातबर सरदार, तुमचे स्वरूपप्रमाणे चालवू, मातबर काम हातून घ्यावे हा मनोदय असता वारंवार ऐसे म्हणावे उचित नाही.” अशी मुराररावाची समजूत अनेकवार पेशव्याने घातलेली आठवते. नागपूरकर भोसल्यांप्रमाणे मुरारराव पेशव्यांशी पटकून वागण्याचा प्रयत्न करी.”

नानासाहेब पेशवा – मुरारराव यांची चौथी कर्नाटक स्वारी इ. स. १७५७

इ. स. १७५७ मध्ये कर्नाटकात आणखी एक स्वारी पेशव्याने केली ती श्रीरंगपट्टणची म्हणून ओळखली जाते. या स्वारीत मुरारराव घोरपडे गुत्तीकर सहा हजार फौजेनिशी येऊन सामील झाला. मुजफ्फरखानही तोफखान्यासह होता.

म्हैसूरस वाडियार राजा गादीवर असून त्याचा दिवाण नंदराज कारभार मुखत्यारीने पहात असे. राजाला दिवाण जुमानीनासा झाला, तेव्हा राजाने पेशव्यास आपल्या मदतीस बोलाविले. या निमित्ताने पेशव्याने एकदम श्रीरंगपट्टणावर येऊन जबरदस्त खंडणी मागितली, त्यावर नंदराजाने रक्कम कमी करण्याची विनंती केली. ती अमान्य करून पेशव्याने श्रीरंगपट्टणास वेढा बसवून तोफांचा मारा चालविला. सत्तावीस दिवस मारा झाला. शहर जेरीस आले. इतक्यात श्रीरंगाच्या देवालयावर गोळा लागून शिखर कोसळून पडले, आणि एक तोफ फुटून कित्येक गोलंदाज ठार झाले. हे अपशकून पाहून उभय पक्षांकडून तडजोड सुरू झाली. पेशव्याने छत्तीस लाख मागितले. परंतु बत्तीस लाखांवर तह ठरून पेशव्याने वेढा उठविला. या स्वारीत पेशव्याने शिऱ्याचे ठाणे काबीज केले. शिऱ्याचा प्रांत विजापूर सुभ्यात मोडत असून तो सलाबतजंगाने पूर्वीच्या तहाने पेशव्यास लिहून दिला होता. मुरारराव घोरपडे वे स्थान कबज्यात घेण्यासाठी आतूर होता, हे ओळखून पेशव्याने ते स्वतःच हस्तगत केले.^६

नाना साहेब पेशवा व मुरारराव घोरपडे बाळाजी बाजीराव लामुरारराव घोरपडे का आवडत नव्हता, याचे विश्लेषण डॉ. मुद्दाचारी यांनी 'Resistance of mysore to the maratha' या आपल्या ग्रंथात खालील प्रमाणे केले आहे.

First, Balaji BajiRao disliked murarrao Ghorpade.⁷ What was the reason? .The reason was that murarrao Ghorpade opreting at Trichinoply at the hede of a Welldrilled Maratha army as an ally of Nanjarajiya, the mysore Dalvoy, setting village on fire and killing the inhabitants mercilessly.⁸ Further murarrao Ghorpade demanded from its king, pratap sing 3 lakhs of rupes, half of which immediately and the rest on his departure to Gutti so that he would quit that Tanjore region without causing any malice to anybody.⁹

समारोप :

नाना साहेब पेशव्याने कर्नाटकात चार स्वाऱ्या केल्या परंतु स्वारीच्या वेळी कर्नाटक प्रांतातील महाबलाढ्य सरदार मुरारराव घोरपडे याचा विश्वास संपादन करून घेतला नाही. किंवा मुराररावाचा उद्यना नासाहेबांना आवडत नव्हता. मुरारराव घोरपडेस यांचे संबंध फारसे सलोख्याचे दिसत नव्हते. नाना साहेबांनी कर्नाटकात मुराररावांना लष्करी सहाय्य केले नसल्यामुळे हैदरअलीचा उदय झालेला दिसतो.

संदर्भसूची :

१ विल्कस सी. एम.	: हिस्ट्री ऑफ म्हैसूर खंड – १ मद्रास , १८६९ पृष्ठ १६८
२ सरदेसाई गो.स.	: पेशवा दफतरातून निवडलेले कागद खंड – २८ गर्व्हनमेंट सेंट्रल प्रेस मुंबई, १९३२ पत्रक्र- ११७ पृष्ठ १५३
३ सरदेसाई गो.स.	: कित्ता पत्रक्र. १२१, पृष्ठ १५३
४ सरदेसाई गो.स.	: मराठी रियासत खंड – ४ स. मा. गर्ग .पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई १९९० प्रष्ठ ११७
५ सरदेसाई गो.स.	: कित्तापृष्ठक्र-३६०
६ खरे यशवंत वासुदेव	: मराठी राज्याचा उत्तरार्ध खंड-१ पृष्ठ – ५१
७ Geprge st (Ed)	: contry correspondence 1754, 1912 letter No.34
८ मुद्दाचारीबी	: द म्हैसूर मराठा रिलेशन इन द सेवन टिट्थ् सेंचूरी भाग – १ म्हैसूर, १९६९, पृष्ठ ७१
९ मुद्दाचारी बी	: कित्ता पृष्ठ ७२

महाराष्ट्र राज्याची सहा दशकाची वाटचाल : काँग्रेसव्यवस्था ते भाजपप्रणीत आघाडीचे राजकरण

प्रविण किसन जाधव

संशोधक विद्यार्थी, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे

महाराष्ट्र राज्यामध्ये आजघडीला भाजपा, शिवसेना, काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस हे प्रमुख पक्ष आहेत. हे चार राजकीय पक्ष महाराष्ट्राच्या राजकारणात मध्यवर्ती भूमिका बजावतात. महाराष्ट्राच्या सहा दशकाच्या वाटचालीमध्ये २९९५ ते १९९९ आणि २०१४ ते २०१९ हा काळ वगळला तर पाच दशके काँग्रेस पक्ष सत्ताधारी पक्ष म्हणून महाराष्ट्राच्या राजकारणात वावरत राहिला आहे. १९७८ मध्ये शरद पवारांनी पुलोदच्या रूपाने काँग्रेस पक्षाला पहिल्यांदा आव्हान दिले. मात्र दोन वर्षे होण्याआधीच राष्ट्रपतींनी ते सरकार बरखास्त केले. त्यानंतर १९९० पर्यंत काँग्रेस पक्ष सत्तेत राहिला. राष्ट्रीय पातळीवर १९६७ पासून काँग्रेस पक्षाला तडे जायला सुरुवात झाली होती मात्र महाराष्ट्रामध्ये १९७८ पासून काँग्रेस पक्षाचा जनाधार कमी व्हायला सुरुवात झाली होती. १९९० नंतर काँग्रेसचे वर्चस्व कमी होऊ लागले व राज्यामध्ये आघाड्यांचे राजकरण सुरु झाले त्यामुळे पक्षीय स्पर्धा वाढली. एकंदरीत महाराष्ट्राच्या निर्मितीपासून काँग्रेसचे वर्चस्व असलेल्या महाराष्ट्र राज्यात सत्तरच्या दशकापासून हळूहळू काँग्रेसचा जनाधार कमी होत गेला आणि १९९० नंतर शिवसेना, भाजप आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षामुळे महाराष्ट्रातील राजकरण स्पर्धात्मक बनले. १९९० पासून आजतागायत शिवसेना, भाजप आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस आणि काँग्रेस या चार पक्षाभोवती महाराष्ट्राचे राजकरण फिरत आहे.

सुहास पळशीकर आणि नितीन बीरमल यांनी महाराष्ट्राच्या राजकारणाचे तीन टप्पे सांगितले आहेत. त्यामध्ये १९५६ ते १९७६ हा पहिला कालखंड आहे. या कालखंडाची सुरुवात संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनापासून झाली. याच काळात देशातील काँग्रेस व्यवस्थेचे एक महत्वाचा घटक म्हणून महाराष्ट्र राज्य होते. हा काळ काँग्रेस वर्चस्वाचा काळ होता. १९७७ ते १९९० हा महाराष्ट्राच्या राजकारणाचा दुसरा टप्पा आहे. या काळात काँग्रेसचे वर्चस्व कमी कमी होत गेले. त्याचप्रमाणे काँग्रेससोबत स्पर्धा करणारे पक्ष याकाळात तयार होत गेले. १९९० पासून पुढे दोन दशके मिळून तिसरा कालखंड मानला जातो. हा काळ काँग्रेसच्या ऱ्हासाचा काळ आहे. या काळात हिंदुत्ववादी राजकीय पक्ष महाराष्ट्राच्या राजकारणात प्रस्थापित झाले. काँग्रेसचे वर्चस्व जाऊन निवडणुकांचे राजकरण स्पर्धात्मक बनले. या काळात जरी काँग्रेस सत्तेवर आली तरी त्याचा जनाधार कमी झाला होता. आणि याच कालखंडात महाराष्ट्रात आघाडी सरकारांना सुरुवात झाली.

तक्ता ०१

अ. क्र.	निवडणूक वर्ष	काँग्रेस	राष्ट्रवादीकाँग्रेस	भाजपा	शिवसेना	इतर
१	१९६२	२१५				P.W.P. १५
						P.S.P. ९
						CPI ६
२	१९६७	२०३				P.W.P. १९
						P.S.P. ८
						CPI १०
३	१९७२	२२२			१	CPI २
						CPM १
४	१९७८	काँग्रेस- ६९				CPM ९
		काँग्रेस (I) ६२				JNP ९९
						अपक्ष २८
५	१९८०	काँग्रेस (I)- १८६ ,		४		CPI २
		काँग्रेस (U) ४७				CPM २
						JNP (JP) १७

६	१९८५	१६१		१६		JNP २०
						PWP १३
						ICS ५४
७	१९९०	१४१		४२	५२	JD २४
						PWP ०८
८	१९९५	८०		६५	७३	JD ११
						अपक्ष ४५
९	१९९९	७५	५८	५६	६९	
१०	२००४	६९	७१	५४	६२	
११	२००९	८२	६२	४६	४४	मनसे १३
१२	२०१४	४२	४१	२२	६३	मनसे ०१
१३	२०१९	४४	५४	१०५	५६	

स्वातंत्रोत्तर काळात केंद्रात आणि सर्वच राज्यांमध्ये काँग्रेस पक्षाचे सरकार अस्तित्वात होते. सुरुवातीच्या काळात जे विरोधी पक्ष होते त्याचं संख्याबळ अतिशय कमी होते. काँग्रेस पक्षाला स्वातंत्र्यचळवळीचा ऐतिहासिक वारसा असल्यामुळे त्याचा स्वातंत्र्यानंतर पक्षाला फायदा झाला आणि केंद्रात आणि राज्यांतही काँग्रेस पक्षाची सरकारे अस्तित्वात आली. मात्र कालांतराने काँग्रेस पक्षासमोर हळूहळू आव्हाने उभी राहत गेली. १९६७ पासून राष्ट्रीय पातळीवर काँग्रेसचा जनाधार कमी व्हायला सुरुवात झाली. मात्र त्याचा फारसा परिणाम हा महाराष्ट्राच्या राजकारणावर पडला नाही. मात्र आणीबाणीच्या नंतरच्या निवडणुकीपासून महाराष्ट्रातही काँग्रेस पक्षाला आव्हान मोलात गेले. आणीबाणीच्या काळात देशभर काँग्रेसविरोधी राजकारण घडत होते. त्याचा परिणाम महाराष्ट्राच्या राजकारणावरही झाला. आणीबाणी नंतरच्या महाराष्ट्रातील विधानसभा निवडणुकीत काँग्रेसपक्षामध्ये फुट पडून दोन काँग्रेस पक्ष निर्माण झाले. इंदिरा काँग्रेस आणि रेड्डी काँग्रेस. त्यापैकी इंदिरा काँग्रेसला त्यावेळी शिवसेनेने पाठींबा दिला होता. तर रेड्डी काँग्रेसला रिपब्लिकन पक्षाच्या गवई गटाने पाठींबा दिला होता. आणि जनता पक्षाच्या नेतृत्वाखाली एकूण सात पक्ष एकत्र आले होते. त्यावेळी इंदिरा काँग्रेस पक्षाला ६२, रेड्डी काँग्रेसला ६९ आणि जनता पार्टीच्या आघाडीला ९९ जागा मिळाल्या होत्या. या काळात शरद पवार यांनी पुलोदच्या रूपाने काँग्रेस पक्षाला आव्हान दिले. यावेळी शरद पवार काँग्रेसमधून बाहेर पडून विरोधकांना एकत्र करून 'पुरोगामी लोकशाही दल' नावाची आघाडी तयार करून महाराष्ट्रात प्रथमच बिगर काँग्रेसी सरकार सत्तेत आले. हे महाराष्ट्रातील पहिले आघाडी सरकार होते. पुढे १९८०च्या च्या विधानसभा निवडणुकीत शरद पवार यांच्या समाजवादी काँग्रेसची आणि जनता पक्षातील घटक पक्षाची आघाडी होती. यावेळी भाजप पक्ष नुकताच निर्माण झाला होता आणि त्यासाठी हि पहिलीच विधानसभा निवडणूक होती. या निवडणुकीत भाजपला १४ जागा मिळाल्या. तर जनता पक्षाला केवळ १७ जागा मिळाल्या. या निवडणुकीत इंदिरा काँग्रेसने १८६ जागा जिंकून पुन्हा एकदा काँग्रेस पक्षच वर्चस्व सिद्ध केलं होतं. १९७८ मध्ये जनता पक्षाला मिळालेल्या जागा काँग्रेस पक्षाने पुन्हा आपल्या ताब्यात घेऊन राज्यात जनता पक्षाचे अस्तित्व नाममात्र ठेवले. याचप्रमाणे १९८५च्या विधानसभा निवडणुकीतही काँग्रेस पक्षाने १६१ जागा जिंकून एकहाती सत्ता मिळवली. शरद पवार यांचा समाजवादी काँग्रेस पक्ष आणि जनता पक्षातील घटक पक्षांची आघाडी या निवडणुकीतही कायम होती. मात्र १९८० प्रमाणेच या निवडणुकीतही त्यांना अधिक जागा जिंकता आल्या नाही. यावेळी जनता पक्ष केवळ २० जागा मिळाल्या. आणि भाजपला १६ जागा मिळाल्या. पुढे १९९०च्या विधानसभा निवडणुकीपूर्वीच शरद पवार यांचा समाजवादी काँग्रेस पक्ष काँग्रेस पक्षामध्ये विलीन झाला. यावेळच्या निवडणुकीत सेना आणि भाजप हे दोनी पक्ष एकत्रितपणे निवडणूक लढले. त्यांची युती १९८९ च्या लोकसभा निवडणुकीच्या वेळीच झाली होती. या निवडणुकीत काँग्रेसला १४१, भाजपला ४२ आणि शिवसेनेला ५२ जागा मिळाल्या होत्या. यावेळी काँग्रेस पक्षाने सरकार स्थापन करून सुरुवातीला सुधाकरराव नाईक आणि नानात्र शरद पवार हे मुख्यमंत्री होते. या निवडणुकीपासून पुढे महाराष्ट्राच्या राजकारणामध्ये पक्षीय स्पर्धा सुरु झाल्याचे आपल्याला पाहायला मिळते. १९९५च्या निवडणुकीमध्ये काँग्रेसला मात्र ८० जागा मिळाल्या. यावेळी भाजपला ६५ तर सेनेला ७३ जागा मिळाल्या होत्या. काँग्रेसला जरी ८० जागा मिळाल्या आणि या निवडणुकीत सर्वात मोठा पक्ष ठरला तरीपण यावेळी सेना-भाजपने काही अपक्षांचा पाठींबा घेऊन सरकार स्थापन केले. १९८७ सालच्या शरद पवारांच्या पुलोद सरकारनंतर महाराष्ट्रात हे दुसऱ्यांदा बिगर काँग्रेसी सरकार अस्तित्वात आले होते. या निवडणुकीचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे यावेळी एकूण ४५ अपक्ष आमदार निवडून आले होते. आणि १९९०च्या निवडणुकीत १४१ जागा मिळविलेला आणि एकेकाळी

राज्यातील राजकारणातील सर्वात मोठा पक्ष असलेल्या काँग्रेस पक्षाला यावेळी केवळ ८० जागा मिळाल्या होत्या. या निवडणुकीत जरी तीन प्रमुख पक्ष असले तरी सेना-भाजप आघाडीमुळे राज्यात द्विध्रुवीय राजकारण आकाराला येत होत.

१९९९च्या विधानसभा निवडणुकीत राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाच्या प्रवेशाने महाराष्ट्राचे राजकारण द्विध्रुवीय राजकारणाकडून बहुध्रुवीय राजकारण सकारत असल्याचे दिसते. यावेळी निवडणुकीच्या रिंगणात सेना-भाजप, काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस असे तीन पक्ष उतरल्यामुळे तिरंगी लढत पाहायला मिळाली. मात्र निवडणुकीनंतर लगेचच राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाने काँग्रेस पक्षासोबत युती केल्यामुळे पुन्हा दोन आघाड्यांचे राजकारण सुरु झाले. या निवडणुकीत सेनेला ६९ तर भाजपला ५६ जागा मिळाल्या. यावेळी भाजपला कमी जागा असतानाही त्यांनी मुख्यमंत्री पदाची मागणी केली होती मात्र सेना हि अट मान्य करायला तयार नव्हती. यावेळी दोनही पक्षांमध्ये एकमत होत नव्हते. यावेळी शरद पवार यांच्या राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाने काँग्रेस पक्षासोबत हातमिळवणी करून सरकार स्थापन केले होते. या निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाला ७५ जागा तर नवीनच तयार झालेल्या शरद पवार यांच्या राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाला पहिल्याच निवडणुकीत ५८ जागा मिळाल्या होत्या.

१९९९ पासून २०१४ पर्यंत महाराष्ट्र राज्यात पुन्हा काँग्रेस-राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाचे सरकार सत्तेत राहिले आहे. या पंधरा वर्षांच्या काळामध्ये शिवसेना, भाजप, काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस हे चारही पक्ष राज्याच्या राजकारणात महत्वाची भूमिका बजावतांना दिसतात. २००४च्या विधानसभा निवडणुकीत काँग्रेस ६९, राष्ट्रवादी काँग्रेस ७१, सेना ६२ आणि भाजपला ५४ जागा मिळाल्या. यावेळी काँग्रेस-राष्ट्रवादी काँग्रेस आघाडीने सरकार स्थापन केले होते. तर २००९ सालच्या निवडणुकीत काँग्रेस ८२, राष्ट्रवादी काँग्रेस ६२, सेना ४४ आणि भाजपने ४६ जागा जिंकल्या होत्या. यावेळीही २००४ प्रमाणेच यावेळी काँग्रेस-राष्ट्रवादी काँग्रेस आघाडीने सरकार स्थापन केले होते. या निवडणुकीत राज ठाकरे यांचा महाराष्ट्र नवनिर्माण सेना हा नवीनच पक्ष अस्तित्वात आला होता निवडणुकीत या पक्षाला १३ जागा मिळाल्या होत्या.

२०१४ ची विधानसभा निवडणूक ही गागील अनेक वर्षांपासून झालेल्या निवडणुकांपैकी हि निवडणूक वेगळ्या प्रकारची होती. विधानसभा निवडणुकीपूर्वी सेना-भाजपची २५ वर्षांची युती तोडून दोनही पक्ष स्वतंत्रपणे निवडणुकीच्या रिंगणात उतरले होते. त्याचप्रमाणे काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस या दोनही पक्षांनी निवडणुकीच्या पूर्वीच आघाडी संपुष्टात आणून या निवडणुकीत दोनही पक्षांनी स्वतंत्रपणे निवडणूक लढविली. एकंदर राज्यातील प्रमुख चारही पक्ष या निवडणुकीत स्वतंत्रपणे निवडणुकीच्या रिंगणात उतरले होते. महाराष्ट्राच्या राजकारणात २५ वर्षांनंतर अशाप्रकारे सर्व पक्ष स्वतंत्रपणे निवडणूक लढत होते. २०१४ सालची निवडणूक महाराष्ट्राच्या राजकारणाला वेगळी दिशा देणारी निवडणूक ठरली. महाराष्ट्राच्या विधानसभेच्या निवडणुकीच्या आधी लोकसभेची निवडणूक झाली होती. आणि त्या निवडणुकीमध्ये मोदी लाटेमुळे भाजपला महाराष्ट्रातील लोकसभेच्या ४८ पैकी २२ जागा मिळाल्या होत्या आणि त्याच वर्षी महाराष्ट्राची विधानसभा निवडणूक असल्यामुळे मोदी लाटेचा फायदा हा भाजप पक्षाला महाराष्ट्रातील विधानसभा निवडणुकीत झाला. या निवडणुकीत भाजपला १२२ जागा मिळाल्या आणि सेनेला ६३ जागा मिळाल्या आणि निवडणुकीनंतर पुन्हा भाजप सेना युती होऊन त्यांनी सरकार स्थापन केले. २०१९ च्या महाराष्ट्र विधानसभा निवडणुकीतही २०१४ प्रमाणेच पुन्हा भाजप हा सर्वात मोठा पक्ष ठरला. भाजपला या निवडणुकीत सर्वाधिक १०५ जागा मिळाल्या. सेनेला ५६ तर काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाला अनुक्रमे ४४ आणि ५४ जागा मिळाल्या. या निवडणुकीनंतर सेना-भाजप मध्ये मुख्यमंत्री पदावरून एकमत होत नव्हते. ऐनवेळी काँग्रेस, राष्ट्रवादी काँग्रेस आणि शिवसेना पक्ष एकत्र येऊन 'महाविकास आघाडी' नावाची आघाडी स्थापन करून सरकार स्थापन केले. या सरकारमध्ये सेना पक्षप्रमुख उद्धव ठाकरे हे मुख्यमंत्री झाले. महाविकास आघाडी हा महाराष्ट्रातील आघाडीचा नवीनच प्रयोग होता. राज्यात काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षासोबत शिवसेना हा पक्ष पहिल्यांदाच आल्याने राज्यातील राजकाराची समीकरणे बदलली.

एकंदरीत महाराष्ट्रात पहिला आघाडी सरकारचा प्रयोग शरद पवार यांनी १९७८ साली केला. मात्र दोन वर्ष पूर्ण होण्याआधीच इंदिरा गांधींनी सरकार बरखास्त केले होते. त्यानंतर १९८९ साली सेना-भाजप एकत्र येऊन त्यांनी युती केली आणि १९९५ च्या निवडणुकीमध्ये सेना-भाजप युतीला सत्ता मिळाली. महाराष्ट्रात खर्या अर्थाने हे पहिले बिगर काँग्रेसी आघाडी सरकार म्हणता येईल. १९९९ मध्ये पुन्हा काँग्रेस-राष्ट्रवादी काँग्रेस युतीचे सरकार स्थापन झाले. १९९९ ची निवडणूक राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षासाठी पहिलीच निवडणूक होती. त्यानंतर पुढील २००४ आणि २००९ या दोनही निवडणुकीत काँग्रेस-राष्ट्रवादी युतीला सत्ता हातात ठेवण्यात यश आल्याचे दिसते. मात्र २०१४ साली निवडणुकीनंतर सेना-भाजप पुन्हा एकत्र येऊन सत्ता स्थापन केली. आणि आता २०१९ च्या विधानसभा निवडणुकीनंतर राज्याच्या राजकारणात नवीनच प्रयोग होऊन सेना-काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी हे तीनही पक्ष एकत्र येऊन महाविकास आघाडी सरकार स्थापन केले.

राज्याच्या निर्मितीपासून १९७८ आणि १९८० सालची काँग्रेसमधील फुट सोडली तर १९९० पर्यंत महाराष्ट्राच्या राजकारणात काँग्रेस पक्ष हा प्रमुख पक्ष राहिला आहे. १९९० नंतरचे सेना, भाजपचा प्रभाव वाढल्याने राज्याचे राजकारण स्पर्धात्मक बनले. त्यात १९९९ साली राष्ट्रवादी काँग्रेस ने भर घातली. २०१४ सालच्या निवडणुकीपूर्वी युती-आघाडी तुटल्याचा प्रसंग सोडला तर २०१९ पर्यंत दोन आघाड्यातील राजकारण अस वर्णन करता येईल. एकंदरीत राज्याच्या

राजकारणात दीर्घकाळ काँग्रेस पक्ष हा प्रमुख पक्ष राहिला आहे.त्यानंतर सेना, भाजप, काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस हे चार पक्ष महाराष्ट्राच्या राजकारणात प्रमुख पक्ष म्हणून भूमिका पार पाडू लागले. २०१४ पासून भाजप हा महाराष्ट्रातील सर्वात मोठा पक्ष म्हणून पुढे आला आहे.तर १९९५च्या निवडणुकीपासून काँग्रेस पक्षाचा जनाधार हळूहळू कमी होत गेल्याचा दिसते. संदर्भ :

1. **पळशीकर सुहास** , २०१६, 'मराठा राजकारणाचा लोप ? तुकाराम जाधव आणि विवेक घोटाळे (सं), महाराष्ट्राचे राजकारण नव्या वळणावर..?,पुणे, युनिक अॅकॅडमी, पृ. ५९-६४
2. **बिरमल नितीन, पळशीकर सुहास**, महाराष्ट्राचे राजकारण राजकीय प्रक्रियेचे स्थानिक संदर्भ, पुणे, प्रतिमा प्रकाशन
3. **कुलकर्णी सुहास, पळशीकर सुहास**, २०११, महाराष्ट्रातील सत्तासंघर्ष, पुणे, समकालीन प्रकाशन.
4. <http://eci.nic.in>

भारत - चीन संबंध

प्रा. दीपक भगवान पवार

राज्यशास्त्र विभाग, धनदाई कला व विज्ञान महाविद्यालय, अमळनेर, जि. जळगाव

प्राचीन काळापासून भारताचे चीनसोबत सांस्कृतिक व आर्थिक संबंध आहेत. चीनच्या भूमीवर भारतातून बौद्ध धर्माचा प्रसार झाला. प्राचीन काळापासून बौद्ध धर्माचे शिक्षण घेण्यासाठी चीनच्या लोकांनी भारतातील नालंदा व तक्षशिला विद्यापीठांची निवड केली होती. पण एकविसाव्या शतकामध्ये भारत-चीन यांच्या संबंधांचा प्रवास हा तणावपूर्ण असून संघर्षाकडून स्पर्धेकडे जातांना आपणास पहावयास मिळतो.

शीतयुद्धाच्या काळात भारत-चीन यांतील संबंध तणावपूर्ण होते. त्या तणावाची अनेक कारणे होती. यामध्ये सीमावाद हे प्रमुख कारण होते. तसेच भारताचे तिबेटविषयक धोरण, दलाईलामांना भारताने दिलेला राजाश्रय, चीन व पाकिस्तान मधील साटेलोट व आशिया खंडामध्ये स्पर्धा १९६२ च्या युद्धामुळे तणाव अजून जास्त वाढलेला आपल्याला दिसतो.

चीनच्या भूमिकेबाबत भारतीयांच्या मनात नेहमीच साशंकता राहिली आहे. त्यामागे चीनची आक्रमक भूमिका हे एक मुख्य कारण आहे. तसेच भारत व चीन यांच्यातील सीमावाद हा प्रचंड गुंतागुंतीचा आणि दोन्ही देशांच्या निर्मितीपासून प्रलंबित राहिलेला प्रश्न आहे. पुढील तीन मुद्द्यांवरून भारत-चीन सीमावाद आहेत.

- १) मॅकमोहन सीमारेषा
- २) अक्सार्ई चीन
- ३) अरुणाचल प्रदेश व सिक्किम

चीनच्या सीमावाद फक्त भारतासोबत आहे का? तर नाही. चीन हा देश क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने जगात ३ क्रमांकावर येतो. अशा या अवाढव्य देशाची सीमा १४ देशांना लागते व चीनचे एकूण १५ देशांसोबत सीमावाद आहेत. म्हणजे जपान या देशासोबत चीनची भौगोलिक सीमा लागत नसली तरीही सेन काकू या बेटावरून दोघात सीमावाद आहे.

यावरून एकीकडे व्यापारी संबंधासाठी मैत्रीचा हात पुढे करतांनाच चीनचे सीमेवरील घुसखोरी, सीमा वादाबाबतचा आक्रमकपणा व जागतिक पातळीवर भारताला घेरण्यासाठीचे प्रयत्न सुरुच असतात. त्यामुळेच भारत चीनच्या भूमिकेबाबत नेहमी साशंक असतो.

भारत व चीन व्यापारी संबंध :-

चीन १३० कोटी लोकांची बाजारपेठ म्हणून भारताकडे पाहतो. साहजिकच त्यांना त्यातून नफा मिळवायचा आहे. त्यामुळे चीन त्याच्या आक्रमक व विस्तारवादी धोरणात बदल केल्याचे दाखवत आहे. चीनने त्याच्या संरक्षण खर्चात केलेली प्रचंड वाढ त्यांचे आक्रमक विस्तारवादी धोरण यांमुळे आशिया खंडातील देश असुरक्षित बनले होते. त्यामुळे चीनकडून संपूर्ण आशिया खंडाला धोका आहे, अशी प्रतिमा बनली होती आणि हा चीनचा विस्तारवाद रोखण्यासाठी ही राष्ट्र अमेरिकेच्या जवळ जावु लागले. अशी परिस्थिती दिसु लागल्यावर चीनने त्याच्या आक्रमक व विस्तारवादी धोरणात बदल करण्याचा विचार सुरु केला आहे आणि आशियाई राष्ट्रांना विश्वासात घेण्याचा प्रयत्न करित आहे. त्याची सुरुवात त्यांनी भारतापासूनच केली आहे. कारण भारतालाच जास्त असुरक्षितता वाटते.

भारत-चीन द्विपक्षीय व्यापार सध्या १२५.१ अब्ज USD भारताची आयात आहे. तर निर्यात फक्त २८.१ अब्ज USD म्हणजेच भारताची चीन सोबत व्यापारी तुट ही ६९.४ अब्ज USD इतकी आहे. एवढी व्यापारी तुट असण्याच कारण चीनने भारतीय मालावर अनेक बंधने घातली आहेत. जसे की माहिती-तंत्रज्ञान व औषधनिर्मिती या क्षेत्रात भारताचा हातखंडा आहे. जगातील खुप साऱ्या देशांत भारताची औषधी मोठ्या प्रमाणात निर्यात केली जाते. तसेच माहिती - तंत्रज्ञानाची सेवा देखिल भारताकडून अमेरिका, युनाटेड किंगडम, जर्मनी सारख्या प्रगत राष्ट्रांना देखिल पुरवली जाते. परंतु चीनने या क्षेत्रांवर बंधने घातली आहेत. म्हणून व्यापारी तुट मोठ्या प्रमाणावर दिसुन येते. त्यामुळे ही व्यापारी तुट कधी कमी होईल यावर अजूनही प्रश्नचिन्ह आहे.

चीनचा नाविक राजनय :-

ज्या देशाचा समुद्रमार्गावर वर्चस्व असते किंवा सागरी शक्ती जास्त असते तो देश महासत्तेच्या स्पर्धेत पुढे असतो हे चीनने गेल्या काही दशकात जाणले आहे. त्यामुळे चीनने आता आपले लक्ष त्याच्या समुद्र किनाऱ्यापेक्षाही दूरपर्यंत केंद्रित करण्याचा प्रयत्न सुरु केला आहे. विशेषतः हिंदी महासागरामध्ये नाविक हस्तक्षेप करण्यावर त्यांचा भर अधिक आहे. मुख्य म्हणजे चीनला सागरी मार्गातून आपला व्यापार वाढवायचा आहे तसेच जपान व भारत सारखे देश जे भविष्यात चीनला मागे टाकू शकतील. अशा देशांच्या हालचालींवर लक्ष ठेवायचे आहे. त्यासाठी चीनने एक धोरण आखले. या धोरणानुसार चीनने भारताच्या शेजारील राष्ट्रांच्या अनेक बंदरांच्या विकास कार्यक्रम राबविलेला दिसतो. मग ते पाकिस्तानमधील ग्वादर असेल, श्रीलंकेतील हंबनटोटा, म्यानमार मधील यांगोन, बांग्लादेशमधील चीतगाव व मॉंगला व तसेच अरबी देशांमध्येही चीनने बंदरे विकसित केली आहे. यालाच चीनचे 'स्ट्रिंग ऑफ पर्ल' धोरण म्हणतात. या धोरणाच्या माध्यमातून चीनने भारताला सागरी मार्गांनी घेरण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यासाठी भारताच्या शेजारील राष्ट्रांवर आपला प्रभाव वाढविण्यास सुरुवात केली आहे. अशा लहान-लहान देशांना एवढी कर्जे द्यायची की त्यांना बाहेर पडता नको यायला. असे वेगवेगळ्या पध्दतीने त्यांच्यावर आपले वर्चस्व चीन वाढविताना दिसतो. त्यामुळेच भारतसुद्धा चीनच्या अशा धोरणांना आळा घालण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. मग ते इराणमधील चाबाहार असेल म्यानमार मधील सिट्टुवे तसेच श्रीलंकेत देखिल बंदरे विकसित करण्याचे प्रस्तावित आहे.

चीनचे बदलते धोरण :-

शीतयुद्धा काळापासून अमेरिकेच्या वर्चस्वाखाली असलेली आशियातील जी रचना होती. त्या रचनेसंबंधी चीनची भूमिका आता आशिया खंड आशियाई लोकांसाठी आहे अशी दिसते. आता युरोपियन लोकांनी किंवा अमेरिकेने आशियाचे व्यवस्थापन करायला नको अशी भूमिका घेताना चीन दिसत आहे. सरळ सरळ बोलायचे झाले तर चीनला आशियामध्ये आपले वर्चस्व निर्माण करून जगात महासत्ता व्हायचे आहे. त्यासाठी चीन असे बदलते धोरण घेतल्याचे सोंग करीत असतो. भारताची अमेरिकेसोबत जवळीकता पाहता चीन असे धोरण स्वीकारल्याचे भासवत आहे.

निष्कर्ष :-

१. भारताने जगातील कोणत्याही देशासोबत नैतिक व आदर्शवादी धोरण अवलंबले आहे. मग त्यामध्ये चीन सोबतचे पंचशील हे आहे. पण मात्र चीनने १९६२ मध्ये जे केले त्यातून चीनसोबत पुढील काळात आदर्शवादी धोरण न अवलंबता वास्तववादी धोरण अवलंबलेले दिसते.
२. आज कोणताही देश पूर्णतः स्वावलंबी नाही म्हणजेच कोणत्यातरी देशाकडून आयात ही करावीच लागते. पण मात्र चीनसोबत आपली व्यापारी तुट ही अधिक्याने आहे. यामध्ये ही तुट कशी कमी होईल यावर प्रयत्न होताना दिसत आहेत.
३. जरी भारत चीनपेक्षा आर्थिक बाबतीत खुप मागे असला तरी भारत श्रीलंका, मालदीव यांसारख्या चीनच्या कर्जाच्या विळख्यात अडकलेल्या देशांना भारत आर्थिक व इतर मदत करीत आहे.
४. चीनच्या विस्तारवादी धोरणाला आळा घालण्यासाठी भारत ऑस्ट्रेलिया, जपान व अमेरिका यांची एक युती आकाराला आली आहे.

संदर्भ :-

१. भारताचे परराष्ट्र धोरण : सातत्य आणि स्थित्यांतर - डॉ. शैलेंद्र देवळाणकर
२. India China Relations : The Border Issue & Beyond- Mohan Guruswamy.
३. India - China Relations : Politics of Resources, Identity & Authority in a Multipolar World Order - J. P. Panda
४. दैनिक लोकसत्ता
५. Indian Express.

खोतीबंदीसाठी लढलेले खोत सुरेंद्रनाथ टिपणीस

प्रा. डॉ. किशोर कोंडबाजी काजळे

इतिहास विभाग प्रमुख, ज. ए. इ. चे महिला महाविद्यालय, डोंबिवली (पूर्व), जि. ठाणे ४२१२०१

भारतीय समाजातील बहुजन लोकांचे शोषण येथील उच्चभू जाती, अधिकारी, सरंजामदार, सावकार, पाटील, खोत अशा विविध नावांनी ओळखल्या जाणाऱ्या प्रवर्गातील लोकांनी केलेले दिसून येते. त्यापैकी खोत किंवा खोतीपद्धत ही प्रामुख्याने कोंकण प्रांतातील मध्ययुगीन परंपरा होय. कोंकणातील लोकसंस्कृतीवर खोत व खोतीपद्धतीचा मोठा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. कारण या खोतीपद्धतीने कोंकणातील शेतकरी, शेतमजूर, कामगार, कारागीर, व तळागाळातील अस्पृश्य समाजाचे मोठ्या प्रमाणात शोषण केले. त्याविरुद्ध आवाज उठविण्याचा व्यापक प्रयत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यामुळे यशस्वी झाला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या सामाजिक क्रांतीची चळवळ कोंकणातील महाड या ऐतिहासिक ठिकाणाहून केली. तेव्हापासून देशपातळीवर त्यांच्या कार्याची, विद्वत्तेची महती पसरली. प्रारंभी त्यांच्या नेतृत्वाचा स्विकार समस्त अस्पृश्य वर्गाने केला. मात्र हळूहळू त्यांचे मानवमुक्तीचे विचार अनेकांना प्रभावकारी ठरले. त्यामधूनच अनेक स्पृश्य-अस्पृश्य कार्यकर्ते, अनुयायी तयार होत गेले. त्यापैकीच एक व्यक्तिमत्व म्हणजे सुरेंद्रनाथ गोविंद टिपणीस हे डॉ. आंबेडकरांचे सच्चे सहकारी म्हणून नावारूपास आले. ते स्वतःच खोत असतांना देखील त्यांनी ही गुलाम निर्माण करणारी खोती पद्धत नष्ट करण्यासाठी स्वतःला झोकून दिले. स्वतःचे घर म्हणजे सुधारणावादी चळवळीचे केंद्र बनविले. १९२७ च्या महाड येथील चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहावेळी सुरेंद्रनाथ टिपणीस महाड नगरपालिकेचे अध्यक्ष होते.

सुरेंद्रनाथ टिपणीस यांची कौटुंबिक पार्श्वभूमी :

सुरेंद्रनाथ टिपणीस यांचा जन्म १८९८ मध्ये झाला. त्यावरून ते डॉ. आंबेडकरांपेक्षा केवळ सात वर्षांनी लहान होते. त्यांचे वडील गोविंद गोपाल टिपणीस हे मुंबई विद्यापीठात मराठी विषयाचे पहिले प्रोफेसर होते. सुरेंद्रनाथ टिपणीस यांना वत्सला नामक लहान बहिण होती. जिचा विवाह अनंत विनायक चित्रे उर्फ भाई चित्रे यांच्याशी झाला होता. सुरेंद्रनाथाचे घराणे हे ब्राह्मण चांद्रसेनिय कायस्थ प्रभू जातीचे असून ते मुळातच सुधारणावादी होते. त्यामुळे सुरेंद्रनाथ व वत्सलाबाई या भावाबहिणीवर सुधारणावादी विचाराचे संस्कार लहानपणापासूनच झाले. सुरेंद्रनाथाचे शिक्षण नॉनमॅट्रीक पर्यंतच झाले होते मात्र वाचन, मनन व चिंतन यांनी त्यांचे व्यक्तिमत्व संपन्न बनले होते. वडील प्रोफेसर असल्यामुळे बरेच ग्रंथ त्यांना वाचता आले. त्यांच्या वडिलावर आगरकर, म. फुले यांच्या विचारांचा प्रभाव असल्यामुळे अनेक समाजसुधारक, इतिहास संशोधक त्यांच्या घरी येत. त्यांच्यातील चर्चेतून सुरेंद्रनाथाचे व्यक्तिमत्व वैचारिकदृष्ट्या परिपक्व बनत गेले. वंशपरंपरागत खोती असल्यामुळे वडील नोकरीसोबतच खोती सांभाळत. पुढे हा वारसा सुरेंद्रनाथाकडे आला. १९२३ मध्ये भाई चित्रे यांच्या मार्फत सुरेंद्रनाथाचा परिचय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांशी वाढत गेला. त्यांच्या विद्वत्तापूर्ण व्यक्तिमत्वामुळे सुरेंद्रनाथ प्रभावित होत गेले. महाडचे नगराध्यक्ष असतांना १९२७ च्या चवदार तळे सत्याग्रहात त्यांनी महत्त्वाची भूमिका निभावली होती. त्यामधूनच पुढे खोतीविरुद्धच्या लढ्यात त्यांचे विशेष योगदान दिसून येते.

कोंकणातील खोती पद्धत व खोत :

कोंकणामध्ये खोती पद्धत कशी सुरु झाली? याबद्दलची माहिती वि. ल. भागवत यांच्या महाराष्ट्र सारस्वत या ग्रंथात सांगितली की, १३ व्या शतकात महाराष्ट्रात दुर्गादेवीचा मोठा दुष्काळ पडला होता जो पुढे १२ वर्षे चालला. तेव्हा घाटावरील काही लोक पाणी शोधण्यासाठी कोंकणात आले आणि तेथेच स्थायिक झाले. जंगलझाडी तोडून जमीन लागवडीखाली आणली. तेव्हा जास्तीत जास्त जमीन लागवडीखाली आणता यावी म्हणून घाटावरील उपरी कुळांना आणून गावे वसविली. त्यामधूनच खोती पद्धत सुरु झाली. पुढे विविध राजवटीच्या काळात खोतीला कायदेशीर रूप प्राप्त झाले. निजामशाहीचा वजीर मलिक अंबर याने जमीन सुधारणा करून खोतांना सनदा दिल्या. तेव्हापासून हे खोत म्हणजे गावचे सुलतानच झाले. त्यामुळे ब्रिटिशकाळात कायद्याचे राज्य आल्यामुळे खोताविरुद्ध कुळांच्या तक्रारी आल्या परिणामी इंग्रजांनी खोती सेटलमेंट अॅक्ट लागू केला. या कायद्यानुसार सर्व जमीन सरकारमालकीची झाली आणि खोतांना काही फायदे देऊन सरकारचे एजंट बनविले. त्यामुळे खोत म्हणजे मक्तेदार असा अर्थ झाला. तरीसुद्धा खोत हे गावाचे मालक बनून ते म्हणतील ती पूर्वदिशा या न्यायाने विविध प्रकारचे अन्याय-अत्याचार शेतकरी कुळे व जनतेवर खोताकडून होत होते.

खोती विरुद्ध आंदोलन :

कोंकणातील खोती पद्धती समूळ नष्ट करण्याचे यशस्वी कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केले. मात्र त्यापूर्वीसुद्धा असे प्रयत्न झाल्याचे दिसून येतात. १९०५ मध्ये पेण तालुक्यातील संप, १९१२ चा संप, १९२१ चा वाशी संप हे खोतीविरुद्ध झालेली आंदोलने होती. मुंबई कायदेमंडळात सुद्धा अनेक सदस्यांनी वेळोवेळी खोती पद्धतीविरुद्ध आवाज उठविला होता. १९२२ व १९२५ मध्ये सिताराम केशव बोले यांनी खोतांच्या कुळांना संरक्षण द्यावे असा बिनसरकारी प्रस्ताव असेंब्लीत

मांडला होता. मात्र काँग्रेस सरकार खोताविरुद्ध कुळाची बाजू घेण्यास तयार नव्हते. १९३१ मध्ये बोले यांनी पुन्हा एकदा ठराव मांडला तेव्हा सरकारतर्फे डब्ल्यू एस. हडसन यांनी उत्तर दिले होते की, खोती बाबतच्या नव्या कायद्याची आवश्यकता वाटत नाही. मात्र कुलाबा आणि रत्नागिरी जिल्ह्यातील कुळांचे हितसंबंध जपण्यासाठी सरकार पाऊले उचलेले.६ परंतु हडसन साहेबांचे हे उत्तर म्हणजे बोलाची कठी आणि बोलाचा भात ठरले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची खोतीविरुद्ध चळवळ :

डॉ. आंबेडकरांनी महाडच्या चवदार तळ्याच्या सत्याग्रहामध्ये सामाजिक स्वातंत्र्याचे रणशिंग फुंकले होते. तेव्हा चवदार तळे सत्याग्रहाच्या दुसऱ्या परिषदेत त्यांनी दालितेतर पीडितांच्या दुःखाकडे लक्ष्य देण्याची गरज सुद्धा व्यक्त केली. त्यानुसार जेव्हा डॉ. आंबेडकर २० मे १९२८ रोजी दापोली येथे आले तेव्हा २०० कुणबी समाजाचे लोक बाळाजी बेंडके यांच्या नेतृत्वाखाली भेटले व त्यांना कोंकणातील खोती प्रश्नाची प्रखरता सांगितली. शेतकरी व शेतसारा हा बाबासाहेबांचा जिव्हाळ्याचा विषय असल्यामुळे ते या प्रश्नावर गंभीर झाले. कारण खोताविरुद्ध लढणारा कोणीही प्रस्थापित पुढारी त्यावेळी तयार नव्हता. तेव्हा या संदर्भात सरकारचे लक्ष्य वेधून विधेयक मांडण्याचा शब्द डॉ. आंबेडकरांनी दिला. त्यानुसार एक शिष्टमंडळ त्यांच्या नेतृत्वाखाली गव्हर्नरला भेटावयास गेले. इतकेच करून बाबासाहेब आंबेडकर थांबले नाहीतर त्यांनी चिपळूण येथे १३ व १४ एप्रिल १९२९ रोजी एका परिषदेचे आयोजन केले. त्यावेळी ते म्हणाले की, खोती पद्धत तुमचे रक्त शोषण करते ती नष्ट केली तरच शांतता व समृद्धी लाभेल. त्यासाठी जोमाने चळवळ सुरु ठेवण्याचा आदेश उपस्थित कार्यकर्ते व कुळांना दिला.८ ही महत्वपूर्ण परिषद यशस्वी करण्यासाठी भाई अनंत चित्रे, सुरेंद्रनाथ टिपणीस व इतर निष्ठावान कार्यकर्ते दोन दिवस आधी गेले होते.

पहिली कुलाबा जिल्हा शेतकरी परिषद :

कुलाबा जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांची एक मोठी परिषद भरवून त्यांची गाऱ्हाणी सनदशीर मार्गाने सरकारच्या कानावर घालून खोती पद्धत नष्ट करावयाची असे अनंत चित्रे, सुरेंद्रनाथ टिपणीस यांनी ठरविले. त्यानुसार २५ डिसेंबर १९३० रोजी ही परिषद पेण भरविण्यात आली.९ जिल्ह्याच्या सर्व भागातून हजारो शेतकरी परिषदेला आले होते. तेव्हा खोत, जमीनदार, सावकार, शेठ यांच्या पिळवणूकीविरुद्ध अनेक वक्त्यांची जळजळीत भाषणे झाली. या परिषदेमुळे शेतकऱ्यांच्या चळवळीला मोठी चालना मिळाली. खोतांच्या जुलुमाविरुद्ध लढण्याची प्रेरणा या परिषदेतून शेतकऱ्यांना मिळाली. त्यामधूनच कोंकण प्रांतात सर्वत्र 'शेतकरी संघ' स्थापन करण्याची कल्पना पुढे आली. सुरेंद्रनाथ टिपणीस, भाई चित्रे व ना. ना. पाटील यांनी कुलाबा जिल्ह्याच्या काही भागातून दौरे काढून शेतकरी संघाच्या बऱ्याच शाखा स्थापन केल्या.१० ज्याद्वारे खोतांच्या अन्यायविरुद्ध शेतकरी कुळामध्ये बळ निर्माण करण्याचे कार्य सुरेंद्रनाथ टिपणीस यांनी केले.

जागृतीसाठी सभा व दौरे :

सुरेंद्रनाथ टिपणीस स्वतः खोत असतांनाही त्यांना खोतीपद्धतीच्या सामाजिक शोषणाची जाणीव होती. त्यामुळेच त्यांनी ही चळवळ राबविण्यापूर्वी स्वतःची खोती बंद केली. त्यानंतर सामान्य बहुजनांवर अन्याय - अत्याचार करणारी ही खोतीपद्धत बंद करण्यासाठी अनेक सभा आयोजित केल्या. ही चळवळ अधिक व्यापक करण्यासाठी व शेतकरी कुळांना जागृत करण्यासाठी दौरे काढले. त्यानुसार दि. २८ नोव्हें. १९३१ रोजी पेण येथे धारेकरी लोकांची खाजगी सभा झाली. ज्यामध्ये सुरेंद्रनाथ टिपणीस आवर्जून उपस्थित होते.११ त्यानंतर ३० डिसेंबर, १९३१ रोजी कुलाबा शेतकरी संघाचे दुसरे अधिवेशन रोहे येथे घेण्यात आले. ज्याचे अध्यक्ष बाळासाहेब खेर होते. त्यांचा परिचय स्वतः सुरेंद्रनाथांनी करून दिला. त्यावेळी विषय नियामक समितीच्या बैठकीत झालेल्या चर्चेनुसार शेतकरी हिताचे ३२ ठराव पास करण्यात आले.१२ सुरेंद्रनाथ टिपणीसांच्या या झुंझार वृत्तीमुळे ते शेतकऱ्यांचे खंबीर नेते बनले. पुढे १९३४ च्या चरी येथील परिषदेच्या आयोजनासाठी ते दोन दिवस अगोदर तेथे गेले होते. या परिषदेत त्यांनी केलेल्या भाषणात, शेतकरी चळवळीची व संघर्षाची प्रभावी मांडणी केली. तसेच शेतकऱ्यांच्या हितासाठी लढणाऱ्या स्वतंत्र राजकीय पक्षाची गरज स्पष्ट केली.१३ एवढेच नव्हेतर रत्नागिरी जिल्ह्यातील पोलीस अधिकाऱ्यांच्या अत्याचारी वर्तनाचा निषेध केला. सुरेंद्रनाथ टिपणीसांनी या चळवळीच्या माध्यमातून शेतकरी - कामगारांच्या स्वतंत्र राजकीय पक्षाची गरज मांडली होती. ती डॉ. आंबेडकरांनी स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना करून पूर्ण केली. एवढेच नव्हेतर या पक्षाला १९३७ च्या निवडणुकीत घवघवीत यश मिळाले होते. मात्र सुरेंद्रनाथांना पराभवाचा सामना करावा लागला. या पक्षाद्वारे डॉ. आंबेडकरांनी मुंबई असेम्ब्लीत १७ सप्टेंबर १९३७ रोजी खोती पद्धत बंद करण्यासंबंधी विधेयक मांडले होते. त्यामुळे या बिलाच्या समर्थनार्थ शेतकरी कुळांमध्ये जागृती करण्याची आवश्यकता होती. तोपर्यंत चरी येथील संप सुरुच होता.

१७ ऑक्टो. १९३७ रोजी चरीच्या संपाला चार वर्ष झाली होती. त्यानिमित्त ना. ना. पाटील यांनी एका शेतकरी सभेचे आयोजन केले होते. या सभेचे अध्यक्ष भाई चित्रे होते तर मार्गदर्शनासाठी श्यामराव परुळेकरांसोबत सुरेंद्रनाथ टिपणीस होते. १४ कोंकण शेतकरी संघाच्या विविध शाखांमुळे अनेक ठिकाणी शेतकरी सभा आयोजित होत होत्या. या सभांना मार्गदर्शन करण्यासाठी सुरेंद्रनाथ टिपणीस, भाई चित्रे व ना. ना. पाटील आवर्जून उपस्थित राहत. १ जानेवारी १९३८ रोजी दापोली येथे तिल्लोरी कुणबी परिषद भरली. त्यामध्ये सुरेंद्रनाथांनी खोती बंदीच्या विधेयकाला पाठींबा देणारा ठराव मांडला. त्यानंतर आपल्या ज्वलंत भाषणात ते म्हणाले की, आपल्या गाऱ्यांच्या हित झाले नाही तर शेतकऱ्यांनी विधानसभेवर धाड घालावी, रस्त्यावर आडवे पडून सर्व रस्ते रोखावे, गोळीबाराला तोंड द्यावं, हातातील काठीचा संरक्षणासाठी उपयोग करावा, खोताचे बाजार व बँका लुटावा, अशा संतप्त भाषेत त्यांनी खोतीबंदीसाठी निकराचा विचार मांडला. १५ १९३६ व १९३७ मध्ये सुरेंद्रनाथ टिपणीस, भाई चित्रे व नारायण नागू पाटील यांनी डॉ. आंबेडकरांच्या प्रेरणेने खोतीविरुद्ध जोरदार आघाडी उघडली होती. त्यामुळेच चिखलप येथील खोताला शिक्षा व्हावी म्हणून तेथील महार कुळे मुंबईला येऊन डॉ. आंबेडकरांना भेटली. कारण चिखलपचा खोत जंजिऱ्याच्या नवाबाच्या अंतर्गत येत होता. म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी ब्रिटिश रेसिडेंटची भेट घेऊन खोताच्या शिक्षेचा आग्रह धरला. त्यानुसार रेसिडेंटने नवाबाला खोताच्या अन्यायी प्रकरणाचा तपास करण्यास सांगितले. या प्रकरणाचा न्यायनिवाडा लावण्यासाठी नवाबाच्या दिवानाने घरीच कोर्ट भरविले होते. तेव्हा सुरेंद्रनाथ टिपणीस, भाई चित्रे ही मंडळी कुळांचे प्रतिनिधी म्हणून गेली होती. त्यावेळी नवाब बराच वेळ फक्त येरझारा घालीत होता. तेव्हा न डगमगता सुरेंद्रनाथांनी तडक जाब विचारण्यास सुरुवात केल्यामुळे तडजोडीचा मसुदा तयार झाला. त्यानुसार म्हसळे तालुक्यातील दंडवसुली करणे, वेठीस धरणे असे अन्यायी प्रकारथांबले. १६ सुरेंद्रनाथ टिपणीसाच्या अशा निडर भूमिकेमुळे कोंकण प्रांत शेतकरी संघाच्या प्रत्येक शाखेतील कार्यकर्त्यांमध्ये तसेच शेतकरी कुळामध्ये खोताच्या अन्याय - अत्याचाराविरुद्ध प्रतिकाराची हिम्मत वाढत गेली.

मुंबईमध्ये पहिला शेतकरी संप:

कोंकणातील खोती पद्धत नष्ट करण्यासंदर्भात सरकारची चालढकल दिसून येत होती. त्यामुळे सरकारवर दबाव आणण्यासाठी आणि या प्रश्नाची गंभीरता स्पष्ट करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ८ जानेवारी १९३८ रोजी मुंबईच्या शेतकरी संपाची तारीख निश्चित केली. तेव्हा सुरेंद्रनाथ टिपणीसांनी महाड - माणगाव परिसरातील शेतकऱ्यांना मुंबईच्या मोर्चासाठी आणले. मुंबईत आलेल्या लाखो शेतकऱ्यांचा संप शिस्तीने पार पाडण्यासाठी सुरेंद्रनाथ टिपणीसांनी महत्वपूर्ण योगदान दिले. १७ काळाघोडा परिसरात मोर्चाला अडविण्यात आले. मुख्यमंत्री बाळासाहेब खेर यांनी तेथे येऊन आश्वासन दिल्यानंतर हा संप मिटला. मात्र मुंबईतून परत आल्यावर सुद्धा सुरेंद्रनाथांनी आपले कार्य सुरूच ठेवले होते. जानेवारी १९३८ च्या अखेरीस अलिबाग तालुक्यातील झिराड येथे शेतकऱ्यांची प्रचंड मोठी सभा झाली. त्या सभेमध्ये सुरेंद्रनाथ टिपणीसांच्या भाषणाने अलिबाग तालुक्यातील शेतकऱ्यांमध्ये चैतन्य निर्माण झाले होते. दि. १५/०५/१९३८ रोजी रोहे तालुक्यातील नागोठणा येथे स्वतंत्र मजूर पक्षातर्फे शेतकरी सभेचे आयोजन झाले. ज्यामध्ये ५० ते ७५ गावातील शेतकरी सहभागी झाले होते. १८ त्यावेळी नागोठणा बाजारपेठेतून शेतकऱ्यांची मोठी मिरवणूक समता सैनिक दलाच्या मदतीने काढण्यात आली. मिरवणुकीनंतर झालेल्या सभेत सुरेंद्रनाथ टिपणीस व ना. ना. पाटील यांची भाषणे झाली. त्यावेळी ना. ना. पाटील यांनी आपल्या भाषणात सुरेंद्रनाथ टिपणीस खोत असूनही घेतलेल्या भूमिकेचा गौरव केला. तर सुरेंद्रनाथांनी आपल्या भाषणात खोताची गुलामी सोडा, सरकारी अधिकारी व खोत यांची भीती मनातून काढून टाका, मुंबई असंबंधीत निवडून गेलेले प्रतिनिधी तुमचा विश्वासघात करून खोताची बाजू घेत आहेत, त्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी मांडलेले बिल मंजूर करीत नाहीत. तेव्हा यापुढे आपला निष्ठावान प्रतिनिधी आपण सरकारमध्ये पाठविला पाहिजे. असे प्रेरणादायी भाषण केले. १९ थोडक्यात १९३८ हे वर्ष स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या कार्यकर्त्यांनी अन्यायाची दाद मागण्यासाठी गाजविले होते. तर कोंकणात सुरेंद्रनाथ टिपणीसांच्या नेतृत्वामुळे कार्यकर्त्यांनी खोती विरुद्धची चळवळ एवढी व्यापक केली होती की, तिला कसे थांबवायचे हीच एक चिंता काँग्रेस सरकारला सतावू लागली होती.

स्वतंत्र मजूर पक्षाचे प्रमुख संघटक :

सुरेंद्रनाथ टिपणीस हे स्वतंत्र मजूर पक्षाचे कोंकणातील प्रमुख संघटक होते. १३ ते २१ मे १९३८ दरम्यान डॉ. आंबेडकरांनी खोतीविरुद्ध चळवळीच्या जागृतीसाठी कणकवली ते महाड असा कोंकण दौरा केला. त्यामध्ये संघटक म्हणून

सुरेंद्रनाथ टिपणीसांनी इतरांसोबत महत्वपूर्ण योगदान दिले होते.^{२०} पुढे १९३८ च्या जून मध्ये डॉ आंबेडकर विश्रांतीसाठी महाड येथे सुरेंद्रनाथाच्या घरी आले होते. तेव्हा पक्षाच्या कार्यकर्त्यांनी महाड येथे शेतकऱ्यांच्या प्रचंड सभेचे आयोजन केले. या सभेला अंदाजे दहा हजार शेतकरी उपस्थित होते. त्यावेळी भाई चित्रे भाषण करीत असतांना काँग्रेसच्या कार्यकर्त्यांनी गोंधळ घालण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हा सुरेंद्रनाथ ताडकन उभे राहून म्हणाले, आपली ताकद काय आहे हे दाखविण्यासाठी प्रत्येकाने आपली काठी उभी करा. त्यांचे शब्द म्हणजे सेनापतीचा आदेश होता. त्यामुळे दहा हजार काठ्या शिस्तीने खाडकन उभ्या राहिल्या. ते पाहिल्यावर गोंधळ घालणाऱ्यांची तोंडे बंद झाली.^{२१} असे खुले आव्हान देणारा संघटक नेता सुरेंद्रनाथ टिपणीसाच्या रूपाने पक्षाला मिळाला होता.

तीन महिन्यांचा तुरंगवास :

सुरेंद्रनाथ टिपणीसांच्या ज्वालाग्राही भाषणामुळे कोंकणातील शेतकरी कुळांमध्ये खोताच्या अन्यायाविरुद्ध चीड निर्माण होत होती. मात्र दुसरीकडे खोताची कड सांभाळणारे काँग्रेस सरकार मोठे चिन्ताग्रस्त बनले होते. सुरेंद्रनाथ टिपणीस व वकील चंद्रकांत अधिकारी यांच्यासारखे खोतच खोतीबंदीची चळवळ चालवीत असल्यामुळे त्यांना अडकविण्याचा प्रयत्न काँग्रेसकडून झाला. त्याचाच परिणाम म्हणजे सुरेंद्रनाथावर प्रक्षोभक भाषणाचा गुन्हा नोंदवून तीन महिन्यांची शिक्षा भोगावी लागली. ज्या प्रक्षोभक भाषणाचा आरोप त्यांच्यावर लावण्यात आला ते भाषण १ फेब्रु. १९३९ साली सुरेंद्रनाथांनी माणगाव येथे केले होते. तेथील शेतकऱ्यांची जाहीर सभा त्यांनी तीन हजार शेतकऱ्यांच्या उपस्थित घेतली होती. तेव्हा पोलिसांनी त्यांच्यावर जाती-जातीमध्ये वैमनस्य निर्माण करण्याचा आरोपलावून ६ एप्रिल, १९३९ रोजी अटक केली.^{२१} त्यावेळी ते तापाच्या आजाराने बरे होत नुकतेच मुंबईच्या के. ई. एम. रुग्णालयातून घरी परतले होते. जामिनावर सुटका केल्यानंतर त्यांची माथेरान येथे होणारी सुनावणी काही कारणामुळे अलिबागच्या कोर्टात झाली. सुरेंद्रनाथांना तीन महिने सक्तमजुरी व तीनशे रुपये दंडाची शिक्षा सुनावण्यात आली.^{२२} तेव्हा सुरेंद्रनाथांनी या निकालाविरुद्ध ठाणे सत्र न्यायालयात अपील केले. आपल्या अपिलात ते म्हणाले की, खोतीपद्धत कालबाह्य झालेली असून तिचे अस्तित्व समाजहिताला अपायकारक आहे, अशी माझी प्रामाणिक समजूत आहे. त्यासाठीच हिंदी राष्ट्रीय सभेने आपल्या प्रांतिक समितीतर्फे सदरहू प्रश्नाची चौकशी करून खोतीपद्धतीमध्ये असणाऱ्या दोषांचे अविष्करण केले होते. एवढेच नव्हेतर मुंबई विधिमंडळात ही खोती पद्धत नष्ट करण्याबद्दल विधेयके आलेली आहेत. माझ्या भाषणाचा रोख सदरहू पद्धतीमधील वैगुण्य दाखविण्याचा होता.^{२३} सुरेंद्रनाथांनी आपली सकारण योग्य भूमिका मांडली मात्र त्याचा उपयोग झाला नाही. विशेष म्हणजे डॉ. अमेंडकरांनी ठाणे सत्र न्यायालयाचे काम स्वतः हाती घेतले होते. तरी काँग्रेस सरकार पेटून उठल्यामुळे दि. ६ नोव्हें. १९३९ रोजी कोर्टाने सुरेंद्रनाथांचे अपील फेटाळून शिक्षा कायम केली. त्यांना ठाणे येथील तुरंगात ठेवण्यात आले. सुमारे दहा वर्षांपूर्वी काँग्रेसच्या चळवळीत महाडचा तानाजी समजल्या जाणाऱ्या सुरेंद्रनाथांना काँग्रेसच्याच राज्यात तुरंगात डांबण्यात आले. त्याविषयी सुरेंद्रनाथ म्हणतात, ही शिक्षा म्हणजे काँग्रेसने दिलेली अपूर्व देणगी होय.

३ फेब्रु. १९४० रोजी त्यांची सुटका झाली. त्यानंतर लगेच त्यांनी जंजिरा संस्थानातील मुस्लिम खोताच्या अन्याय व जुलुमाविरुद्ध लढा चालू केला. या लढ्यात त्यांच्यासोबत वकील चंद्रकांत अधिकारी, शंकरराव खुळे आणि धोंडिबा इंदुलकर सहकारी होते.^{२४} सुरेंद्रनाथांनी स्वतःच्या आर्थिक परिस्थितीची चिंता न करता स्वतःला या खोतीविरुद्धच्या लढ्यात झोकून दिले होते. परिणामी त्यांच्यावर मोठे आर्थिक संकट कोसळले. त्यांनी हि भावना बाही चित्रे यांच्याकडे मोकळी केली असता त्यांना मुंबईला डॉ. आंबेडकरांचे जनता पात्र चालविण्यासाठी बोलाविण्यात आले होते. मात्र जनता पात्राची आर्थिक परिस्थिती पाहता सुरेंद्रनाथांनी नकार दिला. पुढे कोणीतरी डॉ आंबेडकरांना हि माहिती दिली. तेव्हा सुरेंद्रनाथांना आकाशवाणीवर उद्बोधक म्हणून नेमणूक करण्याची व्यवस्था डॉ. आंबेडकरांनी केली. त्याप्रसंगी मुलाखतीला जाण्याकरिता सुरेंद्रनाथांकडे कोट नव्हता. तेव्हा डॉ. आंबेडकरांनी आपला कोट ताबडतोब दिला. असे सुरेंद्रनाथ टिपणीस डॉ. आंबेडकरांच्या तत्वज्ञानाने प्रभावित झालेले एक निष्ठावान सहकारी होते. डॉ. आंबेडकर त्यांना प्रेमाने सुरबा म्हणत तर अन्य लोक त्यांना आदराने नानासाहेब म्हणत.

डॉ. आंबेडकर यांनी मुंबई विधिमंडळात मांडलेले खोती विषयक विधेयक सरकार मंजूर करीत नव्हते. कारण सरकारमध्ये खोतांची संख्या होती. त्यामुळे जनतेचा दबाव व जागृतीसाठी सुरेंद्रनाथांनी स्वतः खोत असतांना केलेले कार्य अतिशय महत्वाचे होते. म्हणूनच सरकारला १९३७ मध्ये कुळकायदा करावा लागला. तसेच जनतेमध्ये खोतीपद्धती विरुद्ध

लढण्याची प्रखरता पाहून अखेर सरकारला स्वातंत्र्यानंतर १९४९ मध्ये बॉम्बे एबिलिशन कायदा मंजूर करावा लागला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९२७ मध्ये सुरु केलेला लढा सुमारे २६ वर्षांनी यशस्वी झाला.

निष्कर्ष :

सुरेंद्रनाथ टिपणीस उर्फ नानासाहेब यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या सामाजिक स्वातंत्र्याच्या लढ्यात एक सच्चा सहकारी व अनुयायी म्हणून कार्य केले. महाड येथील स्वतःचे घर चळवळीचे केंद्र बनविले. वंशपरंपरागत मिळालेली पण शोषण करणारी खोती मोडीत काढणारा हा बंडखोर नेता मानवतावादी विचाराची कास धरणारा होता. म्हणूनच त्यांनी डॉ. आंबेडकरांच्या हयातीत व नंतर देखील त्या विचाराची व कार्याची साथ कधी सोडली नाही. १० मार्च १९७८ रोजी महाडच्या क्रांतीभूमीवर त्यांचे शेवटचे भाषण झाले. तेव्हा ते म्हणाले होते की, मी अत्यंत भाग्यवान माणूस आहे कारण मी एका विशिष्ट तत्वज्ञानाने बांधला गेलो आणि ते आंबेडकरी तत्वज्ञान आहे. स्वतः खोत असताना या कालबाह्य व शोषण करणाऱ्या पद्धतीचा मानवतेच्या दृष्टिकोनातून विचार करणारे ते एक पुढारलेले समाजसुधारक होते. त्यांचे निधन २१ जून १९७८ रोजी मोटार अपघातामुळे झाले. त्यांचे स्वतंत्र चिंतन, समाजमनाची तळमळ, स्वतंत्र विचारवृत्ती, सडेतोडवृत्ती अशा व्यक्ती गुण वैशिष्ट्यामुळे सामाजिक चळवळीसाठी त्यांचे कार्य प्रेरणादायी व आदर्शवत आहे.

संदर्भ तळटीपा :

- १) गायकवाड, प्रदीप (संप.): महाडचा सत्याग्रह आणि मनुस्मृतीदहन, क्षितिज प्रकाशन, नागपूर, २००७, पृ. १९
- २) कांबळे, झुंबरलाल : महाडचा मुक्तिसंग्राम आणि नानासाहेब टिपणीस, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००४, पृ. ६५
- ३) कित्ता : पृ. १००-१०१
- ४) फडके, य.दि.: २० व्या शतकातील महाराष्ट्र, खंड ४, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, १९९३, पृ. ४०
- ५) पवार, राजेश : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची वास्तविक भूमिका - आधुनिक खोती (सेझ) चे आव्हान, शाक्य प्रकाशन, ठाणे, २००७, पृ. ८५
- ६) पूर्वोक्त : फडके, पृ. ४०
- ७) पूर्वोक्त : पवार, पृ. ८६
- ८) बहिष्कृत भारत (सासाहित्य), मुंबई, ३ मे १९२९, अंक ११, वर्ष २, पृ. ४
- ९) पूर्वोक्त : पवार, पृ. १३०
- १०) कित्ता : पृ. १३१
- ११) जनता, मुंबई, ५ डिसेंबर १९३१, अंक ५, वर्ष २, पृ. ६
- १२) जनता, मुंबई, १६ जानेवारी १९३२, अंक १०, वर्ष २, पृ. ३
- १३) पूर्वोक्त : पवार, पृ. १८६
- १४) कित्ता : पृ. १७५
- १५) कित्ता : पृ. १८३
- १६) पूर्वोक्त : कांबळे, पृ. १०३
- १७) कित्ता : पृ. १०४
- १८) पूर्वोक्त : पवार, पृ. १९५
- १९) कित्ता
- २०) कित्ता : पृ. २१०
- २१) जनता, मुंबई, ११ फेब्रु. १९३९, अंक १, वर्ष ८ पृ. ४
- २२) किर, धनंजय : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, पाप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९९४, पृ. ३१९
- २३) पूर्वोक्त : फडके, पृ. ४०
- २४) जनता, मुंबई, २२ जुलै, १९३९, अंक २३, वर्ष ८, पृ. ९
- २५) पूर्वोक्त : पवार, पृ. २१४

कोविड 19 आणि भारतातील मजुरांच्या स्थलांतराचे प्रश्न

प्रा. आर. बी. काळे
समाजशास्त्र विभाग
र.भ.अट्टल महाविद्यालय, गेवराई

गणेश तुकाराम मोकासरे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, जलगाव

प्रस्तावना:

स्थलांतरही मानवाची मूलतः एक प्रवृत्ती आहे. प्राचीन काळापासून मानव कोणत्या ना कोणत्या कारणामुळे स्थलांतर करित आलेला आहे. अन्न- पाणी व शिकारीसाठी आदिमानवाने विविध ठिकाणी स्थलांतर केलेले आहे. आजच्या आधुनिक काळामध्ये सुद्धा मानव रोजगार, व्यवसाय, शिक्षण इत्यादी कारणासाठी मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर करताना दिसतो. त्यामुळे स्थलांतर ही प्रक्रिया प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत चालू आहे. स्थलांतरामध्ये आंतरराष्ट्रीय स्थलांतर, राष्ट्रीय स्थलांतर व राज्यांतर्गत स्थलांतर हे प्रकार आहे. राज्यांतर्गत स्थलांतरमध्ये ग्रामीण भागाकडून नगराकडे होणारे स्थलांतर, नगरातून ग्रामीण भागात होणारे स्थलांतर, नगरातून नगराकडे होणारे स्थलांतर व ग्रामीण भागातून ग्रामीण भागाकडे होणारे स्थलांतर हे प्रकार पडतात. covid-19 च्या काळात नगरातून ग्रामीण भागाकडे होणारे स्थलांतर मोठ्या प्रमाणात झाले. याशिवाय अंतरराष्ट्रीय स्थलांतराची संख्या सुद्धा मोठी होती.

उद्देश :

कोविड च्या काळात मजुरांचे झालेले स्थलांतर व त्यांच्या समस्यांचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी द्वितीय तथ्य संकलन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने टाळेबंदी काळातील विविध न्यूज, इंटरनेट, वर्तमानपत्रे इत्यादींचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

कोविड 19 आणि भारतातील मजुरांच्या स्थलांतराचे प्रश्न :

स्थलांतराची प्रक्रिया अत्यंत गुंतागुंतीच्या स्वरूपाची आहे. स्थलांतराचे विविध प्रकारात वर्गीकरण केले जाते. त्यासाठी स्थलांतराची प्रवृत्ती, स्थलांतराचा उद्देश, स्थलांतराच्या वेळची स्थिती, स्थलांतराचा कालावधी, स्थलांतराचे अंतर इत्यादी बाबी विचारात घेतल्या जातात. केनेथ कोमेयर यांच्या मते, "एका भौगोलिक किंवा राजकीय प्रदेशातून दुसऱ्या भौगोलिक किंवा राजकीय भूप्रदेशात दीर्घकालीन वास्तव्यच्या उद्देशाने जाणाऱ्या व्यक्ती किंवा गटाच्या क्रियेस स्थलांतर असे संबोधले आहे. "

देशांतर्गत स्थलांतर हे देशांतर्गतच एका प्रदेशातून दुसऱ्या प्रदेशात होत असते. या स्थलांतरासाठी सर्वसामान्यतः आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक कारणे कारणीभूत असतात. देशांतर्गत स्थलांतराचे दोन प्रकार पडतात. आंतरराज्य स्थलांतर व राज्य- अंतर्गत स्थलांतर, आंतरराज्य स्थलांतर या स्थलांतरात लोक एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात वास्तव्यासाठी जातात. या स्थलांतरितात स्थलांतर करून घेण्याची प्रवृत्ती मुख्यतः नोकरी-व्यवसाय यांची संधी यामुळे निर्माण होत असते, परंतु भारतामध्ये कोविड महामारीमुळे जी परिस्थिती निर्माण झाली, त्यामुळे भारतात देशांतर्गत स्थलांतरास गती प्राप्त झाली. याचे कारण म्हणजे टाळेबंद झाल्यामुळे मजूर वर्गांना रोजगार उपलब्ध होत नसल्यामुळे तसेच नोकरीच्या संधी गमावल्यामुळे अशा प्रकारचे स्थलांतर भारतामध्ये खूप मोठ्या प्रमाणात झालेले आपल्याला दिसून येते.

Covid-19 च्या काळामध्ये समाजामध्ये अनेक प्रश्न उभे राहिले. त्यापैकी एक महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे मजुरांचे स्थलांतर. भारतातील 2011 च्या जनगणनेनुसार जवळपास भारतीय लोकसंख्येच्या 37 टक्के स्थलांतरित कामगार आढळतात. नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे नुसार, एकूण कामगारांपैकी 38.3 टक्के स्थलांतरित कामगार आहे. भारतामध्ये 100 दशलक्ष च्या जवळपास अंतर्गत स्थलांतरित आढळून येतात. भारतामध्ये कोरोनाचा प्रसार मार्च 2020 पासून मोठ्या प्रमाणात व्हायला

सुरुवात झाली. त्यामुळे मार्च पासून भारतात पहिला टाळेबंद झाल्यामुळे सर्वात जास्त गंभीर प्रश्न निर्माण झाला, तो असंघटित कामगारांचा. असंघटित कामगारांचे संपूर्ण कारखाने बंद झाल्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नाचा मार्ग पण बंद झाला. त्यामुळे त्यांचे निवास भाडे सुद्धा त्यांना देणे अवघड झाले होते. त्यामुळे त्यांना गावाकडे जाण्याशिवाय दुसरा पर्याय नव्हता. परंतु टाळेबंदी लागल्यामुळे संपूर्ण वाहतूक व्यवस्था बंद असल्यामुळे शेकडो-हजारो किलोमीटर दूरचा प्रवास करणेही शक्य नव्हते. त्यामुळे मुंबई, कलकत्ता, दिल्ली, हैदराबाद या ठिकाणी या शहरांमध्ये मजुरांचे जथेच्या जथे रेल्वे स्टेशन व बस स्टॅंड वर गोळा होत होते, परंतु पोलिसांच्या दबावामुळे त्यांना घरी परत जावे लागत असे. या सर्व परिस्थितीमुळे आणि कामगारांनी आपल्या गावाकडे पायी जाण्याचा मार्ग निवडला. आर्थिक टंचाई, अन्नधान्याचा तुटवडा व हजारो किलोमीटरचा पायी प्रवास यामुळे मजुरांचे अत्यंत दयनीय अवस्था झाली होती.

Covid-19 च्या काळात मजुरांच्या स्थलांतर करीत असताना अनेक कामगार मृत्युमुखी पडले, परंतु आज सुद्धा शासनाकडे याची अधिकृत नोंद नाही, आज अनाधिकृत आकडेवारीनुसार असे मानले जाते की, या स्थलांतराच्या काळात भारतात 971 कामगारांचा मृत्यू झाला होता. महाराष्ट्रातील औरंगाबाद ची घटनासुद्धा मन हेलावून टाकणारी होती, औरंगाबादजवळ रेल्वे मालवाहतूक गाडीने 16 मजुरांना चिरडून टाकले, जे आपल्या गावी परत निघाले होते. रस्त्यात थकवा आल्यामुळे रेल्वे रुळावर झोपी गेले होते. अशा विविध घटना या काळात भारतात घडल्या.

समस्या :

टाळेबंदीची सर्वाधिक झळ कामगारांवर बसलेली दिसून येते. कंत्राटी, दैनंदिन मंजूर असलेल्या, हातावर पोट असलेल्या, छोट्या स्वयम् व्यवसाय करणाऱ्या कामगारांना आर्थिक समस्येला सामोरे जावे लागले. वेतन बंद, वेतन कपात, नोकरी जाणे अशा समस्याही अनेकांच्या वाट्याला आल्या. कोरोना संसर्गाची भीती, आर्थिक समस्या, मानसिक तनाव यातून स्थलांतरित श्रमिक यापैकी बहुतांशी लोकांनी आपल्या मूळ गावी परतण्याचा निर्णय घेतला. त्यांच्या या स्थलांतरास आपण या ठिकाणी उलट स्थलांतर असे म्हणू शकतो. मूळ गावी या कुटुंबाची कोणी सदस्य किंवा नातेवाईक आहेत किंवा घर आहे असे लोक पुन्हा त्यांच्या मूळ गावी आलेले दिसतात.

लॉकडाऊन दरम्यानच्या काळात श्रमिकांना अनेकविध समस्यांना सामोरे जावे लागले. वेतनावरच कुटुंब अवलंबून असल्याने दैनंदिन जीवनात अडचणी आलेल्या दिसतात. कामगारांचे उत्पन्न हळूहळू कमी होत गेल्याचे आढळून आले. लॉकडाऊनच्या काळात कुटुंबाच्या एकूण कमाईतून कुटुंबाच्या आवश्यक गरजा पूर्ण करण्यात मोठ्या प्रमाणात अडचणी आल्या. तसेच खाण्यापिण्याच्या वस्तू मिळवण्यात मोठ्या प्रमाणात अडचणी आल्या. कामगारांना पैशाची अधिक प्रमाणात अडचण आल्याचे समोर आले. टाळेबंदीच्या काळात कामगारांना राज्यांतर्गत गावी जाण्याची सुविधा उपलब्ध नव्हती. एस.टी. महामंडळाची वाहतूक बंद असल्याकारणाने कामगारांना खासगी वाहनाने प्रवास करावा लागला. त्यासाठी त्यांना अधिकचे पैसेही मोजावे लागले. अनेक कामगार हे दुधाच्या, पाण्याच्या किंवा रॉकेलच्या रिकाम्या टँकरमध्ये जीवघेणा प्रवास करत होते. सेव लार्डफ फाउंडेशनच्या मते, याकाळात 1200 अक्सीडेंटमध्ये 381 लोक मृत्युमुखी पडले त्यात 30 टक्के हे स्थलांतरित मजुर होते, जे गावाकडे परत जात होते.

इंडिया टुडे च्या वृत्तानुसार वाहतूक सुविधा नसल्याने भारतातील मजूर शेकडो किलोमीटर आपल्या गावी पायी जात होते. त्यामध्ये काही वृद्ध, काही स्त्रिया काही गरोदर स्त्रिया व सर्व बालके सुद्धा होती. त्यात काहींनी आपला गाव येण्याअगोदरच जीव गमवावा लागला. अशा अनेक घटना या काळात भारतात घडल्याचे आपल्याला दिसून येते. स्थलांतरित मजुरांच्या अनेक प्रश्न पैकी एक महत्त्वाचा प्रश्न होता तो म्हणजे अन्न-पाणी. हजारो लाखो प्रवासी अन्नपाण्याशिवाय आपल्या गावी प्रवास करत होती. रस्त्यात ज्या ठिकाणी खायला मिळेल किंवा प्यायला पाणी मिळेल त्या ठिकाणी ती आपली भूक व तहान भागून पुढे निघत होते. परंतु अनेक शासकीय मदत केंद्रांमध्ये अन्नधान्याचा तुटवडा होता. काही ठिकाणी पाण्याची

वानवा होती. शासनाच्या सुविधा अपुऱ्या पडत होत्या, त्यामुळे या काळात कामगारांची उपासमार मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते.

स्थलांतरित मजुरांचे प्रश्न इथेच थांबत नाही तर स्थलांतरण अनेक वाईट अनुभव आलेले दिसतात. ज्यामध्ये सामाजिक संबंधातील दुरावा, धार्मिक कलह, नात्यातील दुरावा असे अनेक प्रश्न निर्माण झाले. शहराकडून निघालेले मजूर आपल्या गावाकडे प्रवास करत होते, तेव्हा काहींना एखाद्या शहर किंवा तालुक्याच्या ठिकाणी थांबून अडवले गेले व जबरदस्तीने क्वारंटाईन करण्यात आले. या संदर्भात औरंगाबाद येथील घटना चर्चित राहिली, कारण तेथे अनेक मजुरांना शाळेत जबरदस्तीने क्वारंटाईन करून ठेवले होते. त्यांना वेळेवर अन्न व पाणी मिळत नसल्याच्या तक्रारी होत्या. स्थलांतरित कामगार जेव्हा आपल्या गावी पोहोचत होते. तस-तसे त्यांना वाईट अनुभव येत होते. कोरोना संसर्गाच्या भीतीने शहरातून अत्यंत दूरवरचा प्रवास करून सुद्धा गावात पोहोचून त्यांना शांतता, प्रेम व आपुलकी मिळत नव्हती. आशाच एका गावात मजुरांचा समूह गावात पोहचल्यावर त्यांच्यावर रासायनिक पाण्याचा (सॅनिटायझरचा) फवारा मारण्यात आला हे सर्व जगाने टि. व्ही. च्या माध्यमातून बघितले आहे. त्या समूहातसुद्धा लहान बालके व वध्दांचा सामावेश होता. अशा अनेक प्रकारच्या समस्यांना त्यांना तोंड द्यावे लागत होते.

सारांश :

वरील विवेचनावरून हे दिसून येते की, भारतामध्ये असंघटित कामगारांची संख्या जास्त आहे. कामगारांचे अनेक प्रश्न कोरोना काळात समोर आले. यामध्ये कामगारांच्या सोयी-सुविधांचा अभाव त्यांची संघटना नोंदणी याबाबत भारताने मोठ्या प्रमाणात अनभिज्ञता दिसून येते. covid-19 मुळे स्थलांतरित कामगारांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागले, त्यामध्ये प्रामुख्याने वाहतूक व्यवस्थेचा अभाव, अन्नधान्य पुरवठा अभाव, शासनाचे कामगाराकडे असलेले दुर्लक्ष हे प्रमुख प्रश्न होते.

संदर्भ:

1. <https://kartavysadhna.in>
2. <https://theuniqueacademy.co.in>
3. 27 july 2020 Dainik lokmat newspaper
4. <https://pmj.bmj.com/content/97/1149/471>

विसुद्धिमग्ग बुद्धत्वाचा उत्तम मार्ग

डॉ. सुभाष ब. कांबळे

प्रस्तावना –

बौद्ध साहित्य, तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करत असताना त्रिपीटका शिवाय इतर अनेक बौद्ध साहित्य अभ्यासावे लागते. यामध्ये नेतीपक्करण, पेटकोपदेश, मिल्दीद प्रश्न, अट्टकथा वंससाहित्य यांचा संपूर्ण अभ्यास करावाच लागतो. अट्टकथाची सुरवात तीसऱ्या धम्मसंगितीपासून म्हणजेच “मोगलीपुस्त तिसस्” यानी कथावस्तु या ग्रंथाची निर्मिती केली यावरून लक्षात येते.

तिसऱ्या धम्मसंगिती नंतर सम्राट अशोक राजा याने धम्मप्रचाराचे कार्य हाती घेतले व आपल्या दोन्ही मुलांना या धम्म कार्यासाठी श्रीलंका आदी इतर देशात पाठवले होते हे दीपवंस, वंससाहित्यात आलेले वर्णन या वरून पाहता येते. लंकाद्विपात बुद्धतत्त्वज्ञानाचा प्रसार व साहित्य निर्मिती केली गेली. त्रिपीटक या साहित्यावर अनेक अट्टकथा लिहिल्या गेल्या, तेथील राजे विक्रमबाहू, राजा अभय, वट्टुगामीनी, इत्यादी राजानी या साहित्य निर्मितीस प्रोत्साहनच दिलेले दिसते. या त्रिपीटक, अट्टकथांचे सिंहली भाषेत अनुवादित केले गेलेले साहित्य मान्यता प्राप्त हि झाले आहे.

अट्टकथा म्हणजेच अर्थकथा या पालि त्रिपीटकावर आधारीत असणारी ग्रंथरचना होय. मुळ पाठातील व्याख्या, अर्थ, स्पष्ट करणारी रचना व शब्दार्थ कथेसहित स्पष्ट स्वरूपात मांडणे म्हणजेच अट्टकथा होय. सम्राट अशोक राजा यांच्या प्रयत्नाने थेरवाद पंथ सिंहलद्विपात प्रविष्ट झाला. कालांतराने तेथील बौद्ध भिक्षूंनी सिंहली भाषेत अट्टकथा तयार केल्या. या अट्टकथेचा अभ्यास करण्यासाठी महास्थविर रेवत यांचा शिष्य बुद्धघोषांची निवड केली गेली.

बुद्धघोष हे पालि साहित्यातील महान बौद्धाचार्य व विद्वान होते. बुद्धघोसुत्पत्ति सधम्मसंगह, गंधवंस, शासन वंस, इत्यादी ग्रंथांमध्ये बुद्धघोष यांचे जीवन वृत्तांत पहायला मिळतात, बुद्धघोष यांचा जन्म बिहार (गया) येथे झाला. पण या विषयी मतमतांतरे आठळतात. त्यांनी ३ वेद, शिल्प, योग, याचा अभ्यास केला त्यात ते पारंगत होते. ज्ञानवृद्धीसाठी त्यांनी देशोदेशी भ्रमण केले व समकालीन विद्वानांना पराजीत केले. वादविवादात पारंगत असणारे बुद्धघोष एके रात्री निवासासाठी बुद्धविहारात मुक्कामी राहिले. याठिकाणी वादविवादात त्यांना महास्थविर रेवत यांच्याकडून पहिल्यांदाच पराजीत व्हावे लागले, त्यांनी रेवतस्थविर यांच्या कडून बुद्धधम्माची दिक्षा घेतली. त्रिपीटकाचा अभ्यास करत असताना त्यांनी “ज्ञानोदय” या ग्रंथाची रचना केली. त्यांची असाधारण प्रतिमा, प्रगति व त्यांचा आवाज, धम्मावरील श्रद्धा पाहून त्यांना “बुद्धघोष” हे नामाभिधान करण्यात आले. त्यांनी अभिधम्म पिटकातील ७ ग्रंथापैकी पहिला “धम्मसंगणि” या ग्रंथावर अट्टसालिनी नावाचा टिका ग्रंथ लिहिला, यावेळी त्यांचे गुरु महास्थविर रेवत यानी त्यांना जंबुद्विपात लंकाद्विपातून मूळ पालि त्रिपीटक यावर अट्टकथा आधारित होऊ शकतात. व हे ज्ञान मुळ साहित्य लंकेतच मिळू शकते व त्यासाठी त्यांना लंकेत जावे लागले. असे सांगितले तेव्हा बुद्धघोष हे लंकेला जाण्यास निघाले.

लंकाद्विपात त्या काळी राजा “महानाम” नावाचा राजा राज्य करत होता. लंकाद्विपातील अनुराधपूर येथील महाविहारात “संघपाल” नामक महास्थविर यांच्या बरोबर सिंहली अट्टकथा, स्थविरवाद परंपरा यांचे अध्ययन केले व या अट्टकथाचे मागधीत रुपांतर करण्याची अनुमती मागीतली मात्र भिक्षू संघाने त्यांची योग्यता पारखण्यासाठी दोन मुळ पालि गाथा स्पष्टीकरण व व्याखेसाठी दिल्या या गाथेचे स्पष्टीकरण, व्याख्या, अर्थ, कथा म्हणजेच विसुद्धिमग्ग हा ग्रंथ होय.

“बुद्धघोसो ति गरुहि गहितनामधेय्येन,

थेरेन मोरन्द-खेटक-वत्तब्बेन कतो विसुद्धिमग्गो नाम”

वरिल पालि गाथेतून दक्षिण भारतातील मोरन्दखेटक गावातील बुद्धघोष यांनी विशुद्धिमग्गाची निर्मिती केली असे मत आचार्य धर्मानंद कोसम्बी म्हणतात. बुद्धघोषाचा काळ हा चवथ्या शतकातील आहे हे मात्र ते स्पष्ट करतात.

विशुद्धिमग्ग हा ग्रंथ बुद्धघोष यांचा सर्वात महत्त्वपूर्ण असा ग्रंथ आहे. यातील पहिली गाथा प्रश्नार्थक आहे तर दुसरी गाथा हे त्याचे उत्तर असून या उत्तरावरच संपूर्ण विशुद्धिमग्ग ग्रंथ आधारलेला आहे. बुद्धघोषाने लिहिलेल्या विशुद्धिमग्ग हा ग्रंथ ज्या दोन गाथांवर आधारीत आहे त्या गाथा :-

“अन्तो जटा बहिजटा, जटाय जटिता पत्रा ।

तं तं गोतमं पुच्छामि, की इमं विजटये जटं ति ?।।”

हे गोतमा, मी आपणास एक प्रश्न विचारतो की, आतमध्ये जटा आहेत, बाहेर देखील जटा आहेत, जिकडे पहावे तिकडे जटाच जटा आहेत. तेव्हा या तृष्णारूपी जटाना कोण बरे कापून टाकेल, नाहीसे करेल? भगवान बुद्ध श्रावस्ती येथील अनाथपिडक विहारात विहार करत असताना ब्राम्हण देवता यांनी हा प्रश्न विचारला होता, यावर भगवान बुद्ध म्हणतात की,

“सीले पितिट्ठायनरो सपत्रो : चित्तं पत्रत्र्च भावयं ।

आतापो निपको भिक्खुः सोई इमं विजटये जटं।।”

प्रज्ञावान पुरुषाने शीलांवर प्रतिष्ठित, विराजमान होऊन एकाग्र चित्ताने प्रज्ञेची भावना करावी, म्हणजेच जगात दुःखाचे जाळे पसरवणारी तृष्णारूपी जटा तो प्रज्ञावान शीलसंपन्न पुरुष कापून टाकतो. प्रत्येकाने शीलावर प्रतिष्ठित होऊन शील सम्पन्न होणे या साधनेलाच शीलसाधना, शीलविसुद्धी, अधिशील शिक्षा असे म्हणतात. थोडक्यात शीलावर प्रतिष्ठित होणे हि एक साधना आहे. चित्ताची एकाग्रता साध्य करून घेणे यालाच शील साधना म्हणतात. चित्ताची भावना करणे हि एक साधनाच आहे.

विसुद्धिमग्गाचे कर्मस्थान –

कर्मस्थान म्हणजे आधार, अर्थात विषय, तर विसुद्धिमग्ग या ग्रंथाचे मुख्य तीन आधार आहेत. १) शील, २) समाधी ३) प्रज्ञा.

शील –

शील म्हणजे सदाचार, शुद्ध आचरण, काया व वाचने कुशल कर्म करणे. अकुशल कर्म न करणे. अष्टांगिक मार्गातील सम्यक वाचा, सम्यक कर्मान्त व सम्यक आजीवीका या तीन अंगांचा शील साधनेमध्ये समावेश होतो. हीच अधिशील शिक्षा होय. मज्झिम निकायाच्या आकंखेय्य सुत्तात तथागत म्हणतात. कुणाला समाधी भावनेचा परिपूर्ण, सहज आणि मनाला वाटेल तेव्हा लाभ घ्यावासा वाटत असेल. तर त्याने सर्व प्रथम उत्तम रितीने शीलाचे पालन करावयास पाहिजे. कारण शीलाशिवाय तर समाधी भावनाच होऊ शकत नाही. अर्थात आरोग्य लाभ, वाणीची मधुरता आणि मनाचा निश्चय हे सर्व लाभ शीलाच्या पालनानेच लाभतात. म्हणजेच काया, वाचा आणि मनाची जागरूकता, मानसिकता, संयम मग तो चर्यामय, स्मृतीमय, ज्ञानमय, शांतीमय आणि उद्योगमय असू शकतो. आणि अनुल्लंघनता, हे सगळे सुत्त, म्हणजे क्रिया अथवा उपाय मानवी जीवन दुःखः मुक्त व्हावे यासाठी आहे. पण हे सगळे दुसऱ्याला मारून, त्रास देऊन, लूटमार करून, दादागिरी, गुडांगर्दी करून अर्थात मानवता गहाण ठेऊन प्राप्त होत नाहीत. अहंकार आणि उर्मठपणाने प्राप्त होत नाहीत. त्यासाठी समता, समानता, बंधुता, मैत्री, करुणा आणि सहकार या क्रियांचे वळण लाऊनच आपण प्राप्त करू शकतो. म्हणजेच सम्यक प्रयत्नाने हे साध्य होऊ शकते. सम्यक प्रयत्नाचेच दुसरे नाव आहे शील. ह्या सगळ्या प्रश्नांची उकल म्हणजेच तृष्णारूपी जटानी जखडलेल्या पकडीतून सुटणे. स्वतंत्र व स्वावलम्बी होणे होय. अर्थात दुःखः विमुक्त होणे होय. यालाच विसुद्धिकडे जाण्याची पहिली पायरी, पहिला पडाव म्हणतात. शीलरूपी पडाव, अर्थात शीलाबद्दल दिलेली माहिती, उपदेश, म्हणजेच शील निदेश. विसुद्धिकडे जाण्याची पहिली पायरी, पहिला पडाव म्हणजेच विसुद्धिमग्ग या ग्रंथातील पहिला भाग एक व दोन अध्याय म्हणजेच शील निर्देश होय. तर शील म्हणजे प्रयत्न करणे. सदाचाराकडे जाण्याचे प्रयत्न करणे. ज्यामुळे मानवी जीवन दुःखः विमुक्त होईल. यावरून असे समजले की शील दुःख विमुक्त करण्याचा आवश्यक मार्ग आहे. सोपा आणि सरळ मार्ग आहे. यातूनच न्याय आणि सम्यतेची अर्थात सत्याची जाणीव होते. ह्या सगळ्या निदेशांचा मतितार्थ आहे की, शील चेतना आहे, शील चैतसिक आहे, शील संवर आहे आणि शील अनुल्लंघनीय पण आहे. शील हे सत्कार्याचा आधार आहे. म्हणूनच शीलांच्या आधारावर नैतिकता आधारलेली आहे. भगवान बुद्धांच्या मध्यम मार्गाचा आठही अंगांचा आधार शीलच आहे. शीलाचे अनेक प्रकार असूनही कुशल कर्म, सत्कार्याचा आधार होणे हे शीलाचे लक्षण आहे. दुःशीलाचा (अनाचाराचा) नाश करणे. काया-वाचा-मनाने परिशुद्ध होणे. तसेच संकोच व लाजाळूपणा असेल तरच शील निर्माण होते. अर्थात जाणिव होते. पश्चातापाची वेळ न येणे हा शीलाचा सुपरिणाम आहे. याशिवाय शील पालनाचे आणखीही पाच गुण सांगण्यात आलेले आहेत. ते म्हणजे

१. शीलवान व्यक्ती प्रमाद करीत नसल्यामुळे संपती प्राप्त करतो.
२. त्याची सगळीकडे कीर्ती पसरते.
३. तो ज्याज्या सभेत जातो तेथेथे तो निःसंकोच व निर्भय होऊन जातो.
४. मृत्यू प्रसंगी तो सुखपूर्वक व जाणीवपूर्वक मृत्यू पावतो.
५. मृत्यू नंतर तो सुगती प्राप्त करतो.

याप्रमाणे शीलवान व्यक्तीच्या शीलपालनाचे हे पाच सुपरिणाम आहेत. सर्व प्रकारचे शील आधार होणे या एकमेव लक्षणानुसार एक प्रकारचेच आहे. भगवान बुद्धाने हे केले पाहिजे असे सांगितलेल्या कुशल कर्माचे पालन करणे म्हणजे विहित शील. याला चरित्रशील किंवा चरित-शील असेही म्हणतात.

“योध सेवति दुस्सीले सीलवन्ते न सेवति ।
वत्थुवि तिव्कमे दोस न पस्सति अविद्दसु ॥
मिच्छा संकप्प बहुलो इंद्रियानि न रक्खति ।
एवरुपस्स वे सीलं जायते हानभागियं ॥”

जो अविद्वान मनुष्य दुःशीलांचा सहवास करतो आणि शीलवंताच्या समागमात राहत नाही, जो विनयभंगाची पर्वा करत नाही. ज्याच्या मनामध्ये दुर्विचार घोळत असतात, जो आपल्या इंद्रियांचे रक्षण करीत नाही अशा शीलास हानिभागी शील असे म्हणतात.

“यो पन्तमनो होति सीलसम्पत्तिय इध ।
कम्मट्ठस्स योगाम्हि न उप्पादेति मानसं ॥
तुट्ठस्स सीलमत्तेन अघटन्तस्स उत्तरि ।
तस्सतं ठित्तिभागियं सीलं भवति भिक्खुनो ॥”

जो कोणी शीलसम्पत्तिनेच सन्तुष्ट होतो ध्यान समाधी साध्य करण्याचा विचार करीत नाही, जो शीलानेच आनंदून जातो व पुढील प्रयत्न सोडून देतो, अशा शीलास स्थिति भागी शील म्हणतात.

“संपन्नसीलो घटती समाधत्थाय यो पन ।

विसेस भागियं सीलं होति एतस्स भिक्खुनो ॥”

जो शीलसम्पन्न व्यक्ती समाधी साधण्यासाठी प्रयत्न करतो त्याचे त्यातच चित्त रममाण होते अशा शीलास विशेषभागी शील म्हणतात.

“अतुट्ठा सीलमत्तेन निब्बिदं योनुयुंजति ।”

जो कोणी शील सम्पन्न केवळ शीलानेच प्रयत्नास लागतो. अशा शीलास निर्वेध भागी शील - असे म्हणतात.

कर्म दोन प्रकारचे असतात :- १) अकुशल कर्म आणि २) कुशल कर्म, काया, वाचा आणि मनाने होणारे दहा अकुशल कर्म आहेत. आणि दहा कुशल कर्म आहेत. कर्म, वाचा, ज्ञानाला शील कर्म म्हणतात.

अकुशल-कर्म

अ) कायिक (३)	१) हिंसा
	२) चोरी
	३) व्यभिचार
ब) वाचिक (४)	१) असत्य भाषण
	२) निंदाकरणे
	३) व्यर्थ बडबड
	४) पुरुसा भाषा
क) मानसिक (३)	१) लोभ
	२) द्वेष
	३) मोह

कुशल- कर्म (सदाचार)

अहिंसा
अ.चोरी
अ. व्यभिचार
सत्य भाषण
निंदा न करणे
मित भाषण
मधुर भाषा
निर्लोभ
अद्वेष
निर्माह

याप्रमाणे कायाद्वारा होणारे ३ कर्म, वाचेद्वारा होणारे ४ कर्म आणि मनाद्वारे होणारी ३ कर्म मिळून १० कुशल- कर्म (सदाचार) आहेत. या सर्वांना मिळून कर्म, वाचा प्रमाणे शीलकर्म असे म्हणतात. यालाच सुचरित शील आणि दुःचरित शील पण म्हणतात.

समाधी –

समाधी म्हणजे कुशल चित्ताची एकाग्रता, समाधी मध्ये अडथळा आणणारी पाच निवरणे दूर करणे व चारही ध्याने प्राप्त करणे हे समाधीचे मुख्य विषय आहेत. अष्टांगिक मार्गातील सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृती, व सम्यक समाधी यांचा समाधी- भावनेत समावेश होत असतो. हीच अधिचित्त शिक्षा होय. समाधी अर्थात आपला दुसरा खंडच आहे समाधी स्कन्ध. समाधी शब्दाची परिभाषा अथवा व्याख्या करत असता आचार्य बुध्दघोष म्हणतात. “कुशलचितेवकगता समाधी.” अर्थात कुशल चित्ताच्या एकाग्रतेलाच समाधी म्हणतात.

“एकारम्मणे चित्त चेतसिका समं सम्माच

अविक्खपमान अविप्पिकिण्णा च हुत्वा

तिट्ठन्ति, इदं समाधानं ति वेदितब्बं ।”

अर्थात, कोणत्याही एका आलंबनातील/विषयातील चित्त आणि चेतसिक धम्मांना समान व सम्यक रुपाने कोणत्याही प्रकाराने विक्षेप आणि विकिर्णतेत ठेवणेच चित्ताची समाधी अथवा समाधान (सम्यक-अधान) आहे. यालाच समाधी असे म्हणतात.

तसे पाहता समाधीचे बरेच प्रकार आहेत. त्यापैकी लौकिक समाधी व लोकोत्तर समाधी, हे दोन मुख्य प्रकार आहेत पण उपचार समाधी व अर्पणा-समाधी, सवितर्क समाधी व सविचार-समाधी, तसेच सुख-सहगत-समाधी व उपेक्षा सहगत-समाधी अशा द्वीत्वाच्या रुपाने अर्थात यमकाच्या रुपात समाधीचे दोन प्रकार होतात.

समाधी भावना करू इच्छिणाराने सर्व प्रथम मागील शील स्कंधात पाहिल्याप्रमाणे आपले शील शुध्द राखले पाहिजे व जास्तीत जास्त शीलांचे पालन करण्याकडे ध्यान देणे म्हणजे शीलांचे पालन करणे हे समाधी भावनेची पहिली पायरी व महत्वाची अंतीम पायरी पण आहे. म्हणून म्हटलं आहे सीले पित्तिट्ठायोनरो माणसाचे समाधी भावनेच्या आधी शीलांवर आरुढ होणे, म्हणजेच चित्त ध्यानात येणे. आचार्य बुध्दघोषांनी हेच विसुद्धिमग्गाच्या समाधी स्कन्हातील ३ ते १३ परिच्छेदात विस्तृत वर्णन केलेले आहे.

प्रज्ञा –

प्रज्ञा म्हणजे विपश्यना ज्ञान, अर्तबाह्य जगाविषयी विशुध्द ज्ञान, दिव्य दृष्य अर्थात सम्यक दृष्टी, लोकोत्तर विमल ज्ञान प्राप्तकरणे व सध्दम्माला पूर्णपणे जाणणे आणि स्रोतापन्न आदी चारही पदांचा साक्षात्कार करणे, ही प्रज्ञा होय, अष्टांगिक मार्गातील सम्यकदृष्टी व सम्यक संकल्प ह्या दोन अंगांचा प्रज्ञेत समावेश होतो. हीच अधि प्रज्ञा शिक्षा होय.

“विसेसेन पस्सती ति विपस्सना” म्हणजे, पदार्थमात्रांच्या गुणधर्मांना विशेष रूपाने पाहणारी तसेच विशेषरूपाने ज्ञान करून देणारी जी प्रज्ञा तिलाच विपश्यना असे म्हणतात. किंवा पदार्थ मात्रांच्या गुणधर्मांना अनित्य, अनात्म-दुःख ह्या तीन लक्षणांनुसार सूक्ष्मपणे पाहणाऱ्या प्रज्ञेला विपश्यना म्हणतात. प्रज्ञा-विपस्सनेला कोणी कोणी विद्वान दिव्य-ज्ञान अंतर्दृष्टी विशुद्ध ज्ञान असेही म्हटले आहे. एखादा शब्द पंडिताला स्वतःविषयी तसेच बाह्य जगाविषयी असणारे ज्ञान हे केवळ पुस्तकी ज्ञान असते. प्रज्ञा विपस्सना, भावनेनेच खरे साक्षात्कारी ज्ञान प्राप्त होते. आशा या प्रज्ञेची ओळख व तिची भावना कशी करावी हे जाणून घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. कारण ते दर्शन जीवन दर्शन आहे आणि मानवी व्यवहाराला उच्च नेणारी भावना आहे. कुशल चित्त विशुद्ध विपश्यना म्हणजे प्रज्ञा होय. तसेच अनित्य-अनात्म-दुःख ह्या तीन लक्षणांनुसार सूक्ष्मपणे पाहणाऱ्या विपस्सनेलाच प्रज्ञा म्हणतात. अंतर्बाह्य जगाला यथार्थ रीतीने जाणणे जे काही जसे काही असेल तसे ते जाणणे हे प्रज्ञेचे कार्य होय. तसेच प्रज्ञाही पदार्थमात्रांच्या गुणधर्मांना जाणून घेणाऱ्या लक्षणांनी युक्त आहे. पदार्थमात्रांच्या गुण-धर्मांना झाकून टाकणाऱ्या मोहरूपी अज्ञानाला दूर सारणे हे प्रज्ञेचे कार्य आहे. पूर्णपणे संमोहरहित होणे हे प्रज्ञेचे खरे स्वरूप आहे आणि समाधी भावनेने शुद्ध व एकाग्र झालेले. चित्तच प्रज्ञेला यथार्थ स्वरूपात जाणू शकते. तसेच रूप, वेदना, संज्ञा संस्कार, विज्ञान, चित्त चैतसिक इत्यादीची त्यांच्या यथार्थ रूपात ओळख करून देणे किंवा घेणे हे प्रज्ञेचे खरे गुणधर्मिक स्वरूप आहे. वास्तविक पाहता प्रज्ञा ही विशाल आहे आणि अनन्य गुणधार्मिक आहे. प्रज्ञा ही अनंत गुणी आहे. प्रज्ञा म्हणजे विपश्यना भावनेच्या अभ्यासाचा पायभूत आधार आहेत.

भगवान बुद्धांच्या या दोन गाथेवर प्रश्न व त्यावरील उत्तर यावर आधारीत बुद्धघोषांचे पांडीत्य विसुद्धिमग्गाच्या (The Path of Purification) या ग्रंथातून केलेल्या विस्तृत विवेचनातून त्यांची विद्वता पाहून भिक्षुसंघ एवढा प्रसन्न झाला की आचार्य बुद्धघोषाची प्रसिद्धी झाली आणि पालि साहित्यात एक सूर्याप्रमाणे तळपणाऱ्या समाधी भावनेवर अद्वितीय ग्रंथाची रचना झाली. तो म्हणजेच अद्वितीय ग्रंथ विसुद्धिमग्ग होय. या ग्रंथात आचार्य बुद्धघोषाने तृष्णारूपी जटा कापण्यासाठी तीन प्रकारचे आयुध सांगितले आहेत. चित्ताची एकाग्रता साध्य करून घेणे. या साधनेलाच शमथसमाधी असे म्हणतात. हिलाच विद्वान लोक ‘अधिचित्त-शिक्षा’ असे म्हणतात. अर्थात याला विपश्यना-भावना असे म्हणतात. या साधनेलाच विद्वान पुरुष ‘अधि-प्रज्ञा-शिक्षा असे म्हणतात.’ प्रज्ञेची भावना करणे, ही एक साधना आहे. शील, समाधी आणि प्रज्ञा ही या साधनेची प्रमुख व क्रमवार अंगे आहेत. या तिहेरी साधनेला शिक्षात्रय असे म्हणतात. अंतर्बाह्य असलेल्या तृष्णारूपी जटा कापून टाकण्यासाठी या तीनही साधनांचा क्रमवारी नीट आणि चित्त एकाग्र करून, अभ्यास करून त्याच्यात पारंगत होणे फार आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ –

१) विशुद्धीमग्ग	-	आचार्य बुद्धघोष
२) विशुद्धीमग्ग (अनुवादित)	-	राहुल सांकृत्यायन
३) भगवान बुद्धांचा मध्यम मार्ग	-	मा.श. मोरे
४) दीघनिकाय (अनुवादित)	-	विमल किर्ती
५) मज्झिमनिकाय	-	राहुल सांकृत्यायन
६) विनयपिटक	-	राहुल सांकृत्यायन
७) पाली साहित्य का इतिहास	-	डॉ. भगतसिंह उपाध्याय
८) पाली साहित्याचा इतिहास	-	डॉ. ग.वा. तगारे
९) सुत्तनिपात	-	प्रा. धर्मानंद कोसंबी
१०) सुत्तनिपात (अनुवादित)	-	प्रा. डॉ. भन्ते सत्यपाल

सरफोजी राजे भोसले व्दितीय – एक कलाभिज्ञ राजे

प्रा. बालासाहेब गोविंदराव कानडे

सहायक प्राध्यापक, इतिहास विभाग संत तुकाराम महाविद्यालय, वसमत रोड, परभणी ता. जि.परभणी.

सार –

तंजावरच्या भोसले घराण्यातील सरफोजी राजे भोसले व्दितीय हे कर्तबकार व कलाप्रिय राजे होते. त्यांना लहानपणी सी.एफ. श्वार्टज या मिशनरी गृहस्थाकडून प्राथमिक शिक्षण मिळाले. पुढे त्यांच्या शिक्षणाची सोय मद्रास येथे करण्यात आली. सरफोजी राजे यांना मराठी, तेलगू, हिंदी, उर्दू, इंग्रजी, फ्रेंच, जर्मन, लॅटीन, संस्कृत, डेनिश, ग्रीक, डच इ. भाषा येत होत्या. त्यांनी १७८७ ते १७९३ आणि १७९८ ते १८३२ या काळात तंजावर राज्याच्या राज्यकारभारंची धुरा यशस्वीपणे सांभाळली. त्यांनी इंग्रजांच्या कृपेने राज्यकारभार करावा लागला असला तरी त्यांनी आपल्या कर्तृत्वाने राज्यकारभारावर आपली अमीट छाप उमटवली. खुदद इंग्रजांनीच त्यांच्या कारभाराचे कौतुक केले आहे. त्यांच्या काळात साहित्य, संगीत, नृत्य, वैद्यक, चित्रकला, शिक्षण, न्यायव्यवस्था इ.क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण प्रगती झाली. त्यांच्या कार्यकाळात 'सरस्वती महाल' नावाची पब्लिक लायब्ररी स्थापन केली. ते स्वतः कवी, साहित्यिक संगीत प्रेमी व विविध कलेला प्रोत्साहन देणारे राजे होते.

प्रस्तावणा –

छत्रपती शिवाजी महाराजांचा सावत्र भाऊ व्यंकोजी राजे उर्फ एकोजी राजे भोसले यांनी सुदूर दक्षिणेत तमिळनाडू मध्ये तंजावर या ठिकाणी भोसले घराण्याची स्थापना केली. या घराण्यात इ.स. १७६३ ते १७८७ या काळात तंजावरच्या गादीवर राजा तुळजाजी विराजमान होते. त्यांना मुलगा नसल्यामुळे इ.स. १७८४ मध्ये त्यांनी मृत्यूपूर्वी भोसले घराण्याचे मुळ पुरुष मालोजी राजे यांचे भाऊ विठोजी राजे भोसले यांच्या वंशातील एक मुलगा दत्तक घेतला. तो मुलगा म्हणजेच सरफोजी राजे भोसले 'द्वितीय हे होत. या मुलाच्या शिक्षणासाठी एक डॅनिश मिशनरी रेव क्रिश्चियन फ्रिडरिक श्वार्टस यांना नेमले या मिशनरी व्यक्तीच्या सहवासात सरफोजी राजांची जडणघडण झाली. या वेळी सरफोजी राजे वय खुप कमी होते. तेव्हा अमरसिंह नावाच्या काकास सरफोजी राज्यांच्या पालणपोषणाची जबाबदारी सोपवली. या वेळी अमरसिंह ने पालकतत्वाची जबाबदारी योग्य पध्दतीने सांभाळली नाही. तर उलट आपणच खरे राज्याचे वारसदार आहोत असे मद्रासच्या गव्हर्नर सर आर्चिबॉल्ड कॅम्बेल यास कळवले. या वेळी गव्हर्नरने फारसी चौकशी न करता अमरसिंह ला तंजावरच्या गादीवर बसवले. अमरसिंह च्या कारकिर्दीत सी.एफ.श्वार्टस याने या तरुण राजकुमाराला सुरक्षितपणे मद्रासला पाठवले. तेथे रेव. विल्यम गेरिक यांनी या तरुण राजकुमाराला विविध शास्त्राचे शिक्षण दिले.मधल्या काळात सी. एफ. श्वार्टस याने दत्तक प्रकरण धसास लाऊन ईस्ट इंडीया कंपनीला पुटवून दिले कि राज्याचा खरा वारसदार सरफोजी राजे द्वितीय हेच आहेत.तेव्हा कंपनीने अमरसिंह ला पदव्यूत करुन २९ जून १७९८ मध्ये सरफोजी राजेना तंजावरच्या गादीवर पुन्हा विराजमान केले. परंतु सरफोजी यांना इंग्रजांच्या मर्जीने राज्य करावे लागणर होते . या वेळी ईस्ट इंडिया कंपनीने सरफोजी राजेशी १५ कलमी करार केला . सरफोजी यांना वार्षिक पेन्शन देण्याचे कंपनीने मान्य केले . सरफोजी राजाजवळ तंजावरचा किल्ला व आसपासचे क्षेत्र त्यांच्या ताब्यात राहणार होते . सरफोजी राजे आता नाममात्र राजे राहिले असले तरी त्यांनी तंजावर राज्याच्या हितासाठी अनेक लोकोपयोगी कामे हाती घेतली . सभोवतालची भुमी सूपीक असल्याने चांगले उत्पन्न होत होते शिवाय न्यायदानप्रणाली सुदधा राजानी अधिक सक्षम बणवली. विद्याव्यासंग व लोक कल्याणाच्या कामामध्ये राजांनी आपले आयुष्य घालवले .त्यांच्या राज्यकारभाराची खुप स्तुती खुदद इंग्रजांनी केली व त्यांना ' हिज हायनेस ' हा किताब तंजावरचे राज्य खालसा झाले असताना सुदधा दिला.

संशोधनाचा उद्देश

तंजावरच्या भोसले घराण्यातील सरफोजी राजे भोसले द्वितीय यांच्या कार्य कर्तृत्वावर प्रकाश टाकणे हा या संशोधनपर लेखाचा उद्देश आहे. राजांनी जी लोकोपयोगी कार्य केली त्या कार्याचा आढावा घेणे या लेखाचा उद्देश आहे.

गृहितके –

तंजावरच्या घराण्यातील सरफोजी राजे भोसले द्वितीय हे उच्चविद्याविभूषित राजे होते. त्यांना जनतेच्या कल्याणाची तळमळ होती. नाममात्र राजेपद त्यांच्याकडे असलेतरी जनतेच्या कल्याणाची तळमळ त्यांना स्वस्थ बसू देत नव्हती. त्यांनी अनेक जनकल्याणाची कामे केली.

संशोधन पध्दती –

संशोधनपर लेखाचे लेखन करण्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. संदर्भ संशोधन पध्दती, वर्णनात्मक व विवेचनपध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे.

सरफोजी राजे भोसले द्वितीय यांचे कार्य –

सरफोजी राजांनी इ.स. १७९८ ते १८३२ पर्यंतच्या कार्यकाळात विविध कार्ये पार पाडली. त्यांनी तंजावरच्या दरबारातील दैनंदिन कामकाजाची नोंद ठेवण्यास सुरवात केली. आपल्या राज्याचे विभाजन पाच जिल्यात करुन त्यावर

प्रमुख नेमले. त्यांनी बुध्दीवान लोकांचे सल्लागार मंडळ स्थापन केले. राज्यात प्रत्येक तीर्थक्षेत्री यात्रेकरूंनाठी विश्रामगृहे बांधली. यात्रेकरूंना या ठिकाणी निशुल्क भोजन व राहण्याची सोय निर्माण करून दिली.

महाराज ग्रंथप्रेमी होते. त्यांनी 'सरस्वती महाल' नावाचे ग्रंथालय उभारले. त्यांनी दुरदुरुन मौल्यवान ग्रंथे मागवली अनेक तज्ञ मंडळीकडून काही महत्त्वपूर्ण ग्रंथाची भाषांतरे करवून घेतली. काही दुर्मिळ ग्रंथाच्या प्रती तयार करवून घेतल्या. ४००० पेक्षा अधिक दुर्मिळ ग्रंथ खरेदी केले. या ग्रंथांनी ग्रंथालयाची शोभा वाढवली या ग्रंथालयात वेदांत, संगीत, व्याकरण, नाटके, वास्तुकलेशी संबंधित ग्रंथे, औषध विज्ञान, वैद्यकशास्त्र, पशुचिकित्सेवर आधारित ग्रंथ इ.विविध शास्त्रांशी संबंधीत ग्रंथ पहावयास मिळतात. त्यांनी आपल्या राज्यात देवनागरी प्रिंटींग प्रेसचा कारखाना स्थापन केला. विविध पंडितांना दूरदूरच्या प्रदेशात पाठवून अनेक दुर्मिळ ग्रंथ, पांडुलिपीतील ग्रंथ जमवले. या ग्रंथालयात हजारो मोडीलिपीतील ग्रंथ उपलब्ध आहेत. या ग्रंथालयाची दखल 'इन्सायक्लोपीडीया ब्रिटानिका ने सुध्दा घेतली असल्याचे दिसून येते.

राजांनी नवविद्या कलानिधी शाळेची स्थापना करून भाषा, साहित्य, कला व विज्ञान व शिल्पशास्त्राचे शिक्षण देण्याची सोय सुद्धा केली. महाराजांनी अनेक शैक्षणिक उपक्रम राबवले व त्यांची स्तुती खुद इंग्रजांनीही केली. महाराजांनी प्रजेला पिण्याचे पाणी मिळावे म्हणून प्रयत्न केले. महाराजांनी धन्वंतरी महाल या संस्थेची स्थापना करून मनुष्य व प्राण्यांसाठी जडीबुटीपासून देशी औषधाचे उत्पादन घ्यावयास सुरवात केली. महाराजांनी विविध आर्युवेदिक, युनानी, औषधे तयार करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. त्यांनी स्वतः सुद्धा अनेक औषधी वनस्पतींचा अभ्यास केला. महाराजांनी मोतीबिंदुची शस्त्रक्रिया आपल्या राज्यात घडवून आणली. अशा प्रकारच्या शस्त्रक्रियेचे स्वतः सुध्दा प्रशिक्षण घेतले. महाराजांना शिल्पकलेची खूप आवड होती. आपल्या राज्यात इतरही काही वास्तू उभारल्या. आपल्या राज्यात पवनचक्की, विद्युत यंत्र, वेधशाळा उभारल्या. त्यांनी 'मनोरा' या ठिकाणी शिपयार्ड उभारले. नौदलअभ्यास केंद्र सुध्दा त्यांनी उभारले. त्यांनी हवामानाचा अंदाज घेणारे केंद्र सुध्दा उभारले. त्यांनी आपल्या राज्यात बंदुकीचा कारखाना सुद्धा उभारला.

महाराजांना नृत्य व संगीत कलेची खूप आवड होती. त्यांनी भरतनाट्यम कलेस प्रोत्साहन दिले. महाराजांना चित्रकलेची खूप आवड होती. त्यांनी राजमहालातील दिवाणखान्यात उत्कृष्ट भित्तीचित्रे चित्रकाराकडून काढून घेतली. महाराजांनी सेतूभवनम व पुदुकोटटई येथे चुनाविटांचे दोन स्तंभ उभारले. त्यांनी स्वार्तजच्या मृत्यूनंतर त्याच्या स्मरणार्थ पुतळा उभारला, त्यांनी इ.स-१८०३ मध्ये तंजावरच्या बृहदीश्वर मंदिरात भोसले घराण्याचा इतिहास स्पष्ट करणारा शिलालेख कोरविला. भारतातला हा सर्वात मोठा शिलालेख ठरतो. हा शिलालेख भोसले घराण्याची वंशावळ स्पष्ट करतो. महाराजांनी आपल्या राज्यात अनेक शैक्षणिक व प्रशासकीय सुधारणा केल्या. महाराजांनी हिंदू मंदिरेच नाहीतर चर्च व मशीदी ना सुद्धा देण्या दिल्या. अनेक प्राचीन मंदिरांची डागडुजी केली. त्याकाळी तंजावर हे कलेचे व विद्येचे माहेरघर बणले. महाराजांनी अरबी, फारशी भाषेतील महत्त्वपूर्ण ग्रंथाची भाषांतरे करवून घेतल्याने मूळ ग्रंथे आज नष्ट झाली असली तरी त्यांचे अनुवाद आजही या राज्यात सुरक्षित राहिले आहेत. महाराजांच्या कार्याचा गौरव एशियारीक सोसायटी ने त्यांना सन्माननीय सभासदत्व बहाल करून केला. त्यांच्याविषयी अनेक पाश्चात्य प्रवाशांनी गौरवोद्गार काढले आहेत. महाराजांना मुक्तंबाबाई व अहिल्याबाई या दोन पत्न्या होत्या. यातली मुक्तंबाबाई अकाली मरण पावली तर अहिल्याबाईपासून तीन मुली व एक मुलगा झाला. जो शिवाजी या नावाने सरफोजी राजांनंतर गादीवर आला. जवळजवळ ४० वर्षे राज्यकारभार केल्यानंतर ०७ मार्च १८३२ मध्ये त्यांचा मृत्यू झाला.

सारांश :

तंजावरच्या भोसले घराण्यात जे अनेक महान राजे होऊन गेले त्यात सरफोजी राजे भोसले द्वितीय हे सर्वश्रेष्ठ राजे मानले जातात. या राजाची कारकिर्द या घराण्याच्या इतिहासात खूपच महत्त्वपूर्ण मानली जाते. ते स्वतः विद्वान कवी, ग्रंथवेडे आणि कलेचे चाहते होते. त्यांना साहित्यात खूप रुची होती. त्यांनी अनेक संस्कृत ग्रंथ, काव्य, नाटके, टिकात्मक ग्रंथ लिहून घेतले. अनेक पंडीतांच्या सहाय्याने विविध ग्रंथाची भाषांतरे तसेच मूळ ग्रंथांच्या अनेक प्रती बणवून घेतल्या व आपल्या सरस्वती महाल' या ग्रंथालयात जतन करून ठेवल्या. प्राचीन अस्सल कागदपत्रे, ताम्रपत्रे, भुजपत्रे, ताडपत्रे इ.चा संग्रह केला. आपल्या राज्याची विभागणी करून राज्यकारभारात पारदर्शकता आणली. त्यांच्या काळात वैद्यक, संगीत, चित्रकला, शिल्पकला वास्तुकलेत मोलाची भर पडली. त्यांनी संशोधन सुद्धा हाती घेतले. त्यांनी विविध रोगावर गुणकारी ठरतील अशा औषधांच्या शोधाना प्रोत्साहन दिले. अशाप्रकारे महाराजाची दूरदृष्टी अगदी मर्मज्ञ होती. त्यांनी स्वतः वैद्यकशास्त्रावर ग्रंथ लिहिले. महाराज भविष्याचा वेध घेत. त्यांनी आपल्या राज्यात हवामान केंद्र, वेधशाळा, प्रिंटींग प्रेस, शिपयार्ड, दारूगोळा फैक्ट्री, बंदुकीचा कारखाना इ. सुविधा सुरु केल्या. भारतात मोतीबिंदूवर शस्त्रक्रिया ही सर्वप्रथम यांच्या राज्यात केली गेली.

नित्कर्ष :

तंजावरच्या भोसले घराण्यातील सरफोजी राजे भोसले द्वितीय हे कलाप्रेमी राजे होऊन गेले. १७९९ मध्ये त्यांचे राज्य इंग्रजांनी मद्रास प्रेसीडन्सीमध्ये विलिन केले. त्यांना इंग्रजांनी पेन्शन दिली. हातात कसलीही वास्तविक सत्ता नसताना नाऊमेद न होता महाराजांनी अनेक जनकल्याणकारी कामे केली. महाराजांनी आधुनिक सुविधा आपल्या जनतेला दिल्या. राज्यात शैक्षणिक वातावरण निर्माण केले. सरस्वती महाज ही पब्लिक लायब्ररी सुरु करून त्यांनी विविध ग्रंथांचे जतन करून ठेवले. अनेक दुर्मिळ ग्रंथ या ग्रंथालयामुळे आज सुरक्षित राहिले आहेत. तंजावस्या सांस्कृतिक जडणघडणीत महाराजांच्या कार्याचा सिंहाचा वाटा राहिलेला आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

अ) प्राथमिक साधने

१) मराठी साधने

- देशपांडे प्र.न. 'छत्रपती शिवाजी महाराजांची पत्रे' सुषमा प्रकाशन, धुळे, १९८३.
- चौबळ ज.स. 'असे होते मोगल', निकोलाय मनूची लिखित (Storia Do Mogor) ग्रंथांचा अनुवाद महाराष्ट्र साहित्य व संस्कृती मंडळ १९७४

२) इंग्रजी साधने.

Balinga B.S Tanjore Distict Handbook, Madras, 1960

ब) दुय्यम साधने.

१) मराठी साधने

- विद्या गाडगीळ, 'तंजावरचे मराठी राज्य आणि संस्कृती', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई २००३.
- पगडी सेतु माधवराव; 'कावेरी खोऱ्यातील यक्षनगरी', परचूरे प्रकाशन, १९९३.
- पारसनीस द.ब. 'तंजावरचे राजघराणे'; निर्णयसागर, मुंबई, १९१२

२) इंग्रजी साधने

- Subramanian K.R. ' The Maratha Rajas Of Tanjavur ', Asian Education Services, New Delhi, Reprint, 1985.
- Prince Pratap Sinh Serfoji Raje Bhosle, 'Contributions Of Thanjavur Maratha Kings', Notion Press, Chennai, 600031, 2nd Edition 2021.

हेरॉल्ड लास्कीचे अधिकार, सार्वभौमत्व लोकशाही विचारांचा अभ्यास

डॉ. संभाजी संतोष पाटील

श्री.शि.वि.प्र.संस्थेचे भाऊसाहेब ना.स.पाटील साहित्य आणि मु.फि.मु.अ.वाणिज्य महाविद्यालय, धुळे (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना -

हेरॉल्ड लास्की हा राजकीय विचारवंत होता. लेबर पार्टीचे ते महत्वाचे नेतेही होते. ते पक्षाच्या कार्यकारीणीचे अनेक वर्षे सदस्य होते. १९४५ साली तो पक्ष सत्तारूढ झाला तेव्हा लास्की हे त्यांचे अध्यक्ष होते. राजकीय घडामोडीची माहिती त्यांना असल्यामुळे सहकार्यकत्यांना त्यांचे मार्गदर्शन नेहमीच मोलाचे वाटत असे. इंग्लंड या देशातील महिलांच्या अधिकाराची चळवळ व फ्रान्स मधील कामगार चळवळ याचा खोल ठसा संस्कारक्षम वयात त्यांच्यावर पडलेला होता. दलीत, शोषित यांच्यासाठी आयुष्य समर्पित करण्याची प्रेरणा तरुणपणी त्यांनाच मिळाल्याने त्यांनी स्वतःला या चळवळीत झोकून दिले. बदलत्या परिस्थितीनुसार त्यांनी आपल्या काही विचारांमध्ये बदल केलेले दिसून येतात. योग्य वाटणाऱ्या विचारांचा त्यांनी स्विकार केला. मानव हा घटक पुढे ठेवून मानवी मुल्यांना महत्त्व यावे यासाठी त्यांच्या जीवनातील दारिद्र्य अज्ञान दूर व्हावे ही त्यांची सदिच्छा होती. त्या शोधात त्यांनी सतत विचार परिवर्तन केले. त्यांनी आपल्या विचारांची सुरुवात अनेक सत्तावादाच्या पुरस्काराने केली आहे. त्यानंतर सेब्रीयन समाजवाद, साम्यवाद व शेवटी लोकशाही समाज वादाच्या विचारांचा प्रभाव संपुर्ण जगभर जाणवतो. त्यांनी समाजवादाची जी बांधिलकी तरुणपणी स्विकारली ती त्यांनी जन्मभर टिकून ठेवली. समाजवादाची बांधिलकी हा त्यांच्यासाठी बौद्धिक मुखवटा वा पवित्रा नव्हता किंवा कामगार संघटनेत संसदेत वा मंत्री मंडळात स्थान पटकविण्यासाठी वापरलेली क्लुप्तीही नव्हती विषमता अज्ञान दारिद्र्य विषमता हि आरिष्टे दूर व्हावीत आणि व्यक्तीला तिच्या सर्व सुप्त क्षमता विकसीत करण्याची संधी लाभावी हि लास्कीच्या अंतरीची तळमळ होती आपल्या वैचारीक वाटचालीत लास्कींनी व्यक्तीवादापासून जवळपास मार्क्सवादा पर्यंत प्रवास केला होता व्यक्ती स्वातंत्र्य व आर्थिक समता या दोन मुल्यांचा समन्वय घालतांना लास्कीच्या राजकीय विचारात कधी स्वातंत्र्याचा तर कधी समतेच्या बाजूने झुकते माप पडल्याचे दिसून येते व्यक्तीस आपल्या आत्म अविष्कारासाठी हक्क हे महत्वाचे असतात हे मत लास्कीने ग्रीन व बोझांकी या आदर्श वादयांकडून घेतले मात्र त्यांची राज्यविषयक एकसत्तावादी भुमिका लास्कींना मान्य होऊ शकली नाही त्याबाबतीत ते अनेक सत्तावादाचा पुरस्कार करणाऱ्या विचार प्रवाहाच्या अधिक जवळ गेलेले आढळून येतात राजकीय तत्वज्ञानाचे स्वरूप स्वभावतःच फलीत प्रामाण्यवादी असावे राजकीय प्रश्नांचा विचार प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीच्या व अनुभवाच्या संदर्भात केला जावा असा लास्कीचा कटाक्ष होता.

शोध निबंधाचा उद्देश -

हेरॉल्ड लास्कीचे अधिकार सार्वभौमत्व आणि लोकशाही विषयी विचारांचा अभ्यास करणे हा प्रस्तुत लघुशोध निबंधाचा उद्देश आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- (१) हेरॉल्ड लास्की यांच्या अधिकारा विषय विचारांची माहिती जाणून घेणे.
- (२) हेरॉल्ड लास्कीच्या अधिकारा विषयी तरतुदींचा अभ्यास करणे.
- (३) हेरॉल्ड लास्की यांच्या सार्वभौमत्वा विषयी विचारांची माहिती जाणून घेणे.
- (४) हेरॉल्ड लास्की यांच्या लोकशाही विषयी विचारांची माहिती अभ्यासणे.

माहितीचे संकलन आणि विश्लेषण :-

हेरॉल्ड लास्कीचे अधिकार सार्वभौमत्व आणि लोकशाही विषयी विचारांचा अभ्यास करतांना त्या काळातील घडामोडीची माहिती विविध साधनांच्या माध्यमातून प्राप्त केली आहे. या लघुशोध निबंधासाठी विविध संदर्भग्रंथ, पुस्तके, इंटरनेट या दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला आहे.

(अ) **अधिकार विषयी विचार** :- राज्यामध्ये तेथील नागरिकांना अधिकार कशाप्रकारे मिळत असतात. त्यानुसार त्या राज्याचे स्वरूप ठरत असते. व्यक्तींचा सर्वांगीण विकास करावा यासाठी अधिकार महत्त्वपूर्ण ठरत असतात. सुखी जीवन व्यतित करण्यासाठी अधिकार महत्वाचे असतात. नागरिकांना राज्य जेवढ्या प्रमाणात सुखी समृद्ध जीवन उपलब्ध करून देईल. त्यावर त्यांचे श्रेष्ठत्व अवलंबून असते म्हणून जनकल्याणासाठी व व्यक्ती विकासासाठी अधिकार आवश्यक असतात. लास्की अधिकाराला नैसर्गिक उत्पत्ती मान्य करीत नाही. सर्वच काळासाठी सर्वच अधिकार मान्य करता येऊ शकत नाही. परिस्थितीनुसार त्यात बदल होतो. देश, काल, परिस्थितीनुसार व व्यक्ती विकासाच्या बदलत्या संकल्पनेनुसार बदलत असतात. अधिकार व कर्तव्य एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. आपल्या अधिकाराचा वापर करीत असतांना दुसऱ्याच्या अधिकाराची जाणव ठेवली पाहिजे. समाजाशी संबंधीत अधिकार असतात. सामाजिक कार्याशी निगडित असल्याने सार्वजनिक इच्छेनुसार त्याचा वापर झाला. कोणत्याही माणसावर अन्याय, अत्याचार करण्याचा अधिकार कोणालाही नाही. व्यक्तीच्या विकासाला बाह्य परिस्थिती निर्माण करून देणे राज्याचे कर्तव्य आहे. त्याशिवाय व्यक्ती आपले परिपूर्ण जीवन जगू शकणार नाही. लास्कीने पुढीलप्रमाणे आवश्यक अधिकार सांगितले आहेत ते पुढीलप्रमाणे -

(१) **कामाचा अधिकार :-** माणसांच्या जीवनासाठी अधिकाराची आवश्यकता आहे. माणसाला काम मिळाले पाहीजे परंतु याचा अर्थ असा होत नाही की, प्रत्येक व्यक्तीला समान काम मिळावे. कामाच्या अधिकाराचा संबंध उत्पादन वाढ व सामाजिक सेवेशी असतो. साम्यवादी देश आपल्या संविधानात हा अधिकार पहिल्या क्रमांकावर ठेवतात.

(२) **योग्य वेतन :-** प्रत्येक व्यक्तीला अन्न, वस्त्र, निवारा ह्या गरजांची पूर्तता करावी लागते. त्यासाठी किमान वेतन मिळणे आवश्यक आहे. उपाशी राहून व्यक्ती कोणतेही काम करू शकत नाही. राज्यातील व्यक्तींना जीवन जगण्यासाठी योग्य वेतन मिळाले पाहीजे.

(३) **शिक्षणाचा अधिकार :-** लास्कीने शिक्षणाच्या अधिकाराला पहिले व महत्वाचे स्थान दिले आहे. हा अधिकार व्यक्तीचा मुलभूत अधिकार आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीला आपल्या कर्तव्याची व अधिकाराची जाणिव होते. शिक्षणाने चांगले संस्कार होतात त्याहून चांगल्या संस्कृतीची निर्मिती होत असते आणि त्या माध्यमातून आदर्श नागरिकांची निर्मिती होते. त्यामुळे किमान प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण प्रत्येक नागरिकाला मिळावे. प्राथमिक शिक्षण घेतल्यानंतर उच्च शिक्षण घेतले पाहिजे. प्लेटो व अॅरिस्टाटलने देखील व्यक्तीच्या शिक्षणाला महत्त्व दिले आहे.

(४) **मालमत्तेचा अधिकार :-** लास्कीने सांगितले की, व्यक्तीच्या विकासासाठी मालमत्तेची आवश्यकता असते. प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या विकासासाठी आवश्यक तेवढी मालमत्ता ठेवण्याचा अधिकार असतो. व्यक्तीने आपल्या जवळ असलेल्या मालमत्तेचा दुरुपयोग करता कामा नये. तसेच आवश्यकतेपेक्षा जास्त मालमत्ता बाळगण्यावर मर्यादा असावी असा विचार त्यांनी मांडलेला आहे.

(५) **राजकीय अधिकार :-** लास्की हे लोकशाहीचे पुरस्कर्ते होते म्हणून त्यांनी राज्यातील प्रत्येक नागरिकाला राज्याच्या सत्तेत सहभागी होण्याचा अधिकार दिला आहे. प्रत्येक नागरिकाला मतदान करणे, निवडणूक लढविणे, सार्वजनिक पदाची प्राप्ती इत्यादीचा समावेश होतो यासाठी धर्म, वंश, स्त्री-पुरुष, गरीब, श्रीमंत असा कोणताही भेदभाव नसावा. लास्कीने सार्वत्रिक मतदानाचा पुरस्कार केला आहे. भेदभावा अभावी समतेवर आधारित त्याने हा अधिकार दिलेला आहे.

(६) **न्याय मिळविण्याचा अधिकार :-** राज्यातील प्रत्येक नागरिकांना न्यायपूर्ण वागणुक दिली पाहीजे. कोणत्याही व्यक्तीवर अन्याय, अत्याचार होता कामा नये. परंतु समाजातील काही व्यक्तींवर अन्याय होतो अशा वेळेस त्या व्यक्तीला न्यायालयात दाद मागण्याचा अधिकार असला पाहिजे तसेच धर्म, वंश, लिंग,जातीच्या आधारे पक्षपाती न्यायदान होता कामा नये. न्याय मिळविण्यासाठी प्रत्येक नागरिकास न्यायालयात जाण्याचा अधिकार आहे. लास्की म्हणतात की, कायदेशिर संरक्षण हक्क हा महत्त्वपूर्ण आहे. लोकांच्या हक्कांना न्यायालयीन संरक्षण उपलब्ध असणे हा आधुनिक लोकशाही राज्यव्यवस्थेचा अविभाज्य घटक आहे. गुन्हेगारास आपले निरपराधित्व सिद्ध करण्याची पुरेपूर संधी उपलब्ध करून दिली पाहीजे. कोणत्याही व्यक्तीस खटल्याशिवाय तुरुंगात टाकता कामा नये. न्यायालयाचे दरवाजे सर्वांना खुली पाहीजेत. राज्यकर्ते कायद्यापेक्षा श्रेष्ठ असू नयेत. न्यायालयांना संपुर्ण स्वातंत्र्याची हमी दिली गेली पाहीजे. कायदे मंडळ व न्याय मंडळ यांची क्षेत्रे एकमेकापासून वेगळी असावीत.

(७) **भाषण स्वातंत्र्याचा अधिकार :-** याचा राजकीय अधिकाराशी जवळचा संबंध आहे. राजकीय अधिकार मान्य केल्यावर विचार करणे व तो भाषणातून व्यक्त करण्याचा अधिकार नागरिकांना प्राप्त होतो. भाषण स्वातंत्र्याचा अधिकार नसेल तर राजकीय स्वातंत्र्याला काहीच महत्त्व नसते. आपल्या तक्रारी मांडणे, लोकमत संघटीत करणे व नव्या विचारांना लोकांसमोर मांडून त्यांचा विकास साधण्यासाठी हा अधिकार महत्वाचा असतो. भाषण हे लोकमत घडविण्याचे माध्यम आहे. भाषणाच्या माध्यमातून मांडलेले प्रकट केलेले विचार लोकांपर्यंत पोहचत असतात.

(८) **सभा व संघटनेचा अधिकार :-** सभा भरविणे, सामाजिक, आर्थिक व राजकीय इत्यादी स्वरूपाच्या संघटना स्थापन करण्याचा अधिकार असला पाहीजे. 'गरीबांच्या गरजा समजण्यासाठी गरीबच असले पाहीजे' या विधानावरून विशिष्ट दुःख निवारण्यासाठी शक्तीशाली समउद्देशिय संघटना असावी लागते. संघटनेशिवाय शासन दरबारी आवाज पोहचत नाही ही स्थिती आज कोणीही नाकारू शकत नाही.

(९) **राज्यसंस्थेला प्रतिकार करण्याचा अधिकार:-** व्यक्तीस राज्यसंस्थेला प्रतिकार करण्याचा अधिकार असला पाहिजे. लास्कीने व्यक्तीच्या श्रेष्ठतेवर भर दिला आहे. राज्यातील नागरिकांना संघटीतपणे व जाणिवपूर्वक राज्यसंस्थेला प्रतिकार करण्याचा अधिकार नसेल तर स्वातंत्र्याला काहीच महत्त्व नाही व्यक्तींना प्रतिकार केल्यास शासन आपल्याला मिळालेल्या सत्तेचा गैरवापर करू शकणार नाही. प्रतिकार करणे ही एक महत्वाची शक्ती आहे. राज्यातील लोकांनी स्वतः प्रामाणिक राहून प्रतिकार करण्याचा धारिष्ट्य अंगी बाळगले पाहीजे.

अधिकार विषयी तरतुदी:- अधिकार संरक्षण तरतुदीत मुलभूत अधिकार म्हणून संविधानामध्ये समावेश केला पाहीजे. सत्तेचे वाटप करून अधिकार सुरक्षित करावेत. लास्की असे म्हणतो की, अधिकार देवून ते उपयोगाचे नाही तर ते प्रत्यक्ष कार्यान्वित केले पाहीजे. लास्कीने अधिकार संरक्षणाच्या बाबतीत तीन तरतुदी सांगितलेला आहेत.

(i) **सल्लागार समित्या:-** शासन व्यवस्थेमध्ये विविध प्रकारची खाती असतात आणि त्या खात्यांना सल्ला देण्यासाठी तज्ञ लोकांच्या समित्या असणे गरजेचे आहे. खात्याने निर्णय घेण्यापूर्वी सल्लागार समितीचा सल्ला घेतला पाहिजे. यामुळे शासनाची हुकूमशाही निर्माण होण्याचा धोका टाळता येऊ शकतो. तज्ञ व्यक्तींचा सल्ला घेतल्यामुळे शासनाच्या कार्यात चुका होऊ शकत नाही. समित्यांचे सरकारवर नियंत्रण प्रस्थापित होते.

(ii) **सत्तेचे विकेंद्रीकरण :-** सत्तेच्या केंद्रीकरणामुळे लोकांमध्ये असंतोषाची भावना निर्माण होते ते निरुत्साही व बेजबाबदार बनतात. सत्तेच्या विकेंद्रीकरणामुळे जनतेत राज्यकारभारात अभिरुचीने भाग घेण्याची सवय वाढते. राज्यांमध्ये स्थानिक पातळीपर्यंत सत्तेचे विकेंद्रीकरण झाल्यास जनतेचे शासन कार्यावर लक्ष असते व सत्तेचा दुरुपयोग झाल्यास विरोध होतो. त्यामुळे व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर गदा येत नाही.

(iii) **राज्यांचा हस्तक्षेप नसावा :-** राज्यात व्यक्तीच्या विकासाठी ज्या संस्था कार्य करीत आहेत. त्यांच्या कार्यात राज्याने हस्तक्षेप करता कामा नये. कार्यकरीत असतांना संस्थांना ज्या अडीअडचणी येत असतील त्या राज्याने दुर कराव्यात. संस्थांनी देखील राज्यांच्या विरोधी कोणतीही भूमिका घेऊ नये परंतु एखादी संस्था तसे कार्य करीत असेल तर राज्याला अशा प्रकारची संघटना नष्ट करण्याचा अधिकार आहे.

(ब) सार्वभौमत्वे विषयी विचार :-

निरंकुश शासन व्यवस्थेला लास्कीचा विरोध होता. त्याने सार्वभौमत्वाचा अनेक सत्तावादाचा पुरस्कार केला. सार्वभौमत्वाकडे विज्ञानाच्या एक सत्तावादी दृष्टीने न पाहता लास्कीने त्याचा विचार अनेक सत्तावादी दृष्टीकोनातून केलेला आहे. अनेक सत्तावाद ही त्यांच्या मते समाजजीवनाची वस्तुस्थिती आहे. मानवी जीवनामध्ये एकच एक निष्ठा नसते तर अनेक निष्ठेचा समुच्चय असतो. माणसांच्या अनेक प्रकारच्या निष्ठा असतात. माणसांच्या अनेक गरजा पूर्ण करण्यासाठी अनेक संस्था आवश्यक असतात. लास्कीने आस्टीनच्या सार्वभौमत्वाच्या तत्वाचे खंडन करून आपले विचार मांडले आहेत.

(i) **सार्वभौमत्व हे अमर्याद स्वरूपात असते :-** असे तत्व लागू होतांना दिसून येत नाही. लास्कीने ऐतिहासिक उदाहरण देऊन स्पष्ट केले आहे की, सार्वभौमत्व राजाजवळ आजपर्यंत संपूर्ण विश्वामध्ये कोठेही अमर्याद स्वरूपाची सत्ता नव्हती. तुर्कस्थानचा खलिफा हा सर्वश्रेष्ठ मानला जात होता. तरीही त्याच्यावर रुढी, प्रथा परंपरेचे बंधन होते. कायदेशिररित्या तो श्रेष्ठ असून कोणत्याही प्रकारच्या कायद्यामध्ये बदल करू शकत असे. परंतु तशा प्रकारचे कोणतेही काम त्याने केले नाही. राज्यकर्त्यांनी जेव्हा मर्यादा ओलांडण्याचा राज्यकर्त्यांनी प्रयत्न केला त्यावेळी सार्वभौमसत्तेवरच बंधने लादली गेली. अशा प्रकारे सार्वभौमावर मर्यादा असतात असे यावरून सिद्ध होते.

(ii) **राज्याचे उगमस्थान सार्वभौमत्व असते :-** या आस्टीनच्या विधानावर लास्कीने आक्षेप घेतला आहे. त्यांच्या मते सार्वभौमत्व हे निश्चित ठिकाणी आहे असे सांगता येत नाही. सार्वभौमसत्ता अमेरिकेचे उदाहरण घेऊन अमेरिकेचा अध्यक्ष किंवा काँग्रेस या दोघांपैकी कुठे आहे हे स्पष्ट होत नाही असे सांगितले कारण सत्ता संतुलन व नियंत्रणामुळे विभाजीत झाले असून निश्चित ठिकाणी नसते हे स्पष्ट होते. राज्यघटनेने संघराज्य व्यवस्थेत केंद्र व राज्यसरकार यांच्यात सत्तेचे वाटप केलेले आहे. संघराज्य व्यवस्थेत दोन्ही स्वतंत्र व श्रेष्ठ मानली जातात. केवळ संघराज्यापुरता हा प्रश्न मर्यादीत नसून इतरत्र देखील तेच जाणवत असते. घटना दुरुस्तीच्या बाबतीत घेण्यात आलेल्या निर्णयाला नव्याने निवडलेल्या विधीमंडळाची संमती असणे आवश्यक असते. जुन्या निर्णयांना नवी ससंद मान्यता देण्याची कोणतीच शाश्वती नसते आणि मतदार सार्वभौम म्हणावेत तर ते निश्चित अशा व्यक्ती मध्य ते फोल ठरते म्हणून आस्टीनचे तत्व स्विकारण्यासारखे नाही असे लास्कीने म्हटले आहे.

(iii) **सार्वभौम व्यक्तीच्या आज्ञा म्हणजे कायदा यावर लास्कीने आक्षेप घेऊन असे म्हटले आहे की,** कायदा आणि आज्ञा या गोष्टी वेगवेगळ्या स्वरूपात आहेत. कायदा हा राज्यकर्ते व जनता या दोघांना सारखाच लागू पडतो. कायद्यामध्ये आज्ञा देणारे व आज्ञांचे पालन करणारे यात कोणताही फरक नसतो. कायदा निर्माण करणारे कायद्याचे पालन करीत असतात. आज्ञेचे तसे नसते, जो आज्ञा देतो व आज्ञेचे पालन करीतच नाही आज्ञा देणारा व आज्ञेचे पालन करणारा यात फरक असतो. कायदा हा सर्वांसाठी समान असतो. त्यात कोणत्याही स्वरूपाचा भेदभाव केला जात नाही. कायद्यात आज्ञा असते असे नाही.

लास्कीने आस्टीनवर टिका केल्यानंतर अनेक सत्तावादाचे देखील स्पष्टीकरण केले आहे. सार्वभौम सत्ता ही अनेक संस्थांमध्ये विभागलेली दिसून येते. समाज व्यवस्थेत सुसंवाद निर्माण करण्याचे काम राज्याचे आहे. समाजातील संस्था माणसांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी निर्माण झालेल्या आहेत. अशा गरजांसाठी धार्मिक, आर्थिक, राजकीय स्वरूप असू शकतात यापैकी प्रत्येक संस्था माणसांची विशिष्ट स्वरूपाची गरज पूर्ण करते. राज्य राजकीय गरजा पूर्ण करतो. कामगार संघटना व्यक्तीला आर्थिक गरजांची पूर्तता करेल तर चर्चसारखी धार्मिक संस्था नैतिक विकास करेन. ते नैतिक व धार्मिक इतर गरजांची पूर्तता करू शकत नाही. समाज व्यवस्थेतील कुटूंबसंस्था व विवाहसंस्था राज्याच्या अनेक वर्षापूर्वी अस्तित्वात आलेली व व्यक्ती विकासाला पायाभूत संस्था आहे. समाजात मनुष्य हा वेगवेगळ्या संस्थांचा सभासद असू शकतो. इतर संस्था ज्याप्रमाणे मानवनिर्मित आहेत. तशीच राज्यसंस्था देखील मानव निर्मित संस्था असल्यामुळे तिला अमर्याद सत्ता गाजविण्याचा अधिकार नाही. राज्याने मर्यादीत अधिकाराचा वापर करावा आणि नागरिकांनी राज्यांशी एकनिष्ठ रहावे. हेरॉल्ड लास्कीच्या मतानुसार सत्ता ही सांघीक स्वरूपाची असते. कायद्याचे उदाहरण घेतल्यास कायदा केवळ एका व्यक्तीच्या इच्छेचा परिणाम नसतो. समाजाच्या कल्याणाशी कायद्याचे बंधन असते. समाजाच्या निर्मितीनंतर कायदा जाणणारे होते. देशातील लोकांना जर कायदा कल्याणकारक वाटत असेल तरच तो पालन करणे नैतिकदृष्ट्या आवश्यक असतो. लोकांच्या इच्छा आकांक्षाचे कायद्यात जर प्रतिबिंब पडत नसेल तर तो कायदा लोकांवर नैतिकदृष्ट्या बंधनकारक नसतो. राज्यावर लोकमताचे बंधन असते. राज्याला अनियंत्रित सत्तेचा वापर करता येत नाही असे सांगून मर्यादीत सार्वभौमत्वाचा पुरस्कार केला. तसेच लास्कीने सत्तेच्या विकेंद्रीकरणावर भर दिलेला आहे. याचे कारण राज्याच्या अनियंत्रित सत्तेपासून व्यक्तीच्या अधिकारांचे संरक्षण व कार्यक्षम शासन कारभार ही दोन्ही उद्दिष्टे साध्य होत असतात.

(क) लोकशाही विषयी विचार :- लोकशाही ही सर्वश्रेष्ठ शासनप्रणाली असल्याचे हेरॉल्ड लास्की यांनी सांगितले आहे. व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी लोकशाही महत्वाची आहे. लोकशाहीत मंत्रीपरिषद जबाबदारीने कार्यकरीत असते. तसेच जनता जागरूक असल्याने परिस्थितीनुसार परिवर्तन होत असते. लास्की भांडवलशाहीला लोकशाहीचा कलंक मानतो. त्याच्या मते भांडवलशाही व लोकशाही बरोबरीने नांदू शकत नाही. कारण भांडवलदार पूर्ण प्रशासकीय व्यवस्था आपल्या फायद्यासाठी पैशांच्या आधारावर उपयोगात आणतात. भांडवलशाहीत लोकशाही हा शब्द लास्कीला योग्य वाटत नाही कारण लोकशाही शासन म्हणजे समाजातील प्रत्येक व्यक्ती सुख प्राप्तीसाठी सारख्याच प्रमाणात अधिकारी असते. लोकशाहीची निर्मिती करावयाची असेल तर भांडवलदार संपुष्टात आणून समताधिष्ठीत लोकशाहीसाठी प्रयत्न करणे गरजेचे

आहे. देशाच्या भरभराटीच्या काळात भांडवलदार देशाला सहकार्य करीत असतात. पण मंदी असल्यास लोकशाही नष्ट करण्यासाठी मागे पुढे पहात नाहीत. लॉस्की म्हणतात की, आदर्श स्वरूपाची लोकशाही समाजवादी तत्वाने शक्य आहे. कारण त्या प्रकारामध्ये जनतेच्या मताला राज्याचे धोरण ठरविण्यात किंमत असते म्हणून आदर्श पध्दती होय. तसेच भांडवल शाहीच्या संपुष्टामुळे कोणत्याच प्रकारचे वर्ग राहणार नाहीत. त्यामुळे लोकशाही विरोधी संपुष्टात येऊन आदर्श पध्दती तेवढी अस्तित्वात असेल.

मुल्यमापन :-

हेरॉल्ड लास्की एक अग्रगण्य व व्यासंगी विचारवंत होते. त्यांच्या विचारांची व्याप्ती फार मोठी आहे. त्यांनी समकालीन राजकीय चिंतन कमालीचे प्रभावीत केले आहे. राजकीय जीवनाचा वास्तव पातळीवर त्यांचे कार्य फार मोलाचे आहे. राजकीय घडामोडींमध्ये सहभाग घेतल्याशिवाय राजकीय शिक्षण पूर्ण होऊ शकत नाही हे त्यांनी सिध्द केले. उदारमतवाद लोकशाही आणि संसदीय शासन या संदर्भात प्रतिपादन करतांना हेरॉल्ड लास्कींनी आर्थिक वस्तुस्थितीमुळे घडणऱ्या परिणामांची दखल घेतलेली आहे. राज्यव्यवस्थेचा आर्थिक पाया महत्वपूर्ण मानून मालमत्ता संबंधाच्या शासनाच्या स्वरूपावर व कार्यावर कसा प्रभाव पडतो हे मांडण्याचे काम लास्कीने केले. आदर्शवाद दृष्टीकोन व्यक्तीस्वातंत्र्यास मारक असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले. राज्यसंस्थेच्या शक्तीपासून व्यक्तीच्या हक्कांचा बचाव करण्यासाठी एका बाजूने अनेक समाजवादी समाजरचनेचा आणि दुसऱ्या बाजूने आज्ञा पालनाच्या व्यक्तीवादी सिध्दांताचे त्यांनी समर्थन केले आहे. लोकशाहीची उपेक्षा करून राज्यशक्तीचाच उदोउदो करणाऱ्या पारंपारिक राज्यशास्त्रावर त्यांनी टिकास्त्र सोडले तर मार्क्सवादामध्ये लेनीनवादात असहीष्णुतेची विरोधी पक्षाची घृणा, क्रौर्य, संशयीपणा या दुष्टप्रवृत्तींनी मानवी संबंध प्रदुषित होतात यातुन वाट काढण्याच्या दृष्टीने मार्क्सवादी आणि उदारमतवाद यांचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न हेरॉल्ड लास्की यांनी केला. लास्कीने आपला विचार मांडतांना कोणताही दुराग्रह ठेवला नाही, त्यांच्या विचारांची अनेक सत्तावाद, साम्यवाद व लोकशाही समाजवाद अशी प्रगत व आदर्श वाटचाल झाली. एकदरीत त्यांचे व्यक्तीमत्व अष्टपैलू होते.

संदर्भ ग्रंथ

- (१) डॉ.भोळे भास्कर लक्ष्मण - भारतीय आणि पाश्चिमात्य राजकीय विचार पिंपळापुणे अँड कॅ.पब्लिशर्स, नागपूर.
- (२) प्रा.कुळकर्णी सुधाकर - पाश्चात्य राजकीय विचारवंत विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- (३) साखळकर एकनाथ जैन अशोक -पाश्चात्य राजकीय विचारवंत सेतु पब्लिशर्स, मुंबई.
- (४) <https://epustakalay.com>
- (५) <https://hi.m.wikipedia.org>
- (६) <https://www.hmoob.in>

व्याकरण मीमांसा दर्शन का शब्दार्थ सम्बन्ध

डॉ. अनिलचन्द्र नौटियाल

सहायक प्रवक्ता संस्कृत व्याकरण

श्रीदेवी सम्पद् अध्यात्म संस्कृत महाविद्यालय परमार्थ निकेतन, स्वर्गाश्रम, ऋषिकेश, पौडीगढ़वाल उत्तराखण्ड

भारत की चिन्तन परम्परामें विविध दार्शनिकों का विवेचन अत्यन्त गम्भिरता से किया गया है, साथ ही भाषा और शब्द के दार्शनिक पक्ष पर भी असाधारण चिन्तन प्रतिपादित किया गया है। पतंजलि का महाभाष्य में अनेक स्थानोंपर दार्शनिक विवेचन प्राप्त होता है। इसके अतिरिक्त व्याडिकृत एक लक्ष श्लोकोंवाले संग्रह नामक ग्रन्थ की चर्चा करते हैं। महाभाष्य के टीकाकार कैयट एवं नागेश भी इसका अपन ग्रन्थोंमें समर्थन करते हैं। इस प्रकार भाषा के दार्शनिक पक्षपर विचार की एक प्राचीन परम्परा परिलक्षित होती है, किन्तु शब्दार्थ के सम्बन्ध में सर्वाधिक पुष्ट एवं परिनिष्ठित दार्शनिक चिन्तन भर्तृहरि के वाक्यपदीय में प्राप्त होता है। भर्तृहरि शब्द ह्य या शब्द द्वैतवाद के संस्थापक हैं। स्वयं भर्तृहरि अपने कालमें प्रचलित मतों की चर्चा करते हुए आठ प्रकार के मतों को गिनाते हैं—

“आख्यात शब्दः संघातो जातिः संघात वर्तिनी।

एकोऽनवयः शब्दः क्रमोबुद्ध्यय नुसंहतिः ॥

पदमाद्यं पृथक्सर्व पदं साकाङ्क्षमित्यपि।

वाक्यं प्रतिमतिर्भिन्ना बहुधा न्याय वादि नाम् ॥—1

पुण्य राज ने इसको अपनी टीकामें स्पष्ट करते हुए दो प्रमुख भेद स्वीकार किये हैं, प्रथम तो वे विचारक जो वाक्य को अखण्ड मानते हैं, दूसरे वह जो इसे अवयव युक्त मानते हैं। प्रथम कोटी में तीन प्रकार के मत हैं और द्वितीय कोटी में वह पांच प्रकार के मत स्वीकार करते हैं।

स्वयं वाक्य पदीयकार स्फोट वादी हैं तथा द्वितीय स्फोटको स्वीकार करते हैं, बाह्य तथा आभ्यन्तर। बाह्य सत्ता में व्यक्ति तथा जाति दो प्रकार के भेद संभव हैं। अर्थात् स्फोटवाद का विकास इस प्रकार से है—

1—वाक्यपदीय वाक्य काण्ड का0सं0—1—2

स्फोट वाद—बाह्य स्फोट, आभ्यन्तर स्फोट,

बाह्य स्फोट—जाति रूप, व्यक्ति रूप

इस धाराको वाक्य की अखण्डता में रखने में विश्वास रखने के कारण वाक्यवादी भी कहा जाता है।

इस प्रकार पुण्यराज के विभाजन के आधार पद एवं वाक्य की खण्डरूपताको स्वीकार करनेवाले भाषा—दार्शनिक निकायोंको पदवादी कहा जा सकता है। पदवादी चिन्तन के अनुसार वाक्य का प्रत्येक पद अर्थ की एक अलग इकाई को प्रस्तुत करता है। इसका परस्पर अन्वय करने से एक अन्य अर्थ की प्राप्ति होती है। इस विचारधाराको पांच निम्न भागों में विभाजित किया जा सकता है।

1. **क्रियापदवादी**—इस मत के विचारक यह मानते हैं कि क्रिया पद ही वाक्य है, क्योंकि यह अकेला ही अर्थ का बोध करा देता है। जैसे—“दहती” क्रिया पद है, किन्तु इसे वाक्य माना जायेगा, क्योंकि यह वाक्य जहाँ अग्नि का बोध कराता है, वही दह्यपदार्थ का भी।
2. **प्रथम—पदवादी**— इस मत को मानने वाले यह सिद्धान्त प्रस्तुत करते हैं कि किन्हीं दो वाक्यों में परस्पर समान दिखने वाले प्रत्यक्ष भी वस्तुतः भिन्न होते हैं। ‘देवदत्त गामानय’ तथा ‘देवदत्तगां बधान’ इन दोनों ही वाक्योंमें प्रथम पद समान दिखाई देता है, किन्तु यह समान न हो कर के इन दोनों में भिन्नता है, क्योंकि दोनों एक दूसरे पक्षों से अभिन्न हैं, इसमें किसी एक को अलग रूपमें नहीं समझा जा सकता।
3. **प्रत्येक—पदवादी** तृतीय मत के माननेवाले यह मानते हैं कि वाक्य का प्रत्येक पद वाक्य है। यह मत प्रथम पदवादी चिन्तन से कोई बहुत भिन्न सिद्धान्त नहीं है, अपितु जिस प्रकार प्रथम पद संसृष्ट होने के कारण है, उसी प्रकार अन्य पद भी वाक्य हो सकते हैं, क्योंकि एक वाक्य का पद अन्य वाक्य के पद के सदृश होते हुए भी पद के अर्थ से सादृश्य नहीं रखता। इस प्रकार यह उचित रूपमें स्वीकारा जा सकता है कि किसी वाक्य के दोनों पद संरचनामें समान होते हुए भी परस्पर भिन्न हैं। अतः किसी एक पद को निश्चय ही माना जा सकता है

4. **कमवादी**—इस धारा को माननेवाले मानते हैं कि कम ही वाक्य है, क्योंकि पद एक विशिष्ट कम में होने के कारण ही अर्थ देते हैं। अर्थात् वाक्य पदों के समाहार मात्र से नहीं बनता, अपितु इसकी उत्पत्तिक्रम के कारण होती है।

5. **संघातवादी**— संघातवादी इसके अतिरिक्त एक अन्य मत पद संघात को वाक्य मानता है। इन विचारकों के अनुसार पद अकेले ही अर्थ बोध कराने में सक्षम नहीं है, अपितु वाक्यार्थ पद के अर्थ के साथ-साथ अन्य अर्थों के संसर्ग का भी समावेश करता है।

सामान्यतः भारतीय दर्शनमें अर्थ के प्रतिदोही दृष्टिकोण सामने आते हैं, जिन्हें व्याकरण के अखण्ड पक्ष तथा खण्डपक्ष के रूपमें अथवा संघात या सहचरी सिद्धान्त तथा गेस्टाल्ट सिद्धान्त के रूपमें समझा जा सकता है। व्याकरणशास्त्र में इसे वाक्यवाद तथा पदवाद के रूपमें प्रस्तुत किया गया है। जहाँ तक खण्डपक्ष का प्रश्न है, यह विश्लेषणात्मक प्रविधि का अनुसरण करता है और पद को विचार तथा ज्ञान की स्वतन्त्र इकाई के रूपमें स्वीकारकरता है। इस धारा के अनुसार भाषायिक अध्ययन पदों के आधारपर ही सम्भव है। वाक्य तो पदों की श्रृंखला बद्धता है। अर्थात् भाषा का प्रारम्भिक अध्ययन दार्शनिक पदों तथा उसके निरपेक्ष अर्थपर क्रेन्द्रित है। प्राचीन भारतीय दर्शन का प्रत्येक सम्प्रदाय इस बिन्दुपर सहमति प्रकट करता है कि अर्थको स्पष्ट करना चाहिए तथा प्रत्येक पद का अर्थ होता है। इस लिए किसी वस्तुको अभिहित करने के लिये पदार्थ शब्द का प्रयोग सभी मतों ने किया है, किन्तु पद और वाक्य को लेकर मीमांसा दर्शन तथा व्याकरण दर्शन के बीच व्यापक शास्त्रार्थ परम्परा प्राप्त होती है। वैयाकरणों की दृष्टि से जहाँ मीमांसक पदवादी है, वही स्वयंको वे वाक्यवादी मानते हैं।

व्याकरण का दार्शनिकपक्ष अपनीपूरी प्रखरता से वाक्यपदी यममें दिखाई देता है। वाक्यपदीकार स्फोटवादी है और इस सिद्धान्तपर मीमांसकों की ओर से कुमारिल ने अनेक आपत्तियों उठाई हैं। इन आपत्तियों का निराकरण मण्डन मिश्र ने अपनी पुस्तक "स्फोट सिद्धि" में किया है तथा "तत्त्व बिन्दु" में स्फोटसिद्धि के द्वारा मीमांसा मत में जो दोष दिखाये गये हैं, उनका परिहारकर अभिहितान्वयवाद की पुष्टि की गया है।

उस लिए 'तत्त्वबिन्दु' के विवेच्य विषय कोठीक से समझने के लिये आवश्यक है कि स्फोटवाद तथा भाट्ट मीमांसकों के अभिहितान्वयवाद को ठीक से समझ लिया जाय।

स्फोटवादी मानते हैं कि प्रत्येक अर्थवान् शब्द में ध्वनि तथा स्फोट दो तत्व पाये जाते हैं। जैसे कि वाक्य पदीय में भर्तृहरि ने उल्लेख किया है—

“द्वावुपादान शब्देषु शब्दं शब्दविदोविदुः।

एकोनिमित्तं शब्दानामपरोऽर्थप्रयुज्यते।।-1

यह स्फोट पूर्ववर्तीवर्णों के उच्चारण के संस्कार के साथ अन्तिम वर्ण के उच्चारण से अर्थ की अभिव्यक्ति है—

1—वाक्यपदीय ब्रह्मकाण्ड का10सं0-44

“पूर्व पूर्वानुभवा हित संस्कार सहितेन अन्त्यवर्णानुभवे नाभिव्यज्यते स्फोटः”।1—

इस प्रक्रियामें बुद्धि में समस्त वर्णों का समुदाय रूप एक नित्य शब्द अभिव्यक्त होता है। वैयाकरण शब्दको दो प्रकार का मानते हैं—प्रकृत एवं विकृत। स्फोट प्रकृत रूप है तथा उच्चारित शब्द विकृत रूप। प्रकृत शब्दनित्य तथा विकृत शब्द अनित्य है।

घटप्रदीप न्याय के आधारपर स्फोट सिद्धान्त को स्पष्ट करते हुए वैयाकरण यह मानते हैं कि शब्द का जो अर्थ प्रकट होता है, वह न तो वर्ण से प्रकट होता है, न ही वर्णों से बने शब्दों के द्वारा, अपितु इन वर्णों से बने हुए शब्दों में सन्निहित शक्ति के कारण अभिव्यक्त होता है।

स्फोटवादी की तत्त्व मीमांसीय परिणति अखण्ड वाक्यवाद में होती है। पदवादी मीमांसक द्वारा इस अखण्डतावादी सिद्धान्त की आलोचना की गयी है। कुमारिल स्फोटवाद का प्रखर आलोचक हैं। अपने खण्डनको प्रतिस्थापित करते हुए कुमारिल ने सर्वप्रथम पतंजलि के शब्द स्वरूप की आलोचना की है। पतंजलि उसेही शब्द मानते हैं, जो किसी अर्थ से युक्त है। इसके विरुद्ध कुमारिल ने तीन महत्वपूर्ण तर्क दिये हैं।

1. जो अथ प्रत्याय कहें, वे सभी शब्द नहीं हैं, जैसे—धुम अग्नि का प्रत्याय कहें, किन्तु इसे शब्द नहीं कहा जा सकता।
2. श्रोत्रग्राह्यता भी शब्द का अभिवाचक नहीं है, अन्यथा समस्त वर्ण शब्द हो जायेंगे।
3. अर्थवान् शब्दभी अर्थज्ञान के पूर्व शब्द नहीं होगा।

अतः शब्दार्थ सम्बन्ध की इस अवधारणाको स्वीकार नहीं किया जा सकता। इसके उत्तर में मण्डन मिश्र ने कहा है कि वर्णों को ही अर्थवान् शब्द मानना अनुभव का अपलाप है तथा शब्द की एकात्मकता को

वर्णविन्यास मात्र कहना उचित नहीं है। शब्द के अलग-अलग वर्ण अर्थवान नहीं होते, वर्ण समूह तो संभव ही नहीं है, क्योंकि उत्तरवर्ती वर्ण का श्रवण होने तक पूर्ववर्ती वर्ण नहीं रहता। समूह सहवर्ती सत्ता के बीच ही सम्भव है। जहाँ तक अर्थ के पूर्व शब्द की स्थिति का प्रश्न है, अज्ञको अर्थबोध नहीं कराने कारण शब्द का खण्डन नहीं किया जा सकता, क्योंकि शब्द में अर्थको बोधित कराने का सामर्थ्य है।

कुमारिल का एक महत्वपूर्ण तर्क यह है कि शब्द तभी अर्थवान है जब विशेषक्रममें उन्हें व्यवस्थित एवं संयोजित किया जाय। यह संयोजन वर्णोंको अर्थ प्रत्यायन का एक विशेष सामर्थ्य प्रदान करता है।

1-वाक्यपदीय

“यावन्तो यादृशा ये च यदर्थ प्रतिपादने।

वर्णाः प्रज्ञात सामर्थ्या स्तैतथैवाव बोधकाः ॥1-

मण्डन मिश्र के अनुसार यह वास्तविक समस्याको प्रस्तुत नहीं करता, क्योंकि वर्ण संयोजन के लिये संघात आवश्यक है तथा यह संघात भौतिक रूपमें संभव नहीं है, क्योंकि एक वर्ण के उच्चारित होते ही पूर्ववर्ती वर्ण अस्तित्ववान् नहीं रहता। अतः संयोजन की कल्पनामात्र एक सरचना है। “न हि वृत्तोवर्ण विशेषो पलब्धि विसर्जनीयं भेत्तु मर्हति, असत्त्वात्, न ह्य जातान्वय प्रध्वस्तयोरतिशयः कदाचित्” ॥2-

इसके विपरीत पुनः कुमारिल तर्क देते हैं कि वर्ण अपने पीछे स्थायी संस्कार छोड़ जाते हैं, जो अन्तिमवर्ण के साथ मिलकर अर्थ को व्यक्त करने में समर्थ है। इसलिए संयोजन की असंभाव्यता का यह तर्क उचित नहीं है कि स्मृति संस्कार उसी वस्तु का स्मरण करा सकते हैं, जो इसे उत्पन्न कराने का विषय हो, यथा घट का प्रत्यक्ष स्मृति द्वारा घट का ही स्मरण करा सकता है, पट का नहीं तथा वर्णों के स्मृति संस्कार वर्ण की ही स्मृति उत्पन्न करा सकते हैं।

संक्षेपतः मण्डन मिश्र की स्फोटसिद्धि कुमारिल की आपत्तियों को परिकल्पना मानते हुए इन आपत्तियों को इस आधारपर निरस्त कर देती है कि स्फोट या निरवयव शब्द परिकल्पना नहीं है, अपितु प्रत्यक्ष तथ्य है।

संदर्भ

1-श्लोक वार्तिक संबन्धा क्षेपवार्तिके अ.1, पा.सू.5, श्लो.59

2-तत्त्वबिन्दु

एकात्मक मानववाद के पुरोधे दीनदयाल उपाध्याय

Dr.Sangia Ram

Satyawati College(eve)DU

दीनदयाल दयाल उपाध्याय एक भारतीय राजनेता थे तथा भारतीय जनसंघ के दसवे अध्यक्ष थे। उन्होंने राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ के हिंदुत्व आधारित विचारधारा को आगे बढ़ाया। हिंदुत्व राष्ट्रवाद के विचारधारा को मजबूत करने के लिए, उन्होंने १९४० के दशक में राष्ट्रधर्म नामक पत्रिका प्रकाशित किया।

पंडित दीनदयाल को जनसंघ के मूल राजनैतिक सिद्धांत 'एकात्म मानववाद' का प्रारूप तैयार करने के लिए जाना जाता है, जिसमें उन्होंने कुछ गाँधीवादी समाजवाद जैसे सर्वोदय तथा स्वदेशी सिद्धांतों को भी जोड़ा है। आठ वर्ष की आयु में ही, वे अनाथ हो गए, तथा, उनका जीवन कंजूसी और संघर्ष में ही बीता। किन्तु सारी कठिनाइयों के बावजूद कई उल्लेखनीय हासिल की। स्कूल स्तर की परीक्षा में वे उत्कृष्ट रहे, तथा छात्रवृत्ति के माध्यम से अपनी पढाई जारी रखा एवं अंग्रेजी में बी० ए० की डिग्री हासिल की। बाद में उन्होंने सिविल सेवा की परीक्षा भी उत्तीर्ण किया, जहाँ परीक्षा केंद्र पर परंपरागत धोती कुर्ता पहनकर जाने के कारण उनका नाम पंडित जी पड़ा। सिविल सेवा की परीक्षा में अर्हता हांसिल करने के बावजूद वे सरकारी सेवा से न जुड़े, बाद में सन १९४२ में वे जीवन भर के लिए राष्ट्रीय स्वयं सेवक संघ के सदस्य बन गए। राष्ट्रीय स्वयं सेवक संघ के कार्यकर्ता के रूप में दीनदयाल उपाध्याय संघ के नेता नानाजी देशमुख तथा भाऊ जुगाड़े जो कि आगरा में कार्यरत थे, से प्रभावित थे। पूर्ण रूप से स्वयंसेवक के लिए समर्पित दीनदयाल उपाध्याय राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ के आयोजक के रूप में उत्तरप्रदेश के लखीमपुर चले गए।¹ राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ के अंदर उन्होंने, 'राष्ट्र धर्म' नामक प्रकाशन, तथा इसी नाम से मासिक पत्रिका का भी विमोचन किया। बाद में, उन्होंने पंचजन्य नाम से साप्ताहिक पत्रिका भी निकली जो आज भी राष्ट्रीय स्वयंसेवक का मुखपत्र है। १९५१ में नेहरू लियाक़त पैकट के दौरान श्यामा प्रसाद मुखर्जी ने जवाहर लाल नेहरू कैबिनेट से त्यागपत्र दे दिया, तथा भारतीय जनसंघ की स्थापना की। माधवराव सदासिव राव गोलवलकर के सलाह पर पंडित दीनदयाल भारतीय जनसंघ से जुड़ गए। पहले वे उत्तरप्रदेश इकाई के जनसंघ सचिव बनाये गए फिर बाद में राष्ट्रीय सचिव के पद पर नियुक्त हुए।²

विचारधारा

पंडित दीनदयाल उपाध्याय 'एकात्म मानववाद' जैसे राजनैतिक दर्शन की खोज की, जो प्रत्येक मनुष्य के शारीरिक, बौद्धिक तथा आत्मिक क्षमता को एकाग्रचित करने की बात करता है। उनका 'एकात्म मानववाद' का दर्शन भौतिक तथा आत्मिक एवं व्यक्तिगत तथा सामूहिक योगों का संयोजन है। भारतीय राजनीति के सन्दर्भ में वे विकेंद्रीकरण तथा स्वयम्पोषित अर्थव्यवस्था की बात करते हैं, जहाँ गाँव मुख्या इकाई है। उनके अनुसार एक स्वतंत्र राष्ट्र में भारत पश्चिमी धारणाएं जैसे, व्यक्तिवाद पर निर्भर नहीं रह सकता है। उनके विचार में भारत को तत्काल ही एक नई सोच की जरूरत है जिससे की स्वतंत्रता के बाद के पश्चिमीकरण से बचा जा सके। वे महसूस करते थे की भारतीय बौद्धिक क्षमता का दम घूट रहा है तथा भारतीय राजनीति ने अब अपने प्राचीन संस्कृति को खो दिया है। जहाँ तक आधुनिक तकनीक की बात थी, वे इसके समर्थक थे, किन्तु उसी हद तक जितना की भारतीयों को जरूरत हो।³ वे स्वराज में विश्वास रखते थे।

'एकात्म मानववाद दर्शन'

व्यक्ति एवं पुरुषार्थ :- व्यक्ति का अध्ययन उसके शरीर, मन, बुद्धि तथा आत्मा चारों रूपों में किया जाता है, तथा इसकी प्राप्ति के लिए हमारे यहाँ चार पुरुषार्थों की व्याख्या की गई है –

(1) काम (२) अर्थ (३) धर्म एवं (४) मोक्ष, इन चारों पुरुषार्थों में काम पुरुषार्थ एवं अर्थ पुरुषार्थ तो धर्म द्वारा नियंत्रित होता है। काम अर्थ तथा धर्म इन तीनों पुरुषार्थों को प्रमुख पुरुषार्थ तथा मोक्ष को परम पुरुषार्थ माना गया है।

(१) **व्यक्ति एवं काम पुरुषार्थ** :- एकात्म मानववाद में पंडित दीनदयाल उपाध्याय ने काम (कामना) को प्रथम पुरुषार्थ की श्रेणी में रखते हुए, यह स्पष्ट किया है कि हमारी इच्छाएं एवं आवश्यकताएं हीं हमारी कामनाएं हैं। अर्थशास्त्र की दृष्टि में व्यक्ति की इच्छाओं और आवश्यकताओं की कोई सीमा नहीं है। कामनाओं और इच्छाओं की एक आवश्यकता या कामना के पूर्ण होते ही कोई नई कामना उतपन्न होती है। इस प्रकार कामनाओं का यह क्रम निरंतर चलता रहता है। इस भूख या क्षुधाओं को पंडित दीनदयाल ने काम कहा है। यदि व्यक्ति शरीर से स्वस्थ, मन से प्रसन्न एवं बुद्धि से श्रेष्ठ हो तो कामनाओं का ठीक से सुख प्राप्त कर लेता है इस प्रकार इन कामनाओं की प्राप्ति हेतु जो साधन है, उसे हमारे यहाँ काम पुरुषार्थ कहा जाता है। काम को दूसरे रूप में 'सेक्स' या शारीरिक सुख के रूप में भी कुछ लोगों के द्वारा परिभाषित किया जाता है। इसके अंतर्गत स्त्री और पुरुष के मिलन को काम नाम दिया जाता है। इस तरह काम का एक अर्थ कामनाएं या इक्षाएं है। तो दूसरा अर्थ रति सुख माना गया है। परन्तु 'सेक्स' काम का संकुचित या विकृत अर्थ है तो इक्षाएं या आवश्यकतायें विस्तृत या व्यापक दृष्टिकोण है।

(२) **व्यक्ति एवं अर्थ पुरुषार्थ** – काम पुरुषार्थ अथवा कामनाओं, इक्षाओं या आवश्यकताओं की पूर्ति हेतु जिस द्वितीय पुरुषार्थ को सम्मिलित किया गया है, उसे अर्थ पुरुषार्थ कहा जाता है। वर्तमान पूंजीवादी व्यवस्था पूर्णतः अर्थ पर आधारित है। तभी तो कहा गया है कि पूंजीवाद में अर्थव्यवस्था पूंजी के धुरी के चारों ओर चक्कर लगाती है। पंडित दीनदयाल उपाध्याय जी ने राष्ट्र चिंतन के पृष्ठ ८९ में इसे स्पष्ट करते हुई कहा कि व्यक्ति के काम एवं प्रत्यक्ष जीवन के मध्य कोई दीवार नहीं खड़ी होनी चाहिए। यह स्वरूप निश्चित करते समय हमें अपने सम्मुख हृदय, बुद्धि, शरीर तीनों क्षुधाओं को रखने वाला एकाग्रचित्त मनुष्य होना चाहिए। अर्थ प्राप्ति केवल जीविका प्राप्ति या भरण पोषण का मात्र साधन नहीं होता बल्कि मनुष्य के जीवन की अभिव्यक्ति भी होती है। अर्थ पुरुषार्थ व्यक्ति के जीवन का महत्वपूर्ण पहलू होता है। इसके दो रूप होते हैं –

(१) अर्थ का आभाव या कमी एवं, (२) अर्थ का प्रभाव या आधिक्य

अर्थ के आभाव के कारण धर्म भी विचलित हो जाता है, इस सन्दर्भ में कहा गया है –

बुभिक्षितः किम् न करोति पापम्।

क्षीणः नराः निष्कारुणाह भवन्ति॥

अर्थात् भूखा व्यक्ति कुछ भी पाप कर सकता है।

अर्थ का प्रभाव या आधिक्य – पंडित दीनदयाल उपाध्याय ने अर्थ के आभाव को व्यक्ति एवं समाज, राष्ट्र एवं अंतर्राष्ट्रीय दृष्टिकोण से हानिप्रद माना है। तो इसके दूसरे पक्ष अर्थ के प्रभाव को भी दोषपूर्ण मन है। अर्थ पुरुषार्थ, राजनीति अथवा दंडनीति के प्रभाव एवं परिणामों से समाज में अव्यवस्था या प्रतिकूल स्थितियों का निर्माण न हो। इसलिए इन्हें धर्म द्वारा नियंत्रित किया गया है। अर्थात् अर्थ प्रभाव को धर्म प्रभाव नियंत्रित करता है।

व्यक्ति एवं धर्म पुरुषार्थ – धर्म को हमारे दर्शन में एक महत्वपूर्ण तत्त्व मन जाता है, तथा काम एवं अर्थ की तुलना में इसे ज्यादा श्रेष्ठ कहा गया है। दोनों पुरुषार्थ 'धर्म' द्वारा नियंत्रित होते हैं। यदि धर्म का नियंत्रण काम एवं अर्थ से हट जाता है। तो ऐसी कामनाएं, इच्छाएं, ऐसा व्यक्ति, समाज एवं राष्ट्र की दृष्टि से अहितकर माना जाता है। इसलिए हमारे यहाँ धर्म को श्रेष्ठतम पुरुषार्थ माना जाता है।

पंडित दीनदयाल उपाध्याय ने एकात्म मानववाद दर्शन में धर्म को न केवल स्पष्टता से परिभाषित किया बल्कि अंग्रेजों द्वारा उसके उत्पन्न किये गए संकुचित अनुवाद पर टिपण्णी की तथा स्पष्ट किया कि जो धर्म है वो एक सीमा से बंधा नहीं है। अंग्रेजी में धर्म का अनुवाद (रिलिजन) के रूप में किया गया। जबकि रिलिजन सही अनुवाद नहीं कहा जायेगा। रिलिजन का मतलब 'पंथ' 'मजहब' या 'उपासना' पद्धति से मन जाता है। पंडित दीनदयाल उपाध्याय ने एकात्म मानवादर्शन में बहुत

स्पष्टता से कहा की, धर्म को किसी हिन्दू के मंदिर, किसी मुस्लमान के मस्जिद, किसी ईसाई के चर्च तक सीमित रखना उचित नहीं होगा।

परम पुरुषार्थ मोक्ष एवं उसके प्राप्ति के मार्ग

पंडितजी ने काम, अर्थ, धर्म, एवं, मोक्ष को पुरुषार्थ माना है साथ ही मोक्ष को परम्पुरुषार्थ की श्रेणी में रखा है। 'मोक्ष' जो जीव का परमात्मा से मिलन, कंकर – कंकर का शंकर हो जाना, जीवात्मा का मोह माया एवं बंधनों से मुक्त हो, परम सत्ता में विलीन होना माना गया है। इस मोक्ष की प्राप्ति के निम्नलिखित तीन मार्ग बताये गए हैं (१) कर्म मार्ग (२) भक्ति मार्ग (३) ज्ञान मार्ग;

उपरोक्त मार्गों से परम्पुरुषार्थ मोक्ष प्राप्त किया जा सकता है। कर्म मार्ग का सम्बन्ध शरीर से, भक्ति मार्ग का सम्बन्ध मन से तथा ज्ञान मार्ग का सम्बन्ध बुद्धि से मन जाता है।⁴

न है साथ ही मोक्ष को परम्पुरुषार्थ की श्रेणी में रखा है

पंडित दीनदयाल उपाध्याय के राष्ट्र पर विचार

पंडित जी के अनुसार भारत में एक ही, संस्कृति रह सकती है, एक से अधिक संस्कृति का नारा देश के टुकड़े-टुकड़े कर हमारे जीवन का विनाश कर देगा। आज तक एक संस्कृतिवाद को सम्प्रदायवाद कहकर ठुकराया गया, किन्तु अब कांग्रेस के विद्वान् भी अपनी गलती समझकर एक संस्कृतिवाद को अपना रहे हैं। इसी भावना और विचार में भारत की एकता तथा अखंडता बनी रह सकती है। इस प्रकार हम अपनी संपूर्ण समस्याओं को सुलझा सकते हैं।

उनके अनुसार राष्ट्रीयता के मूलतत्त्व के बारे में हमारे यहाँ बहुत भ्रम है, जिनकी स्पष्ट व्याख्या होनी राष्ट्रहित में नितान्त आवश्यक है। अर्थात् अंग्रेजी भाषा बोलने वाला व्यक्ति राष्ट्रीय नहीं है इसलिए उसे राष्ट्रीय होने के प्रयाश करना चाहिए। इसके सन्दर्भ में वे कहते हैं की संस्कृति इतना महत्वपूर्ण तत्त्व है की उसके नष्ट होने से सम्पूर्ण राष्ट्रजीवन खंडित हो जाता है।⁵

अर्थव्यवस्था पर दीनदयाल उपाध्याय के विचार

अर्थशास्त्र के सन्दर्भ में सर्वप्रथम दीनदयाल उपाध्याय का पहला विचार १९५३ में 'भारतीय जनसंघ की अर्थनीति' के भाषण में दीखता है। पंडित दीनदयाल ने कांग्रेस के सहकारिता कृषि प्रणाली को स्वप्नदर्शी बताते हुए, यह कहा है कि सामान्यतया अब तक कृषि सुधार किसानों को जोत वाली भूमि का मालिकाना हक देने की बात करता है, किन्तु सहकारिता कृषि का सिद्धांत किसानों को फिर से खेतिहर मजदूर तक हीं सिमित कर देगा। पंचवर्षीय योजना के आलोक में पंडित जी ने 'विकेन्द्रित अर्थव्यवस्था' नामक लेख के माध्यम से विकेन्द्रित अर्थव्यवस्था को बढ़ावा देने की बात करते हैं, तथा स्वपोषित तथा स्वरोजगार आधारित योजना पर बल देते हैं। उत्तरप्रदेश में राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ के पूंजीवादी होने वाले तंज पर वे जवाद देते हैं कि यह सोचना पूर्वाग्रह होगा की संघ पूंजीवादियों और जमींदारों का पालनकर्ता है। वे पूछते हैं की क्या हजारों नवयुवक जो दिन रत राष्ट्र के लिए समर्पित है, वो जमींदार के हित के लिए कार्य करेंगे ?⁶

जनसंघ की स्थापना के बाद राम राज्य परिषद् को संघ में मिलाने के कई असफल प्रयास किये गए। पंडितजी ने यह कहते हुए विरोध कर दिया था, कि रामराज्य परिषद् करपात्री जी के झोपड़ी से नहीं, बल्कि जमींदारों और मारवाड़ियों के बंगले से आया है।⁷

२५ जुलाई, १९५३ को जनसंघ के जनरल सेक्रेटरी रहते हुए एक सार्वजनिक अभिभाषण में उन्होंने आर्थिक प्रणाली के विषय में जो विचार रखे हैं, वह उनके अन्दर के समाजवाद को दर्शाता है। उनके द्वारा दिया गया अभिभाषण इस प्रकार है, "हमारी आर्थिक योजना पूर्णतया समाजवादी होनी चाहिए, जो कि समाज के विभिन्न श्रेणियों के लोगों के आय तथा व्यय के ढांचा अनुसार आर्थिक असमानता को काम करने के लिए प्रतिबद्ध हो। हम सबसे गरीब और सबसे अमीर व्यक्ति के आय का अनुपात १:२० तक सिमित करना चाहते हैं।"

हम केवल आधारभूत संरचना आधारित उद्योग का ही राष्ट्रीयकरण नहीं चाहते हैं बल्कि उन लोगों पर भी इस सिद्धांत को लागू करना चाहते हैं, जो इन आधारभूत संरचना आधारित उद्योग का एकाधिकार स्वामित्व चाहते हैं।

“वास्तव में हमारी मांग है कि भूतपूर्व जमींदारों और जागीरदारों को किसी तरह का मुआवजा नहीं मिलना चाहिए। हालाँकि उनके पुनर्वासन के लिए जितना जरूरत है, उसकी प्रबंध किया जाना चाहिए।”⁸

पंडित जी के अनुसार आधुनिकता का सवाल काफी जटिल है, इसका सम्बन्ध केवल मजदूर से ही नहीं अपितु संपूर्ण भारत से है। आज विज्ञान मानव श्रम तथा रोजगार की आवश्यकता को कम कर रहा है। हमारे देश में हर प्रकार के नए अविष्कार बेरोजगारी की भयावह स्थिति बयां करता है।⁹

योजना आयोग पर टिपण्णी करते हुए पंडित जी कहते हैं, कि कुछ लोगों को लगता है कि कृषि और निजी क्षेत्रों में मुख्य सुधार की जरूरत है, किन्तु जिन पहलुओं के सन्दर्भ में सरकार योजना बना रही है, वह मूल उद्देश्य से काफी पीछे छूट जाता है।¹⁰

दीनदयाल उपाध्याय ने “दू टू प्लान्स : प्रोमिस्सेस, परफॉरमेंस, प्रॉस्पेक्ट्स” नामक शिर्षक से अंग्रेजी में एक शोध लिखा है, जो किसी राजनितिक अर्थशास्त्री का अपना विश्लेषण है। निश्चित तौर पर लेखक विपक्ष के नेता हैं, तो उनके द्वारा किया गया विश्लेषण तथा व्याख्या सत्ता में मौजूद दल के ऊपर राजनितिक प्रहार होगा।

निष्कर्ष

अध्यात्मिक तौर पर पंडित दीनदयाल उपाध्याय अपने एकात्म मानववाद के सिद्धांत के लिए याद किये जाते हैं जो की एक वर्गहीन, जातिहीन तथा संघर्ष मुक्त सामाजिक व्यवस्था को परिभाषित करता है। यह भारत राष्ट्र के सामाजिक, आर्थिक, और राजनितिक परिदृश्य को भारतीय संस्कृति की एकता एवं अखंडता में पिरोने की बात करता है। जहाँ एक तरफ ओ जनसंघ से जुड़े हैं, जिसका कई मामलों में विरोध होता रहा है वहीं दूसरी तरफ उनका राम राज्य परिषद् के जनसंघ में शामिल करने का विरोध यह दर्शाता है की ओ सामाजिक कट्टरता और असमानता के खिलाफ थे। जहाँ एक ओर जनसंघ पर जमींदारों तथा पूंजीपतियों की पार्टी होने का आरोप लगता है वहीं दूसरी तरफ जन संघ के जनरल सेक्रेटरी रहते हुए उनका अभिभाषण उनके समाजवादी चरित्र को दर्शाता है। उनके अनुसार भारत में एक ही संस्कृति रह सकती है, एक से अधिक संस्कृतियों का नारा देश को टुकड़े-टुकड़े कर हमारे जीवन का विनाश कर देगा। उनके ऐसे विचारों का बहुत से विद्वानों द्वारा आलोचना किया जाता है पर शयद ओ उनका देश की अखंडता सुनिश्चित करने का अपना अंदाज़ था। पंडित जी के द्वारा ‘एकात्म मानववाद’ उनके व्यापक मानवता द्रिस्तिकों को दर्शाता है, जिसमे वे बड़ी स्पष्टता से कहते हैं कि धर्म को किसी हिन्दू के मंदिर, किसी मुस्लिम के मस्जिद या किसी ईसाई के चर्च तक सीमित रखना उचित नहीं होगा।

सन्दर्भ सूची:

¹ दुत्ता;प्रभाष(२१ सितम्बर २०१७) ” हु वाज दीनदयाल उपाध्याय , द मैन पी ० एम ० मोदी ओफ्फेन रेफर्स टू इन हिज स्पीचेस “ इण्डिया टूडे . ९ फरवरी २०२१ <https://www.indiatoday.in/india/story/who-was-deendayal-upadhyay-narendra-modi-1049330-2017-09-211>

² पाँइंट्स अबाउट दीनदयाल उपाध्याय” इंडिया टूडे २५ सितम्बर २०१८ [https://www.indiatoday.in/india/story/covid-effect-people-allowed-attend-republic-day-parade-vaccination-mandatory-1901614-2022-01-](https://www.indiatoday.in/india/story/covid-effect-people-allowed-attend-republic-day-parade-vaccination-mandatory-1901614-2022-01-19?utm_source=recengine&utm_medium=web&referral=yes&utm_content=footerstrip-31&t_source=recengine&t_medium=web&t_content=footerstrip-1&t_psl=True)

[19?utm_source=recengine&utm_medium=web&referral=yes&utm_content=footerstrip-](https://www.indiatoday.in/india/story/covid-effect-people-allowed-attend-republic-day-parade-vaccination-mandatory-1901614-2022-01-19?utm_source=recengine&utm_medium=web&referral=yes&utm_content=footerstrip-31&t_source=recengine&t_medium=web&t_content=footerstrip-1&t_psl=True)

[31&t_source=recengine&t_medium=web&t_content=footerstrip-1&t_psl=True](https://www.indiatoday.in/india/story/covid-effect-people-allowed-attend-republic-day-parade-vaccination-mandatory-1901614-2022-01-19?utm_source=recengine&utm_medium=web&referral=yes&utm_content=footerstrip-31&t_source=recengine&t_medium=web&t_content=footerstrip-1&t_psl=True)

⁴ डॉ विनोद मिश्रा , पंडित दीनदयाल उपाध्याय का एकात्म मानववाद दर्शन

⁵ दीनदयाल उपाध्याय , राष्ट्र चिंतन

⁶ दीनदयाल उपाध्याय / राष्ट्र चिंतन / अध्याय – १३ / विकेन्द्रित प्रणाली / राष्ट्रधर्म पुस्तक प्रकाशन / लखनऊ / पृष्ठ-८९

⁷ दीनदयाल उपाध्याय / भारतीय अर्थनीति : विकास की एक दिशा / अध्याय – २ / भारतीय संस्कृति में अर्थ / राष्ट्रधर्म पुस्तक प्रकाशन / लखनऊ – १९५८ / पृष्ठ – १०

श्वही – पृष्ठ (१६)

दीनदयाल उपाध्याय / भारतीय जनसंघ की अर्थनीति / उ . प्र . क्षेत्रीय समागम १९५३ / पंचजन्य , जनसंघ स्पेशल /जनवरी २५ १९५४ / पृष्ठ – ८

10 दीनदयाल उपाध्याय/ राष्ट्रजीवन की समस्याएं / राष्ट्रधर्म प्रकाशन / लखनऊ (१९६०)/ अध्याय ९

1. दुत्ता, प्रभाष (२१ सितम्बर २०१७) " हु वाज दीनदयाल उपाध्याय, द मैन पी ० एम ० मोदी ओफफेन रेफर्स टू इन हिज स्पीचेस " इण्डिया टुडे . ९ फरवरी २०२१ <https://www.indiatoday.in/india/story/who-was-deendayal-upadhyay-narendra-modi-1049330-2017-09-211>
2. पॉइंट्स अबाउट दीनदयाल उपाध्याय" इंडिया टूडे २५ सितम्बर २०१८ https://www.indiatoday.in/india/story/covid-effect-people-allowed-attend-republic-day-parade-vaccination-mandatory-1901614-2022-01-19?utm_source=recengine&utm_medium=web&referral=yes&utm_content=footerstrip-1&t_source=recengine&t_medium=web&t_content=footerstrip-1&t_psl=True
3. रेमेम्ब्रिंग पंडित दीनदयाल उपाध्याय :एट पॉइंट्स ओन द लाइफ ऑफ 'द मोरल ईस्पिरेसन फॉर द वीजेपी ' https://www.indiatoday.in/india/story/covid-effect-people-allowed-attend-republic-day-parade-vaccination-mandatory-1901614-2022-01-19?utm_source=recengine&utm_medium=web&referral=yes&utm_content=footerstrip-1&t_source=recengine&t_medium=web&t_content=footerstrip-1&t_psl=True
4. डॉ विनोद मिश्रा, पंडित दीनदयाल उपाध्याय का एकात्म मानववाद दर्शन
5. दीनदयाल उपाध्याय, राष्ट्र चिंतन
6. दीनदयाल उपाध्याय, राष्ट्र चिंतन, अध्याय – १३, विकेन्द्रित प्रणाली, राष्ट्रधर्म पुस्तक प्रकाशन, लखनऊ
7. दीनदयाल उपाध्याय, भारतीय अर्थनीति : विकास की एक दिशा, अध्याय – २, भारतीय संस्कृति में अर्थ, राष्ट्रधर्म पुस्तक प्रकाशन, लखनऊ – १९५८
8. दीनदयाल उपाध्याय, भारतीय जनसंघ की अर्थनीति, उ . प्र . क्षेत्रीय समागम १९५३, पंचजन्य, जनसंघ स्पेशल, जनवरी २५ १९५४
9. दीनदयाल उपाध्याय, राष्ट्रजीवन की समस्याएं, राष्ट्रधर्म प्रकाशन, लखनऊ (१९६०)

परभणी जिल्ह्यातील विधानसभा सदस्यांचे विकासात्मक कार्यः (२००० - २००४)

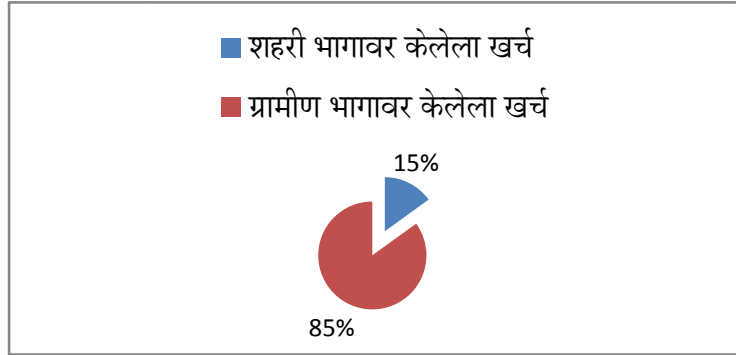
डॉ. धर्मापुरीकर भालचंद्र वै.
ने. सु. बो. महा.नांदेड.

प्रस्तावना :-

आमदारांचा 'स्थानिक विकास कार्यक्रम' या अंतर्गत आमदारांना मतदार संघाच्या अंतर्गत आवश्यक असणारी विकास कामे करण्याचा म्हणजेच त्यांना मान्यता देवून ते करून घेण्याचा अधिकार आहे. या नुसार सध्या प्रत्येक आमदारास २ कोटी रुपये विकासनिधी दरवर्षी प्राप्त होतो. पुर्वी हा निधी १ कोटी रुपये होता. या विकास निधी अंतर्गत इस.२००० ते २००४ या चार वर्षांमध्ये परभणी विधानसभा मतदार संघा अंतर्गत कोणती विकासकामे करण्यात आली त्याची माहिती घेण्यात आलेली आहे. ती माहिती खालील प्रमाणे आढळून आली.

परभणी जिल्ह्यातील पाचही विधानसभेतील खर्च २०००-२००४

एकूण निधी	१४२००००००
शहरी भागावर केलेला खर्च	२१३०००००
ग्रामीण भागावर केलेला खर्च	१२०७०००००

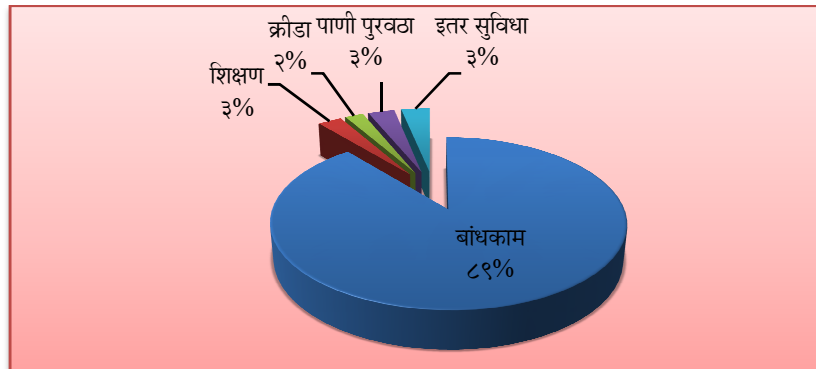

परभणी, जितुर, पाथरी, सिंगणापूर व गंगाखेड या विधानसभांना मिळालेला निधी खर्चाचा तपशील २०००-२००४
(प्राप्त निधी १४,५०,००,००० कोटी)

कामे	परभणी	जितुर	पाथरी	सिंगणापूर	गंगाखेड	एकूण	टक्केवारी
बांधकाम	२५१४७०००	२५०११०००	२६३८६०००	२७०६६०००	२५५६००००	१२९१७००००	८९.०८
शिक्षण	१११९०००	३०००००	६०००००	६३४०००	१२०००००	३८५३०००	२.६५
क्रीडा	४०००००	५२९०००	८५७०००	४०००००	८०००००	२९८६०००	२.०५
पाणी पुरवठा	११७२०००	१५५००००	४५००००	५०००००	६५३०००	४३२५०००	२.९८
इतर सुविधा	११६२०००	१६१००००	७०७०००	४०००००	७८७०००	४६६६०००	३.२१
एकूण	२९००००००	२९००००००	२९००००००	२९००००००	२९००००००	१४५००००००	१००

आलेख क्र. ३.१२

परभणी, जितुर, पाथरी, गंगाखेड व सिंगणापूर या विधानसभांना मिळालेला निधी खर्चाचा तपशील दर्शविणारा आलेख
(टक्केवारीत) २०००-२००४

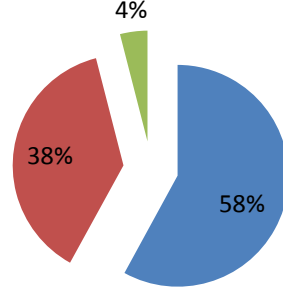

(संदर्भ :- जिल्हा नियोजन समिती कार्यालय, जिल्हाधिकारी कार्यालय, परभणी)

आलेख क्र. ३.१३

इ.स. २००० ते २००४ या कालावधीत परभणी जिल्ह्यात विधानसभा सदस्यांमार्फत विकास निधीच्या अंतर्गत केलेल्या कामांबाबत नागरीकांच्या प्रतिक्रिया जानून घेण्यात आल्या. या अंतर्गत जिल्ह्याचा विकास झाला आहे का? असा प्रश्न नागरीकांना विचारण्यात आला त्या संबंधी खालील प्रकारचे उत्तरे नागरीकांकडून प्राप्त झाली.

१) विकास झालेला आहे.	-	५८%
२) विकास झालेला नाही.	-	३८%
३) निश्चितपणे सांगू शकत नाही.	-	४%

सारांश

अशा प्रकारे या प्रकरणात परभणी जिल्ह्यातील विधानसभा सदस्यांनी त्यांना प्राप्त झालेल्या विकास निधीच्या माध्यमातून काशा प्रकारे विकासात्मक कार्य केले त्याचा अभ्यास केला आहे. इ.स. २००० ते २००४ या कालावधीत विधानसभा सदस्यांना प्राप्त झालेल्या विकास निधीतून रस्ता, नाली, पुल, पाणी पुरवठा, शैक्षणिक सुविधा, नागरीक सुविधांची निर्मिती, समाज मंदिर इत्यादी स्वरूपाची कार्ये विधानसभा सदस्यांनी केलेली आहेत. या कार्यामुळे नागरीकांच्या विकासासाठी आवयक असणाऱ्या पायाभूत सुविधांची निर्मिती मोठ्या प्रमाणात झालेली दिसून येते. तसेच स्थानिक पातळीवरच रोजगाराची निर्मिती देखील झालेली दिसून येते.

संदर्भ :

- १) सदरील प्रकरणातील सर्व माहिती परभणी जिल्हाधिकारी कार्यालयातून प्राप्त झालेली आहे. या कार्यालयाच्या अंतर्गत जिल्हा नियोजन समिती या विभागाकडून प्राप्त झाली आहे.

Post Office MIS योजना

डॉ. राजेश गं. उंबरकर

अलीकडच्या काळात गुंतवणुकीचा चांगला आणि हमखास परतावा देणारे अनेक पर्याय असले तरी जुन्या पिढीतील लोकांच्या मनात पोस्ट ऑफिसातील गुंतवणूकविषयी एक वेगळ्याच विश्वासाची भावना आहे. किंबहुना देशातील एक मोठा वर्ग आजही पैशांच्या सुरक्षिततेसाठी पोस्टात गुंतवणूक करण्याला प्राधान्य देतो. पोस्टाच्या अनेक योजना ग्राहकांमध्ये लोकप्रिय आहेत. यापैकी एक असणारी योजना म्हणजे पोस्ट ऑफिस मंथली स्कीम योजना. पोस्ट ऑफिस MIS या नावाने ही योजना लोकप्रिय आहे. यामध्ये गुंतवणूकदारांना अत्यंत उत्तम परतावा मिळतो.

Post Office MIS योजनेचा वार्षिक व्याजदर 6.6 टक्के इतका असून तुम्हाला प्रत्येक महिन्याला व्याज मिळते. Post Office MIS योजनेत एका व्यक्तीसाठी कमाल गुंतवणुकीची मर्यादा 4.5 लाख इतकी आहे. तर जॉईंट अकाऊंटसाठी कमाल मर्यादा नऊ लाख रुपये इतकी आहे. योजनेचा कालावधी पाच वर्षांचा असतो.

योजना नेमकी काय?

या योजनेत कमीत कमी 1000 आणि 100 च्या पटींमध्ये रक्कम जमा करता येते. या योजनेतर्गत जास्तीत जास्त तीन जणांना जॉईंट अकाऊंट उघडता येते. तसेच, जर मुल अल्पवयीन असेल तर पालकांच्या नावे खाते उघडले जाऊ शकते. तसेच दहा वर्षांनंतर मुलाच्या नावेही पोस्ट ऑफिसमध्ये MIS अकाऊंट उघडता येते.

5 वर्षांची मुदत

या पोस्ट ऑफिस योजनेची मुदत 5 वर्ष आहे. हे अकाऊंट उघडल्यानंतर एक वर्ष होईपर्यंत तुम्ही त्यातून पैसे काढू शकत नाही. जर आपण 1-3 वर्षांत बंद करू इच्छित असाल, तर तुमच्या मूळ रकमेपैकी 2 टक्के रक्कम वजा केली जाते. त्यासोबतच जर 3-5 वर्षांदरम्यान हे अकाऊंट बंद करू इच्छित असाल, तर 1 टक्के दंड कपात केला जाईल.

4.5 लाख जमा केल्यास दर महिना मिळतील 2475 रुपये:

MIS कॅलक्युलेटरच्या नुसार, जर कोणी या खात्यात एकदा 50 हजार रुपये जमा केले तर प्रत्येक महिन्याला 275 रुपये म्हणजे वर्षाला 3300 रुपये मिळतील. तर पाच वर्षांत तुम्हाला एकूण 16500 रुपये व्याज मिळेल. त्याचप्रमाणे जर कोणी 1 लाख जमा केले तर त्याला दरमहा 550 रुपये याप्रमाणे दर वर्षाला 6600 रुपये मिळतील. त्याशिवाय पाच वर्षांत 33000 रुपये मिळतील. या योजनेत साडेचार लाख रुपये जमा केल्यास दरमहा 2475 रुपये मिळतील. तर वर्षाला 29700 रुपये आणि पाच वर्षांत व्याजदर म्हणून 148500 रुपये उपलब्ध असतील.

मृत्यूनंतर वारसदाराला मिळेल मूळ रक्कम:

या योजनेतील खातेधारक मॅच्युरिटीपूर्वी मरण पावला तर हे खाते बंद होईल. अशा परिस्थितीत मूळ रक्कम वारसदार असलेल्या व्यक्तीला परत केली जाते. या योजनेत ठेव केल्यास कलम 80 सी अंतर्गत कपातीचा लाभ मिळणार नाही. तसेच कोणत्याही पोस्ट ऑफिसमधून पैसे काढताना किंवा व्याज उत्पन्नावर टीडीएस वजा केला जात नाही. तसेच हे व्याज उत्पन्न पूर्णपणे करपात्र असते.

संदर्भ:

१. [http:// post office MIS S.](http://postofficeMIS.com)

आयुर्वेद में लहसुन की प्रासंगिकता

डॉ. बालकृष्ण प्रजापति

सहायक प्राध्यापक, संस्कृत

शशासकीय एस.जी.एस.पी.जी. महाविद्यालय गंजबासौदा, जिला—विदिशा (म.प्र.)

आयुर्वेद दो शब्दों से मिलकर बना है— आयुः + वेद = आयुर्वेद। आयुर्वेद विश्व की प्राचीनतम चिकित्सा में से एक है। यह विज्ञान, कला और दर्शन का सम्मिश्रण है। आयुर्वेद का अर्थ है जीवन से संबंधित ज्ञान। आयुर्वेद, आयुर्विज्ञान की वह शाखा है जिसका संबंध मनुष्य के शरीर को निरोगी रखना, रोग हो जाने पर रोग से मुक्त करना अथवा उसका शमन करना है।

“आयुर्वेदयति बोधयति इति आयुर्वेदः” अर्थात् जो शास्त्र आयु या जीवन का ज्ञान कराता है उसे आयुर्वेद कहते हैं। स्वस्थ व्यक्ति एवं रोगी के लिये उत्तम मार्ग बताने वाले विज्ञान को आयुर्वेद कहते हैं।

हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम्।

मानं च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते।¹

आयुर्वेद के ग्रन्थ तीन दोषों (वात, पित्त, कफ) के असंतुलन को रोग का कारण मानते हैं। आयुर्वेद को त्रिस्कन्ध भी कहा जाता है। ये तीन स्कन्ध हैं— हेतु, लिंग, औषध। इसी प्रकार सम्पूर्ण आयुर्वेदिक चिकित्सा के आठ अंग हैं— कायचिकित्सा, शशल्यतन्त्र, शालक्यतन्त्र, कौमारभृत्य, अगदतन्त्र, भूतविद्या, रसायनतन्त्र और वाजीकरण।²

आयुर्वेदिक चिकित्सा विधि सर्वांगीण है। इसके प्रयोग से व्यक्ति की शारीरिक और मानसिक दोनों ही स्थिति में सुधार होता है। आयुर्वेदिक औषधियों के अधिकांश घटक जड़ी-बूटियों, पौधों, फूलों एवं फलों आदि से प्राप्त की जाती हैं। यह चिकित्सा प्रकृति के निकट है। चरक, सुश्रुत, कश्यप आदि मान्य ग्रन्थ आयुर्वेद को अथर्ववेद का उपवेद मानते हैं। इससे आयुर्वेद की प्राचीनता सिद्ध होती है। स्पष्ट है कि आयुर्वेद का रचनाकाल ईसा पूर्व ३,००० से ५०,००० वर्ष पहले अर्थात् सृष्टि की उत्पत्ति के आस-पास का ही है। आयुर्वेद के ऐतिहासिक ज्ञान के सन्दर्भ में चरकसंहिता मत के अनुसार— आयुर्वेद का ज्ञान सर्वप्रथम ब्रह्मा से प्रजापति ने, प्रजापति से दोनों अश्विनी कुमारों ने, उनसे इन्द्र ने और इन्द्र से भारद्वाज ने आयुर्वेद का अध्ययन किया गया है।³

आयुर्वेद के आचार्यों ने शरीर, इन्द्रिय, मन तथा आत्मा के संयोग को आयु कहा है।⁴ सम्पत्ति और विपत्ति के अनुसार आयु के चार भेद होते हैं।⁵

1. सुखायु — शारीरिक एवं मानसिक विकास से रहित होते हुये ज्ञान, विज्ञान, बल, पौरुष, धन—धान्य, यश, परिजन आदि साधनों से समृद्ध व्यक्ति को सुखायु कहते हैं।
2. दुखायु— समस्त साधनों से युक्त होते हुये भी शारीरिक एवं मानसिक रोग से पीड़ित एवं साधन और स्वास्थ्य से हीन व्यक्ति को दुखायु कहते हैं।
3. हितायु — स्वास्थ्य और साधनों से सम्पन्न होते हुये भी कुछ कमी होने पर जो व्यक्ति विवेक, सदाचार, सुशीलता, उदारता, सत्य, अहिंसा, शशांति, परोपकार आदि गुणों से युक्त होते हुए समाज तथा लोक कल्याण में निरत रहते हैं उन्हें हितायु कहते हैं।
4. अहितायु— जो व्यक्ति अविवेक, दुराचार, क्रूरता, स्वार्थ, दंभ, अत्याचार आदि दुर्गुणों से युक्त और समाज तथा लोक के लिये अभिशाप होते हैं उन्हें अहितायु कहते हैं।

इस प्रकार हित, अहित, सुख और दुःख आयु के ये चार भेद होते हैं।

“लहसुन” की उत्पत्ति जैम बंडितपकहम वतक भोजवतल वी थ्ववक⁶ नामक पुस्तक के ट्वसनउम व्दम के पेज नं. २८६ लेख है कि लहसुन की खेती मध्य एशिया में तकरीबन ५ हजार वर्षों से की जाती रही है। जापान को छोड़कर मध्य एशिया से ही लहसुन पूरे एशिया में फैल गया, एशिया के बाद यूरोप, और अफ्रीका में भी लहसुन की खेती प्रारम्भ हो गयी। ५ हजार वर्ष पहले म्हालचज के मकबरो में बनाये गये चित्रों में लहसुन को दिखाया गया है। पवित्र ग्रंथ बाईबिल में लेख मिलता है कि इजराईल के लोगों ने लहसुन की कमी होने की शिकायत की थी और यह माना जाता है कि ये घटना ३ हजार ५०० वर्ष पूर्व की थी, २७०० वर्ष पहले छतममबम दंक म्हालचज के लोग बुढापे में बीमारियों से बचने के लिए लहसुन का प्रयोग किया जाता था। प्राचीन काल से ही चीन और भारत के खान पान में लहसुन का विशेष महत्व रहा है।

“लहसुन” प्याज कुल एलिप्सी की एक प्रजाति है। इसका वैज्ञानिक नाम अॅलीयम सॅटीवेम ;ससपनउॅजपअमउद्ध है। अंग्रेजी में इसे व्हॅन्सपब कहते हैं। भारत की रसोई में लहसुन का महत्वपूर्ण स्थान है आयुर्वेद में लहसुन एक बहुत कीमती औषधि है। संस्कृत में लहसुन को रसौना

भी कहते हैं जिसका मतलब होता है कि अमृत से सिर्फ एक गुण कम हो और वो है लहसुन की तीखी महक और अपने आप में एक स्वादिष्ट विषय भी है।

लहसुन के तरीके – पहला ताजा लहसुन जिसे गीला लहसुन भी कहते हैं जिसे खेत से सीधे निकालते हैं। दूसरा – लहसुन का पेस्ट इसे अंग्रेजी में गारलिक पेस्ट कहते हैं जिसे मसाले के रूप में जानते हैं। तीसरा – सूखा लहसुन जिसे खेत से निकाले हुए गीले लहसुन को सुखा दिया जाये उसे सूखा लहसुन कहते हैं।

दुनियाभर में लहसुन का उपयोग मसाले, चटनी, सॉस, अचार तथा दवाओं के तौर पर किया जाता है। लहसुन का उष्मांक मूल्य 145 है। लहसुन सब जगह उपलब्ध होने वाला एक उत्तम खाद्य पदार्थ और प्रसिद्ध रसायन है। प्राचीनकाल से ही लहसुन का उपयोग खाने और दवा के रूप में होता रहा है। शरीर को स्वस्थ रखने के लिये लहसुन को बेहद गुणकारी माना गया है। लहसुन के गुणों और इससे होने वाले लाभों के कारण ही आयुर्वेद में लहसुन को महौषध अर्थात् महा औषधि कहा गया है, और इसे अमृत के समान माना गया है। लहसुन सेहत के लिये कितना महत्वपूर्ण है इसका अंदाजा आप प्रचलित लोक कथा से लगा सकते हैं—

“एक बार भगवान विष्णु के गरुड़ ने स्वर्ग के राजा इंद्र के यहां से अमृत चुरा कर ले जा रहे थे, तब उसे ले जाते समय अमृत की कुछ बूंदें घड़े में से पृथ्वी पर गिर पड़ी। कहते हैं जहां-जहां अमृत की बूंदें गिरी, उनमें से लहसुन उत्पन्न हुआ।”

लहसुन के औषधीय गुण – वर्तमान से लगभग 2300 वर्ष पहले ग्रीस के फिजीसियन हिप्पोक्रेटीस ने लहसुन के गुणों का जिक्र किया था। हिप्पोक्रेटीस के अनुसार लहसुन PNEUMONIA की बीमारी में लाभदायक सिद्ध हुआ है, इसके चोट के घाव को सुखाने के लिए भी कारगर हुई है। भारत के आयुर्वेद के चरक संहिता में लहसुन के गुणों का वर्णन प्राप्त होता है। विक्टोरिया रिन् की किताब **For the Love of Garlic; The Complete Guide to Gajlic Cuisine** के पेज नं. 8 में लिख है कि **Egypt Me Pyramids** का निर्माण करने वाले मजदूर लहसुन खाते थे क्योंकि इसे उन्हें ताकत मिलती थी।

1. लहसुन एलिएसी प्रजाति का है जिसमें प्याज भी शामिल है। लहसुन की दो किस्में होती हैं—सफेद और लाल। दोनों के ही समान गुण होते हैं। इसके आलावा एक कली वाला लहसुन भी होता है जिसे सबसे ज्यादा गुणकारी माना जाता है।
2. लहसुन का तीखा स्वाद और गंध होता है, इसमें पाये जाने वाले सल्फर की वजह से होता है जिसमें गंधक की अधिकता होती है।
3. लहसुन में प्रोटीन, वसा, कार्बोहाइड्रेट, खनिज पदार्थ, कैल्शियम और लोहा भी पाया जाता है।
4. लहसुन में ऐलीसिन भी पाया जाता है जिसे एक अच्छे एंटी बैक्टीरियल, एंटी फंगल और एंटी ऑक्सीडेंट के रूप में जाना जाता है।
5. लहसुन पुष्टिकर, वीर्यवर्धक, गर्म, पाचक है।
6. लहसुन मेधा षक्तिवर्धक है।

लहसुन के फायदे –

1. सांस के विकार (दमा) – आयुर्वेद के अनुसार लहसुन दमा रोगियों के लिये अत्यन्त लाभदायक है। सांस आसानी से चले इसके लिये लहसुन की एक पंखुड़ी गर्म करके नमक के साथ खाये। दमा कम करने के लिये एक प्याली गर्म पानी में दो चम्मच षहद और 10 बूंद लहसुन का रस लीजिये। सोने से पूर्व लहसुन की 3 पंखुडिया दूध में उबालकर लेने से रात में दमा की तकलीफ काफी हद तक कम हो सकती है। निमोनिया में आराम पाने के लिये एक लीटर पानी में एक ग्राम लहसुन और 250 मिली दूध डालकर एक चौथाई होने तक उबालकर दूध दिन में तीन बार लेना चाहिए।
2. पाचन विकार – लहसुन शरीर के विषाक्त पदार्थों को बाहर निकालने में मदद करता है। पाचन रस का स्त्राव अच्छा करता है जिससे आंतों की सर्पिल हलचल में गति मिलती है। किसी भी पाचन विकार में लहसुन का दूध या पानी के साथ अर्क लिया जा सकता है। आंतों के जीवाणु संक्रमण में लहसुन का उपयोग करने से फायदा मिलता है। यह कृमि नाशक भी है और हर रोज लहसुन की दो गाठें खाने से अत्यन्त लाभ प्राप्त होता है। कोलायटीस पेचीष में लहसुन की एक कैप्सूल काफी है। पेट के सभी रोगों से राहत पाने के लिये लहसुन एक हिस्सा, सेंधा नमक और घी में भुना हुआ हींग एक चौथाई हिस्सा, अदरक के रस के साथ लेने से बहुत लाभ मिलता है।

3. उच्च रक्तचाप – लहसुन के उचित उपयोग से रक्त वाहिका के उपर आने वाला दबाव और तनाव कम हो जाता है। नाड़ी और हृदय के कंपन की गति कम होती है। उच्च रक्तचाप के उपचार के लिये लहसुन तेल की छह बूंदे चार चम्मच पानी के साथ दो बार ले। बढ़ा हुआ रक्तचाप कम करने के लिये लहसुन, पुदीना, जीरा, धनियां, काली मिर्च और सेंधा नमक से बनी हुई चटनी का सेवन करना चाहिए।
- 4- हृदय रोग – लहसुन के नियमित सेवन से रक्त वाहिकाओं में जमा हुआ कोलेस्ट्रॉल आसानी से निकलने में मदद होती है और दिल का दौरा आने की संभावना कम होती है दिल को मजबूत करता है खून बढ़ाता है खून को पहुंचाने वाली कोषिकाओं को मजबूत करता है।
5. कैंसर – कैंसर में लहसुन का नियमित सेवन जारी रखने से सफेद रक्त कोषिकाओं की संख्या बढ़ती है तथा कैंसर की कोषिकाओं की बढ़त 139 प्रतिशत से कम हो जाती है।
6. त्वचा विकार – कील और मुहांसे कम करने के लिये चेहरे पर नियमित लहसुन लगाना चाहिए। त्वचा पर जहां दाद का प्रकोप हुआ है वहां लहसुन रगड़ने से वह खराब त्वचा जलकर ठीक हो जाती है।
7. लहसुन रक्त को शुद्ध करता है तथा रक्त से विषैले तत्वों को दूर करता है। जख्म और दाग दूर करने के लिये जीवाणुहीन साफ पानी में लहसुन का रस 3:1 की मात्रा में मिलाकर लगाना चाहिए।
8. जिन लोगों में विटामिन की कमी हो गई हो या जिनकी रोग प्रतिरोधक क्षमता कम हो चुकी हो उनके लिये लहसुन बहुत लाभकारी है। लहसुन में विटामिन ए, बी, सी और डी पाया जाता है। इसकी तासीर गर्म होती है गर्मी के दिनों में एक या दो कच्ची कलीखानी चाहिए क्योंकि लहसुन अपनी गर्मी से शरीर के रोगाणुओं को मार देता है और कोषिकाओं को तरोताजा बना देता है।
9. लहसुन को सरसो के तेल में उबालकर उस तेल की मालिश करने से पैरो का दर्द, पीठ की जकड़न दूर हो जाती है और साथ ही सर्दी लगने पर आने वाला बुखार या जुकाम में भी जल्दी आराम मिलता है।
10. लहसुन तेल की कुछ बूंदे कान में डालने से कान का दर्द ठीक हो जाता है, साथ ही यदि कान पक रहा हो तो उसमें भी आराम मिलता है।
11. काली खांसी, पेट के कीड़े, रक्त दोष, गलझिल्ली, बहरापन, कुष्ठ रोग, गठिया, बवासीर, यकृत और पित्ताषय के विकार आदि रोगों के लिये भी लहसुन बहुत लाभदायक है।
12. आयुर्वेद में कहा गया है कि रोज लहसुन खाने वाले को बुढ़ापा छू भी नहीं सकता, क्योंकि लहसुन आंखों का ज्योति बढ़ाता है, दांतों को मजबूती देता है, और जोड़ों के दर्द को दूर करता है।

सावधानियां –

1. लहसुन गर्म और तेज गुणों वाला वनस्पति है। पित्त प्रकृति के लोगों को इसे वैद्य की सलाह से लेना चाहिए।
2. गर्भावस्था के दौरान महिलाएं लहसुन ना खाये।
3. पित्त विकार में षक्कर के साथ, कफ विकार में षहद के साथ और वात विकार में घी के साथ लहसुन का सेवन करे।

निष्कर्षतः

आयुर्वेद में लहसुन एक महा औषधि है। लहसुन बुद्धि, आयु और बल को बढ़ाने वाला होता है। सर्दियों के मौसम में सही तरीके से लहसुन का सेवन करने से स्वास्थ्य संबंधी अनेक समस्याओं से छुटकारा मिल सकता है। इतना ही नहीं लहसुन का उपयोग सौन्दर्य बढ़ाने के लिये भी किया जाता है। आज कई ब्यूटी प्रोडक्ट में लहसुन का उपयोग किया जा रहा है। आयुर्वेद के सबसे बड़े ऋषि महर्षि चरक के षिष्य वाग्भट ने लहसुन के महत्व को बताते हुये कहा है कि "विद्यति वायो न द्रव्यं लघुनात् परम्" अर्थात् वात रोग के लिये लहसुन को छोड़कर और कोई औषधि नहीं है। यही कारण है कि लहसुन आज भी प्रासंगिक है।

सन्दर्भ संकेत –

- 1- चरक संहिता 1/40
- 2- <https://hi.wikipedia.org/wiki>
- 3- चिरपुरातन आयुर्वेद की गौरवमयी परम्परा, मूल से 28 अगस्त 2017 को पुरालेखित, अभिगमन तिथि 21 जुलाई 2019
- 4- आयुर्वेद में स्वास्थ्य लक्षण एवं आयु, मूल से 24 मार्च 2019 को पुरालेखित, अभिगमन तिथि 15 अगस्त 2019
- 5- "[Ayurvedic concept of life](#)". मूल से 02 अप्रैल 2019 को पुरालेखित, अभिगमन तिथि 15 अगस्त 2019
- 6- The Cambridge Word History of Food Edit By Keneth F. kiple and Kriemhild Conee Ornelas.1 sep.2020.
- 7- 'कोरोना वायरस का प्राणि जगत पर प्रभाव' डॉ. बालकृष्ण प्रजापति, पहले पहल प्रकाशन, भोपाल वर्ष 2020
- 8- andbook of medicinal plants Edit by. Narayan das prajapati, s.s. purohit, K. sharma, Tarun kumar year 2006.

STUDY OF INFLUENCERS ON FARMERS DECISION- MAKING IN PERISHABLE & NON-PERISHABLE COMMODITIES: CASE OF NANDED & PARBHANI DISTRICT

Abhishek O. Gill

Research Scholar, SCMS, SRTM University, Nanded

Dr. G. P. Mudholkar

Assistant Professor, SCMS, SRTM University, Nanded

ABSTRACT:

Few studies have been made of how farmers make decisions. Most research and teaching have focused on the whole process as well as decision event. Current research paper reviews and evaluates a set of twelve elements: select which crop to grow, select new varieties of crop, adopt new farming practices, change cropping pattern, buy fertilizer/ pesticides/ irrigation, buy/to sell/to rent agri-land, credit borrowing, agricultural marketing, buy / rent farming equipment, land improvement, hire farm labour, start new enterprise / processing. The relevancy of this view of farmers' decision-making behaviour is tested through a series of survey method supported by questionnaire. Based on these observations, the decision-making influencer is studied which include four people apart from oneself viz. Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials. In addition, we note that farmers continually update their decision making by asking these personnel. Suggestions of this study are discussed further.

KEYWORDS: agricultural marketing decision-making, influencer

INTRODUCTION:

A significant aspect of agricultural extension is to assist farmers in making decisions that will best enable them to achieve their own goals (van den Ban and Hawkins, 1996). Farm families encounter a variety of different types of decisions as a result of the variety of difficulties they face. Each type demands a unique form of agricultural extension assistance. If the farm's environment changes in such a way that different types of decisions become more important, experience indicates that extension agents frequently interact with farmers in ways that were beneficial for the decision they had to make in the past but are not the best way to support the decision-making processes in which their farmers are currently engaged.

For example, in the 1950s, extension agents in the Netherlands aided farmers in making more informed decisions on the appropriate use of fertilisers for crops, concentrates for cow feed, and plant protection measures. Typically, agents can provide a formula based on study findings for these selections. Then wages began to rise rapidly, & decisions about how to boost labour productivity through investment or specialisation became increasingly critical. The extension agents were unable to advise the farmer on whether to specialise in pig production or vegetable production, as they had no idea how prices would change over the next decade or in which enterprise this farmer would be most competitive with other farmers. Rather than that, they could assist the farmer in arriving at a decision on his or her own by doing a systematic analysis of the situation. Many extension agents, however, proceeded to provide a recipe based on what they would have done in this farmer's shoes.

Types of decisions:

An important decision farmers have to make is

- a) adoption of more productive technology such as seeds, fertilisers, agrochemicals, and mechanisation. These technologies may have been created by (government) research institutes or by private enterprises offering new knowledge-based inputs to farmers. Certain technologies are developed by forward-thinking farmers. Typically, determining whether or not to use a new technology involves farm-specific information. This may be based on a soil

test for fertilisers, but information from neighbouring farms on the results of this technology in this case is frequently extremely beneficial.

- b) management of these technologies, e.g., chemical application at the appropriate time and in favourable weather circumstances. This is a more operational-level decision than tactical decisions of type 'a'. Often, this needs the farmer to be able to see the growth of his crops or animals. One of the primary reasons for the success of the Indonesian Farmer's Field Schools is that they contribute to the development of this capability (Roling and van de Fliert, 1998). This form of judgement is similar to what Bennett (1990) referred to as "practise."
- c) maximising the use of available resources, for example, by selecting the most profitable level of mechanisation. A primary goal of farm management courses is to teach farmers how to make these types of decisions in such a way that their objectives are more likely to be met.
- d) human resource administration. Selecting the correct individuals for the farm and motivating them to perform efficiently are critical. It is becoming increasingly vital for everyone working on a farm to engage not only their muscles, but also their brains.
- e) In agricultural economics studies, students learn that a farmer must select how to optimally combine his resources of land, labour, and capital. We now recognise that knowledge and information are frequently more valuable resources (World Bank, 1998).
- f) At the strategic level, the farmer must decide whether to transform his agricultural system, for example, by switching from crop to animal production; specialising in specific crops or animals; transitioning to ecological agriculture; or transitioning from subsistence to commercial farming.
- g) On a family farm, the relationship between the farm and the family may require difficult decisions about how much to consume, how much to invest, and how much to save; which children to educate to take over the farm; how to divide the inheritance; and which family members will work part-time or full-time outside the farm.
- h) In many nations, legal and budgetary difficulties, as well as the use of subsidies, are becoming increasingly important. While rules governing land ownership and commerce have been significant for a long period of time, environmental regulations, as well as various subsidy schemes, have been increasingly significant in recent years.
- i) The ability to operate a farm properly is highly dependent on its environment, which is constantly changing. These changes include an increase in the supply of inputs and credit; an increase in the proportion of what the farmer receives from what the consumer pays for agricultural products; an increase in transportation, drainage, and irrigation; changes in the government's agricultural policies; the establishment of farmers' unions and cooperatives that attempt to influence these changes; the establishment of study clubs through which farmers learn.

The farmer can choose to adapt his farm to these environmental changes and/or attempt to influence these changes in a more beneficial direction for him, typically through his farmers' organisation. Traditionally, extension has been looked of as assisting individual farmers in making decisions, but collective decision-making is becoming increasingly important for agricultural progress and farmer wellbeing.

Hoffmann (1992) stated that an extension organization's limited resources should be directed toward the actions that will have the greatest impact on the farm family's future wellbeing. From this vantage point, the farmer's son's choice of occupation is usually more essential than the amount of potash to apply to a crop. However, in many countries, it is easier for farmers to obtain advise on fertiliser use than on career choice. One could categorise the decisions that farmers face differently than is done here. The critical point is that farmers face a variety of issues that demand a variety of various types of decisions. Extension managers will need to decide on which type of assistance their

organisation will provide to assist farmers in making better decisions and what type of assistance farmers require for such decisions.

RESEARCH METHODOLOGY:

The present research was conducted using a survey method in the Nanded & Parbhani districts of Maharashtra State among the farmers. In this research, the simple random sampling method was used. The sample size was 400 according to the Yamane (1967:886). Questionnaires were collected. In each group, 100 questionnaires were completed according to the population of farmers in that district. The questionnaires were completed only by farmers who were producing perishable & non-perishable agricultural commodities. The data were collected through a structured questionnaire.

As per the Agriculture Census 2010-11 (Phase-I) Maharashtra State Report on Number and Area of Operational Holdings, the reported number of farmers in Nanded & Parbhani district are 5,82,200 & 3,47,918 respectively. So total number of farmers in both districts is 9,30,118.

Table 1 Sample size for big population by Yamane (1967:886)

Size of Population (N)	Sample Size (n) for Precision (E) of:			
	±3%	±5%	±7%	±10%
500	A	222	145	83
600	A	240	152	86
700	A	255	158	88
800	A	267	163	89
900	A	277	166	90
1,000	A	286	169	91
2,000	714	333	185	95
3,000	811	353	191	97
4,000	870	364	194	98
5,000	909	370	196	98
6,000	938	375	197	98
7,000	959	378	198	99
8,000	976	381	199	99
9,000	989	383	200	99
10,000	1,000	385	200	99
15,000	1,034	390	201	99
20,000	1,053	392	204	100
25,000	1,064	394	204	100
50,000	1,087	397	204	100
100,000	1,099	398	204	100
>100,000	1,111	400	204	100

The twelve decisions were considered while collecting the data through a series of survey method supported by questionnaire. These twelve decisions are: select which crop to grow, select new varieties of crop, adopt new farming practices, change cropping pattern, buy fertilizer/ pesticides/ irrigation, buy/to sell/to rent agri-land, credit borrowing, agricultural marketing, buy / rent farming equipment, land improvement, hire farm labour, start new enterprise / processing.

Based on these observations, the decision-making influencer is studied which include four people apart from oneself viz. Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials. In addition, we note that farmers continually update their decision making by asking these

personnel. So totally there are five influencers in this research viz. Self, Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials. The data was conducted from time period of 2019-20 to 2020-21.

ANALYSIS & INTERPRETATION:

1. To Select which Crop to grow

Particular	Dist.	f / %	SS	FF	VM	CA	GO	Total
Perishable Commodities	Nanded	f	42	12	36	9	1	100
		%	42	12	36	9	1	100
	Parbhani	f	39	27	16	12	6	100
		%	39	27	16	12	6	100
	Total	f	81	39	52	21	7	200
		%	40.5%	19.5%	26.0%	10.5%	3.5%	100%
Non-Perishable Commodities	Nanded	f	79	7	5	9	0	100
		%	79	7	5	9	0	100
	Parbhani	f	63	10	16	8	3	100
		%	63	10	16	8	3	100
	Total	f	142	17	21	17	3	200
		%	71.0%	8.5%	10.5%	8.5%	1.5%	100%

(SS - Self; FF - Family/ Friends; VM - Village Merchant; CA - Commission Agent; GO - Govt. Officials)

Source: Field Survey

In the decision-making variable - selecting which Crop to grow, given observations had been made. From the Table No. 6.10, it can be interpreted that; In Perishable Commodities, Nanded District shows the decision making made by farmer (self) is 42 ; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 12, 36, 9, 1 respectively; whereas in Parbhani District shows the decision making made by farmer (self) is 39 ; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 27, 16, 12, 6 respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is self which numbers to 40.5 % combinedly in both the districts.

In Non-Perishable Commodities, Nanded District shows the decision making made by farmer (self) is 79; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 7, 5, 9, 0 respectively; whereas in Parbhani District shows the decision making made by farmer (self) is 63; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 10, 16, 8, 3 respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is self which numbers to 71 % combinedly in both the districts. It is evident from Table No. 6.10, that there isn't difference between perishable commodities & non-perishable commodities in Nanded & Parbhani Districts.

2. To Select New Varieties of crop

Particular	Dist.	f / %	SS	FF	VM	CA	GO	Total
Perishable Commodities	Nanded	f	19	31	8	20	22	100
		%	19	31	8	20	22	100
	Parbhani	f	12	19	24	26	19	100
		%	12	19	24	26	19	100
	Total	f	31	50	32	46	41	200
		%	15.5%	25.0%	16.0%	23.0%	20.5%	100%
Non-Perishable	Nanded	f	9	21	18	48	4	100
		%	9	21	18	48	4	100

Commodities	Parbhani	<i>f</i>	2	3	26	62	7	100
		%	2	3	26	62	7	100
Total	Total	<i>f</i>	11	24	44	110	11	200
		%	5.5%	12.0%	22.0%	55.0%	5.5%	100%

(SS - Self; FF - Family/ Friends; VM - Village Merchant; CA - Commission Agent; GO - Govt. Officials)

Source: Field Survey

In the decision-making variable - Selecting New Varieties of crop, given observations had been made. From the Table No. 6.11, it can be interpreted that; In Perishable Commodities, Nanded District shows the decision making made by farmer (self) is 19 ; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 31, 8, 20, 22 respectively; whereas in Parbhani District shows the decision making made by farmer (self) is 12 ; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 19, 24, 26, 19 respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is Family / Friends which numbers to 25% combinedly in both the districts.

In Non-Perishable Commodities, Nanded District shows the decision making made by farmer (self) is 9; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 21, 18, 48, 4 respectively; whereas in Parbhani District shows the decision making made by farmer (self) is 2; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 3, 26, 62, 7 respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is Commission Agent which numbers to 55 % combinedly in both the districts. It is evident from Table No. 6.11, that there is difference between perishable commodities & non-perishable commodities in Nanded & Parbhani Districts.

3. To Adopt New Farming Practices

Table No. 4 Adopt New Farming Practices								
Particular	Dist.	<i>f</i> / %	SS	FF	VM	CA	GO	Total
Perishable Commodities	Nanded	<i>f</i>	42	12	8	9	29	100
		%	42	12	8	9	29	100
	Parbhani	<i>f</i>	37	4	26	14	19	100
		%	37	4	26	14	19	100
	Total	<i>f</i>	79	16	34	23	48	200
		%	39.5%	8.0%	17.0%	11.5%	24.0%	100%
Non-Perishable Commodities	Nanded	<i>f</i>	57	15	8	18	2	100
		%	57	15	8	18	2	100
	Parbhani	<i>f</i>	65	8	21	2	4	100
		%	65	8	21	2	4	100
	Total	<i>f</i>	122	23	29	20	6	200
		%	61.0%	11.5%	14.5%	10.0%	3.0%	100%

(SS - Self; FF - Family/ Friends; VM - Village Merchant; CA - Commission Agent; GO - Govt. Officials)

Source: Field Survey

In the decision-making variable - Adopt New Farming Practices, given observations had been made. From the Table No. 6.12, it can be interpreted that; In Perishable Commodities, Nanded District shows the decision making made by farmer (self) is 42 ; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 12, 8, 9, 29 respectively; whereas in Parbhani District shows the decision making made by farmer (self) is 37 ; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 4, 26, 14, 19 respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is self which numbers to 39.5 % combinedly in both the districts.

In Non-Perishable Commodities, Nanded District shows the decision making made by farmer (self) is 57; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 15, 8, 18, 2 respectively; whereas in Parbhani District shows the decision making made by farmer (self) is 65; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 8, 21, 2, 4 respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is Self which numbers to 61 % combinedly in both the districts. It is evident from Table No. 6.12 that there isn't difference between perishable commodities & non-perishable commodities in Nanded & Parbhani Districts.

4. To Change Cropping Pattern

Particular	Dist.	f / %	SS	FF	VM	CA	GO	Total
Perishable Commodities	Nanded	f	19	17	46	14	4	100
		%	19	17	46	14	4	100
	Parbhani	f	9	3	52	24	12	100
		%	9	3	52	24	12	100
	Total	f	28	20	98	38	16	200
		%	14.0%	10.0%	49.0%	19.0%	8.0%	100.0%
Non-Perishable Commodities	Nanded	f	1	0	70	26	3	100
		%	1	0	70	26	3	100
	Parbhani	f	3	18	43	17	19	100
		%	3	18	43	17	19	100
	Total	f	4	18	113	43	22	200
		%	2.0%	9.0%	56.5%	21.5%	11.0%	100.0%

(SS - Self; FF - Family/ Friends; VM - Village Merchant; CA - Commission Agent; GO - Govt. Officials)

Source: Field Survey

In the decision-making variable - Change in Cropping Pattern, given observations had been made. From the Table No. 6.13, it can be interpreted that; In Perishable Commodities, Nanded District shows the decision making made by farmer (self) is 19 ; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 17, 46, 14, 4 respectively; whereas in Parbhani District shows the decision making made by farmer (self) is 9 ; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 3, 52, 24, 12 respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is Village Merchant which numbers to 49 % combinedly in both the districts.

In Non-Perishable Commodities, Nanded District shows the decision making made by farmer (self) is 1; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 0, 70, 26, 3 respectively; whereas in Parbhani District shows the decision making made by farmer (self) is 18; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 18, 43, 17, 19 respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is village merchant which numbers to 56.5 % combinedly in both the districts. It is evident from Table No. 6.13 that there isn't difference between perishable commodities & non-perishable commodities in Nanded & Parbhani Districts.

5. To Buy Fertilizer/ Pesticides/ Irrigation

Particular	Dist.	f / %	SS	FF	VM	CA	GO	Total
Perishable Commodities	Nanded	f	37	9	41	3	10	100
		%	37	9	41	3	10	100
	Parbhani	f	36	8	29	18	9	100
		%	36	8	29	18	9	100
	Total	f	73	17	70	21	19	200

		%	36.5%	8.5%	35.0%	10.5%	9.5%	100.0%
Non-Perishable Commodities	Nanded	<i>f</i>	39	21	15	14	11	100
		%	39	21	15	14	11	100
	Parbhani	<i>f</i>	52	16	7	21	4	100
		%	52	16	7	21	4	100
	Total	<i>f</i>	91	37	22	35	15	200
		%	45.5%	18.5%	11.0%	17.5%	7.5%	100.0%

(SS - Self; FF - Family/ Friends; VM - Village Merchant; CA - Commission Agent; GO - Govt. Officials)

Source: Field Survey

In the decision-making variable - Buy Fertilizer/ Pesticides/ Irrigation, given observations had been made. From the Table No. 6.14, it can be interpreted that; In Perishable Commodities, Nanded District shows the decision making made by farmer (self) is 37 ; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 9, 41, 3, 10 respectively; whereas in Parbhani District shows the decision making made by farmer (self) is 36; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 8, 29, 18, 9 respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is self which numbers to 36.5% combinedly in both the districts.

In Non-Perishable Commodities, Nanded District shows the decision making made by farmer (self) is 39; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 21, 15, 14, 11 respectively; whereas in Parbhani District shows the decision making made by farmer (self) is 52; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 16, 7, 21, 4 respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is self which numbers to 45.5% combinedly in both the districts. It is evident from Table No. 6.14 that there isn't difference between perishable commodities & non-perishable commodities in Nanded & Parbhani Districts.

6. To Buy/To Sell/To Rent Agri-Land

The following Table gives the tabulation of farmer's decision regarding the buying or selling or to rent Agricultural Land in the study of Agricultural Marketing of Perishable & Non-Perishable Commodities in Nanded & Parbhani District.

Particular	Dist.	<i>f</i> / %	SS	FF	VM	CA	GO	Total
Perishable Commodities	Nanded	<i>f</i>	61	27	10	2	0	100
		%	61	27	10	2	0	100
	Parbhani	<i>f</i>	48	36	13	1	2	100
		%	48	36	13	1	2	100
	Total	<i>f</i>	109	63	23	3	2	200
		%	54.5%	31.5%	11.5%	1.5%	1.0%	100.0%
Non-Perishable Commodities	Nanded	<i>f</i>	46	18	26	3	7	100
		%	46	18	26	3	7	100
	Parbhani	<i>f</i>	63	4	12	19	2	100
		%	63	4	12	19	2	100
	Total	<i>f</i>	109	22	38	22	9	200
		%	54.5%	11.0%	19.0%	11.0%	4.5%	100.0%

(SS - Self; FF - Family/ Friends; VM - Village Merchant; CA - Commission Agent; GO - Govt. Officials)

Source: Field Survey

In the decision-making variable - Buy/To Sell/To Rent Agri-Land, given observations had been made. From the Table No. 6.15, it can be interpreted that; In Perishable Commodities, Nanded District shows the decision making made by farmer (self) is 61 ; decision made by consulting with

Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 27, 10, 2, 0 respectively; whereas in Parbhani District shows the decision making made by farmer (self) is 48 ; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 36, 13 ,1, 2 respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is self which numbers to 54.5% combinedly in both the districts.

In Non-Perishable Commodities, Nanded District shows the decision making made by farmer (self) is 46; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 18, 26, 3, 7 respectively; whereas in Parbhani District shows the decision making made by farmer (self) is 63; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 4, 12, 19, 2 respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is self which numbers to 54.5% combinedly in both the districts. It is evident from Table No. 6.15 that there isn't difference between perishable commodities & non-perishable commodities in Nanded & Parbhani Districts.

7. For Credit Borrowing

The tabulation of observations is shown in the table below for the farmer's decision regarding the Credit Borrowing in the study of Agricultural Marketing of Perishable & Non-Perishable Commodities in Nanded & Parbhani District.

Particular	Dist.	f / %	SS	FF	VM	CA	GO	Total
Perishable Commodities	Nanded	f	36	16	17	2	29	100
		%	36	16	17	2	29	100
	Parbhani	f	29	19	30	12	10	100
		%	29	19	30	12	10	100
	Total	f	65	35	47	14	39	200
		%	32.5%	17.5%	23.5%	7.0%	19.5%	100.0%
Non-Perishable Commodities	Nanded	f	56	12	13	7	12	100
		%	56	12	13	7	12	100
	Parbhani	f	46	19	17	8	10	100
		%	46	19	17	8	10	100
	Total	f	102	31	30	15	22	200
		%	51.0%	15.5%	15.0%	7.5%	11.0%	100.0%

(SS - Self; FF - Family/ Friends; VM - Village Merchant; CA - Commission Agent; GO - Govt. Officials)

Source: Field Survey

In the decision-making variable - Credit Borrowing, given observations had been made. From the Table No. 6.16, it can be interpreted that; In Perishable Commodities, Nanded District shows the decision making made by farmer (self) is 36 ; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 16, 17, 2, 29 respectively; whereas in Parbhani District shows the decision making made by farmer (self) is 29 ; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 19, 30, 12, 10 respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is self which numbers to 32.5 % combinedly in both the districts.

In Non-Perishable Commodities, Nanded District shows the decision making made by farmer (self) is 56; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 12, 13, 7, 12 respectively; whereas in Parbhani District shows the decision making made by farmer (self) is 46; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 19, 17, 8, 10 respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is self which numbers to 51 % combinedly in both the districts. It is evident from Table No. 6.16 that there isn't difference between perishable commodities & non-perishable commodities in Nanded & Parbhani Districts.

8. Agricultural Marketing

The tabulation of observations is shown in the table below for the farmer's decision regarding the Agricultural Marketing in the study of Agricultural Marketing of Perishable & Non-Perishable Commodities in Nanded & Parbhani District.

Particular	Dist.	f / %	SS	FF	VM	CA	GO	Total
Perishable Commodities	Nanded	f	51	9	21	18	1	100
		%	51	9	21	18	1	100
	Parbhani	f	63	17	17	3	0	100
		%	63	17	17	3	0	100
	Total	f	114	26	38	21	1	200
		%	57.0%	13.0%	19.0%	10.5%	0.5%	100.0%
Non-Perishable Commodities	Nanded	f	78	4	7	9	2	100
		%	78	4	7	9	2	100
	Parbhani	f	68	15	4	1	12	100
		%	68	15	4	1	12	100
	Total	f	146	19	11	10	14	200
		%	73.0%	9.5%	5.5%	5.0%	7.0%	100.0%

(SS - Self; FF - Family/ Friends; VM - Village Merchant; CA - Commission Agent; GO - Govt. Officials)

Source: Field Survey

In the decision-making variable - Agricultural Marketing, given observations had been made. From the Table No. 6.17, it can be interpreted that; In Perishable Commodities, Nanded District shows the decision making made by farmer (self) is 51 ; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 9, 21, 18, 1 respectively; whereas in Parbhani District shows the decision making made by farmer (self) is 63 ; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 17, 17, 3, 0 respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is self which numbers to 57 % combinedly in both the districts. In Non-Perishable Commodities, Nanded District shows the decision making made by farmer (self) is 78; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 4, 7, 9, 2 respectively; whereas in Parbhani District shows the decision making made by farmer (self) is 68; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 15, 4, 1, 12 respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is self which numbers to 73 % combinedly in both the districts. It is evident from Table No. 6.17 that there isn't difference between perishable commodities & non-perishable commodities in Nanded & Parbhani Districts.

9. To Buy / To Rent Farming Equipment

The tabulation of observations is shown in the table below for the farmer's decision regarding the Buying or Renting Farming Equipment in the study of Agricultural Marketing of Perishable & Non-Perishable Commodities in Nanded & Parbhani District.

Particular	Dist.	f / %	SS	FF	VM	CA	GO	Total
Perishable Commodities	Nanded	f	7	47	14	9	23	100
		%	7	47	14	9	23	100
	Parbhani	f	27	36	17	7	13	100
		%	27	36	17	7	13	100
	Total	f	34	83	31	16	36	200
		%	17.0%	41.5%	15.5%	8.0%	18.0%	100.0%
Non-	Nanded	f	28	18	18	17	19	100

Perishable Commodities	Parbhani	%	28	18	18	17	19	100
		<i>f</i>	14	33	10	19	24	100
	%	14	33	10	19	24	100	
	Total	<i>f</i>	42	51	28	36	43	200
%	21.0%	25.5%	14.0%	18.0%	21.5%	100.0%		

(SS - Self; FF - Family/ Friends; VM - Village Merchant; CA - Commission Agent; GO - Govt. Officials)

Source: Field Survey

In the decision-making variable - Buy / To Rent Farming Equipment, given observations had been made. From the Table No. 6.18, it can be interpreted that; In Perishable Commodities, Nanded District shows the decision making made by farmer (self) is 7 ; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 47, 14, 9, 23 respectively; whereas in Parbhani District shows the decision making made by farmer (self) is 27 ; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 36, 17, 7, 13 respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is family/friends which numbers to 41.5 % combinedly in both the districts.

In Non-Perishable Commodities, Nanded District shows the decision making made by farmer (self) is 28; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 18, 18, 17, 19 respectively; whereas in Parbhani District shows the decision making made by farmer (self) is 14; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 33, 10, 19, 24 respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is family/friends which numbers to 25% combinedly in both the districts. It is evident from Table No. 6.18 that there isn't difference between perishable commodities & non-perishable commodities in Nanded & Parbhani Districts.

10. Land Improvement

Table No. 11 Land Improvement								
Particular	Dist.	<i>f</i> / %	SS	FF	VM	CA	GO	Total
Perishable Commodities	Nanded	<i>f</i>	28	16	16	14	26	100
		%	28	16	16	14	26	100
	Parbhani	<i>f</i>	38	20	7	14	21	100
		%	38	20	7	14	21	100
	Total	<i>f</i>	66	36	23	28	47	200
		%	33.0%	18.0%	11.5%	14.0%	23.5%	100.0%
Non-Perishable Commodities	Nanded	<i>f</i>	44	19	16	3	18	100
		%	44	19	16	3	18	100
	Parbhani	<i>f</i>	59	23	9	7	2	100
		%	59	23	9	7	2	100
	Total	<i>f</i>	103	42	25	10	20	200
		%	51.5%	21.0%	12.5%	5.0%	10.0%	100.0%

(SS - Self; FF - Family/ Friends; VM - Village Merchant; CA - Commission Agent; GO - Govt. Officials)

Source: Field Survey

In the decision-making variable - Land Improvement, given observations had been made. From the Table No. 6.19, it can be interpreted that; In Perishable Commodities, Nanded District shows the decision making made by farmer (self) is 28 ; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 16, 16, 14, 26 respectively; whereas in Parbhani District shows the decision making made by farmer (self) is 38 ; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 20, 7, 14, 21 respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is self which numbers to 33 % combinedly in both the districts.

In Non-Perishable Commodities, Nanded District shows the decision making made by farmer (self) is 44; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 19, 16, 3, 18 respectively; whereas in Parbhani District shows the decision making made by farmer (self) is 59; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 23, 9, 7, 2 respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is self which numbers to 51.5 % combinedly in both the districts. It is evident from Table No. 6.19 that there isn't difference between perishable commodities & non-perishable commodities in Nanded & Parbhani Districts.

11. To hire farm Labour

The tabulation of observations is shown in the table below for the farmer's decision regarding hiring the farm Labour in the study of Agricultural Marketing of Perishable & Non-Perishable Commodities in Nanded & Parbhani District.

Particular	Dist.	f / %	SS	FF	VM	CA	GO	Total
Perishable Commodities	Nanded	f	19	50	9	9	13	100
		%	19	50	9	9	13	100
	Parbhani	f	27	39	16	8	10	100
		%	27	39	16	8	10	100
	Total	f	46	89	25	17	23	200
		%	23.0%	44.5%	12.5%	8.5%	11.5%	100.0%
Non-Perishable Commodities	Nanded	f	24	36	20	4	16	100
		%	24	36	20	4	16	100
	Parbhani	f	19	48	13	6	14	100
		%	19	48	13	6	14	100
	Total	f	43	84	33	10	30	200
		%	21.5%	42.0%	16.5%	5.0%	15.0%	100.0%

(SS - Self; FF - Family/ Friends; VM - Village Merchant; CA - Commission Agent; GO - Govt. Officials)

Source: Field Survey

In the decision-making variable - Hire Farm Labor, given observations had been made. From the Table No. 6.20, it can be interpreted that; In Perishable Commodities, Nanded District shows the decision making made by farmer (self) is 19 ; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 50, 9, 9, 13 respectively; whereas in Parbhani District shows the decision making made by farmer (self) is 27 ; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 39, 16, 8, 10 respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is family / friends which numbers to 44.5 % combinedly in both the districts. In Non-Perishable Commodities, Nanded District shows the decision making made by farmer (self) is 24; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 36, 20, 4, 16 respectively; whereas in Parbhani District shows the decision making made by farmer (self) is 19; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 48, 13, 6, 14 respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is family / friends which numbers to 42 % combinedly in both the districts. It is evident from Table No. 6.20 that there isn't difference between perishable commodities & non-perishable commodities in Nanded & Parbhani Districts.

12. To Start New Enterprise / Processing

The tabulation of observations is shown in the table below for the farmer's decision regarding the Starting New Enterprise or food Processing in the study of Agricultural Marketing of Perishable & Non-Perishable Commodities in Nanded & Parbhani District.

Table No. 13 Start New Enterprise / Processing

Particular	Dist.	f / %	SS	FF	VM	CA	GO	Total
Perishable Commodities	Nanded	f	14	19	20	8	39	100
		%	14	19	20	8	39	100
	Parbhani	f	26	17	19	11	27	100
		%	26	17	19	11	27	100
	Total	f	40	36	39	19	66	200
		%	20.0%	18.0%	19.5%	9.5%	33.0%	100.0%
Non-Perishable Commodities	Nanded	f	34	12	11	12	31	100
		%	34	12	11	12	31	100
	Parbhani	f	20	9	17	2	52	100
		%	20	9	17	2	52	100
	Total	f	54	21	28	14	83	200
		%	27.0%	10.5%	14.0%	7.0%	41.5%	100.0%

(SS - Self; FF - Family/ Friends; VM - Village Merchant; CA - Commission Agent; GO - Govt. Officials)

Source: Field Survey

In the decision-making variable - Start New Enterprise / Processing, given observations had been made. From the Table No. 6.21, it can be interpreted that; In Perishable Commodities, Nanded District shows the decision making made by farmer (self) is 14 ; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 19, 20, 8, 39 respectively; whereas in Parbhani District shows the decision making made by farmer (self) is 26 ; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 17, 19, 11, 27 respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is Government Officials which numbers to 33 % combinedly in both the districts.

In Non-Perishable Commodities, Nanded District shows the decision making made by farmer (self) is 34; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 12, 11, 12, 31 respectively; whereas in Parbhani District shows the decision making made by farmer (self) is 20; decision made by consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for 9, 17, 2, 52 respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is Government Officials which numbers to 41.5 % combinedly in both the districts. It is evident from Table No. 6.21 that there isn't difference between perishable commodities & non-perishable commodities in Nanded & Parbhani Districts.

MAJOR FINDINGS:

1. To Select which Crop to grow

In Perishable Commodities, Nanded District shows 42, 12, 36, 9, 1 while in Parbhani District shows 39, 27, 16, 12, 6 farmers made decision by self, consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is self which numbers to 40.5 % combinedly in both the districts. In Non-Perishable Commodities, Nanded District shows 79, 7, 5, 9, 0 while in Parbhani District shows 63, 10, 16, 8, 3 6 farmers made decision by self, consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is self which numbers to 71 % combinedly in both the districts.

2. To Select New Varieties of crop

In Perishable Commodities, Nanded District shows 19, 31, 8, 20, 22 while in Parbhani District shows 12, 19, 24, 26, 19 farmers made decision by self, consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is Family / Friends which numbers to 25% combinedly in both the districts. In Non-Perishable Commodities, Nanded District shows 9, 21, 18, 48, 4 while in Parbhani District shows 2, 3, 26, 62, 7 farmers made decision by self, consulting with Family/

Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is Commission Agent which numbers to 55 % combinedly in both the districts.

3. To Adopt New Farming Practices

In Perishable Commodities, Nanded District 42, 12, 8, 9, 29 while in Parbhani District shows 37, 4, 26, 14, 19 farmers made decision by self, consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is self which numbers to 39.5 % combinedly in both the districts. In Non-Perishable Commodities, Nanded District shows 57, 15, 8, 18, 2 while in Parbhani District shows 65, 8, 21, 2, 4 farmers made decision by self, consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is Self which numbers to 61 % combinedly in both the districts.

4. To Change Cropping Pattern

In Perishable Commodities, Nanded District shows 19, 17, 46, 14, 4 while in Parbhani District shows 9, 3, 52, 24, 12 farmers made decision by self, consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is Village Merchant which numbers to 49 % combinedly in both the districts. In Non-Perishable Commodities, Nanded District shows 1, 0, 70, 26, 3 while in Parbhani District shows 18, 18, 43, 17, 19 farmers made decision by self, consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is village merchant which numbers to 56.5 % combinedly in both the districts.

5. To Buy Fertilizer/ Pesticides/ Irrigation

In Perishable Commodities, Nanded District shows 37, 9, 41, 3, 10 while in Parbhani District shows 36, 8, 29, 18, 9 farmers made decision by self, consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is self which numbers to 36.5% combinedly in both the districts. In Non-Perishable Commodities, Nanded District shows 39, 21, 15, 14, 11 while in Parbhani District shows 52, 16, 7, 21, 4 farmers made decision by self, consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is self which numbers to 45.5% combinedly in both the districts.

6. To Buy/To Sell/To Rent Agri-Land

In Perishable Commodities, Nanded District shows 61, 27, 10, 2, 0 while in Parbhani District shows 48, 36, 13, 1, 2 farmers made decision by self, consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is self which numbers to 54.5% combinedly in both the districts. In Non-Perishable Commodities, Nanded District shows 46, 18, 26, 3, 7 while in Parbhani District shows 63, 4, 12, 19, 2 farmers made decision by self, consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is self which numbers to 54.5% combinedly in both the districts.

7. For Credit Borrowing

In Perishable Commodities, Nanded District shows 36, 16, 17, 2, 29 while in Parbhani District shows 29, 19, 30, 12, 10 farmers made decision by self, consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is self which numbers to 32.5 % combinedly in both the districts. In Non-Perishable Commodities, Nanded District shows 56, 12, 13, 7, 12 while in Parbhani District shows 46, 19, 17, 8, 10 farmers made decision by self, consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for respectively. Major influencing

factor in decision making in this variable is self which numbers to 51 % combinedly in both the districts.

8. Agricultural Marketing

In Perishable Commodities, Nanded District shows 51, 9, 21, 18, 1 while in Parbhani District shows 63, 17, 17, 3, 0 farmers made decision by self, consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is self which numbers to 57 % combinedly in both the districts. In Non-Perishable Commodities, Nanded District shows 78, 4, 7, 9, 2 while in Parbhani District shows 68, 15, 4, 1, 12 farmers made decision by self, consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is self which numbers to 73 % combinedly in both the districts.

9. To Buy / To Rent Farming Equipment

In Perishable Commodities, Nanded District shows 7, 47, 14, 9, 23 while in Parbhani District shows 27, 36, 17, 7, 13 farmers made decision by self, consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is family/friends which numbers to 41.5 % combinedly in both the districts. In Non-Perishable Commodities, Nanded District shows 28, 18, 18, 17, 19 while in Parbhani District shows 14, 33, 10, 19, 24 farmers made decision by self, consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is family/friends which numbers to 25% combinedly in both the districts.

10. Land Improvement

In Perishable Commodities, Nanded District shows 28, 16, 16, 14, 26 while in Parbhani District shows 38, 20, 7, 14, 21 farmers made decision by self, consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is self which numbers to 33 % combinedly in both the districts. In Non-Perishable Commodities, Nanded District shows 44, 19, 16, 3, 18 while in Parbhani District shows 59, 23, 9, 7, 2 respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is self which numbers to 51.5 % combinedly in both the districts.

11. To hire farm Labour

In Perishable Commodities, Nanded District shows 19, 50, 9, 9, 13 while in Parbhani District shows 27, 39, 16, 8, 10 farmers made decision by self, consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is family / friends which numbers to 44.5 % combinedly in both the districts. In Non-Perishable Commodities, Nanded District shows 24, 36, 20, 4, 16 while in Parbhani District shows 19, 48, 13, 6, 14 farmers made decision by self, consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is family / friends which numbers to 42 % combinedly in both the districts.

12. To Start New Enterprise / Processing

In Perishable Commodities, Nanded District shows 14, 19, 20, 8, 39 while in Parbhani District shows 26, 17, 19, 11, 27 farmers made decision by self, consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is Government Officials which numbers to 33 % combinedly in both the districts. In Non-Perishable Commodities, Nanded District shows 34, 12, 11, 12, 31 while in Parbhani District shows 20, 9, 17, 2, 52 farmers made decision by self, consulting with Family/ Friends, Village Merchant, Commission Agent, Govt. Officials counts for respectively. Major influencing factor in decision making in this variable is Government Officials which numbers to 41.5 % combinedly in both the districts.

REFERENCES:

- 1) van den Ban, A.W.. and H.S. Hawkins (1996) Agricultural extension. Oxford, Blackwell Science, 2nd ed.
- 2) Roling, N.G. and E. van de Fliert (1998) Introduction integrated pest management in rice Indonesia, Ch. 9 in N.G. Roling and M.A.F. Wagemakers, eds. Facilitating sustainable agriculture: Participatory learning and adaptive management in times of environmental uncertainty. Cambridge. Cambridge University Press:153-171.
- 3) Bennett, C. (1990) Cooperative extension roles and relationships for a new era: A new interdependence model and evaluation synthesis to foster work with other agencies and organizations. Washington D.C., USDA.
- 4) Hoffmann, V., ed. (1992) Beratung also Lenenshilfe: Humane Knozepte fuer eine laendliche Entwicklung. Weikersheim, Margra
- 5) Glenn D. Israel , Determining Sample Size, Fact Sheet PEOD-6, Program Evaluation and Organizational Development, Florida Cooperative Extension Service, Institute of Food and Agricultural Sciences, University of Florida. Publication date: November 1992.
- 6) Agriculture Census 2010-11 (Phase-I) Maharashtra State Report on Number and Area of Operational Holdings
- 7) Rezaei-Moghaddam, K., Karami, O. & Fatemi, M. The comparative analysis of marketing activities among rural women entrepreneurs in Fars province, Iran. J Glob Entrepr Res 9, 65 (2019). <https://doi.org/10.1186/s40497-019-0189-8>

DEPICTION OF CULTURAL HYBRIDIZATION IN INDIAN LITERATURE IN ENGLISH

Asst. Prof. Atish Chandrakant Akade

Department of English

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmadpur, Dist. Latur, Maharashtra.

ABSTRACT:

This article will examine the concept of Orientalism and its implications for the Depiction of Cultural Hybridization in Indian literature in English. The idea of cultural hybridization is a complex concept that is found in Indian literature. It is an important topic in this country. The most prominent examples are the stories of immigrants, and the stories of the inmates. This phenomenon is a culturally distinct phenomenon in which different communities are merged. The term is used to describe the intermixing of cultures in the present. This happens in all cases of interracial and multicultural literature. In addition, it is important to consider the fact that hybridization is not unique to any culture. The term is often used in the context of postcolonial studies, and refers to the process of linguistic and socio-cultural integration.

Keywords: *hybridity, mixed culture, cross-culture, globalization, Orientalism*

INTRODUCTION:

Postcolonial hybridity is a complex construct that often refers to the interaction of east and west, but in this case, it mostly refers to colonial subjects from Asia and Africa. Homi Bhabha first used the term in an essay, but interpreted it as a subversive tool in which hybridity would be exploited for political ends. She cited the 19th century British missionaries who imprinted the Bible on rural India. The process of hybridization in Indian literature is depicted through four characters. Each character's story is different, but each demonstrates the same basic idea. They each left their home country, but they went abroad to serve another culture. Hence, each character embodies elements of both cultures. Although the process of hybridization in these novels is largely a representation of personal growth and change, this narrative illustrates the phenomenon in a highly symbolic way. In the novel, *Kip*, a young man from India, decided to join the British army. He decided to leave his home country, India, in order to serve another country. He did so because he was attracted to the English culture. In the novel, *Kip* mentions that English ceremonies and speeches were attractive to Indians. But he does not explain why he chose to go to the British army, but rather to be a part of the English society (Stauffenburg & 1998, n.d.).

In Ondaatje's novel, *Kip* leaves his home country to join the British army as a sapper. His decision to leave India to serve another country is a manifestation of his identity and his feelings about it. He believes that the British culture attracted Indians because of its cosmopolitanism. His story also mentions English speeches, medals, and ceremonies. The process of cultural hybridization in Indian literature in English is more complicated than it may seem. Various characters in these texts have different hybrid identities, and the result is a complex mix of cultures. Some characters in the novels are biracial or multiracial, while others are not. As a result, they share similar characteristics such as their religion and their language. They all are bilingual, and thus have similar names.

The concept of cultural hybridity is a key feature of postcolonial discourse, but there are also localized terms for these identities. The term "hybrid" is not used in this context, as it refers to a person who is of mixed race or ethnicity. This term has multiple meanings in English, and the concept has no universal definition. It may be a mixture of two races and a culture, but it can still be considered as a distinct and recognizable entity. While the term "hybrid" is generally avoided when discussing race, it is still commonplace in colonial societies where the term refers to people with a mix of ethnic backgrounds. For example, in Nigeria, the word "mestizo" is used to describe a person of mixed African, Indian, or other origin. For this reason, the term "hybrid" is an important concept in the postcolonial literature of the country (Ben, Samia Supervisor, & Zina, 2016).

In English literature, the concept of cultural hybridity is most common in colonial and postcolonial discourses. It refers to the phenomenon of colonial and immigrant minorities mimicking the white linguistic and cultural norms of white societies. The term can also be used in the same manner to refer to British subjects who disguise themselves as Indian or African. This is because the word hybrid is not a contradiction in meaning. As a writer, I find this terminology useful to discuss cultural hybridization. A novel by Jhumpa Lahiri is a particularly good example. *The Namesake* is a novel that applies the postcolonial critique. It explores the idea of cultural hybridization in the context of interracial relationships in the United States. Unlike its historical counterpart, "hybridity" has a more general, linguistic, and cultural definition (KARAGÖZ & Current, n.d.).

Cultural hybridization in Indian literature in English:

The term hybridization has been in circulation for several decades, but its definition is problematic. It is a subgenre and cannot be defined independently. It must be a stable concept before it can be applied to all forms of literature. The literary world is in need of a sustainable definition for hybridization. Until then, we can only call it a "combined form" or a "combined genre". As a genre, hybridity is an appropriate terrain for combining narrative forms and semiotic systems. It is a combination of form, mode, and subgenre, and it allows for shifts in time and geography. It is a concept that can be used to describe all kinds of hybrid literature. Despite this, it is not an accepted term. Ultimately, the concept of hybridity is a useful one, but it must be understood in a more general sense (Communication & 2009, n.d.).

Moreover, the term "hybridization" has become an important part of literature and science. There are many examples of hybrid works, which are often not fully explained or analyzed. There is a wide range of genres in the literature that hybridizes. There are some examples of a hybrid work that are not yet defined as a genre. In some cases, it is a cross-genre work. The term "hybrid" refers to the mixing of two different cultures and the mixing of western and eastern elements. The term is most often associated with colonial subjects from Africa or Asia. The concept first popped up in an essay by Homi Bhabha, who considered hybridity a subversive tool for literary creation. In her example, she used the imposition of the Bible into rural India in the 19th century. In this anthology of 8 hybrid literary genres, Bob Dylan won the Nobel Prize in Literature in 2016. The great Language/lyric divide in the late twentieth century has led to a proliferation of hybrid terms. It is difficult to draw a clear distinction between the two genres without a clear definition. The author is concerned that his or her work is not considered to be "literary" enough. However, he or she is using a word that is considered a hybrid (ENDEAVOUR, n.d.).

The term "hybrid" has a problem of definition. Although it has become a popular term in genre studies, it has been used by various writers to describe the generic experimentation of

contemporary literature. The word is a convenient choice for literary theorists, since it fits into the semantics of genre studies, which are based on genetic analogies. In addition, the hybrid term has been widely applied to contemporary literature, but its heuristic value is questionable. There are several different definitions of hybridity in literature. In India, cultural hybridization is happening across the country(Hahn, 2012). In the United States, Indian immigrants have embraced the culture of a Western culture, while people in China are adopting Hinduism and Buddhism. Moreover, Indians also practice mixed-race marriage. In a recent study, two groups of immigrants living in a single city had similar dietary and spiritual practices, which is a good sign for cultural hybridization. The process of cultural hybridization is happening at all levels of human life. We are experiencing a global melange of cultures with easy access to information, goods, and services. The main reasons for this phenomenon are migration, foreign trade, and world media. The continuous mixing of cultures is the primary outlook of cultural hybridization. In India, the situation is more complicated due to its diversity of castes and communities. One of the most prominent areas of cultural hybridization is clothing pattern. Despite the diversity of Indian culture, the phenomenon of cultural hybridization is widespread across the world. It is a process of mixing two or more cultures. For instance, Chinese people have been influenced by the influences of both the west and the east. In other countries, such as Japan, the process of cultural hybridization has become a major phenomenon, attracting migrants from all over the world. The melting of cultures is a global trend(Shin, 2015).

REVIEW OF LITERATURE:

Edward Said's term Orientalism has been the focus of a lot of recent study. It is a powerful and complex concept that is rooted in several centuries of Western literary history. The term "hybridization" refers to the blending of east and west. It usually refers to the subjects of colonial powers from Africa or Asia. The term was first coined by HomiBhabha, an English writer who used it in a 1968 essay. Rudyard Kipling's enthusiasm for Indian culture contrasted with other writers' dread of the prospect of "going native." In Heart of Darkness, Conrad's greatest fear is that his people might become "indigenous." The term postcolonial hybridity is broad and slippery, but there is no question that it is a real phenomenon. The subjectivity of this concept is a complex and controversial topic, but it is essential to discuss how it impacts Indian culture. While some writers have expressed excitement about the concept of "going native," other writers have seen it as a threat. In Conrad's Heart of Darkness, the threat of going native becomes the most pressing concern. This is just one of the many concerns about postcolonial hybridization. It is important to understand how this phenomenon has affected the representation of Indian culture in American culture. There are many examples of this in the English-language literature of India(studies & 2011, n.d.).

This term is used to describe the process by which people from different cultures blend with each other. In the case of India, this process is known as hybridization. However, there are some cases in which it is a threat. In other words, in the case of a colonial subject, this person adopts the language and culture of the foreign culture. Nevertheless, it is possible for a writer to be a hybrid, but the question is, how to do it?A novel that portrays hybridization in India is set in the post-colonial context of the Indian subcontinent. The Indian novel has been transformed by the eradication of interracial marriage in colonial India. This phenomenon has reshaped the Anglo-Indian novel. In the present, the Anglo-Indian novel is more ambiguous. It doesn't represent a nation's history, but the idea of it is a political one(Stockhammer, 2011).

The concept of cultural hybridization is frequently used in translations of Indian literature in English. The concept is often used in literary translations of the Indian language and is often a result of an immigrant author's cultural background. The definition of cultural hybridization in English has many facets. It is not only the term of immigrant literature. It is a culturally-rich society, but a nation that combines a variety of cultures. In India, cultural hybridization has occurred on a global and local scale. The Tai people have been displaced from Southern China, where they once lived only in the South. Now, they have settled in different parts of the country, including the Northern and Eastern regions. This is a result of globalization, which has resulted in a loss of traditional dialects. The Tai people have also been a victim of the process. In other cases, cultural hybridization has occurred at a local and global level. In China, economic development and technological uptake have led to the development of many diverse cultures and linguistic hybridization. In India, the Tai people, formerly restricted to the South of the country, have spread across the country and developed communities in several parts of the country. Their ideal homeland is indistinguishable from their ideal homeland. They can live in different languages and in different countries (E. W. Said, 1985) (E. Said, 2019).

CONCLUSION:

The concept of cultural hybridization is not an uncommon term in India. It describes the cultural phenomenon that occurs when the colonizers of a country imitate the cultural characteristics of another country. The word hybrid can refer to a genre, a theme, a literary genre, or a literary device. This term is ambiguous, and the term itself is not a category. There is a distinction between a genre and its hybrid works. It is a subgenre of a genre. When it is a subgenre, it is a type of a novel that uses multiple languages or a combination of both.

REFERENCES:

1. Ben, L., Samia Supervisor, M., & Zina, Z. (2016). Cultural hybridization in Salman Rushdi's midnight's children. Retrieved from <http://bib.univ-oeb.dz:8080/jspui/handle/123456789/3492>
2. Communication, W. R.-A. J. of, & 2009, undefined. (n.d.). Globalization, or the logic of cultural hybridization: The case of the Korean wave. Taylor & Francis. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01292980902826427>
3. ENDEAVOUR, S. S.-L. (n.d.). CULTURAL HYBRIDIZATION IN SALMAN RUSHDIE'S MIDNIGHT'S CHILDREN. Literaryendeavour.Org. Retrieved
4. [https://www.literaryendeavour.org/files/aemrjjhyrb5k21itqnx/2019-03 Special Issue March 2019.pdf#page=497](https://www.literaryendeavour.org/files/aemrjjhyrb5k21itqnx/2019-03%20Special%20Issue%20March%202019.pdf#page=497)
5. Hahn, H. P. (2012). Circulating Objects and the Power of Hybridization as a Localizing Strategy. 27–42. https://doi.org/10.1007/978-3-642-21846-0_3
6. KARAGÖZ, C., & Current, H. B.-I. J. of. (n.d.). The Concept of Re-Orientalism in The Namesake
7. Dergipark.Org.Tr. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/caless/issue/51588/616543>
8. Said, E. (2019). "Introduction," from Orientalism. Classic Readings on Monster Theory, 57–66. <https://doi.org/10.1515/9781942401209-009/HTML>
9. Said, E. W. (1985). Orientalism reconsidered. Race & Class, 27(2), 1–15. <https://doi.org/10.1177/030639688502700201>
10. Shin, D. C. (2015). Cultural Hybridization in East Asia: Exploring an Alternative to the Global Democratization Thesis. Journal of Elections, Public Opinion and Parties, 25(1), 10–30. <https://doi.org/10.1080/17457289.2014.953009>
11. Stauffenburg, M. F.-T., & 1998, undefined. (n.d.). Hybridity and Postcolonialism. Stauffenburg.De. Retrieved from <http://stauffenburg.de/restore/asp/books.asp?id=67>
12. Stockhammer, P. (2011). Conceptualizing cultural hybridization: a transdisciplinary approach. Retrieved from <https://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=9M5cd2auWukC&oi=fnd&pg=PR3&dq=%27Cultural+hybridization%27+in+Indian+literature+in+English&ots=tZnaXLPgO&sig=H2c-3Kfy6g46VEhWiERVgdu3cx8>
13. studies, S. S.-H. of translation, & 2011, undefined. (n.d.). Hybridity and translation. Books.Google.Com. Retrieved from <https://books.google.com/books?hl=en&lr=&id=7aZxAAAAQBAJ&oi=fnd&pg=PA49&dq=%27Cultural+hybridization%27+Homi+Bhabha++in+Indian+literature+in+English&ots=9DihfrRAN7&sig=hm91VCcAuyK9jblSzgVy9sdpFD4>

REVIEW OF PHARMACEUTICAL STUDIES OF POTTALI KALPANA W.S.R. TO RASAGARBHA POTTALI

Vd. Gouri R. Deshpande^{1*}, Vd. Preetam P. Itnar^{2*}

¹*P.G. Scholar,

²*Lecturer, Rasashastra & Bhaishjyakalpana Department Sumati Bhai Shah Ayurved Mahavidyalaya,
Hadapsar, Pune-28.

ABSTRACT:

Pottali Kalpana is one of the important Kalpana of Rasaushadhis mentioned in the classical texts of Rasashastra. Pottali Kalpana is a variety of Murchita Parada Yoga which was invented with a vision of maximum potency with minimum dosage, compactness, comprehensive size and shape, convenience in preserving, easy transportation, and its efficacy in treatment of emergency conditions with swift action. Though very effective, Pottali is being vanished from day to day practice. Among the different pharmaceutical methods, This article reviews the Gandhaka Paka method of pottali preparation because it is considered to be the best method to enhance the properties of the drugs and to keep drug in a concise form for long time.

KEY WORDS: Rasashastra, Pottali Kalpana, Murchit Parada, Potency

INTRODUCTION:

Rasashastra is Indian Alchemy & Parada is heart of Rasashastra. Preparation of medicines using metals and minerals, in fact the whole branch of knowledge is under the influence of physical and chemical properties of Parada. Rasashastra developed the Rasayana branch of Ayurveda and proved itself as main pillar for Ayurveda. Rasashastra is one of the pharmaco-therapeutic branches of Ayurveda and incorporates many of herbo-mineral & metallic pharmaceutical preparations. Rasaushadhis are the back bone of the Ayurvedic therapeutics. It is chiefly based on metals and minerals, small doses, tastelessness, quick action and effectiveness.

“अल्प मात्रोपयोगित्वादरुचेरप्रसंगतः ।

क्षिप्रमारोग्यदायित्वादौषधेभ्योऽधिको रसः ॥” - रसरत्न समुच्चय २८/१

From above verse, it is clear that Rasaushadhis are having some peculiarities i.e. less dosage, tastelessness & can be used in emergency in any stage of disease these Rasayana property make Rasaushadhis more popular and superior over the other medicines and this attract the attention of physicians as well as pharmaceutical manufacturers. Rasaushadhis preparations play an important and major role in curing the ailing human beings. On internal administration of metals and minerals i.e. Rasaushadhis, in unprocessed or misprocessed form, they are very toxic but when scientifically Shodhan and Marana of these substances are done with some special processes, they become non-toxic or least toxic with low untoward effects and can be used therapeutically with high gratitude of efficacy. For this, standardization of Rasaushadhis is very necessary. Broadly these Rasaushadhis are classified as follows:

1. Khalwiya Rasayana: Prepared in Khalwa yatnra with Trituration
2. Parpati Rasayana: Final product is Similar to Parpat i.e. sheet
3. Kupipakwa Rasayana: Prepared in glass bottles
4. Pottali Rasayana: Medicine made in pottalis i.e. mini silk bags filled with medicine

Among the Rasaushadhis Kupipakva Rasayanas are more unique due to their specific method of preparation and long shelf life, less toxic thus they are medicinally more valuable for physicians and patients.

Rasaushadhis are integral part of Ayurveda, and describes the use of metals and minerals for chronic disorders in various combinations, dosage forms and at various levels of purities. In Rasashastra, Pottali Rasayana is superior, innovative in the method of preparation, administration and has showed its remarkable excellence in unique dosage than other Rasakalpas.

MATERIAL & METHODS:

The pharmaceutical study is divided into three steps

A)	Purva	Karma
B)	Pradhana	Karma
C)	Pashchat Karma	

PURVA KARMA:

- Parad Shodhan was done with the help of Lasuna Kalka.
- Gandhak Shodhan was done with Dhalan method with the help of Goghrita & Godudgdha.
- Kajjali was prepared by triturating Shuddha Parada & Shuddha Gandhak equal quantity (50gm each).
- 7 Bhavana of Kumari Swarasa was given to kajjali, for that total 350ml of kumara swarasa was used.
- 5 Shikararambha (conical) shaped pottalis were prepared weighing 20 gm each, after 7th Bhavana and dried under shade.

PRADHAN KARMA:

- The dried pottalis were tied in 4 layered silk cloth, which is spread with Shodhit Gandhaka (1/4th part of Pottali wt) in each layer.
- Pottalis then were tied to a Loha shalaka, immersed in Druta Gandhaka in a Mrit patra.
- Mrith patra was kept at the centre of Valuka yantra.
- Mandagni was given throughout the procedure.
- Pyrometer was kept in Valuka 5cm away from Mrith patra to assess the temperature.
- The Observations and results were noted systematically.

PASHCHAT KARMA:

- After attainment of Pottali siddhi lakshanas, pottalis were taken out of Gandhaka paka.
- Allowed for Swangasheeta, adhered Gandhaka was scraped and stored in a air tight container.

OBSERVATIONS:

The observations during the procedures were recorded carefully as described below:

Observations while Shodhana of Parad:

Sr. No.	Organoleptic Characters	Observations Before Shodhan	Observations After Shodhan
1	Sound	Not Applicable	

2	Feel / touch	Dry Cool Liquid Metal like touch	Dry Cool Liquid Metal like touch
3	Color	Silvery grey with dull luster	Silvery White with shiny luster
4	Taste	Not Applicable	
5	Odor	No any	Odor of Garlic

Observations while of Gandhaka Shodhana:

Sr. No.	Organoleptic Characters	Observations Before Shodhan	Observations After Shodhan
1	Sound	Not Applicable	
2	Feel / touch	Sharp Dry Crystals	Non crystalline, soft
3	Color	Bright yellow with luster	Pale yellow without luster
4	Taste	Not Applicable	
5	Odor	Sulphur Specific	Sulphur Specific

Procedural changes Observed while preparation of Kajjali:

Time in Hrs	Specific Observation
For first 11 hrs	Blackish Kajjali formed but Mercury can be observed separately at the bottom while Trituration
12-16 hrs	Spherical Micro droplets of mercury begin to form
17-24 hrs	Mercury and sulphur began to form homogenous mixture
25-30 hrs	Mixture became Black powder with shiny micro particles
After 30 hrs	Deserted Mercury got completely disappeared and Mixture became dark black colored, shlakshana and homogenous
31-36 hrs	Considering the siddhi lakshana of Kajjali, 1 st bhavana of Kumara Swarasa given
37-40 hrs	2 nd bhavana of Kumara Swarasa given
41-44 hrs	3 rd bhavana of Kumara Swarasa given
45-48 hrs	4 th bhavana of Kumara Swarasa given
49-53 hrs	5 th bhavana of Kumara Swarasa given
54-57 hrs	6 th bhavana of Kumara Swarasa given
58-60 hrs	7 th bhavana of Kumara Swarasa given
After 60 hrs	Conical shaped pottalis were prepared

Procedural changes Observed while preparation of Rasagarbha Pottali:

Time	Temperature	Observation
06.00 Am	22°C	Fire ignited
06.15 Am	28°C	
06.30 Am	57°C	
06.45 Am	65°C	Gandhaka started to melt
07.00 Am	107°C	
07.15 Am	145°C	Scum removed
07.30 Am	170°C	
07.45 Am	205°C	Gandhaka melted completely
08.00 Am	214°C	Pottalis were immersed
08.15 Am	221°C	Golden yellow color of sulphur
08.30 Am	223°C	
08.45 Am	222°C	Fumes of sulphur started to appear
09.00 Am	222°C	

09.15 Am	221°C	Sulphur- Brownish yellow colour
09.30 Am	220°C	Sulphur became more viscous
09.45 Am	221°C	Scum collected at the surface was removed
10.00 Am	223°C	Dark brown colour of gandhaka is seen
10.15 Am	222°C	
10.30 Am	219°C	
10.45 Am	221°C	
11.00 Am	223°C	Vyoma Varna i.e. Bluish black colour of Gandhaka
11.30 Am	222°C	Pottali siddhi laksanas appeared and pottali removed

Organoleptic Characters of Rasagarbha Pottali:

Sr. No.	Organoleptic Characters	Observations
1	Sound	Metallic sound
2	Feel / touch	Smooth Dry Hard
3	Color	Metallic Black
4	Taste	No any
5	Odor	No any

Digital observations of Rasagarbha Pottali:

Details	Digitals
Total Duration for preparation (in days)	6
Total Expected Quantity (in gm/ml)	20x5 = 100
Total Obtained Quantity (in gm/ml)	~20x5 = 99.8
Loss (-) / Gain (+) in gm/ml	-0.2
Potency of Drug (in Days)	1000+

DISCUSSIONS:

The Pottali Kalpana was first described by Nityanatha Siddha of 13th cent. A.D, in his book Rasaratnakar. Ratnagarvha pottali and Sankhagarvha pottali are worth mentioning in this classic. Sharangdhar also developed some formulations of these Pottali preparations in his classic, Sharangdhar Samhita. Yashodhara, the author of Ras Prakash Sudhakar (13th century), had also mentioned about Vajra Parpati in which he adopted the process of Pottali Kalpana.

CONCLUSION:

Pottali kalpana are the drugs of high potency with compact size, hence they were easy to carry by the travelling physicians. Though very effective, Pottali is being vanished from day to day practice. This article was a step towards Pottali Kalpana to bring back in focus.

REFERENCES:

- Sri Sadananda Sharma, Rasa Tarangini, edited by Kashinatha Shastri, 11th Edition, New Delhi, Motilala Banarasidas publication, 1979, 5th Chapter, verse 38 -42, 82pp.
- VaidyaPanditHariprapannaji.Rasayogasagar, vol.2.Varanasi: Chowkhambha Sanskrit Sansthan office; 1998. p.582
- Vaidya Vasudev Mulashankar Dvivedi: Parad Vigyanam, third ed. Nagpur: Shivashakti Press; 1997. p.184
- Anonymous. Glossary. Available from <http://www.eliz.com/glossary.php>, [cited on 15th April, 2013]
- Vagbhata Acharya, Rasaratna samuchaya, 1st Edn, Varanasi, Choukambha Orientalia, 2011; 633.

THE EFFICACY OF STRETCHNIL MALAHAR IN THE MANAGEMENT OF KIKKISA (STRETCH MARKS)

Dr. Shashikumar B. Wankhade

Asst. Prof. Strirog & Prasutitantra Department, R.T. Ayurved college Akola.

Dr. Shruti S. Wankhade

Community Health Officer, Dist. Akola.

ABSTRACT:

Stretch marks are long, narrow streaks, stripes or lines that develop on the skin and which differ in hue from the surrounding skin. They are the result of a sudden stretching of the skin and are extremely common. Anyone can develop stretch marks, although they tend to affect more women than men. Limited local applications are available in market for stretch marks. Ayurved management with Stretchnil Malahar has shown evidence of safety and efficacy in stretchmarks.

KEYWORDS :-

Kikkisa, Malahar, Ayurved, Cosmetic, Striae Gravidarum.

Introduction & Background :-

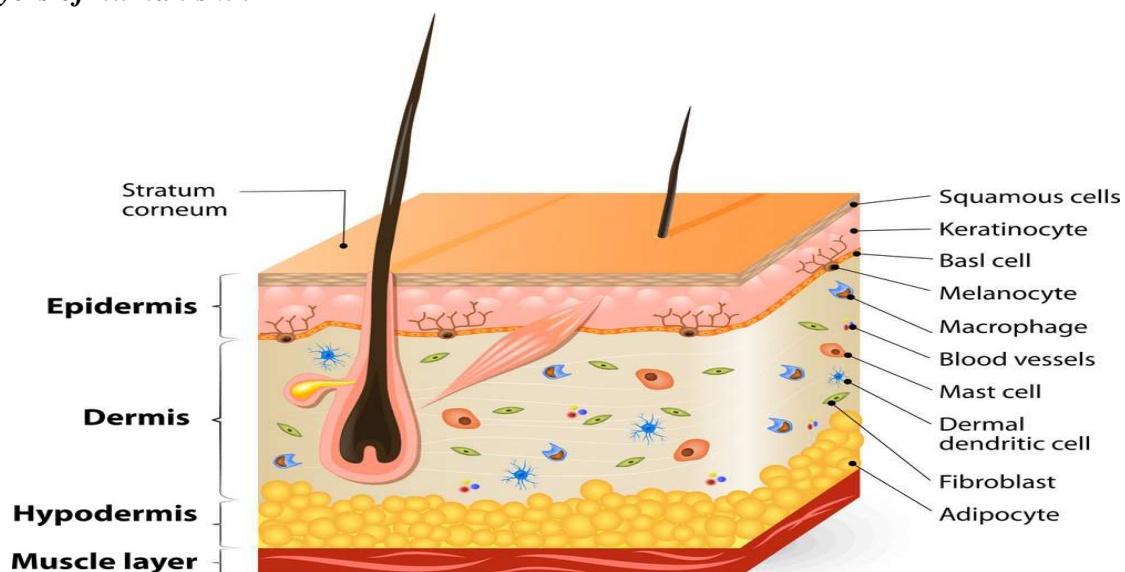
Stretch marks also known as striae are a form scaring on the skin with on off colour hue. Stretch marks formed during pregnancy, usually on the belly, but also commonly occuring on the breast, thighs, hips, lower back and buttocks are known as striae gravidarum. Stretch marks are caused by tearing of the dermis, stretch marks may also be influenced by hormonal changes associated with puberty, pregnancy, bodybuilding or hormone replacement therapy.

Sings and symptoms :-

Stretch marks begin as reddish or purple lesions, which can appear any where on the body, but are most likely to appear in places where larger amounts of fat are stored. Most common places are abdomen, breast, buttocks, upper arms, underarms, back, thigh, hips. Over time, they tend to atrophy & loose pigmentation, stretch marks occurs in the dermis.

ANATOMY OF SKIN :

The layers of human skin

The three main layers of the skin are the epidermis, dermis and hypodermis. Stretch marks are caused when the dermis is stretched so rapidly it tears.

The abrupt stretching causes the dermis to tear which allows deeper skin layers to show through, forming the stretch marks.

Disease Review

Skin :-

The skin is the largest organ of the body, with the total area of about 20 sq .ft. The skin protects us from microbes and the elements helps regulate body temperature, and permits the sensation of touch, heat and cold.

The skin consists of 3 key layers :-

Epidermis (the outer layer), dermis (the middle layer) & subcutaneous or hypodermis (the deepest layer). Stretch marks form in the dermis when the connective tissue is “Stretched” beyond the limits of its elasticity due to rapid expansion or contraction of the skin from sudden growth or weight gain.

Stretch marks occurs in the dermis the resilient middle tissue layer that helps skin retain in shape. No stretch marks will form as long as there is support, within the dermis, stretching play’s role in where the marks occur, and in what direction they run, however there are number of contributing factors to their formation. Young woman are generally affected the most and often seek treatment for them from a dermatologist and following pregnancy.

METHODOLOGY

MALAHAR KALPANA:

Malahar kalpana comes under Bhaishajya Kalpana (external application). Malahara are ointment preparation.

The word malahara was adapted by Yogratnakara from the word Malham or Marham are basically originated from Unani system of medicine.

This is called as Malhara because it removes Mala (Residue etc) from Vrana, Vidradhi, Twakvaivarnya etc conditions.

This is similar to ointments (unguentum) in modern pharmaceuticals. Among Guggul, Rala (sarjarasa), Sikta (Madhucista-bees wax) Til tail, Sikta taila, Menthol, Thaimol, Shatadhaut ghrita, Sahasradhaut ghrita, Gandha Phiroja etc.

METHOD OF PREPARATION OF MALAHARA-

The base of Mlahara kalpana is prepared by melting 1 part of Bees wax and 2-6 parts of oil. If any physical impurities are seen in the wax it should be filtered through a cloth.

To this as per the formulation, add the fine powder of various ingredients and mix well.

Thus, prepared ointment must be preserved in a wide mouthed plastic or glass container having tight fitting crocks.

OBJECTIVES OF THE STUDY:

- 1) Conceptual study of STRETCH MARKS.
- 2) To study the efficacy of Stretchnil Ointment.

SOURCE OF DATA

a) LITERACY SOURCE -

The details of literature of stretch marks in pregnancy i.e. kikkisa and in weight gain and loss are taken from samhitas and other Ayurvedic and Modern reference book.

b) CLINICAL SOURCE-

The patients attending the OPD in “WANKHADE HOSPITAL AND MATERNITY HOME” were selected on the basis of symptoms.

c) DRUG SOURCES-

The contents CHANDANA, USHIRA, MUSTA, MANJISHTHA, BEES WAX, and TIL TAIL were collected from market after their proper identification.

A) STUDY DESIGN (INTERVENTIONS):-

On the basis of inclusion criteria the screened patient of stretch marks were taken. Stretchnil ointment was given for local application.

FOLLOW UP-

The patients were followed once in 15 days for 2 months.

B) SELECTION CRITERIA:-**Inclusion Criteria-**

- 1) 2nd and 3rd trimester of primi gravida Age-18-35 yrs.
- 2) The patients having stretch marks over shoulder and thighs Age- 18-20yrs in teenage and weight gain and loss.

EXCLUSION CRITERIA:-

- 1) All types of skin diseases.
- 2) HIV, HbsAg, Uncontrolled diabetes will be excluded.
- 3) Twin pregnancy.
- 4) Polyhydromniosis.
- 5) Patients having systemic and local infections and severe systemic diseases.
- 6) Malignancy of the affected part.
- 7) Pre - eclampcia.
- 8) Epilepsy.

C) ASSESSMENT CRITERIA:-

Assessment was done on subjective and objective criteria before and after treatment.

Subjective criteria:

- Itching (Kandu) (Mild/Moderate/Severe)
- Burning (Vidaha) (Mild/Moderate/Severe)
- Discolouration (Vivarnata)

Objective criteria :

- Relief the sign and symptoms according to performa.
- Surface area measured in percentage before and after treatment.

Literature Review**Ayurvedic Literature**

Kikkisa or Striae Gravidarum.

Nidana & Lakshana :-

The women say that due to growth of scalp hair of the fetus in seventh month the mother gets vidaha (burning sensation) resulting into development of kikkisa, however, Atreya says no, it is not so, the growing fetus displaces the doshas upwards, thus these vata, pitta & kapha reaching uras (chest - charak) or hrdaya (heart - vagbhat) produce burning sensation, which causes itching.

The disease kikkisa is the result of this itching. Chakrapani opines that growth of hair can not be the cause, as these start developing from third month itself. Indu says that Linear contractions of skin are kikkisa.

Arundatta has included buring sensation of palm and sole also as a symptom.

Discussion :-

Seventh month onwards the uterus enlarged due to growing fetus and produces stretching of abdominal skin, similarly development of various components of breasts causes stretching of skin. Due to this stretching linear lines appear over the skin of abdomen, breasts and thighs known as striae -gravidarum. Kikkisa is description of this very condition.

Beneficial Diet :-

The diet should be sweet, capable of suppressing vata, either fat and salt free or with little quantity of fat and salt, light can be taken repeatedly in small amounts followed by use of little quantity of water.

Modern Review

A number of causes promotes the appearance of stretchmarks; one study of 324 women just after giving birth demonstrated that low marital age, high body mass index, weight were independently associated with the occurrence of stretch marks. Teenager's are at high risk of stretch marks.

The glucocorticoid hormones responsible for the development of stretch marks affects the dermis by preventing the fibroblast from forming collagen and elastin fibers. This leads to lack of supportive material, as the skin is stretched & leads to dermal & epidermal tearing.

Skin subjected to more stretching force than it can handle will tear.

Pregnancy -

Stretch marks are common during the later stages of pregnancy, their occurrence depends largely on skin type & skin elasticity. Preliminary research in women undergoing a second Caesarian section has revealed that the greater the severity of stretch marks the more likely it is that intraperitoneal adhesions are present, which may complicate the second C-section or other abdominal surgery.

Intraperitoneal adhesions were present in half of those with severe striae gravidarum, 30% of those with mild stretch marks and fewer than 1 in 10 (9.1%) of those with no stretch marks.

Hormones are produced during pregnancy that soften pelvic ligaments & increase their flexibility. Hormones also soften skin fibres, giving an increased risk of stretch marks. Stretch marks appear on the abdomen as the baby grows & sometimes occur in the skin covering the thighs and breast.

Puberty:-

The body goes through rapid growth cycles during puberty which can cause the development of stretch marks. In males, stretch marks commonly arise on the shoulders & back, while females typically develop stretch marks on the hips, thighs and breasts.

Rapid weight gain :-

Stretch marks may also arise if a person gains weight rapidly, such as when body builders and athletes dramatically increase muscle mass over a short period of time.

Medical conditions :-

Medical conditions such as Cushing's Syndrome and Marfan syndrome can lead to the development of stretch marks. Marfan syndrome is a genetic condition that causes weakness and decreased elasticity in body tissues. Cushing's syndrome can cause stretch marks because the condition involves the over production of cortisol (the stress hormone), which can lead to rapid weight gain, especially in the abdomen, in addition to causing the skin to become fragile, thin and more susceptible to bruises, scarring and infection. Cushing's syndrome is three times more common in women than in men, but can be successfully treated in most cases.

Ehlers - Danlos syndroms (EDS) is a rare inherited condition that disrupts the integrity of structural proteins in the skin which can also cause stretch marks.

CORTICOSTEROIDS :-

Sometimes prolonged or inappropriate use of corticosteroid creams and lotions that are used to treat eczema can cause stretch marks by decreasing collagen levels and thinning the skin. Late - stage faded stretch marks are a type of scar characterized by a loss of collagen.

This key structural protein is found through out the body, providing strength and cushioning to many different areas, including the skin and elastic fibers in the dermis. The dermis is the sensitive layer of skin below the epidermis containing nerve endings, sweat and sebaceous glands and blood and lymph vessels.

Usually as the body grows, the strong connecting fibres in the dermis slowly stretch. However, with rapid growth, the fibers overstretch and break.

Stretch marks are red or purple initially due to blood vessels showing through the tears in the dermis.

Stretch marks eventually fade to a silvery white or glossy appearance due to the blood vessels contracting and the pale fat underneath the skin becoming visible instead.

Stretch marks are more likely to develop & to appear more extreme where there are high levels of circulating cortisone, or where cortisone is used topically. Cortisol, the stress hormone produced by the adrenal glands is converted into cortisone, which weakens elastic fibers in the skin.

A number of risk factors have been associated with the development of stretch marks but the evidence supporting these associations is highly variable. Much remains to be understood about the etiology, diagnosis and treatment of stretch marks.

The pathogenesis of stretch marks is unknown but is likely to relate to changes in the fibroblast phenotype.

A study that compared skin biopsies from volunteers with normal skin (NS), and both stretch mark skin (SM) and normal – looking skin (NL) from patients with stretch marks found that -

- * There was less DNA, protein, and elastin in the skin of people with stretch marks compared to the skin of those without stretch marks, with those deficiencies more profound in S M skin.*
- * Cells derived from NL & SM skin had slower than normal out growth of their fibroblasts, demonstrating low migration and proliferation rates, & producing less elastin, fibrillin 1, collagen 1, and fibronectin than cells derived from NS.*

The skin structure of stretch marks is qualitatively and quantitatively different compared to healthy skin. The altered appearance of the skin reflects structural modifications in the dermis.

The cause and associated factors for stretch marks occurrence could be linked to :-

- 1) Maternal age*
- 2) Hormone changes*

- 3) Genetic factors
- 4) Inherited defects
- 5) Pre - pregnancy BMI
- 6) Maternal BMI at delivery
- 7) Gestational age at delivery
- 8) Birth weight of the baby
- 9) Alcohol consumption
- 10) Water Intake
- 11) Family History
- 12) Physical stretching of skin.

Women with a higher body mass index (BMI) have more stretch marks, except in cases where stretch marks are related to breast augmentation, in which case a low or normal BMI increases the likelihood of stretch marks.

They are more frequently observed in younger women, with teenagers suffering the most severe stretch marks. These findings may be explained by the greater degrees of stretch applied to the skin in obese women with larger babies, and by changes in skin collagen and connective tissue that are age - related and which affect its likelihood of tearing.

Sings and symptoms :-

Before stretch marks begin to emerge, the skin can appear thin and pink and may feel irritated or itchy. The marks initially develop as wrinkly raised streaks that can be red, purple, pink, reddish - brown, depending on skin colour. The streaks eventually fade, flatten and change to a silvery colour over time, becoming less noticeable (this can take years).

Tests and Diagnosis :-

Stretch marks are easily diagnosed based on a skin examination and review of medical history. The doctor should usually ask questions based on signs and symptoms, any medications currently being used and any existing medical conditions.

Stretch marks are not harmful in themselves and do not cause medical problems. In rare cases they may indicate an underlying medical issues that requires treatment or monitoring.

Treatment - Prevention - Limitations :-

Creams, gels, lotions, laser and cosmetic surgery have all been proposed as treatments for stretch marks. Although there is little medical evidence to support the efficacy of such treatments. Current treatments are particularly limited in their ability to deliver long - lasting improvements for all skin types.

Often stretch marks fade over time and become unnoticeable. For people who developed stretch marks in pregnancy, these are usually less noticeable 6-12 months after giving birth. Cosmetic camouflage (make-up) can be used to temporarily conceal marks. Advances in laser technologies and ongoing research mean that the future looks bright for developing effective treatments for stretch marks.

OBSERVATION -

After giving external local application of stretchnil ointment for 2 months the stretch marks were reduced upto 70%.

- 1) Itching was reduced by 80%.
- 2) Burning and Discolouration was reduced 70%.

3) No another side effects were observed during study.

DISCUSSION:-

Stretchnil ointment effectively worked in stretch marks. all the patients showed good result. The action of drug and the criteria of assessment can be discussed as follows:-

1) Itching (Kandu)-

The two drugs Chandana and Mustaka both belongs to kandughna ganas. As both are having tikta rasa they reduces kandu i.e. itching markly.

2) Burning (Vidaha)-

Chandana, Mustaka and Ushira has shita virya these three drugs reduces vidaha from the stretching site of skin.

3) Discolouration (Vivarnata)-

It is one of the most important criteria according to cosmetology. Manjishtha is one of the best varnya dravya. Tikta, Kashaya, Madhur rasa, katu vipaka does the prasadana of skin. And vata dosha dushti is responsible for stretch marks so til tail which is vataghna , also controls and balances the dosha. Discolouration is controlled and reduced.

CONCLUSION;

According to various methods described in the article above of following conclusion can be derived. Stretch marks in pregnancy and weight gain and loss or in teenage can be managed with local application, diet and exercise and Stretchnil Malahar is also significantly effective in Kikkisa i.e. Stretch Marks.

REFERENCES:

1. Sharma Ananth Ram, *Susruta Samhita of Maharsi Sushruta, usrutavimarsini hindi commentary, Volume-1, Choukhambha Surabharati Prakashan, Varanasi, 1st edition, Chapter 45/132. p.371. 2001.*
2. Boon Nicholas A et al., *Davidson's Principle's and Practice of Medicine, 20th editions, Elsevier Publication; Chapter –22, p.884. 2006.*
3. Shastri Kashinath, Edited by Pandey Gangasahay, *Carak Samhita-Vidyotini Hindi commentary, Part –2, Reprint Edition, Choukhambha Bharati Academy, Varanasi; Chapter-15/47, p.460. 2004.*
4. Thripathi Brahmanand, *madhav Nidaan of Sri Madhav kara with the sankrit commentary Madhukosha, edited by Vijayrakshit and Srikanthadatta, Part –2, Reprint edition, Choukhambha Surabharati Prakashan, Varanasi; Chapter 51/8, p.228. 2002.*
5. Gupta Vikas et al., *Phytopharmacological review of Trichosanthes dioica (Patola); International Ayurvedic Medical Journal: Volume 2; Issue 3 ; May-June 2014: p.322*
6. Tewari P V, *Kasyap Samhita of Vriddha Jivakiya Tantra, Choukhambha Vishvabharati, Varanasi, Reprint edition, Chapter 16/1-30, p.630-38, 2008.*
7. Atridev Gupta; *Ashtang Hridaya, Chaukhambha Sanskrit Prakashan; 13th edition; Varanasi; 2000; Page no.154.*

महाराष्ट्राच्या विधिमंडळात बंजारा समाजाचे नेतृत्व

प्रा. मनोज भिकू राठोड

के.के.एम. कॉलेज मानवत, जि.परभणी

वसराम तांडा पोस्ट सिंदखेड, ता. माहूर जि नांदेड 431805

प्रत्येक लोकशाही राष्ट्रात विधिमंडळ महत्वाची कामगिरी बजावत असते. आपण स्वीकारलेल्या संसदिय लोकशाही शासनपद्धती मध्ये भारतीय संविधानातील तरतुदीनुसार विधिमंडळाचे काम म्हणजेसरकार बनविणे, सरकारला योग्य प्रकारे वागायला लावणे व प्रसंगी सरकार बदलणे, सरकारी कामकाजावर देखरेख ठेवणे, सरकारी कारभारात गैरव्यवहारआढळल्यास त्याबद्दल जाब विचारणेइत्यादी विधिमंडळाची कामे आहेत.

महाराष्ट्र राज्य विधानमंडळात राज्यपाल व दोन्ही सभागृहेम्हणजे महाराष्ट्र विधानसभा व महाराष्ट्र विधानपरिषदांचा समावेश आहे.व त्याचा संयुक्तपणे 'विधिमंडळ' असा उल्लेख केला जातो. सर्व साधारणपणे दरवर्षी विधिमंडळाची तीन अधिवेशने होतात. त्यापैकी पहिली दोन म्हणजे अर्थसंकल्पीय व पावसाळी अधिवेशन ही मुंबईत होतात. तर हिवाळी अधिवेशन नागपूर येथे होते. 15 ऑगस्ट1947 पूर्वी भारत हा देश इंग्रजांच्या जोखडात होता. इंग्रज हे भारतात व्यापारी म्हणून आलेआणि राज्यकर्ते बनले. परंतु नंतर विविध विचारधारेच्या लोकांनीआणि चळवळीच्या वतीने स्वातंत्र्य संग्रामात आहुती दिली.स्वातंत्र्य संग्रामात आज इतिहासाच्या पानावर काही नावे कोरलेली असली तरी अशी अनेक नावे आहेत, जाती जमातीचे लोक आहे ज्यांनी स्वतंत्र संग्रामात आहुती देहूनही त्यांची नावे इतिहासाच्या पानावरून वगळलेलीआहेत. स्वातंत्र्य असली तरी अशी अनेक नावे आहेत, जाती जमातीचे लोक आहेत ज्यांनी स्वातंत्र्य संग्रामात आहुती देऊनही त्याची नावे इतिहासाच्या पानावरून वगळलेली आहे. अशाच जाती जमातीमध्ये बंजारा समाज आहे. बंजारा समाजही आदिम जमात आहे. वैभवशाली संस्कृती जतन करणारा समाज आहे. राजघराण्याशी निघडीत असणारा समाज असूनही आधुनिक लोकशाहीमध्ये त्याची केवळवाणी अवस्था आहे. महाराष्ट्राच्या विधिमंडळात बंजारा समाजाच्या लोकसंखेच्या प्रमाणात त्याचे प्रतीनिधीत्वाचे प्रमाण कमी आहे. लोकशाही शासनात जनतेचा सहभाग असतो. जनतेचे प्रतिनिधी असतात आणि त्यांचा भरोशावर जनहिताची कामे केली जातात. परंतु बंजारा समाजाच्या बाबतीत आज फक्त नावापुरतीच लोकशाही आहे. शासनव्यवस्थेत अल्पसे स्थान समाजाला आहे.

बंजारा समाजाचे स्थान :-

भारत हा विविध जाती – जमाती, धर्मांनी नटलेला देश आहे. भारतात वेगवेगळ्या जातीधर्मांचे लोक राहतात. प्रत्येक जाती धर्माची संस्कृती विचारधारा वेगवेगळ्या स्वरूपाची असली तरी त्या जातीधर्माची संस्कृती नष्ट करण्याचा प्रयत्न पुरेपूर झालेला आहे. वेगवेगळ्या जातीची मूळ संस्कृतीनष्टकरण हिंदू,मुस्लीम,ख्रिश्चन,शीख धर्मात परिवर्तन झालेला आहे. परंतु वास्तविक आदिम जमातीची संस्कृती विचारधारा आणि इतर धर्माची विचार धारा यात मोठा फरक आहे. अशाच आदिम जाती जमाती मधील एक जमात म्हणुन बंजारा (गोरमाटी) ही जमात आहे. बंजारा जमात संपूर्ण भारत देशात वास्तव्यास असून वेगवेगळ्या 27 नावाने ती परीचीत असली तरी संपूर्ण भारतातील बंजारा समाजाची बोलीभाषा, संस्कृती, विचारधारा, आचार विचारात एकसारखेपणा आहेजे इतर जातीजमातींमध्ये दिसून येत नाही. बंजारा समाजाच्याएकरूपतेच्या पाठीमागे महत्वाचे कारण आहे. ही जमात एकाच ठिकाणी वास्तव्याला होती. या बाबतचे पुरावे हडप्पा, मोहंजोदारो उत्खननात सापडलेल्या वस्तूतून सिद्ध होते. उत्खननात सापडलेल्या सर्व वस्तू बंजारा समाजाकडे उपलब्ध आहे. नैसर्गिक आपत्ती किंवा परकीय आक्रमणामुळे बंजारा संस्कृतीचा हास झालेला आहे. आणि यामुळे बंजारा समुदाय भारतात विखुरले गेले परंतु त्यांनी त्याची मूळ संस्कृती सोडली नाही. बंजारा समाजाची मूळ संस्कृती एकता, समुहवृत्ती, निसर्गपूजा, खेलाडूवृत्ती, जाती भेदवीहरित, सतीप्रथा विरोधी, महिलांना नेतृत्वाची संधी या बाबींचा समावेश होता. परंतु नंतर

इतर संस्कृतीच्या सानिध्यात आला आणि मूळ संस्कृतीपासून दुर जाऊ लागला. यामुळे बंजारा समाजाचे फार मोठे नुकसान झाले आहे. ज्या जमातीचे राजघराण्याची संबंध आहे, वैभवशाली इतिहास आहे त्या जमातीला आज शासनव्यवस्थेत केवळ अंशतः स्थान आहे. बंजारा समाजाचा राजकीय इतिहास हा गौरवशाली आहे. बंजारा वंशाचे राजाभोज, गोपीचंद, अल्ला, उदलयांचीराजवट असल्याचे पुरावे असूनही आधुनिक काळात बंजारा समाजाची पीछेहाट होत आहे. स्वातंत्र्य भारताच्या 75 वर्षांपासूनचा राजकीय इतिहास पहिला असता 1952 पासून 2020 पर्यंत फक्त 17 खासदार निर्वाचित झाले आहे. वास्तविक पाहता भारत देशात 7% बंजारा लोकसंख्येच्या हिशोबावरून 545 लोकसभा आणि 250 राज्यसभा संख्येच्या हिशेबाने 38 + 17 असे एकूण 55 आतापर्यंतच्या कालावधीनुसार 880 खासदार निर्वाचित व्हायला पाहिजे होते. परंतु तसे घडलेले नाही ही संख्या खूपच कमी आहे. इतकी राजकीय उपेक्षा बंजारा समाजाची आहे. लोकशाही शासनात कायदेमंडळ, कार्यकारीमंडळात जोपर्यंत त्या त्या जातीचा प्रतिनिधी असू शकत नाहीतो पर्यंत त्या जातीजमातीचा विकास होत नाही. सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक सत्तेपेक्षा राजकीय सत्ता फार महत्वाची आहे. याच राजकीय सत्तेपासून बंजारा समाज कोसो मिल दुर आहे. जोपर्यंत त्या जाती जमातीच्या नेतृत्वाला राजकीय नेतृत्वाची संधी मिळत नाही तोपर्यंत त्या समुदायाचा विकास होत नाही.

महाराष्ट्राच्या राजकारणात सव्वा अकरा वर्षे वसंतराव नाईकाकडे सत्ता असताना बंजारा समाजाला महत्वाचे स्थान होते. परंतु आता पीछेहाट होत आहे. सन 2009 मध्ये फक्त तीन बंजारासमाजाच्या सदस्यांचा विधिमंडळात समावेश होता. तर 2014 च्या विधिमंडळात एक विधान परिषद सदस्य तर चार विधान सभा सदस्य निर्वाचित झाले होते. 2019 च्या विधिमंडळात दोन विधानपरिषद तर तीन विधानसभा सदस्य असे एकूण पाच सदस्य बंजारा समाजाचे नेतृत्व करत आहे. एकूणच 10 ते 15 लाख लोकसंख्या असलेल्या महाराष्ट्र राज्यात फक्त पाचच बंजारा समाजातील नेत्यांना प्रतिनिधित्व मिळाल्याने बंजारा समाजाची मोठ्या प्रमाणात राजकीय पीछेहाट झाली आहे. शासनाचे महत्वाचे अंग असलेल्या कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्यायमंडळात जोपर्यंत समाजाला स्थान मिळणार नाही तोपर्यंत खऱ्या अर्थाने लोक शासन आहे असे म्हणता येणार नाही. आज लोकशासनात उच्च वर्णीय जमात जाणूनबुजून 'बहुजन हिताय बहुजन सुखाय' विचाराची रुजवणूक करण सत्ता हस्तगत करतात. किंवा बहुजनातील एखाद्या नेतृत्वाला संधी देवून त्याच्यामार्फत संपूर्ण जनतेची मते आपल्या बाजूने वळवून घेतात. हे फार मोठे राजकीय षड्यंत्र आहे आणि हे षड्यंत्र सर्वसामान्य लोकांच्या लक्षात येत नाही. म्हणून जो शिकलेला वर्ग आहे, कर्मचारी वर्ग आहे त्याच्यावर जागृतीची जवाबदारी आहे. अगोदर स्वता त्याच्यामध्ये जागृती निर्माण करावी आणि नंतर समाज जागृतीसाठी वेळ द्यावा. जोपर्यंत कर्मचारी वर्गामध्ये आत्मभान येणार नाही तोपर्यंत समाजाला स्थान मिळणार नाही. यासंबंधी डॉ बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात की, उद्धार हा ज्याचा त्यांनी करायचा असतो. जोपर्यंत समाजातील प्रत्येक घटक आपल्या उद्दारासाठी प्रयत्न करणार नाही तोपर्यंत त्या समाजाची प्रगती होवू शकणार नाही. म्हणून बंजारा समाजाने दुसऱ्यावर विसंबून न राहता स्वता मध्ये राजकीय जागृतीसमाजाचे संघटन करण राजकीय सत्ता हस्तगत करण्याचा पर्यंत केला पाहिजे. तेव्हाच बंजारा समाजाला राजकीय स्थान प्राप्त होईल.

संदर्भ:-

1. मोतीराज राठोड, बंजारासंदर्भ कोष, समन्वय राष्ट्रीय बंजारा परिषद, पुणे 2012
2. जोशी सुधाकर, भारतीय शासन आणि राजकारण विद्या बुक पब्लिशिंग, औरंगाबाद जून 2012
3. राठोड मोतीराज गोर बंजारा वंशाचा इतिहास, ऑल इंडिया बंजारा सेवा संघ, मुंबई, 2014
4. डॉ. राठोड विरा केसूला (पाक्षीक) जुलै 2014
5. चव्हाण अवि, बंजारा पुकार (साप्ताहिक)
6. साहेब राठोड, गोर बंजारा सध्यस्थितीव आन्हाने हर्षवर्धन पब्लिकेशन लिबागणेश, बीड 2020

D. C. CONDUCTIVITY OF MESOPOROUS MATERIAL RHA-MCM-48 SYNTHESIZED FROM AN AGRO-WASTE: A GREEN STUDY

Dr. Manish Deshpande^{1*}, Mr. Mukund Joshi², Jagdish P. Kulkarni²

Netaji SubhashChandra Bose College, Nanded-431601

ABSTRACT:

In current decade global energy consumption due to demands of growing industrializing nations was very high. At this moment, an economical and sustainable handling of energy sources, simultaneously avoiding any environmental harm due to carbo-gases, became important to a greater extent. Hence, investigation of renewable energy production and clean-energy conversion devices (Ex. Solar collectors, Fuel Cells etc.) is the apex necessity now a day. In this correlation solid ion conducting materials have grown curiosity due to their potential applications in various electrochemical devices.

Microporous zeolites contain mobile cations which are located in cavities, on the channel walls, in sites, and may be free within the channels co-ordinated with water molecule. These cations compensate the negative charge of the zeolitic framework. Since the cations are free, Beattie and Dyer have shown that they can move to new positions under the influence of an external electric field, which causes the electric charge transport. It is conductivity and dielectric relaxation. Compared with other ionic crystalline solids, microporous zeolites have a high electric conductivity. The electrical properties of mesoporous solid ion conducting materials and associated pore or channel structures should have been the objective of profound studies. Comparing with the other ionic mesoporous crystalline solids, MCM-48 have a lofty electric conductivity. This conductivity results from the immense mobility of exchangeable cations and thus can be regarded as a feeble electrolyte. Their conductivity is due to the cations between the close sites. The mobility of exchangeable cations in MCM-48 have been investigated by electrical conductivity measurement and it is revealed that electrical conduction of MCM-48 crop up by the migration of cations. The research efforts highlighted in this research were performed to understand proton and ion conduction in mesoporous materials MCM-48 derived from an agro- waste rice husk ash (RHA) i.e. RHA-MCM-48 functionalized with alkali and alkaline-earth metals like Cesium and Aluminium.

KEY WORDS: RHA-MCM-48, Functionalization, Agro- Waste, Contact

email:dishamd1@rediffmail.com

INTRODUCTION:

Although, a vast number of various solid electrolytes have already been identified but the development of chemically and thermally stable super ionic conductors still remains one of the prime goals of research in solid state electrochemistry and material science¹⁻⁵. Currently considerable efforts are being devoted to the synthesis and characterization of inorganic materials, which form a new class of solids with high chemical and thermal stability.

The electrical properties of solid ion conducting microporous zeolite materials have been the object of intense studies for more than three decades. The study of ionic properties of zeolites is an emerging field in view of their recent application as membranes, batteries, sensors, zeolite-polymer

composition, non linear optical materials and solar converters. Most of the experiments on the microporous solids to study their electrical properties have been done by Freeman and Stamires and by Schoonheydt and Uytterhoeven¹⁻⁴ focusing on the mobility of the exchangeable cations in them by means of dielectric spectroscopy. The mobility of exchangeable cations in microporous zeolites has been investigated by electrical conductivity measurement⁶⁻⁹.

G. Chabanis and coworker have reported that the dielectric properties of microporous zeolites are mainly related to the chemical composition, (Si/Al ratio), the type of exchangeable cations, degree of exchangeable cations, the state of hydration and temperature.

The dielectric properties of hydrated and dehydrated zeolites in variable temperature and relative humidity have also been reported. However, the dielectric spectra of synthetic microporous materials show a highly distributed "intermediate frequency" domain.

Scores of reports exist on the synthesis of organically functionalized mesoporous materials for catalysis, adsorbents etc; but scanty reports exist on their proton and ion conducting properties.

Numerous experiments had to be performed on the mesoporous solids by means of dielectric spectroscopy focusing on the mobility of the exchangeable cations in them but regrettably the concerned research remains ignored.

In fact, due to the high hydrophilicity and capillary condensation effect in the narrow channels of mesoporous materials, they can store water and release it again at elevated temperatures, enabling water-assisted proton transport. These protons recompense the negative charge of the mesoporous framework structure. Since protons (cations) are free, they can travel to new positions under the influence of an external electric field, which causes the electric charge transport representing the phenomenon of conduction.

As a result of the incorporation of Cesium and Aluminium into the walls, the proton conductivity is obviously increased for all samples in the entire temperature range. The main reason for the enhanced proton conductivity is the creation of Bronsted acid sites which act as the places for proton porting on the inner surface of the MCM-48 material synthesized using rice husk ash (RHA) as an Agro-waste, where protons or other cations are weakly coordinated to the Al centers in the framework.

Furthermore, the distances between the Bronsted sites decreases, which also supports the proton hopping because the hopping probability is distance dependent. Thus, the proton conductivity increases compared to the unmodified RHA-MCM-48.

Additionally, the hydrophilic behavior of the Al and Cs modified RHA-MCM-48 is enhanced compared to that of pure RHA-MCM-48 as found in water adsorption measurements. The improved adsorption abilities are very important for the proton conductivity as water molecules strongly support the proton transport. The existence of water molecules in the pores of RHA-MCM-48 has been observed significantly to affect their ion conductivity.

EXPERIMENTAL:

The study of variation of DC conductivity with $1000/T$ over RHA-MCM-48 and their modified form with Cs^+ and Al^{+++} were carried out at the Department of Physics of host institute. The circuit diagram is as shown, it encloses muffle furnace, ionic conductivity cell, DC power supply, DC voltmeter, DC micro ammeter, potential divider arrangement etc.

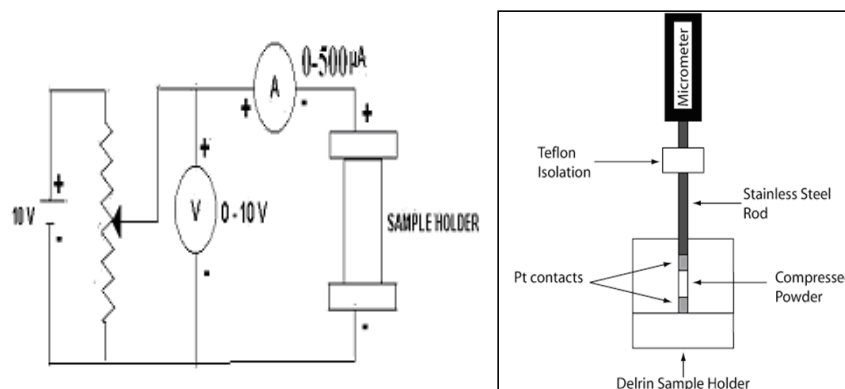

Fig. 1 : Circuit diagram and Sample Holder to measure DC conductivity of a given sample

In sample holder, the casing prepared from Boiler steel is employed for sustaining the electrodes. It has low coefficient of thermal expansion and its melting point is about 1500°C . The pill of sample under study can be squeezed in between two brass electrodes, P and Q, which internally build fine contacts with the central rod and one supporting rod of the casing through the base plate respectively.

The maximum height of the sample which could be squeezed in between two electrodes is about 0.1cm. The marble tiles are used to hold up the entire frame, also serve as electrical and thermal insulators. The temperature up to 1000°C can be generated by muffle furnace.

In the beginning, pallets of diameter 10cm and thickness 0.1cm of all the modified samples of the synthesized mesoporous materials RHA-MCM-48 were prepared under a pressure of 10 tons. The pallet is placed between two brass electrodes of the conducting cell and the central rod is tightened to make a good contact between brass electrodes and pallet surface.

The conducting cell is sited within the muffle furnace. The central rod is further tightened to make a good electrical contact. The temperature of the furnace is increased steadily from ambient to 950°C . A thermocouple measures the temperature of the furnace and is calibrated to give the temperature in centigrade directly. The current is noted at a constant known voltage for different temperatures when substance is allowed to cool.

Results and Discussion: Study of D. C. conductivity of protonic and modified forms of RHA-MCM-48.

In pure form of RHA prepared mesoporous materials; the univalent anionic framework sites are created by framework Aluminium. These sites during the ion exchange must be in an appropriate arrangement to charge balance a mono and trivalent ion electro-statically. From the geometry of the framework and distribution of Aluminium, could lead to a reduced number of mobile cations and accessible hopping sites, thus decreases the conductivity and increases the hopping activation energy in mesoporous materials. Therefore, protonic and modified forms of RHA-MCM-48 are acquired to study and enhance their conductivity.

The variation of logarithm of D.C. conductivity against $1000/T$ of H-RHA-MCM-48 is depicted in Fig.2; which predicts that as there is raise in temperature, the conductivity of H-RHA-MCM-48 also raises almost linearly. It could be estimated that exchange with elevated mobility protons H^+ would create an increase in the conductivity.

In Cs^+ and Al^{+++} modified samples, the conductivity is high for higher temperatures than that of in unmodified RHA-MCM-48, but due to the increased ionic radii of Al and Cs with regards to the

protons, the conductivity for H-RHA-MCM-48 was considerably enhanced than mono and trivalent metal functionalized forms of RHA-MCM-48 which is exemplified in the Fig.3 and 4.

The number of ions per unit cell and the nature of the exchangeable ion decide the specific conductivity in high temperature region. As the RHA-MCM-48 samples are modified with increasing in Al^{+++} and Cs^+ metal ion available in exchange solutions during ion exchange ($Si/Al > 5$ and $Cs > 6wt\%$), the D.C. conductivity of the modified samples were steadily decreased, this may be due to the reduction in the number of accessible hopping sites.

This also indicates that a too high Al or Cs content in the walls of a material weakens the order because of increasing number of negatively charged Al center ($[AlO_2]^{-1}$) in the framework. Therefore, the proton conductivity of the mesoporous material RHA-MCM-48 can only be improved continuously with increased Al or Cs content if the quality of the mesoporous hexagonal structure is sufficiently good for the proton transport inside the pores.

The relativistic design of the variation of conductivity with respect to the $1000/T$ for H^+ and post modified forms of mesoporous materials (Cs^+ and Al^{+++}) with increasing of metal ion percent as shown, demonstrates that conductivity is not only a function of exchangeable metal ions but also the percent of the metal ions accessible in the mesoporous materials.

Table 1 : Statistical data of Temperature in co-relation with conductivity

1000/T	Ln(σ)	1000/T	Ln(σ)	1000/T	Ln(σ)
1.95	-10.7235	1.6	-9.42119	1.25	-8.75316
1.93	-10.5535	1.57	-9.3059	1.23	-8.7324
1.9	-10.4566	1.55	-9.25418	1.2	-8.65296
1.87	-10.1315	1.53	-9.14563	1.17	-8.5649
1.85	-10.0892	1.5	-9.12058	1.15	-8.48595
1.83	-10.0023	1.47	-9.08964	1.13	-8.35642
1.8	-9.85541	1.45	-9.02037	1.1	-8.25215
1.78	-9.7315	1.43	-9.00458	1.08	-8.15194
1.75	-9.6884	1.4	-8.92017	1.06	-8.01834
1.73	-9.6134	1.37	-8.88567	1.04	-7.95153
1.7	-9.5882	1.35	-8.8786	1.03	-7.85133
1.67	-9.5483	1.33	-8.8556	1.02	-7.78453
1.65	-9.48799	1.3	-8.81997	1.01	-7.68432
1.62	-9.44587	1.27	-8.8055	1.00	-7.68432

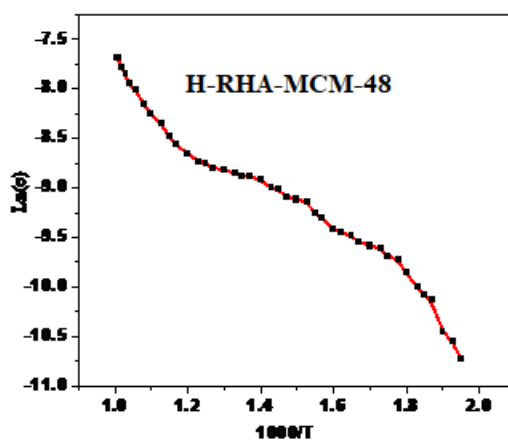

Fig. 2 : D.C. conductivity of RHA synthesized H-RHA-MCM-48 material.

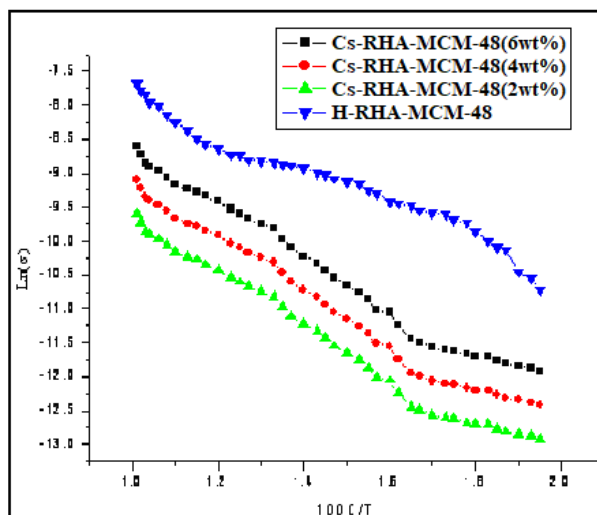

Fig. 3 : D.C. conductivity of fly ash synthesized H-RHA-MCM-48 and Cs-RHA-MCM-48 (2wt %, 4wt % and 6 wt %)

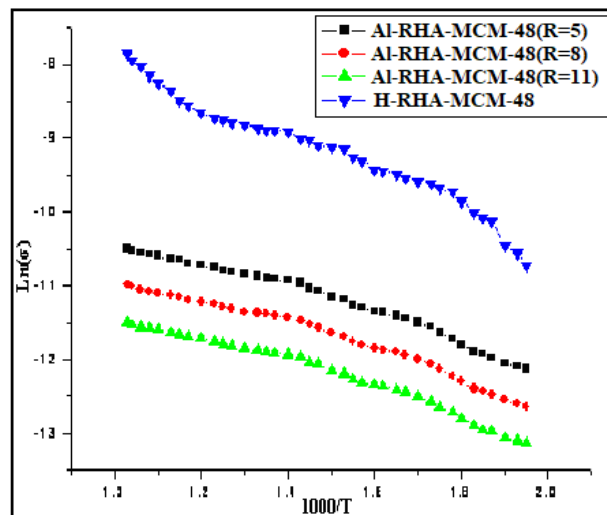

Fig. 4 : D.C. conductivity of fly ash synthesized H-RHA-MCM-48 and Al-RHA-MCM-48 (Si/Al=11, 9 and 5)

From the above inspection, the conductivity is greater in H-RHA-MCM-48 sample than Cs-RHA-MCM-48 (2wt%, 4wt% and 6wt %) and Al-RHA-MCM-48 (Si/Al=11, 9 and 5). The variation of the conductivity as a function of nature of exchangeable cations follows the order $H^+ > Al^{+++} > Cs^+$ for RHA-MCM-48.

For each sample the linearity predicted by Arrhenius law is almost perfect in the region of the higher temperature. At low temperature, important deviations of linear behavior are observed. This deviation from straight line behavior in the low temperature region is further dependent on the relative importance of two phenomenon: Ionic conductivity and dipole absorption.

As the metal ion percent of Cesium and Aluminium increases (in the exchange solution) the same trend was observed in Cs-RHA-MCM-48 and Al-RHA-MCM-48 samples. Cesium (6wt %) in Cs-RHA-MCM-48 sample shows highest conductivity as compared with the other 2wt% and 4wt% of loading forms. Similarly Aluminium (Si/Al=5) in Al-RHA-MCM-48 sample shows highest conductivity as compared with the other Si/Al=9 and Si/Al=11 of loading forms.

From the plot the activation energy is calculated by using the relation.

$$E = -K_B * \left[\frac{\log k}{\log(1/T)} \right] eV$$

The activation energy values of post modified RHA-MCM-48 were tabulated in Table 2. The activation energy of the protonic form of the RHA-MCM-48 was recorded very high when compared to the other modified forms Cs-RHA-MCM-48 and Al-RHA-MCM-48. It is more interestingly seen that as the metal ion percent increases the activation energy also increases.

The activation energy for Cs-RHA-MCM-48 was found low when compared with Al-RHA-MCM-48 sample. This illustrate that Cs-RHA-MCM-48 forms can be used rather than the Al-RHA-MCM-48 for manufacturing the fuel cells and batteries.

Table 2 : Calculated activation energy of modified CFA-MCM-48

Form of CFA-MCM-48	Calculated Activation Energy	Form of CFA-MCM-48	Calculated Activation Energy
Cs-RHA-MCM-48 (2wt%)	1.03eV	Al- RHA-MCM-48 (Si/Al=11)	1.4eV
Cs-RHA-MCM-48 (4wt%)	1.29eV	Al- RHA-MCM-48 (Si/Al=9)	1.54eV
Cs-RHA-MCM-48 (6wt%)	1.37eV	Al- RHA-MCM-48 (Si/Al=5)	1.59eV

CONCLUSION:

This illustrate that Cs-RHA-MCM-48 forms can be used relatively than the Al- RHA-MCM-48 for manufacturing the fuel cells and batteries.

REFERENCES:

1. P.P. Edwards, V.L. Kuznetsov, W.I.F. David, *Phys. Eng. Sci.* 365, 1043, (2007).
2. B. Arnason, *Int. J. Hydrogen Energy* 25, 389, (2000).
3. P.C. Ghosh, B. Emonts, H. Jansen, J. Mergel, D. Stolten, *Solar Energy* 75, 469, (2003).
4. S. Chandra, N. Lakshmi, *Phys. Status Solidi (a)* 186 (3), p. 383– 399, (2001).
5. Mikhailenko, D. Desplandier-Giscard, C. Danumah, S. Kaliaguine, *Micropor. Messopor. Mater.* 52, p. 29–37, (2002).
6. D.C. Freeman Jr., D.C. Stamires, *J. Chem. Phys.* 35, p. 799, (1961).
7. D.C. Stamires, *Clays Clay Miner.* 21, p. 379, (1973).
8. R.A. Schoonheydt, J.B. Uytterhoeven, Molecular Sieve Zeolites-1, Advances in Chemistry Series 101, American Chemical Society, USA, p. 456, (1971).
9. T. Ohgushi, Y. Kawanabe, *Zeolites* 14, p. 356, (1994).
10. I.R. Beattie et.al, *Trans. Faraday Soc.* 50, p. 581, (1954).
11. R.A. Schoonheydt, W. De Wilde, *J. Chem. Phys.* 80, p. 511, (1976).
12. R.A. Schoonheydt, W. De Wilde, *J. Chem. Soc. Faraday Trans. I* 70, p. 2132, (1974)
13. F.J. Jansen, R.A. Schoonheydt, *J. Chem. Soc. Faraday Trans. I* 69, p.1338, (1973).
14. R.A. Schoonheydt, in: L.V.C. Rees (Ed.), Proceedings of the Fifth International Conference on Zeolites, Heyden, London, , p. 242, (1980).
15. R.A. Schoonheydt, J.B. Uytterhoeven, *Clay Clay Min.* 8, p. 71, (1969).

मंगळवेढ्याच्या इतिहासातील संतांचे योगदान

गडहिरे रावसाहेब तुळशिराम

विज्ञान महाविद्यालय, सांगोला

डॉ. एस. जी. जाधव

सेवानिवृत्त प्राध्यापक, इतिहास विभाग प्रमुख, पीपल्स कॉलेज, नांदेड

प्रस्तावना :

मंगळवेढे महाराष्ट्र राज्यातील सोलापूर जिल्ह्यातील तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. महात्मा बसवेश्वर, संत चोखामेळा, संत दामाजीपंत, संत कान्होपात्रा, श्री बाबा महाराज आर्विकर इत्यादी संतांची पार्श्वभूमी म्हणून मंगळवेढे प्रसिद्ध आहे. इ.स.१४६० मध्ये दक्षिणेत दुष्काळ पडला होता. या दुष्काळाच्या दामाजीपंतांनी स्वतःच्या ताब्यातील धान्याची कोठारे उघडून, गोरगरिबांना मोफत धान्य वाटून त्यांचे प्राण वाचविले आणि स्वतः कर्जबाजारी झाले अशी अख्यायिका आहे. मंगळवेढा येथे गैबीसाहेबांचा दर्गाही आहे. मंगळवेढ्याच्या इतिहासातील संतांचे योगदान थोडक्यात पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल .

संतांचे योगदान :

मंगळवेढा ही आज संतांची भुमी म्हणून परिचीत आहे. मंगळवेढ्याची ऐतिहासिक आणि अध्यात्मिक परंपरा फार मोठी आहे. हजारो वर्षांपासून या शहराला एक भव्य-दिव्य ऐतिहासिक वारसा लाभलेला असून महाराष्ट्रातील अनेक संत सज्जनांचा सहवास या नगरीला लाभला आहे त्यामुळे समता आणि बंधुत्वाची शिकवण येथून होते. ज्ञानेश्वरांच्या समकालीन आध्यात्मिक लोकशाहीचे प्रणेते चोखोबांनी तर मंगळवेढ्याला आपली कर्मभूमी मानली आणि कुसाखाली आपला देहत्याग केला. मंगळवेढे ही चोखोबांची कर्मभूमी मानली असून ती चोखोबांप्रमाणे दामाजीची कर्मभूमी म्हणूनही ओळखली जाते. मंगळवेढ्यास अध्यात्मिक आणि ऐतिहासिक परंपरा फार मोठी आहे. परंतु हे गांव प्रामुख्याने दामाजीपंतांचे मंगळवेढे म्हणूनच ओळखले जाते. या महान संतांच्या तत्वज्ञानाचा आणि शिकवणूकीचा प्रसार होणे, सद्यस्थितीतही आवश्यक आहे.

महात्मा बसवेश्वरांचे मंगळवेढ्यातील कार्य :

शालीवाहन शकाच्या सात ते आठ शतकाच्या प्रारंभी कल्याण कलचुरी घराण्याचा राजा ब्रिजल याने मंगळवेढा नगरीवर बरीच वर्षे राज्य केले. त्यावेळी मंगळवेढा परगाना हा ब्रिजल राजाच्या वर्चस्वाखाली होता. त्यांच्या राजवटीत मंगळवेढा ही राजधानी होती ब्रिजल हा अतिशय हुशार राजकारणी धुरंधर होता. त्याने आपल्या राज्याच्या दक्षिणोत्तर विस्तार केला ब्रिजळ राजाचा प्रधान बसवेश्वर हा अति चाणाक्ष, हुशार होता तो वेदशास्त्रात, धर्नुविदयेत आणि अनेक कलेत पारंगत होता. गोरगरीब जनतेच्या सुख दुःखासाठी रात्रदिन सतर्क राहत असे त्याच्या कारकीर्दीत मंगळवेढ्यात बरीच शिवमंदिरे बांधली असावीत. जवळच रेवणसिद्धेराचे अती जुनाट भुयारी मंदिराचा जिर्णोध्दार करुण ती पिंड कोणी स्थापन केली, त्याच्या पुर्वइतिहासावरून तिचे रामलिंग असे नामाभिदान करण्यात आले. मंगळवेढ्याच्या थोड्याच अंतरावर माळावर एकविरादेवीचे जुनाट मंदिर आहे. त्याचाही जिर्णोध्दार बसवेश्वरांनी केला असावा. राजा ब्रिजलने ३१ वर्षे राज्य या मंगळवेढ्या परगण्यावर केले. बसवेश्वर हे लिंगायत पंथाचे आद्यप्रवर्तक होते. त्यांनी मंगळवेढ्यातूनच लिंगायत धर्माची स्थापना करुन मुहूर्तमेढ रोवली. ३१ वर्षे ते इथेच प्रधानपद भुषवुन धर्मचारार्थ त्यांनी श्रवणबेळगाव, बसवकल्याण इत्यादी कर्नाटक प्रांतांत लिंगायत धर्माची विजयी धर्म पताका फडकावली. बसवेश्वरांनी विरशैव होण्यापूर्वी ब्राम्हण असलेल्या मधुवारसांची मुलगी आणि अस्पृश्य मानले गेलेले हरळ यांचा मुलगा यांचा विवाह लावून दिला. ही त्यांच्या धार्मिक कार्याची परिणीतीच होय. असा या सुवर्ण पटात उल्लेख आहे. बसवेश्वरांच्या सल्याप्रमाणे सिंहासनाखाली खोदण्यात आले. तेथे पुरलेली अपार संपत्ती

लाभल्यामुळे राजाचा आनंद गगनात मावेना राजा आपल्या गळ्यातील रत्नहार काढून महात्मा बसवेश्वरांना देऊ लागला. तेव्हा ते म्हणाले, क्षमा करा महाराज! मी माझे कर्तव्य केले आहे. याकरीता बक्षिस का? हे ऐकुण राजा म्हणाला, मग या संपत्तीतील काही भाग घ्यायला काय हरकत आहे? महात्मा बसवेश्वर म्हणाले, मी लायक करुन आलेल्या पैशांनीच माझा संसार चालवतो. कायक काच कैलास हे माझे तत्व आहे. हे ऐकुण ब्रिजल राजा अत्यंत खुष झाला. त्याने बसवेश्वरांना अलिंगन दिले आणि म्हणाला, बसवराजा मी तुमच्यावर एक मोठी जबाबदारी सोपवणार आहे. कारण राज्यभांडार तुमच्यासारख्या सत्यनिष्ठांच्या हाती सुरक्षित राहिल.

बसव धर्म :

बसवेश्वरांचा धर्म हा उच्च कुळातील धर्म नव्हे, तर समाजातील तळागाळातील लोकांचा धर्म होय! स्थावर देवल्याचा धर्म नव्हे दुःखीतांचा धर्म! पुजारी पुरोहिताचा धर्म नव्हे तर कायकजीवी म्हणजे श्रम करणाऱ्यांचा धर्म! त्यांनी सांगितलेले मुख्य तत्व अंतरंग शुध्दी, बहीरंग शुध्दी बोललयाप्रमाणे वागावे, चालावे या उक्तीला त्यांचे जीवनच उदाहरण होते. त्यांनी सामाजिक असमानता नष्ट करुन सर्वांना समान अधिकार दिला. समाजातील अंधश्रध्दांचा, अनाचारांचा नाश करुन सदाचारच स्वर्ग-अनाचारच नरक असे सांगून या जागीच स्वर्ग नरक आहे असे सांगितले, मेल्यावर मुक्ती लाभते या भ्रमाचा नाश केला. बसवेश्वर सकल जीवात्म्याचे भले चिंतणारे महामानव, स्वतंत्र विचारवादी होते.

श्री संत चोखामेळा :

संत चोखामेळा हे श्रीमंत ज्ञानेश्वर महाराज यांचे समकालीन होते. त्यांची बायको सोयराबाई, बहीण निर्मलाबाई आणि मुलगा कर्ममेळा असे सर्व कुटुंब विडुल भक्त होते. त्यांनी पुष्कळ अभंग लिहीले असून ते प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी विवेक दिप म्हणून एक ग्रंथ लिहीला आहे. मंगळवेढे येथे किल्ल्याच्या पूर्वेकडील वेशीचे बांधकाम चालू असता ते एकाएकी कोसळले आणि त्याखाली श्री चोखाबाराया आणि अनेक मजूर मयत झाले ही घटना शके १२६० म्हणजे इ.स.१३३८ मध्ये वैशाख वद्य पंचमीस झाली. पुढे श्री संत नामदेव महाराज हे मंगळवेढ्यास आले आणि ज्या अस्थिमधून विडुल विडुल असा आवाज येत होता त्या अस्थि श्री चोखाबारायांच्या आहेत असे ओळखून त्यांनी त्या पंढरपुरी विडुल मंदिरापुढे सध्या नामदेव पायरी म्हणून जी पायरी दाखविली जाते त्या पायरीसमोर वद्य त्रयादशी रोजी नेऊन ठेविल्या. मंगळवेढे येथे त्यांची पुण्यतिथी वद्य पंचमीस होते आणि पंढरपुरी वद्य त्रयोदशीस होते. त्या समाधी स्थानावर श्री राजे निंबाळकर फलटण यांनी चांगली घुमटी बांधली आहे.

श्री संत कान्होपात्रा :

महान भागवतभक्त महावैष्णव श्री ज्ञानेश्वर महाराज कालीन १२ व्या शतकात मंगळवेढे नगरीत त्यावेळी बिदरच्या बहामनी राज्याचा जुलमी सत्तेचा अंमल होता. अशा जुलमी सत्तेच्या काळात मंगळवेढ्यात कृष्ण तलावाच्या शेजारीस एक जुनाट असे महादेवाचे मंदिर आहे आणि त्या मंदिराशेजारी शामा नायकीण नावाची एक नर्तकी नाचगाणे करुन त्यावेळच्या धनधांडग्या अमिर उमरावांना आणि मुसलमानी सरदारांना खुश करीत असे. प्रसंगी स्वतःच्या देहाची विक्री करायला सुध्दा ती मागे पुढे पाहत नसे. त्यामुळे तिची किर्ती दुरवर पसरली होती. लांब लांबचे श्रीमंत व धनवान लोक मंगळवेढ्यास येऊन शामा नायकीणच्या घरी हजेरी लावत असत. अशा या शामा नायकीणच्या पोटी सुंदर असे कन्यारत्न जन्मास आले. चिखलातून जसे कमळ उगवावे त्याप्रमाणे ती कन्या चंद्रकलेसारखी दिवसेंदिवस वाढू लागली. शामा नायकिनीने तिचे नाव कान्होपात्रा असे ठेवले. वयात आल्यावर आपल्या मुलीनेही आपल्याप्रमाणे नाचगाणे करुन बड्या श्रीमंतांची मर्जी राखावी असे शामाला वाटू लागले. कान्होपात्रा ही अती सुस्वरुप आणि सुंदर मुलगी होती. परंतु वयात आल्यानंतर नायकिणीचा धंदा न करता तिने पांडुरंगाच्या भक्तीत वाहून घेतले आणि ती पंढरपुरास वारकन्यासोबत वारीला जात असे. त्यामुळे तिला संत श्रेष्ठ ज्ञानेश्वर माऊलीची भेट होऊन त्यांचा सहवास लाभला. संत संगतीमुळे तिच्या जीवनात अमुलाग्र बदल झाला आणि ती नेहमी हरीनामात दंग होत असे आणि किर्तन ही करत असे. तीचे अनेक अभंगही प्रसिध्द आहेत.

तिच्या देखणेपणाची ख्याती बिदरच्या बादशहाला समजताच त्याने तिला पकडून आणण्यासाठी आपल्या सरदारास मंगळवेढ्यास पाठवले. परंतु आपले शील भ्रष्ट होऊ नये म्हणून कान्होपात्रा पंढरपुरी गेली आणि विठ्ठल मंदिरात जाऊन परमेश्वराचा धावा करू लागली. बादशहाचे सरदार तिला पकडण्यासाठी मंदिरात गेले. त्यावेळी कान्होपात्रेने भक्तवत्सल पांडुरंगाच्या पायास पडकडून मिठी मारली आणि आर्तवाणीने पांडुरंगाचा धावा केला. बादशहाच्या सरदाराने तिचा पंढरपुरी पाठलाग केला. तेव्हा तिने अत्यंत करुण वाणीने धावा करून आपला देह पांडुरंगाच्या चरणी समर्पण केला. परमेश्वर प्रसन्न झाले. तिचा जीवआत्मा तिच्या कुडीतून परमेश्वर स्वरूप झाला आणि तिचा देह तेथेच मृतवत होऊन पडला. तिला मंदिराच्या दक्षिण दरवाज्याजवळ पूरण्यात आले आहे. तेथे एक तरटी वृक्ष उगवला असून तो सतत हिरवा आहे. शालिवाहन १२ व्या शतकात घडलेली ही सत्य घटना कान्होपात्रेच्या तरटी वृक्षाच्या रुपाने आजही जसाच्या तशी पांडुरंगाच्या मंदिरात काळ्या दगडावर उभी आहे.

श्री संत गोपाबाई :

मंगळवेढ्यास गोपाबाईची विहीर म्हणून अति प्राचीन काळापासून प्रसिध्द आहे. मंगळवेढ्याच्या पुर्वेस १ कि.मी. अंतरावर काळ्या रानात आहे. तिचे बांधकाम चांगल्या परिस्थितीत आहे. मंगळवेढे हा परगाणा नेहमी दुष्काळी परिस्थितीने ग्रासलेला असायचा. पाऊस वेळेवर पडायचा नाही. त्यामुळे लोकांना पाण्यासाठी भटकंती करावी लागायची. सर्वसामान्य जनता दुष्काळाच्या खाईत अतिशय त्रासून जायची. त्यावेळी मंगळवेढ्यास कासार कुटुंब धनीक होते. त्यांना लोकांचे हाल पाहवत नव्हते. त्यांनी मनात दृढ निश्चय करून काळ्या रानात विहीर खोदण्याचे ठरविले. परंतु विहीरीस पाणी लागेल का? या भावनेने ते उत्सुक व्हायचे आणि त्यामुळे मनात इच्छा असून सुध्दा मार्ग सुचत नव्हता. अशा प्रसंगी मंगळवेढ्यास एक अतिशय तेजस्वी तपस्वी आले. साधू महाराजांनी तप सामर्थ्याची प्रसन्न मुद्रा पाहून लोक त्यांना साष्टांग दंडवत घालत. साधू महाराज आपल्या मधुर वाणीने लोकांना दिलासा देत आणि लोकांच्या अडीअडचणी दूर करून त्यांना सन्मार्ग दाखवत. अशा वेळेस हे धनिक कुटुंब सुध्दा त्यांच्याकडे गेले.

मंगळवेढ्यातील जनतेचे पाण्यावाचून होणारे हाल, त्रास त्यांनी साधू महाराजांना कथन केला. महाराज अंतर्ज्ञानी होते. त्यांनी त्या शेतकऱ्यास विहीर खोदण्याची जागा दाखविली. अशी पण एक दंतकथा आहे की या महाराजाने त्या शेतकऱ्याना विहीरत पाणी लागण्यासाठी त्या शेतकऱ्याच्या बाळांतीण सूनस विहीरीत जिवदान द्यावे लागेल असे सांगितले. परंतु त्या कुटुंबाला चिंता वाटू लागली की काय करावे? त्यांनी आपली सून गोपाबाईला हा सारा वृतांत कथन केला. तेव्हा गोपाबाईने त्यांना, "तुम्ही चिंता करू नका मी जनतेच्या कल्याणासाठी जीवनदान देण्यास तयार आहे. तुम्ही विहीर खोदून माझी (विहीरीत) राहण्याची व्यवस्था करा" असे तिने सांगितले. थोड्याच दिवसात विहीर खोदली गेली. त्या विहीरीत गोपाबाईला राहण्यासाठी स्वतंत्र खोली पण बांधली गेली, त्यात संसाराचे सर्व साहित्य पण ठेवले गेले आणि अशा या खोलीत गोपाबाई जाऊन राहिली आणि नंतर त्या विहीरीला खूप पाणी लागले, परंतु त्यासाठी गोपाबाईला जीवनदान द्यावे लागले. अलीकडच्या काळात जेव्हा या गोपाबाईच्या विहीरीचे पाणी, दुष्काळामध्ये पूर्ण आटले, तेव्हा मंगळवेढ्यातील लोकांनी गोपाबाईची ती खोली पाहण्यासाठी गर्दी केली. ती खोली जशीच्या तशी आढळून आली. ही दंतकथा पिढ्यान-पिढ्या चालत आली आहे, त्यामध्ये किती सत्य आहे, हे कोणास ठाऊक नाही, परंतु गोपाबाई ही संतरुपी सर्वांच्या सदैव लक्षात आहे.

श्री बाबा महाराज आर्विकर :

मंगळवेढा तालुक्यातील १३ किमी अंतरावर, सोलापुर रस्त्यावर, श्री क्षेत्र माचणूर आहे. माचणूर हे चंद्रभागेच्या तीरावर वसलेले आहे, आणि एक पुरातन सिध्दस्थान आहे. स्कंधपुराणात वर्णन केलेले दत्तपद क्षेत्रातील, साक्षात शिवशंकराचे हे हृदयस्थान आहे. आजही या ठिकाणी श्री सिध्देश्वराचे पुरातन देवालय असून, राणी अहिल्यादेवीने बांधलेला प्रचंड घाट आहे. चंद्रभागेच्या पात्रातच श्री जटाशंकराचे मंदीर आहे. या घाटाच्या वरच्या बाजूला मोक्षधाम आश्रम आहे. श्री

बाबा महाराज आर्वीकर हे अलिकडचे (इ.स.१९२५ ते १९७१) होऊन गेलेले थोर संत, योगी, कवी आणि तत्त्वज्ञ. 'दिव्यामृतधारा' आणि 'माचणूरचे हृदगत' ही त्यांची दोन पुस्तके त्यांच्या इश्वरनिष्ठेविषयी आणि विश्वप्रेमाविषयी सर्व काही सांगून जातात. धर्मपुरुष या एकाच शब्दात त्यांचे दर्शन घडते. विदर्भातील आर्वी या संतभूमीत जोशी (दुचक्के) या पवित्र कुळात, ३ ऑगस्ट इ.स.१९२५ रोजी त्यांचा जन्म झाला. त्यांचे पणजोबा योगीराज श्री काशिनाथपंत जोशी हे एक तपस्वी पुरुष होते. श्री बाबा हे मुळातच कविमनाचे तत्त्वज्ञ संत होते. मानवजातीबद्दल त्यांना नितांत कळवळा होता आणि ज्ञानेश्वर माऊलीने आखून दिलेला विश्वप्रेमाचा आणि मानवसेवेचा राजमार्ग सकळ जनांसाठी त्यांना उजळायचा होता. त्यांना मुमुक्षूना या राजमार्गावरून प्रत्यक्ष न्यावयाचे होते. मोठा आखिव-रेखिव कार्यक्रम, त्यामागे उदात्त विचारांचा आशय आणि अविरत कष्ट करण्याचा सेवाभाव यामुळे या धर्मपुरुषाने थोड्या अवधीतच दिव्यामृतधारेचा अक्षरशः वर्षाव केला.

उपसंहार :

मंगळवेढा तालुक्याला बसवेश्वर, संत दामाजीपंत, संत चोखामेळा, संत कान्होपात्रा, संत गोपाबाई, संत बाबा महाराज आर्वीकर इत्यादी संतांचे योगदान लाभले आहे. इंग्लिश स्कूल आणि ज्युनिअर कॉलेज, मंगळवेढा, श्री संत दामाजी कॉलेज, मंगळवेढा, विद्यामंदीर हायस्कूल व ज्युनिअर कॉलेज, सलगर बुद्रुक, ता. मंगळवेढा जि. सोलापुर. ज्युनिअर कॉलेज, बालाजी नगर ता.मंगळवेढा जि.सोलापुर, श्री लक्ष्मी देवी विद्यामंदिर अॅन्ड ज्युनिअर कॉलेज, राडे ता.मंगळवेढा जि.सोलापुर, बाळकृष्ण विद्यामंदिर अॅन्ड ज्युनिअर कॉलेज, मु.पो.बलवणी ता.मंगळवेढा जि.सोलापुर. आंधळगांव प्रशाला अॅन्ड ज्युनिअर कॉलेज, आंधळगांव ता.मंगळवेढा जि.सोलापुर, शरद नगर ज्युनिअर कॉलेज, मु.पो. शरद नगर, माल्लेवाडी ता.मंगळवेढा जि. सोलापुर, यंपी मानसिक विद्यालय, अॅन्ड ज्युनिअर कॉलेज, सोड्डी ता.मंगळवेढा जि. सोलापुर, महाशिव विद्यामंदिर ज्युनिअर कॉलेज, डोनज ता.मंगळवेढा जि. सोलापुर, शारदा सिध्दनाथ विद्यामंदिर अॅन्ड ज्युनिअर कॉलेज, अथकळ ता.मंगळवेढा जि.सोलापुर, स्वर्गीय प्रदीपराव हायर सेकंडरी विद्यालय, गुंजलेगांव ता.मंगळवेढा जि.सोलापुर. इत्यादी शाळा महाविद्यालये आणि शैक्षणिक संस्था मंगळवेढा तालुक्यात शिक्षण प्रसाराचे कार्य करत आहेत. मंगळवेढा तालुक्यात सोयाबीन, मुग, उडीद, भुईमुग इत्यादी खरीप पिके घेतली जातात. तर गहू, ज्वारी, हरभरा, इत्यादी पिके घेतली जातात आणि अनेक प्रकारच्या फळभाज्या आणि पालेभाज्यांची पिके घेतली जातात. डाळिंब, आंबा, बोर, द्राक्षे, इत्यादी फळबागांची लागवड मंगळवेढा तालुक्यात केली जाते. मंगळवेढा शहर आणि मंगळवेढा तालुक्यात आर्थिक क्षेत्रात विविध बँकांचे कार्य महत्त्वाचे आहे. मंगळवेढा तालुक्याचा राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक इतिहास एक चिकित्सक अभ्यास १९५०-२००० हा प्रादेशिक आणि स्थानिक इतिहासाचा प्रकार असून तो भावी पिढीला ज्ञात होईल आणि मंगळवेढा तालुक्याचा ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, राजकीय वारसा मंगळवेढा तालुक्याचे राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण इत्यादी बाबींचा तरुण पिढीला लाभ होईल. यात मुळीच संदेह नाही.

संदर्भसूची :

- १.श्री सातपुते बाबुराव. "संतांचा महिमा" ज्ञानेश्वरी प्रकाशन, डोंबिवली पृ. ११ एप्रिल २०१३.
- २.डॉ. इनामदार हे.वि. "संत संकीर्ण" प्रतिमा प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे. प्रथमावृत्ती-सप्टेंबर २००१.
- ३.ढेरे रा.चि. "संतांची आत्मकथा" पुष्पक प्रकाशन, पुणे. प्रथमावृत्ती-१९९७.
- ४.Website-<http://marathi.magalwedha.com/sri-santa-damajipant>.
- ५.Website-<http://www.majhimarathi.com/sant-kanhopatra-information-in-marathi>.
- ६.विवेक सौताडेकर. "आपला सोलापूर जिल्हा सामान्य ज्ञान" विद्याभारती प्रकाशन, लातूर.
- ७.जालिंदर चांदगुडे. "आपला सोलापूर जिल्हा" प्राजक्ता प्रकाशन, वर्धमान हार्डट्स, शुक्रवार पेठ, पुणे.
- ८.डॉ.श्रीनिवास सातभाई. "आधुनिक भारताचा इतिहास (इ.स.१७५७ ते १९७७)" विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगपुरा, औरंगाबाद. जानेवारी २०१४.
- ९.प्रा.नी.सी दीक्षित. "मध्ययुगीन भारत" पिंपळापुरे अॅन्ड कंपनी, नागपूर. जुलै २०१४.
- १०.डॉ.आनंद बा पाटील. "आपला महाराष्ट्र १९९७ शासन आणि राजकारण" स्टडी सर्कल पब्लिशकन प्रा.लि. पुणे. १९९७.

यशवंतराव चव्हाण यांचे राजकीय कार्य

प्रा. श्रीनिवास काशिनाथराव राठोड

राज्यशास्त्र, जेमला नाईक उच्च माध्यमिक आश्रम शाळा, सकनुर तांडा ता. मखेड जिल्हा नांदेड

प्रस्तवना

मुंबई राज्याच्या विभाजनानंतर यशवंतराव बळवंतराव चव्हाण हे महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री आणि भारताचे पाचवे उपपंतप्रधान होते. ते एक मजबूत काँग्रेस नेते, स्वातंत्र्य सेनानी, सहकारी नेते, सामाजिक कार्यकर्ते आणि लेखक होते. सामान्य लोकांचा नेता म्हणून त्यांची ओळख होती. त्यांनी आपल्या भाषणांमध्ये आणि लेखनात समाजवादी लोकशाहीचा जोरदार पुरस्कार केला आणि महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या भल्यासाठी सहकारी संस्था स्थापन करण्यात त्यांचा मोलाचा वाटा होता. हे महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री आणि भारताचे पाचवे उपपंतप्रधान होते. ते एक मजबूत काँग्रेस नेते, स्वातंत्र्य सेनानी, सहकारी नेते, सामाजिक कार्यकर्ते आणि लेखक होते. सामान्य लोकांचा नेता म्हणून त्यांची ओळख होती. त्यांनी आपल्या भाषणांमध्ये आणि लेखनात समाजवादी लोकशाहीचा जोरदार पुरस्कार केला आणि महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या भल्यासाठी सहकारी संस्था स्थापन करण्यात त्यांचा मोलाचा वाटा होता.

यशवंतराव चव्हाण यांचा जन्म 12 मार्च 1913 रोजी कुणबी-मराठा कुटुंबात महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यातील देवराष्ट्रे गावात झाला. त्याला तीन भावंडे होती. चव्हाण यांनी लहानपणीच वडील गमावले आणि त्यांचे काका आणि आईने संगोपन केले. त्यांच्या आईने त्याला आत्मनिर्भरता आणि देशभक्तीबद्दल शिकवले. लहानपणापासूनच त्यांना भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामाचे आकर्षण होते.

चव्हाण हे भारताच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्यात सक्रिय सहभागी होते. कराड येथे 1930 मध्ये शाळकरी मुलगा म्हणून महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखालील असहकार चळवळीत सहभागी झाल्यामुळे त्यांना दंड ठोठावण्यात आला. 1932 मध्ये त्यांना सातारात भारतीय ध्वज फडकवल्याबद्दल 18 महिन्यांच्या तुरुंगवासाची शिक्षा झाली. या काळात ते स्वामी रामानंद भारती, धुलाप्पा भाऊराव नवले, गौरीहर (आप्पासाहेब) सिहासाने, व्ही. एस. पेज आणि गोविंद कृपाराम वाणी यांच्या संपर्कात आले. त्यांची मैत्री कायम राहिली.

1934 मध्ये टिळक हायस्कूल कराड येथून उच्च माध्यमिक शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर ते कोल्हापूरच्या राजाराम महाविद्यालयात दाखल झाले. 1938 मध्ये, बी.ए. इतिहास आणि राज्यशास्त्रातील पदवी (बॉम्बे विद्यापीठाने प्रदान केलेली) त्यांनी पुण्याच्या विधी महाविद्यालयात प्रवेश घेतला. 1941 मध्ये कायद्याची पदवी (बॉम्बे विद्यापीठाने प्रदान केलेली एलएलबी) मिळवल्यानंतर त्यांनी कराड येथे गुन्हेगारी वकील म्हणून सराव सुरू केला. 1942 मध्ये त्यांनी सातारा जिल्ह्यातील फलटण येथे वेणूताईंशी लग्न केले, त्यांच्या कुटुंबीयांनी आयोजित केलेल्या सामन्यात.

महाविद्यालयीन काळात चव्हाण अनेक सामाजिक उपक्रमांमध्ये गुंतलेले होते आणि ते काँग्रेस पक्ष आणि जवाहरलाल नेहरू, सरदार पटेल आणि केशवराव जेधे यांच्यासारख्या नेत्यांशी जवळून जोडलेले होते. 1940 मध्ये ते सातारा जिल्हा काँग्रेसचे अध्यक्ष झाले. चव्हाण A.I.C.C च्या मुंबई अधिवेशनात प्रतिनिधींपैकी एक होते. 1942

मध्ये ज्याने भारत सोडण्याची हाक दिली. चळवळीतील सहभागामुळे अटक होण्यापूर्वी तो “भूमिगत” गेला. त्याने सुमारे दोन वर्षे तुरुंगात घालवले आणि केवळ 1944 मध्ये त्याची सुटका झाली.

संशोधनची उद्दिष्टे :

- 1 यशवंतराव चव्हाण यांचा अंदोलनातील सहभाग
- 2 संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ आणि महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री
- 3 केंद्र सरकारमध्ये यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका
- 4 यशवंतराव चव्हाण आणि साहित्य

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये दुय्यम साधनसामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे यामध्ये संदर्भात मासिक व संकेतस्थळे इत्यादीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

यशवंतराव चव्हाण यांचा अंदोलनातील सहभाग

यशवंतराव चव्हाण हे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रिय सहभागी होते. 1930 मध्ये महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखालील असहकार चळवळीत भाग घेतल्याबद्दल त्यांना दंड ठोठावण्यात आला. 26 जानेवारी 1932 रोजी साताऱ्यात भारतीय ध्वज फडकवल्याबद्दल त्यांना 18 महिन्यांच्या कारावासाची शिक्षा सुनावण्यात आली. 1942 च्या एआयसीसीच्या ऐतिहासिक मुंबई अधिवेशनात ते एक प्रतिनिधी होते जेथे भारत छोडोचा नारा देण्यात आला होता आणि या सहभागाच्या परिणामी त्यांना अटक करण्यात आली. . यशवंतरावांची अखेर 1944 मध्ये तुरुंगातून सुटका झाली.

राजकीय कारकीर्द (Early political career)

1946 मध्ये ते दक्षिण सातारा मतदारसंघातून आमदार म्हणून निवडून आले. (Yashwantraochavan information in Marathi) त्याच वर्षी त्यांची मुंबई राज्याच्या गृहमंत्र्यांच्या संसदीय सचिवपदी नियुक्ती झाली. मोरारजी देसाई यांच्या पुढच्या सरकारमध्ये त्यांची नागरी पुरवठा, समाजकल्याण आणि वने मंत्री म्हणून नियुक्ती झाली. 1953 मध्ये, ते नागपूर करारावर स्वाक्षरी करणाऱ्यांपैकी एक होते ज्यांनी महाराष्ट्रातील सर्व क्षेत्रांचा न्याय्य विकास केला.

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ (United Maharashtra Movement)

यशवंतराव चव्हाण कराड मतदारसंघातून 1957 मध्ये निवडून आले होते. यावेळी ते काँग्रेस विधान पक्षाचे नेते म्हणून निवडले गेले आणि द्विभाषिक मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री झाले. 1957 ते 1960 पर्यंत ते अखिल भारतीय काँग्रेस कार्यकारिणीचे सदस्य म्हणून निवडले गेले. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीला पाठिंबा देऊन ते महाराष्ट्र राज्याचे शिल्पकार होते. यशवंतराव चौहान 1 मे 1960 रोजी महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री झाले.

महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री (The first Chief Minister of Maharashtra)

महाराष्ट्राच्या विकासासाठी चौहान यांचे स्वप्न होते की संपूर्ण राज्यातील औद्योगिक आणि कृषी क्षेत्रांचा समान विकास झाला पाहिजे. सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून त्यांनी हे स्वप्न पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला.

मुख्यमंत्री म्हणून त्यांच्या राजवटीत लोकशाही विकेंद्रीकृत संस्था आणि शेतजमीन सीमांकन कायदा संबंधी कायदे पारित करण्यात आले.

केंद्र सरकारमध्ये यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका (The role of YashwantraoChavan in the Central Government)

महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री होण्याव्यतिरिक्त, त्यांनी भारत सरकारच्या केंद्र सरकारमध्ये अनेक वेळा कॅबिनेट मंत्री म्हणून काम केले आहे आणि गृह, संरक्षण, वित्त आणि परराष्ट्र मंत्री राहिले आहेत आणि नंतर ते भारताचे उपपंतप्रधान झाले. .

1962 मध्ये भारत-चीन सीमा वादाच्या पार्श्वभूमीवर यशवंतराव चव्हाण यांची भारताचे संरक्षण मंत्री म्हणून नियुक्ती करण्यात आली. 1962 मध्ये कृष्णा मेनन यांनी संरक्षण मंत्रीपदाचा राजीनामा दिल्यानंतर पंडित नेहरूंनी यशवंतराव चौहान यांना महाराष्ट्रातून केंद्र सरकारकडे बोलावून संरक्षणमंत्रीपदाचा कार्यभार सोपवला. युद्धानंतरच्या नाजूक परिस्थितीला सामोरे जात त्यांनी सशस्त्र दलांच्या सक्षमीकरणासाठी अनेक निर्णय घेतले आणि पंडित नेहरूंनी मिळून चीनशी युद्धबंदी केली. सप्टेंबर 1965 च्या भारत-पाकिस्तान युद्धादरम्यान ते संरक्षण मंत्रीही होते.

पुढील सार्वत्रिक निवडणुकीत यशवंतराव चव्हाण यांची नाशिक लोकसभा मतदारसंघातून खासदार म्हणून विनविरोध निवड झाली. 14 नोव्हेंबर 1966 रोजी त्यांची देशाचे गृहमंत्री म्हणून नियुक्ती झाली. 26 जून 1970 रोजी त्यांची भारताचे अर्थमंत्री आणि 11 ऑक्टोबर 1974 रोजी परराष्ट्र मंत्री म्हणून नियुक्ती करण्यात आली. जून 1975 मध्ये भारतात अंतर्गत आणीबाणी जाहीर करण्यात आली आणि त्यानंतरच्या सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये काँग्रेसचा सफाया झाला. (Yashwantraochavan information in Marathi) नवीन संसदेत यशवंतराव चौहान 1977 मध्ये विरोधी पक्षनेते झाले.

1978-79 मध्ये यशवंतराव चव्हाण यांनी काँग्रेस सोडून देवराज उर्स, कासू ब्रह्मानंद रेड्डी, ए. अँटनी शरद पवार इत्यादींसह काँग्रेस (उर्स) मध्ये सामील झाले. पंतप्रधान चरण सिंह यांच्या मंत्रिमंडळात त्यांची गृहमंत्री आणि उपपंतप्रधान म्हणून नियुक्ती झाली.

काँग्रेसचे विभाजन (Congress split)

बेंगळूरुच्या वार्षिक अधिवेशनात 1978 च्या अखेरीस काँग्रेसचे दोन भाग झाले – काँग्रेस (इंदिरा) आणि काँग्रेस (उर्स). काँग्रेसच्या उर्समध्ये उपस्थित असलेले महत्त्वाचे नेते देवराज उर्स, कासू ब्रह्मानंद रेड्डी, ए. अँटनी, शरद पवार आणि यशवंतराव चौहान. दुसरीकडे, इंदिरा गांधींनी काँग्रेस नावाचा स्वतःचा पक्ष स्थापन केला ज्यात शंकर दयाल शर्मा, उमाशंकर दीक्षित, कमरुद्दीन अली अहमद, श्री सी. सुब्रमण्यम, बॅरिस्टर ए.आर. अंतुले आणि गुलाबराव पाटील यांच्यासारखे नेते सहभागी झाले होते.

यशवंतराव चौहान यांच्या राजकीय कारकिर्दीला मोठा धक्का बसला कारण त्यांनी इंदिरा गांधींपासून वेगळे होण्याचा निर्णय घेतला. काँग्रेस (उर्स) विघटित झाली आणि देवराज उर्स स्वतः जनता पक्षात सामील झाले आणि काँग्रेस (उर्स) चे नाव बदलून भारतीय काँग्रेस (समाजवादी) करण्यात आले.

1980 च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत काँग्रेसने संसदेत बहुमत मिळवले आणि इंदिरा गांधींच्या नेतृत्वाखाली सत्तेत परतले. या निवडणुकीत महाराष्ट्रातून खासदार म्हणून निवडून येणारे यशवंतराव चौहान हे एकमेव उमेदवार होते, ते काँग्रेसच्या तिकिटावर विजयी झाले. यशवंतराव चौहान 1981 मध्ये काँग्रेस मध्ये परतले आणि 1982 मध्ये त्यांना भारताच्या आठव्या वित्त आयोगाचे अध्यक्ष म्हणून नियुक्त करण्यात आले.

यशवंतराव चौहान यांचे 25 नोव्हेंबर 1984 रोजी दिल्लीत हृदयविकाराच्या झटक्याने निधन झाले. ते 71 वर्षांचे होते. 27 नोव्हेंबर 1984 रोजी कराड येथे त्यांच्यावर संपूर्ण राज्य सन्मानाने अंत्यसंस्कार करण्यात आले.

यशवंतराव चव्हाण साहित्य (YashwantraoChavan Literature)

यशवंतराव चव्हाण यांनी साहित्यात रस घेतला. (Yashwantraochavan information in Marathi) त्यांनी मराठी साहित्य मंडळाची स्थापना केली आणि मराठी साहित्य संमेलनाला पाठिंबा दिला. अनेक कवी, संपादक आणि अनेक मराठी आणि हिंदी लेखकांशी त्यांचा निकटचा संबंध होता. त्यांनी आपले आत्मचरित्र तीन खंडात लिहिण्याची योजना आखली होती. पहिल्या खंडात त्यांच्या सातारा जिल्ह्यात घालवलेल्या सुरुवातीच्या वर्षांचा समावेश आहे. त्यांचे जन्मस्थान कृष्णा नदीच्या काठावर असल्याने त्यांनी पहिल्या विभागाला “कृष्ण कथा” असे नाव दिले.

द्विभाषिक मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री म्हणून, आणि नंतर नव्याने स्थापन झालेल्या महाराष्ट्र राज्यातही त्यांनी आपला संपूर्ण वेळ मुंबईत घालवला, आणि म्हणूनच दुसऱ्या विभागाचे प्रस्तावित नाव, “सागर तीर”. नंतर 1962 मध्ये त्यांना पंडित नेहरूंनी भारताचे संरक्षण मंत्री म्हणून नियुक्त केले. तेव्हापासून ते 1984 मध्ये त्यांच्या मृत्यूपर्यंत दिल्लीत राहिले; म्हणून त्यांच्या तिसऱ्या खंडासाठी त्याने “यमुना कथा” हे नाव मांडले. पण दुर्दैवाने फक्त त्याचा पहिला खंड पूर्ण झाला आणि प्रकाशित झाला.

सारांश

यशवंतराव चव्हाण एक बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व होतं त्यांनी समाजा मध्ये काम करत असताना मानव विकास केंद्रबिंदू मानून समाजकारण, राजकारण, आंतरराष्ट्रीय राजकारण केले हे करीत असताना त्यांनी समाजाची, पक्षाशी आणि देशाची एकनिष्ठ पद्धतीने पूर्ण आयुष्य जीवन व्यतीत केले त्याचबरोबर समाजकारण आणि राजकारण करीत असतानाच त्यांना साहित्याची गोडी वाचनाची गोडी होती त्यामुळे त्यांनी अनेक प्रकारच्या लेखन केलेले दिसून येते.

संदर्भ:

१. ऋणानुबंध १९७५ (ललित लेख)
२. कृष्णाकाठ १९८४ (आत्मचरित्र १ ला खंड)
३. उद्याचा महाराष्ट्र १९६० चव्हाण यांची भाषण पुस्तिका.
४. शिवनेरीच्या नौबती, १९६१ तळवलकर गोविंद व लिमये, संग्रहित भाषण, अ. ह. प्रकाशन-पुणे.
५. यशवंतरावांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा बहुआयामीवेध, महाराष्ट्र टाइम्स, संपादन लेख, २६/११/२०१७.

शारीरिक शिक्षण व त्याचे बदलते स्वरूप

प्रा. दिपक तोताराम सुर्यवंशी

संत जगनाडे महाराज शिक्षण मंडळाचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापर ता. अक्कलकुवा जि. नंदुरबार
प्रस्तावना :

जगातील सर्व राष्ट्रांमध्ये शारीरिक शिक्षणाला अधिक महत्व प्राप्त होत आहे. शारीरिक शिक्षणात खेळाला अनन्यसाधारण महत्व आहे. खेळामुळे माणसाच्या जीवनात आनंद व उत्साहवर्धक वातावरण निर्माण होते. म्हणून कोणत्याही खेळाडूला खेळामध्ये नैपुण्य प्राप्त करण्यासाठी शारीरिक शिक्षण अत्यंत गरजेचे आहे.

शारीरिक शिक्षणाची संकल्पना :

सी. सी. कॉतवले :

यांनी शारीरिक शिक्षणाचे हे कार्य अधिक नेमकेपणाने स्पष्ट केले आहे. त्यांचा मते, शारीरिक शिक्षण ही एक सामाजिक प्रक्रिया आहे. स्नायु वर्धक हालचाली व सांघिक खेळातून व्यक्तीच्या वर्तनुकीत बदल घडवून आणला जातो. त्यास शारीरिक शिक्षण असे म्हणतात.

ऐलबर्ट :

यांच्या मते, विविध हालचालीतून व्यक्तीला प्राप्त होणाऱ्या अनुभवांचे संघटन म्हणजे शारीरिक शिक्षण होय. या मानवी हालचाली नियंत्रित करून क्रिडा विकासाला चालना देता येते. त्यासाठी प्रशिक्षण व प्रबोधनावर शारीरिक शिक्षणावर भर दिला जातो. धर्मसिंग यांनी एनसायक्लोपिडीया ऑफ एज्युकेशन या ग्रंथामध्ये म्हटले आहे. शारीरिक शिक्षण व क्रिडा या बाबी युवा पिढीसाठी आवश्यक आहेत. तरुणांमध्ये मन व देहात संतुलन राखणारी तसेच यश व अपयश स्वीकारणे, तसेच स्पर्धाकाविषयीचा आदरभाव तयार करण्याचे काम ही ज्ञान शाखा करते.

शारीरिक शिक्षणाच्या अभ्यासाला बदलत्या काळात विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे. कारण संशोधनाने असे दाखवले आहे की, बुद्धिचा विकास आणि शारीरिक व्यायाम या बाबी परस्पर पुरक आहेत. चांगला शारीरिक व्यायाम केल्यास बौद्धिक विकास सुध्दा चांगल्याप्रकारे होऊ शकतो.

शारीरिक शिक्षण म्हणजे गतिमान हालचाली व अनुभव यांच्यामार्फत मिळणारे शिक्षण होय. उत्साही व आनंददायक हालचालीतून मिळणारे शिक्षण होय. या गतिमान वागणूक म्हणतात. शारीरिक शिक्षणाचे ध्येय हे शिक्षणाच्या ध्येयापेक्षा निराळे नाही पण ते साध्य करण्यासाठीचे माध्यम म्हणजे शिक्षणाचे निरनिराळे कार्यक्रम किंवा उपक्रम होय.

चार्ल्स ए बुचर यांच्या मते, “शारीरिक शिक्षण हे शिक्षणाचे अविभाज्य अंग आहे. आणि त्यांचे ध्येय असे आहे की, त्या शारीरिक क्रियांच्या माध्यमातून त्याची निवड शारीरिक, मानसिक, सवेंगात्मक आणि सामाजिक विकासासाठी व स्वस्थ नागरिक तयार करणाऱ्या उद्देशाचा प्राप्तीसाठी केले गेली आहे.”

जे बी नॅश म्हणतात, शारीरिक शिक्षण हे शिक्षणाचा संपूर्ण क्षेत्राचा भाग आहे. त्यांचा संबंध पुष्कळ स्नायु क्रियांचा आणि त्या संबंधित क्रियांबरोबर आहे.

वरील सर्व लेखकांच्या व्याख्यांच्या अभ्यासानंतर शारीरिक शिक्षणाची परिपूर्ण व्याख्या खालीलप्रमाणे करता येते. व्यक्तीचा शारीरिक, मानसिक, भावात्मक व सामाजिक विकास साधण्यासाठी भरपूर सोयी उपलब्ध करून

शिक्षकाच्या देखरेखीखाली मोठ्या स्वायुंच्या अनुवषिक हालचाली व क्रिडामार्फत दिले जाणारे शिक्षण म्हणजे शारीरिक शिक्षण होय.

ब्रिटिश काळात सांघिक खेळ ठराविकच लोक खेळत असत. नंतर हळू हळू या खेळांचा प्रसार होऊ लागला. १९२० मध्ये मद्रास येथे कै. एच. सी. बुक यांनी वाय. एम. सी. ए. कॉलेज ऑफ फिजिकल एज्युकेशन ही संस्था सुरू केली. अशा प्रकारे ब्रिटिश काळामध्ये जागृतीला प्रारंभ झाला. स्वातंत्र्यचळवळीत प्रोत्साहन देण्याचे कार्य या वरील संस्थांनी केले असल्याचे दिसून येते. टिळक युगात म्हणजे (१८८० ते १९२०) या काळात राष्ट्रीय शिक्षणाकडे पाहण्यास येऊ लागले. या संस्थेने शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयात प्रथम सुरू केले. पुढे स्वातंत्र्यानंतर शारीरिक शिक्षणाला अधिक गती प्राप्त झाली. भारतातील महाराष्ट्र, पंजाब, तामिळनाडू इत्यादी राज्यांनी या बाबतीत पुढाकार घेतला. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारत सरकारच्या शिक्षण मंत्रालयात शारीरिक शिक्षणाचा स्वतंत्र विभाग सुरू करण्यात आला.

इ. स. १९५२ मध्ये भारत सरकारच्या शारीरिक शिक्षण व रंजन विषयक अनेक प्रश्नांवर सल्ला देण्यासाठी अखिल भारतीय शारीरिक शिक्षण आणि रंजन अयोग स्थापण्यात आला. नंतर भारतातील क्रिडा विकासाबाबत धोरण आखण्यासाठी संबंधित योजना कार्यान्वित करण्यासाठी इ. स. १९५४ मध्ये अखिल भारतीय क्रिडा मंडळाची स्थापना झाली. विद्यापीठीय शिक्षणाची पुनर्रचना करण्याकरिता इ. स. १९५० मध्ये नेमलेल्या डॉ. राधाकृष्ण यांच्या अध्यक्षतेखाली विद्यापीठीय शिक्षण अयोगाने आपल्या अहवालामध्ये महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक शिक्षण आणि क्रिडा विकासाबाबत सुचना केल्या. त्या अनुषंगाने महाविद्यालयीन पातळीवर शारीरिक शिक्षण अभ्यासक्रम तयार करण्यात आला आणि अशी पुनर्रचना करताना भारतीय खेळ व भारतीय परिस्थिती यांचा विचार करण्यात आला.

सन १९५९ मध्ये पंडीत हृदनाथ कुझरू यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली होती तसेच शैक्षणिक पुनर्रचना धोरण ठरविण्याकरिता इ. स. १९६५ मध्ये शिक्षण अयोग नेमला होता आणि या अयोगाने शारीरिक शिक्षण आणि युवक विकास कार्यावर उपर्युक्त अशा शिफारशी केल्या. त्यामुळे देशभरामध्ये शारीरिक शिक्षण अभ्यासक्रमामध्ये सुसंगती आणण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले.

महाराष्ट्र राज्यातील शारीरिक शिक्षण क्रिडा व युवक विकासाचे कार्य स्वातंत्र्योत्तर काळात इतक्या मोठ्या प्रमाणात वाढले की, शासनास १९७० साली स्वतंत्र क्रिडा व युवक सेवा विभाग आणि संचालनालय स्थापन करावे लागले. भारतामध्ये १९७० नंतर शारीरिक शिक्षण महाविद्यालयांची संख्या झपाट्याने वाढत गेली. आय.सी.टी.ई. या संस्थेने प्रस्तुत खेळांच्या प्रामाणिकरणाची नवी योजना तयार केली. त्यामुळे संख्यात्मक वाढीचे गुणात्मक विकासात रूपांतर शक्य झाले. त्याचबरोबर शारीरिक शिक्षणाच्या वरील उद्दिष्ट्यांच्या पूर्ततेसाठी भारत सरकारने राष्ट्रीय पातळीवर शारीरिक शिक्षण देणाऱ्या खालील संस्थांची निर्मिती केली.

१. लक्ष्मीबाई नॅशनल कॉलेज ऑफ फिजिकल एज्युकेशन ग्वाल्हेर मध्यप्रदेश १९५७
२. नेताजी सुभाष नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ स्पेटिस (छखड) पतियाला (पंजाब १९५८)
३. नॅशनल कौन्सिल ऑफ रिसर्च अॅण्ड ट्रेनिंग
४. कॉलेज ऑफ फिजिकल एज्युकेशन बार्शी
५. मराठवाडा सांस्कृतिक मंडळाचे शारीरिक शिक्षण महाविद्यालय औरंगाबाद
६. बनारस हिंदू विद्यापीठाचे पदविकास वर्ग, बनारस

७. गव्हर्नमेंट शारीरिक शिक्षण महाविद्यालय, श्रीनगर, जम्मू-कश्मीर

८. हनुमान व्यायाम प्रसारक मंडळ अमरावती

शारीरिक शिक्षणाचे बदलते स्वरूप:

१. सामान्य बौद्धिक शिक्षणात शारीरिक शिक्षणाचा समावेश
२. ठराविक देशांनी विशिष्ट कालखंडात शारीरिक शिक्षणाच्या विशिष्ट उपांगावरच भर दिल्याने त्या उपांगासच शारीरिक शिक्षण असे समजले जाऊ लागले. उदा. स्वीडन/जर्मन/देन्यार्क—जियनॅस्टिक म्हणजे शारीरिक शिक्षण समाजत.
३. नैसर्गिक हालचालींकडून कृत्रिम व जाणीवपूर्वक हालचाली करण्याचा प्रयत्न सुरू होऊ लागला.
४. हालचाल या मुळे शब्दापासून बल, शक्ति, व्यायाम, खेळ, कवायत इ. वाक्य प्रयोगानंतर अलीकडील काळात शारीरिक शिक्षण हा शब्दप्रयोग वापरला जाऊ लागला.

संदर्भ सूची:

१. पांडे जयश्री खाडिलकर, (२००९) खेळाडूंकडे लक्ष देण्याची करज, लोकराज्य क्रिडा विशेषांक मुंबई, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय
२. शिलेदार जुझार सिंघ व विठ्ठलसिंग परिहार (२०००) खेळ संचालन व क्रिडा मार्गदर्शन नांदेड, अभय प्रकाशन, नांदेड
३. पाथ्रीकर विजय क्रिडा जुगोर (२०१४) आंतरविद्यापीठ क्रिडा महोत्सव डॉ. बा.आ.म. विद्यापीठ, औरंगाबाद
४. ग. भा. गोगटे, शारीरिक शिक्षण तत्त्वे व स्वरूप, पुणे
५. वि. गो. वखारकर, महाराष्ट्रातील शारीरिक शिक्षणाची वाटचाल, औरंगाबाद
६. आगलावे प्रदिप, संशोधन पध्दती शास्त्र व तंत्रे, विद्या प्रकाशन, नागपूर
७. सोपान ए. कांगणे, अरोग्य आणि शारीरिक शिक्षण, निराली प्रकाशन, पुणे

समाज परिवर्तनाच्या लढ्यात- लेखक अण्णाभाऊ साठे यांचे योगदान

संशोधक विद्यार्थी

आशा विठ्ठलराव संगेवार

तालुका वसमत जिल्हा हिंगोली

भारतीय समाजात हजारो वर्षांपासून सामाजिक व आर्थिक विषमता दिसून येते. या विषमतेमुळे बौद्धिक व मानसिक गुलामी लादून बहुजनांचे नुकसान झाले आहे. अशा या शोषण वादी व्यवस्थेच्या विरोधात अनेकांनी संघर्ष केला. मग हा संघर्ष स्वातंत्र्यापूर्वी व स्वातंत्र्यानंतर चालूच दिसत आहे. हा संघर्ष काहींनी शस्त्र द्वारे तर काहींनी लेखणीद्वारे प्रकटला. शस्त्र असो अथवा लेखणी दोन्ही हत्यारे चांगल्या समाजपरिवर्तनास कारणीभूत ठरली आहे. शस्त्र हिंसक मार्गाने तर लेखणी वैचारिक व शांत मार्गाने प्रभावी ठरले आहे. पण शस्त्रापेक्षाही लेखणीद्वारे नेत्यांनी व साहित्यिकांनी अमुलाग्र बदल घडविण्याचे कार्य केले त्यातील अग्रगण्य म्हणजे काल मार्क्स, आंबेडकर, महात्मा फुले, बाबुराव बागूल, शंकरराव खरात त्याचप्रमाणे अण्णाभाऊ साठे म्हणजेच तुकाराम भाऊराव साठे(1920-1969)

अण्णाभाऊ साठेचे कथासंग्रह, कादंबऱ्या, लोकनाट्य, लावण्या, पोवाडे, प्रवास वर्णन हे शोषित माणसाच्या जगण्यातील दाहकता व संघर्ष घेऊन येणारे साहित्य आहेत.

बालपणापासूनच माणूस आणि त्या माणसाचे जगणे हा त्यांच्या चिंतनाचा विषय होता. अण्णा भाऊंचा जन्म धर्मव्यवस्थेने, समाजव्यवस्थेने, अस्पृश्य ठरविलेल्या मांग जातीतील. त्यामुळे त्यांचे बालपण विषमतेच्या, दारिद्र्याच्या चटक्यात होरपळून निघाले. गुरुजींनी केलेल्या शिक्षेमुळे कायमची शाळा सोडणार या अण्णांचे औपचारिक शिक्षणापेक्षा अनौपचारिक शिक्षणातूनच व्यक्तिमत्व फुलत गेले. दंतकथा, शौर्यकथा, वीर कथा, शिकार कथा त्यांनी मोठ्या प्रमाणात ऐकल्या होत्या. त्यातूनच लोक जीवनाच्या सूक्ष्म निरीक्षणातून त्यांना मानवी जीवन समजून घेण्याची दृष्टी मिळाली. अण्णाभाऊंनी अन्नाच्या शोधात आई-वडिलांसोबत मुंबईची वाट धरली तेव्हा पाहुण्यांच्या एका मित्रा द्वारे ते साक्षर झाले त्यांची वाचनाची आवड निर्माण झाली व त्यांना पडलेले प्रश्न ते पुस्तकातून शोधू लागले. तेव्हाच अण्णा भाऊ पोवाडे रचू लागले. डॉक्टर बाबुराव गुरव म्हणतात पोटासाठी वणवण फिरून व पडेल ते काम करून अस्थिर असलेल्या व उपासमारीच्या फटकाऱ्यात अण्णाभाऊंचा जीवन प्रवास सुरू झाला. वेळप्रसंगी हमाल, बूट पॉलिश, पोस्टर रंगविणे, मजूर, कोळसे वाहक अशा कितीतरी भूमिका अण्णा भाऊ च लिखाणाला बळ देतात. समाजातील शोषण अन्याय मानसिक गुलामगिरी आर्थिक विषमता अज्ञान हे त्यांच्या साहित्याचे विषय. समाजात परिवर्तन आवश्यक असल्यास क्रांती घडणे आवश्यक आहे अशा विचाराचे अण्णाभाऊ साठे होते.

खुळवाडी हा अण्णाभाऊंचा पहिला कथासंग्रह. विद्रोही जाणिवे व समाज परिवर्तनाची आवश्यकता या कथासंग्रहातून दिसून येते. अण्णाभाऊंच्या कथेत दुष्काळामुळे अन्न करून मरण्यापेक्षा बंड करून जगणाऱ्या बंडखोर नायक उभारलेला आहे. विष्णुपंत कुलकर्णी, बंडू वाला मधील तात्या मांग दुष्काळामुळे हैराण झालेल्या दलित माणसांची बाजू मांडणारे विष्णुपंत हे दुष्काळ व साथीच्या रोगाचा बंदोबस्त केला नाही तर कुत्र्यासारखा

मरण्यापेक्षा लुटारू होऊन काही दिवस जगावे या विचाराचा होता. इन आमदाराने बळकावलेली जमीन मिळवण्यासाठी पेटून उठलेला तात्या मांग हा खर्डा भाकरी खाऊन मरण्यापेक्षा जमिनीसाठी संघर्ष करून करणे पसंत करतो. रामोशी या कथातून जमीनदार डोंगरे व चव्हाण हे गावातील सामान्य माणसावर कसा अन्याय अत्याचार करतात आणि दोन जमीनदारांच्या भांडणात खंडू सारखा मुलगा गमावणाऱ्या घर कसे उध्वस्त होते आणि यातून नायक कशापद्धतीने संघर्ष करत जीवन जगत असतो हे प्रभावीपणे अण्णाभाऊंच्या कथातून दिसून येते.

कोंबडीचोर मधील रामू जगण्यासाठी कोंबड्या चोरून विकून पोट भरत असे सामाजिक व आर्थिक विषमतेचा बळी ठरलेला रामू केवळ आपल्या बोलण्यातूनच चीड व्यक्त करतो. बरबाद्या कंजारी हा आपली मुलगी निल्लीलीसाठी जात पंचायतीचा नियम मोडून अन्यायाला प्रतिकार करतो बरबाद्या ने पंचायत नियम मोडल्यामुळे कडक शिक्षा करण्याच्या निर्णयाला निर्भयतेने तो विरोध करतो.

मानवी जीवनातील दारिद्र्याची दैण्याचे प्रभावी चित्रण अण्णाभाऊंनी आपल्या साहित्यात केले. विषमतावादी व्यवस्था ही सामान्य माणसाच्या गरजा ही पूर्ण होऊ देत नाही याचे चित्र अनेक कथातून रेखाटले आहे सुलतान हा जन्माने मुसलमान असल्यामुळे कुठेही काम मिळत भाकरीच्या शोधात वणवण फिरतो मरण पत्करणे पण चोरी करणार नाही या विचारात रेल्वे रूळावर जीव द्यायला जाणाऱ्या सुलतान ला तुरुंगातही पोटभर जेवण मिळत नाही अन्न वस्त्र निवारा या मूलभूत गरजा ही स्वातंत्र्यानंतरही पूर्ण होऊ शकल्या नाहीत म्हणून ही माणसे कशी बंड करतात व समाज परिवर्तनाची ज्योत प्रभावीपणे कशी पेटवतात हे अण्णाभाऊ यांच्या साहित्यातून दिसून येते सुलतान कथेमुळे अण्णाभाऊंना जगभर प्रसिद्ध मिळाली. सामाजिक परिवर्तन घडविण्यासाठी समाज बदल ,लोक बदल आवश्यक आहे .लोक मनातील अज्ञान, अंधश्रद्धा ,भीती नष्ट झाली पाहिजे. हे भुताचा वाडा ,सुड,बोलका मुंडकं, तीन भाकरी, चालतं मढ कथातून समाजजीवनातील अंधश्रद्धेवर हल्ला चढविण्याचे काम व विज्ञाननिष्ठ समाज व प्रागतिक विचार रुजू पाहतात.

समाजजीवनातील अनेक प्रश्न त्यांच्या कथालेखनाचा विषय बनले समाजातील काही वर्ग सत्ता संपत्तीच्या लोभात सर्व सामान्यांचे शोषण करतात व त्यांना माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार मिळवून देत नाही. असा व्यक्ती जीवन जगण्यासाठी संघर्ष करत धडपडत असतो व समाज परिवर्तन घडविण्याचा विचार करतो. असा संघर्ष करणारा नायक अण्णाभाऊ च्या कथातून समाज परिवर्तन घडविण्याचे प्रयत्न करत असतो.

समाजात निर्माण झालेल्या वर्ण व्यवस्थेमुळे जातीव्यवस्था व अस्पृश्यता निर्माण झाली. त्यामुळे बहुसंख्य समाज उपेक्षित शोषित राहिला त्या समाजातील शूर, लढाऊ नायक नाईकांना न्याय देण्यासाठी कादंबरीद्वारे त्यांनी केलेला संघर्ष, त्यांनी केलेले समाज नियमातील बदल अण्णाभाऊंनी समाजासमोर मांडले.

फकीरा हा अपेक्षित होता अन्याय अत्याचाराचा प्रतिकार करणारा नायक होता फकीरा चा मुख्य संघर्ष हा इंग्रजी साम्राज्याविरुद्ध असला तरी सामाजिक विषमता भेदभाव त्याला मान्य नव्हते गावगाड्यातील जातीय विषमता दलितांवर होणारे अन्याय आहे त्यांना दिवसातून तीन वेळा केलेली हजेरीची सक्ती यादीतून संघर्ष करणारा नायक उभारण्याचे काम अण्णाभाऊंनी केले अण्णाभाऊ नी उभा केलेला हा फकीरा वेळोवेळी संघर्ष करत जीवन जगत असतो

कथा-कादंबरी प्रमाणेच स्टालिनग्राडचा पोवाडा ही प्रसिद्ध पोवाडा ठरला आहे दुसऱ्या महायुद्धात रशिया व नाजी फौज यांच्यात जोरदार झालेला संघर्ष हिटलरच्या नाझी सेना विरोधात कसा लढला अण्णाभाऊंनी वीर रसा द्वारे अत्यंत प्रभावीपणे मांडले शोषक व शोषित यातील लढाई म्हणजे स्टालिनग्राडचा पोवाडा सत्ता संपत्तीच्या बळावर हुकूमशाही प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या हिटलरला रशियाने चांगला धडा शिकवला शोषकाच्या सोशिकपणा ला आळा घातला.

जग बदल घालुनी घाव हे क्रांती गीत ही हृदयाला चटकन भिडते वैदिक धर्म व्यवस्थेमध्ये शूद्रातिशूद्र व महिला यांना त्यांच्या न्याय हक्क अधिकारापासून हजारो वर्ष वंचित ठेवण्यात आले अस्पृश्य हीन कलंकित म्हणून त्यांचा छळ करण्यात आला अशांना अण्णाभाऊ गुलामगिरीच्या अंधारातून चिखलातून बाहेर पडण्याची आवाहन त्यांनी आपल्या शाहिरी काव्यातून केले.

जग बदल घालुनी घाव सांगून गेले मला भीमराव

गुलामगिरीच्या या चिखलात रुतून बसला ऐरावत

अंग झाडुनी निघ बाहेरी घे वरती घाव.....

..... एकजुटीचा या रथा वरती आरूढ होऊनी चल पुढती

नवमहाराष्ट्र निर्मूलन जगती करी प्रकट निज गाव

सामाजिक व आर्थिक समता प्रस्थापित होण्यासाठी अशा पद्धतीने सर्वांनी एकत्र यायला हवे तरच समाज परिवर्तन समाज बदल घडू शकते. अण्णाभाऊंनी अशा समाजातील लोकांना आपल्या साहित्यातील नायक व नायिका बनवल्या कित्येक दिवसापासून शोषित व उपेक्षित झाले आहे व जीवन बदलण्यासाठी संघर्ष करीत लढताहेत.

माझा रशियन प्रवास या प्रवास वर्णन आतून माणसाचे सन्मानाचे जगणे व त्या जगण्यायामागील तत्त्वज्ञान शोधण्यासाठी प्रवास केल्याचे दिसते. गुलामाला गुलामीची जाणीव करून देऊन त्यांच्याकडून सामाजिक परिवर्तन साधने हा त्यांच्या साहित्याचा हेतू दिसून येतो आणि खऱ्या अर्थाने सामाजिक परिवर्तन जर घडायचे असेल तर आपल्यावर होणारे अन्याय अत्याचार याची जाणीव त्यातील आवश्यक प्रयत्न केले पाहिजे.

संदर्भसूची

- 1) विद्रोही कलावंत अण्णाभाऊ साठे लेखक राजेश्वर दुडूक नाळे. लोकायत प्रकाशन ,सातारा
- 2) अण्णाभाऊ साठे फकीरा श्रमिक प्रतिष्ठान ,कोल्हापूर
- 3) लोकशाहीर आण्णाभाऊ साठे रेखा वडिखाये. लाखे प्रकाशन नागपूर
- 4) अण्णाभाऊ साठे जीवन व साहित्य नानासाहेब कठाळे .समता प्रकाशन, नागपूर.
- 5) स्मशानातील सोनं -अण्णाभाऊ साठे(माध्यम -युट्युव)
- 6) भारतीय साहित्याचे निर्माते अण्णाभाऊ साठे -बजरंग कोरडे
- 7) विकिपीडिया

कळमनुरी तालुक्यातील आर्थिक विकासात कृषी प्रक्रिया उद्योगाची भूमिका..

प्रा. मारुती अरविंद विभुते

राजर्षी शाहू मा. व उ.मा. विद्यालय, आखाडा बाळापूर तालुका कळमनुरी, जिल्हा हिंगोली.

प्रस्तावना.

मानवी जीवन जगत असताना, मानवाच्या जशा प्रमुख तीन मूलभूत गरजा आहेत. जशा की, अन्न, वस्त्र, निवारा त्यासोबतच आधुनिक काळात विचार केला तर, शिक्षणाचा समावेश त्यात केलेला दिसून येतो. त्याबरोबरच आजच्या काळात मानवाला जीवन जगत असताना किंवा जीवनाशी संबंधित मूलभूत बाब म्हणजे, त्यांच्या आर्थिक क्रिया होय. स्वतःचे जीवन हे मानवाप्रमाणे जगण्यासाठी मानव सतत धडपड करताना आढळतो. अन्न, वस्त्र, निवारा या गरजा पूर्णपणे निसर्गावर आधारित आहेत. असे नसून त्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी मानवास आर्थिक बाबी आवश्यक आहेत. ही आर्थिक गरज पूर्ण करण्यासाठी व्यक्ती वेगवेगळ्या प्रकारच्या आर्थिक क्रिया करत असतो. ज्यातून तो अर्थ प्राप्त करून करण्याचा प्रयत्न करतो. कळमनुरी तालुक्यात प्रामुख्याने अर्थप्राप्ती साठी अधिकात अधिक लोकसंख्या ही कृषी व्यवसायावर आधारित आहे. त्यामुळे सदरील शोधनिबंधात कृषी प्रक्रिया उद्योगांची आर्थिक विकासात अशी भूमिका आहे हे समजून घेण्यासाठी सदरील शोधनिबंध लिखाणासाठी हाती घेतलेला आहे.

उद्देश

1. कळमनुरी तालुक्यातील आर्थिक विकास समजून घेणे.
2. कळमनुरी तालुक्यातील कृषी प्रक्रिया उद्योगांचा आर्थिक विकासातील भूमिका जाणून घेणे.

संशोधन पद्धती.

सदरील शोधनिबंध हा हिंगोली जिल्ह्यातील कळमनुरी तालुक्यात पुरता मर्यादित असून, या शोधनिबंधात साठी प्राथमिक व दुय्यम स्वरूपाची संशोधन घटकाचा वापर केला आहे. यामध्ये कृषी दैनंदिनी गोवन या मासिकांचा आधारे त्याबरोबरच इंटरनेटवरील साधनांचा वापर तसेच प्रत्यक्ष क्षेत्र भेट व सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर केलेला आहे.

कळमनुरी तालुक्यातील शेती विषयक आर्थिक क्रिया...

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. हे आपणास माहित आहे, त्यानुसार कळमनुरी तालुक्यात सुद्धा अधिकात अधिक प्रमाणात जर कुठला व्यवसाय केला जात असेल तर तो म्हणजे शेती, शेती हा कळमनुरी तालुक्यातील प्रमुख असा प्राथमिक व्यवसाय आहे. येथील 70 टक्के पेक्षा अधिक लोकसंख्या ही शेती व शेतीशी संबंधित अशा आर्थिक क्रियांवर आधारित आहेत त्यावरच त्यांचा उदरनिर्वाह चालतो जी काही तीस टक्के लोकसंख्या इतर आहे ती व्यापारी दृष्टिकोनातून इतर व्यवसाय करतात. त्यापैकी चार टक्के लोकसंख्या ही कर्मचारी स्वरूपात असल्याचे दिसून येते, येथील आर्थिक जीवन हे सर्वसामान्य असून आजही प्राथमिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी जीवनाची धडपड चालू असलेली दिसून येते म्हणूनच कृषी वर आधारित प्रक्रिया उद्योगाचा या विभागातील विकासात महत्त्वाचे स्थान प्राप्त होत आहे. त्या उद्योगातून रोजगार प्राप्ति बरोबरच शेतीमालास योग्य भाव स्थानिक स्वरूपात बाजारपेठेतून मिळत असल्यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक बचत व वेळ कष्ट त्याबरोबर वाहतूक खर्च याची बचत होती त्यामुळे अधिक फायदे होण्यास मदत होते.

निवडक कृषी प्रक्रिया उद्योग.

1.गुऱ्हाळ

उसापासून गूळ बनवणे अलीकडील काळात साखरेपासून मानवी शब्दात अनेक समस्या निर्माण होत, असल्यामुळे सेंद्रिय गूळ निर्मिती उद्योगास चालना मिळत आहे. कळमनुरी तालुक्यातील देवजना या गावी 1996

पासून या व्यवसायाची सुरुवात झालेली आहे. त्यामुळे देवजना गाव व परिसरातील ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांची चिंता काहीशी दूर झाल्यासारखी दिसून येते. कारण की, साखर कारखान्यांच्या उदासीन धोरणामुळे ऊस कधीही वेळेवर कारखान्यात जात नसे अधिक काळ ऊस शेतात राहिला की तो आतील बाजूने पोकळ होऊन त्यातील पाण्याचे प्रमाण म्हणजेच शर्करेचे प्रमाण कमी होत असेल, त्यामुळे उसाचे प्रतिक्रिंटे वजन हे कमी होत असे त्यातून शेतकऱ्यांची आर्थिक नुकसान अधिक होत असे त्याचाच परिणाम म्हणून शेतकऱ्यांची कर्जाचे डोंगर वाढून तो अधिक खचल्या जायचा त्याबरोबरच ऊस तोड करताना मुकादम किंवा ऊस तोडी ची टोळी या कडून होणारा मानसिक त्रास सुद्धा आजही शेतकऱ्यांना सहन करावा लागत आहे. या सर्वांवर उपाय म्हणून गुऱ्हाळ हा उद्योग हळूहळू कळमनुरी तालुक्यात प्रसारित होत आहे.

त्यातून ग्रामीण शेतकऱ्याची म्हणजेच ऊस उत्पादकांची चिंता मिटली. ऊस गुऱ्हाळ आत गाळून गूळ उत्पादनातून त्यास आर्थिक लाभ प्राप्त होत आहे. त्यामुळे ऊस उत्पादकांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत होते, त्यांच्या राहणीमानात सुद्धा सुधारणा होऊन, उच्च शिक्षण, उच्च वैद्यकीय सेवा ,उच्च राहणीमान याकडे त्यांचा कल आपोआपच वाढतो.

सॅन्ड्रिय गूळ उत्पादन स्थानिक बाजारपेठेत बरोबर शेजारील राज्यात जसे की आंध्र प्रदेशामध्ये सुद्धा कळमनुरी तालुक्यातील सॅन्ड्रिय ड्रास मागणी असलेली दिसून येते.

उदाहरणार्थ:-

देवजना येथील गूळ निर्मिती उद्योग भेट दिली असता असे निदर्शनास आले की 1997 मध्ये गूळ निर्मिती च्या ठिकाणी 10 एचपी क्षमतेचे क्रेशर त्यांनी बसवली होती. दररोज बारा टनापर्यंत ऊस गाळप करणे शक्य होते. त्यातून 12 ते 15 क्विंटल गूळ निर्मिती क्षमता तयार केली. नंतर त्यांनी वीस एचपी चे क्रेशर 2012मध्ये बसवली त्यातून 15 टनापेक्षा अधिक ठळक होऊ लागली व गुळाचे प्रमाण ही वाढली ऊस शेतीमध्ये रासायनिक घटक वापरले असले तरी गूळ निर्मिती ही रानभेंडी च्या पानाचा रस वापरून केली जाते साधारणपणे प्रति टन उसापासून सव्वा क्विंटल गूळ तयार होतो.

रोजगार व आर्थिक प्रगती.

साधारणपणे या गूळनिर्मिती उद्योगात स्थानिक पन्नास व्यक्तींना हंगामी रोजगार मिळतो त्यामुळे मजुरांची आर्थिक स्थिती सुधारते याशिवाय यांची पुढील वाटचाल ही गूळ पावडर तयार करणे ही असून, यांनी शंभूराजे शेतकरी उत्पादक कंपनी स्थापन केली असून, यात दहा गावातील 250 शेतकरी सभासद असल्याचे दिसून आले आहे नाबार्डच्या साहाय्याने पावडर प्रकल्प उभारण्याचे ध्येय या गूळ उद्योगाचे असून यात कमीत कमी नवीन 100 मजूर आवश्यक असून, यातून नवीन रोजगार प्राप्ती होऊन, तेथील आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत होईल.

हळदीची प्रक्रिया उद्योग,..

कळमनुरी तालुक्यातील आर्थिक विकासात महत्त्वाची भूमिका पार पाडण्याचे कार्य हे हळदी प्रक्रिया उद्योग करत आहे. कळमनुरी तालुक्यातील प्रयोगशील व अनुभवी शेतकरी सहकाराच्या माध्यमातून हळदी प्रक्रिया उद्योग उभारणी चे कार्य करत असल्याचे आढळून आले आहे. उदाहरणार्थ दत्तगुरु फार्मा च्या साहाय्याने याठिकाणी सोयाबीन,तूर, हळद, हरभरा, इत्यादींच्या प्रक्रिया व मूल्यवर्धित साखळी तयार केली आहे. आश्वासक उलाढाली पासून आज कंपनी एका उंच शिखरावर जाण्यास उत्सुक आहे. तसे पाहता कळमनुरी तालुका हा कोरडवाहू स्वरूपाचा आहे तुलनेने कमी पाण्यात किफायतशीर उत्पादन मिळू लागल्याने, या तालुक्यातील शेतकरी वर्ग हळदी उत्पादन किंवा हळद उत्पादन अधिक प्रमाणात घेण्याकडे आकर्षित होत आहेत. अलीकडील काळात हळदीचे क्षेत्र वाढण्याचे प्रमाण अधिक दिसून आले आहे, कारण आजूबाजूच्या प्रदेशात हळदी प्रक्रिया उद्योग उभारल्यामुळे त्यातून हळदीला योग्य असा भाव मिळत आहे. पण अन्न परवाना धोरणानंतर कळमनुरी तालुक्यात विपणन व्यवस्थेत वाढ होत आहे. या कंपन्यांमध्ये शेतीमाल स्वच्छता व प्रतवारी हळद व हरभरा प्राथमिक प्रक्रिया व विक्री हे कंपनीचे उद्देश असल्याने यातून शेतकरी वर्गाचा अधिक आर्थिक फायदा होत असल्याचे दिसून येत आहे. यामुळे शेतकऱ्यांच्या मालाच्या निश्चित केलेल्या प्रमाणानुसार दर दिले जातात.

उदाहरणार्थ सोयाबीन साठी दहा टक्के आर्द्रता, दोन टक्के माती, दोन टक्के डॅमेज असल्याने जाहीर प्रमाणित दरानुसार खरेदी होते. त्यामुळे शेतकऱ्यास मालाची विक्रीची शाश्वती मिळते.

शेतकऱ्यांना दर पसंद आल्यानंतरच वाहनातून माल उतरून घेत वजन माफ होते. प्लेट काटा व पोते असे दोन्ही पर्याय येथे उपलब्ध असल्याने योग्य असे मापन त्या ठिकाणी होते. रिकाम्या बारदान याचे वजन एकूण वजन आतून वजा होते. कडती घेतली जात नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांचा अधिक फायदा व नुकसान कमी होती केवळ हा माली तेवढी घेतली जाते, जी रक्कम म्हणजेच चुकारे रोखीने व ऑनलाईन पद्धतीने शेतकऱ्यांच्या खात्यावर जमा होतात, हळदीवर प्रक्रिया करून त्यापासून जी पावडर तयार होते, ती 50 किलो वजनी पोत्यातून खरेदीदारास पुरवठा केली जाते. एकूण खरेदीच्या 20 टक्के हळदीपासून संत्राद्वारे पावडर निर्मिती होते. या पावडर चे 200 ग्राम 500 ग्रॅम 25 किलो 50 किलो वजन पॅकिंग तयार केले जाते. व घाऊक आणि किरकोळ स्वरूपात त्याची विक्री परराज्यात मागणी गुणवत्तापूर्वक स्वरूपात पूर्तता केली जाते. या हळदी पावडरला मुंबई सह राज्याच्या विविध भागात गुजरात, पंजाब मध्येही मागणी आहे. निर्यातदारांना पुरवठा होतो. मूल्यवर्धन यामुळे हळद उत्पादकांना अन्य हळद मार्केट च्या तुलनेत चांगले दर या ठिकाणी मिळतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांना अधिक लाभ होतो व याचा प्रत्यक्ष फायदा त्यांच्या दैनंदिन जीवनात त्यांना घेता येतो त्यांची आर्थिक स्थिती यामुळे सुधारते.

कापूस प्रक्रिया उद्योग..

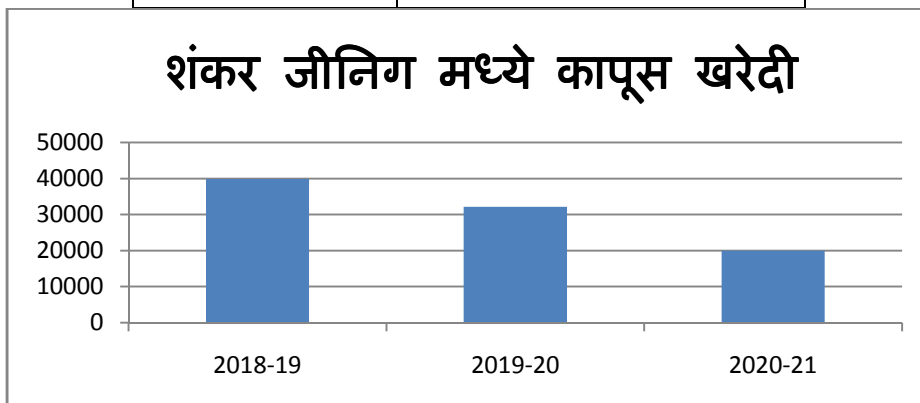
कापूस हा वजनाने हलका व नाशवंत नसलेला कच्चा माल आहे. त्यामुळे कापूस प्रक्रिया उद्योग हे उत्पादन प्रदेशातच उभारले पाहिजे असे नाही वजनाने हलका व खराब न होणारा कच्चा माल असल्याने याची दूरवर वाहतूक होते वजनाने हलका व अवजड माल असल्याने, बाजार पेठे जवळच या उद्योगाची उभारणी सामान्यपणे केली जाते.

कळमनुरी तालुक्याच्या सर्वसाधारणपणे विचार केला असता आखाडाबाळापुर या ठिकाणी तालुक्याच्या परिसरातील कापूस हा जिनिंग फॅक्टरी च्या मध्ये आणला जातो योग्य वजन करून त्यास योग्य असा मोबदला शेतकऱ्यांना दिला जातो. प्रामुख्याने या जिनिंग फॅक्टरी मध्ये कापसापासून त्यातील बी म्हणजेच सरकी वेगळी केली जाते. म्हणजेच कापूस पिंजून घेतला जातो, त्या सरकी पासून तेल निर्मिती करण्याचे कार्य यामध्ये केले जाते.

सरकी पासून पशु खाद्य ढेप तयार केली जाते, स्थानिक बाजारपेठेमध्ये विक्री केली जात असल्याने शेतकऱ्यांच्या ढेपीची या मागणीची पूर्तता येथे होती. शेतीस पूरक स्वरूपात पशुपालन करणाऱ्या शेतकऱ्यांसाठी ही उपयुक्त अशी बाब ठरते, आखाडा बाळापुर परिसरातील शंकर जिनिंग फॅक्टरी या ठिकाणी भेट दिली असता काही गोष्टींचा उलगडा झाला तो पुढील प्रमाणे.

शंकर जिनिंग फॅक्टरी चे आखाडाबाळापुर मधील तीन वर्षातील कापूस आवक हजार क्विंटल मध्ये.

वर्षे	कापूस खरेदी हजार क्विंटल मध्ये
२०१८-२०१९	३९८४२
२०१९-२०२०	३२१६८
२०२०-२०२१	२००००

वरील आलेखाचे निरीक्षण केल्याने आपणास असे दिसून येते की, कापूस या उत्पादक क्षेत्र तोडणे घटलेले आहे. आखाडाबाळापुर परिसरातील शेतकऱ्यांनी कापूस पिकाकडे पाठ फिरवली आहे. या कारणांचा उल्लेख पूर्णतः आहे ते आपण करू शकलेले नाही येत परंतु, जे काही शेतकरी कापूस उत्पादन घेतात. त्यांना स्थानिक बाजारपेठेमध्ये कापूस विक्री करता येते. आधुनिक वजन काटा च्या साह्याने वजन केल्यास अचूक मोजमाप होऊन लगेच त्यांचा मोबदला शेतकऱ्यांना दिला जातो. शंकर जिनिंग फॅक्टरी मध्ये एकूण 22 व्यक्तींना रोजगार प्राप्ती झालेली आढळून आली. त्यातून त्यांचा घर खर्च व उदरनिर्वाह चालत असतो, याशिवाय येथील कापूस प्रक्रिया उद्योगात सर्वसामान्यपणे आढळून आलेली बाब म्हणजे येथे एक क्विंटल कापसापासून 35 किलो रुई तयार होते. तर त्यातून 65 किलो सरकी बाजूला होत असते. याबरोबर या 65 किलो सरकी पासून 56 किलो डेप तयार होते, तर सात किलो सरकीचे तेल मिळते व उर्वरित दोन किलो वेस्टेज स्वरूपात बाहेर फेकले जाते.

अशा पद्धतीची सरासरी प्रक्रिया येथे स्थानिक पातळीवर केली जाते. असे प्रक्रिया उद्योग जर विशिष्ट अशा परिसरात उभारल्या गेले तर, त्या प्रदेशात असणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या कापसाला योग्य भाव मिळेल, शेतकरी आत्महत्या थांबतील व त्यांचा आर्थिक विकास होण्यास मदत होईल. म्हणून आर्थिक विकासात कृषी प्रक्रिया उद्योग यांची महत्त्वाची भूमिका आहे यात वाढ होणे म्हणजेच कृषी प्रक्रिया उद्योगात वाढ होणे हे अत्यंत गरजेचे आहे.

याशिवाय कृषी प्रक्रिया उद्योगा बरोबर इतरही उद्योग करता येऊ शकतात. जसे की कृषी उद्योगात, रेशीम उद्योगास चालना मिळेल. शेतीतून मिळणाऱ्या फळांवर प्रक्रिया करणारे उद्योग, पापड उद्योग, दाळ मिल उद्योग इ. सारखे उद्योग उभारून आर्थिक विकास अधिक चालना या प्रदेशात दिली जाऊ शकते.

शेतकरी समुपदेशन व आधुनिक तंत्रज्ञान:

ग्रामीण भागातील शेतकरी वर्गाचा आर्थिक विकास करण्यासाठी त्यांना समुपदेशनाची आवश्यकता आहे. प्रामुख्याने पारंपारिक शेती च्या ऐवजी आधुनिक तंत्रज्ञानाची कास धरून आपला विकास कसा करता येऊ शकेल, याविषयी वेगवेगळे मार्गदर्शक सूचना त्यांना कृषी केंद्राकडून देणे गरजेचे आहे. त्याबरोबरच आधुनिक यंत्राचा वापर करणे, व्हाट्सअप ग्रुप तयार करून, त्यांच्यात सहकार्याची भावना वाढीस लावणे. तसेच कमी कालावधीत अधिक उत्पादन देणारी पिके कशा पद्धतीने घेता येतील, याविषयी मार्गदर्शन करणे. त्या बरोबरच एकात्मिक कीड व्यवस्थापन, पिक संवर्धन व संरक्षण याविषयी त्यांना वेळोवेळी मार्गदर्शन म्हणजेच समुपदेशन करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष..

कळमनुरी तालुक्यातील आर्थिक विकासात कृषी प्रक्रिया उद्योगाची भूमिका या विषयाचा अभ्यास केला असता, असे निदर्शनास आले की, कळमनुरी तालुक्याच्या आर्थिक विकास करायचा असेल तर, कृषी विषयक उद्योग उभारणे गरजेचे आहे. कारण या तालुक्यातील अधिक लोकसंख्या ही कृषीवर आधारित जीवन जगत असलेली दिसून येते. या मध्ये बदल करायचा असेल त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारायची असेल तर कृषी प्रक्रिया उद्योग वाढले पाहिजे त्यातून रोजगार प्राप्ती तर होईलच याशिवाय शेतीमालास योग्य भाव स्थानिक पातळीवर मिळत असल्याने शेतकऱ्यांचा शेती विषयक दृष्टिकोन बदलून तो त्या पिकांवर अधिक खर्च करण्यात उत्सुक असेल उदाहरणार्थ रासायनिक खते फवारण्या या गोष्टी वेळोवेळी पिकांना पुरवल्या जातील. ज्यातून उत्पादन वाढलेले आढळून आले आहे. शेतकऱ्यांचा आर्थिक विकास होण्यास कृषी प्रक्रिया उद्योग हे महत्त्वाचे ठरत असल्याचे दिसून येत आहे. पारंपारिक पीक हळूहळू कमी होत असून नगदी पिकांकडे शेतकऱ्यांचा कल वाढत आहे. तरीही ज्या मानाने विकास व्हायला पाहिजे, त्या वेगाने विकास होत नाहीये आजही बरेच शेतकरी कर्जामुळे आत्महत्या केलेली उदाहरणे दिसून आलेले आहे. यात बदल करण्यासाठी पुढील उपाय योजना करणे गरजेचे आहे.

उपायोजना..

1. अधिक उत्पादन देणाऱ्या पिकांची निवड करणे
2. कृषीवर आधारित उद्योगास चालना देणे.
3. शेतीस जोड व्यवसायाची उभारणी करणे

उदाहरणार्थ उद्योग उभारणीस अनुदान बिनव्याजी स्वरूपात उपलब्ध करून देणे. आधुनिक तंत्रज्ञानाची जोड शेतीस देणे. आर्थिक विकासाचे नियोजन करणे यासाठी आर्थिक ताळेबंद यांची माहिती शेतकऱ्यास करून देणे गरजेचे आहे.

संदर्भ:

1. ग्रीवन्,
2. कृषी दैनंदिनी,
3. इंटरनेट,
4. शंकर जिनिंग फॅक्टरी अहवाल,
5. कापूस प्रक्रिया उद्योग डॉ. प्रशांत सोनवणे.
6. सिंचन प्रक्रिया उद्योग व बाजारपेठ. डॉ. रामेश्वर भिसे

‘शिवसंहिता नुसार योगविमर्श’

डॉ. अरुण रामधन पवार

सहायक प्राध्यापक, संस्कृत विभाग वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था, नागपूर

योग हा शब्द ‘युज् समाधौ’ⁱ या ठिकाणी घञ् प्रत्यय भाव या अर्थामध्ये आलेला असून ‘युज्यते एतत् इति योगः’ अशी व्युत्पत्ती सांगता येईल. ‘युजिरयोगे’ येथे घञ् प्रत्यय ‘करण’ या अर्थामध्ये केलेला असून युज्यते अनेन इति योगः। अशी व्युत्पत्ती सांगता येईल. याचा अर्थ ज्याच्यामुळे जोडला जाऊ शकतो.ⁱⁱ महर्षी पतंजली यांनी योगाचे लक्षण ‘योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः’ असा केला आहे. या सूत्राचा अर्थ चित्तवृत्तीचा निरोध करणे हाच खरा योग आहे. चित्तवृत्तीचा निरोध होतो तेव्हा साधक आपल्या निज-स्वरूपात स्थित असतो. अर्थात तो कैवल्य अवस्था प्राप्त करतो.ⁱⁱⁱ जोपर्यंत चित्तवृत्तीचा निरोध होत नाही, तोपर्यंत साधकास आपल्या वास्तविक स्वरूपाचे ज्ञान होत नाही, म्हणून चित्तवृत्तिनिरोध आवश्यक आहे.

शिवसंहिता हठयोगावरील ग्रंथ असून यात आत्मसाक्षात्कार व मोक्षप्राप्तीसाठी योगशास्त्र उपयुक्त असल्याचे प्रतिपादन केले आहे.^{iv} संहिता म्हणजे संग्रह अथवा विशिष्ट पद्धतीने केलेली मांडणी होय. योगशास्त्र हे सर्व शास्त्रांमध्ये श्रेष्ठ असून योगाचे ज्ञान झाल्यावर सर्व सिद्धी प्राप्त होते असे वर्णनही यात आढळतात.^v अन्य शास्त्राभ्यासाच्या तुलनेत योगाभ्यास करणे श्रेष्ठ म्हटले आहे.

या ग्रंथात योगसिद्धीची काही लक्षणे सांगितली आहेत. गुरुकृपेने प्राप्त झालेले साधन म्हणजे विद्या ही निश्चित यशस्वी व सिद्धी प्राप्त करून देईल असा साधकाला विश्वास असणे हे योगसिद्धी प्राप्त होण्याचे प्रथम लक्षण म्हटले आहे. श्रद्धाभाव हे दुसरे व गुरुपूजनात तत्पर असणे हे सिद्धीच्या प्राप्तीचे तिसरे लक्षण वर्णिले आहे. जीवमात्राच्या ठिकाणी समान भाव ठेवणे हे चौथे लक्षण असून इंद्रियांचा निग्रह करणे हे पाचवे आणि परिमित भोजन करणे हे योगसिद्धी मिळण्याचे सहावे लक्षण म्हटले आहे. योगसिद्धीची ही सहा लक्षणे येथे वर्णित आहेत.^{vi}

सत्य एकमेव असून ते द्वैतरहित, स्वयंप्रकाशी चैतन्य आहे. आत्मा हेच ते सत्य होय. ज्ञान हे त्याचे रूप आहे. आत्मतत्त्व सत्, चित् आणि आनंद आहे; तसेच तो नित्य, निराकार, गुणातीत व पूर्ण आहे. त्याला ‘पुरुष’ असेही म्हणतात.^{vii} कर्माची फळे भोगण्यासाठी जीवाला जन्म घ्यावा लागतो. जीवात्मा परमात्म्याशी एकरूप असून दोहोंमधील भेद हा आभासी आहे. अशी जाणीव योग्याच्या मनात सतत असावी लागते असे वर्णन ग्रंथकारांनी प्रतिपादित केले आहे. तसेच येथे शिवसंहितेची दार्शनिक भूमिका स्पष्ट केली आहे.

शिवसंहितेत मानवी देहाचे वर्णन केले असून शरीराला ब्रह्मांडाची प्रतिकृती म्हटले आहे. मानवी शरीरात साडेतीन लक्ष नाड्या असून यांमध्ये चौदा नाड्या प्रमुख आहेत.^{viii} सुषुम्णा, इडा, पिंगला, गांधारी, हस्तिजिह्वा, कुहू, सरस्वती, पूषा, शंखिनी, पयस्विनी, वरुणा, अलंबुषा, विश्वोदरी आणि यशस्विनी अशी चौदा प्रमुख नाड्यांची नावे असून या चौदा नाड्यांमध्येही पिंगला, इडा व सुषुम्णा या तीन नाड्या महत्त्वाच्या असल्याचे वर्णन केले आहे.^{ix} यशस्विनी इत्यादी नाड्यांसोबत चित्रा नाडीचा उल्लेख येत असल्याने एकूण १५ नाड्यांचा येथे निर्देश आढळतो.^x इतर सर्व नाड्या सुषुम्ना नाडीच्या आश्रयानेच शरीरात वास्तव्य करतात.^{xi} या तीन नाड्यांच्या अगदी अंतर्भागात चित्रा नावाची नाडी असून चित्रानाडीमध्येच सूक्ष्माहून सूक्ष्म व अत्यंत शुभदायक असे ब्रह्मरंध्र आहे.^{xii} या नाडीच्या ध्यानाने योग्यांच्या सर्व पापांचा नाश होतो असे वर्णन आहे.^{xiii} मुमुक्षू इच्छा असलेल्या साधकांनी निष्काम कर्म करणेच श्रेयस्कर मानले आहे.^{xiv} सिद्धयोगाचे साधन करताना जागृत कुंडलिनी शक्ती कामक्रोधादी सर्व शक्तींचा स्वतःत समावेश करून सुषुम्नामार्गाने जाऊ लागली की, इतर सर्व तत्त्वे नाहीशी होत जातात व एकमात्र आत्मतत्त्वच प्रकाशित राहत असल्याचे वर्णन आहे.^{xv}

प्राण, अपान, समान, उदान, व्यान, नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त व धनंजय ही प्राणांची दहा नावे सांगितली आहेत. हे सर्व वायू आपापल्या कर्माने प्रेरित होऊन शरीरात कार्ये करीत असल्याचे वर्णन आढळतात.^{xvi} दहा वायूंमध्ये पाच वायू मुख्य असून या पाच वायूंमध्येही प्राण व अपान हे दोन वायू अत्यंत श्रेष्ठ कर्ते असल्याचे वर्णन आहे.^{xvii} प्राणधारणेच्या अभ्यासाने साधकाला घटावस्था प्राप्त होते. प्राणवायू व अपानवायू, नाद व बिंदू आणि जीवात्मा व परमात्मा या सर्व गोष्टी एकरस होतील म्हणजे यांपैकी कशाचेही स्वतंत्र अस्तित्व राहणार नाही त्यावेळी जी अवस्था उत्पन्न होईल त्या अवस्थेला घटावस्था असे म्हटले आहे.^{xviii} प्राणापान विधिविधान जाणणारा योगी शीतल वायूचे पान करतो, यालाच शिवसंहितेत शीतली प्राणायाम म्हटले आहे.^{xix} शीतली प्राणायामाच्या अभ्यासाने साधक कामदेवासारखा रूपलावण्ययुक्त होऊन क्षुधा, तृषा, निद्रा आणि मूर्च्छा या गोष्टींची त्याला पीडा होत नाही.^{xx} विधिविधानाने शीतली प्राणायामाचा अभ्यास करणारा या संसारातील सर्व दुःखांपासून मुक्त होऊन इच्छेप्रमाणे आचरण करण्यास समर्थ होत असतो.^{xxi}

शिवसंहितेत आध्यात्मिक, आधिभौतिक आणि आधिदैविक यांना त्रिकूट कर्म म्हटले आहे. या त्रिकुटीचा योगी प्रणव अर्थात ॐकाराच्या जपाच्या प्रभावाने नाश करण्यास समर्थ होतो. तसेच पूर्वकृत कर्मफल भोगण्याची इच्छा झाली तर तो

आपल्या इच्छेनुसार याच जन्मात त्याचा भोग घेऊ शकतो.^{xxii} आधारचक्रात पाच घटकांपर्यंत वायू धारण करून क्रमाने त्याने स्वाधिष्ठान, मणिपूर, अनाहत, विशुद्ध व आज्ञाचक्रात वायू धारण करण्याचा अभ्यास करावा. षट्चक्रांमध्ये वायू धारण करण्याच्या अभ्यासाने पंचमहाभूतांच्या द्वारा कधीही नष्ट न होणारी धारणा सिद्ध करून पंचभूतांची धारणा करणारा योगी ब्रह्मदेवांचे मृत्युचक्र पूर्ण झाल्यावरही मृत्यू पावत नाही, तो अमर होतो.^{xxiii} अशा या अभ्यासाच्या योगाने साधकाला ज्ञानाची प्राप्ती होते. यामुळे तो अनादी कालापासून चालत आलेल्या कर्मबीजाला नाश करून अमर होतो.^{xxiv} साधनाभ्यासरूपी कर्माने योग्याला समाधी अवस्था प्राप्त होऊन ज्ञानावस्था प्राप्त होत असते; तेव्हा तो जीवनमुक्त व शांत झालेला योगी ज्ञानसंपन्न अशा समाधी अवस्थेत मग्न होतो.^{xxv} ज्ञानसंपन्न योगी ज्ञानशक्तीमध्ये विलीन होतो,^{xxvi} अर्थात स्वेच्छेनुसार त्याला समाधी लावता येईल, असे वर्णन आढळते.^{xxvii}

सिद्धासन, पद्मासन, उग्रासन आणि स्वस्तिकासन ही चार प्रमुख आसनांची नावे सांगितली आहेत.^{xxviii} योगसाधनेकरिता मन व शरीराला कोणत्याही प्रकाराने भोगवासनेचा आवेश येणार नाही याची काळजी घेऊन आसनासीन व्हावे. योगसिद्धी प्राप्त करून देणार्या आसनाला सिद्धासन असे म्हटले आहे.^{xxix} शिवसंहितेच्या चौथ्या पटलामध्ये दहा मुद्रांचे विवेचन केले आहे. प्रारंभी योनिमुद्राबंधाचे विस्तृत वर्णन केले आहे.^{xxx} गळ्यातील सर्व शिरा आकुंचित करून हनुवटी हृदयाला लावण्याच्या क्रियेला जालंधरबंध म्हटले आहे. हे बंध देवतांनासुद्धा दुर्लभ असल्याचे वर्णन आहे.^{xxxi} जालंधरबंध असे एक योगसाधन आहे की, जे जठराग्रीला अमृतपान न करू देता योगी त्याचे पान करून चिरंजीव होतो.^{xxxii}

योगसाधनेत येणारी विघ्ने आणि त्यांच्या निवारणाचे उपाय सांगतात. योगाच्या उपासनेमध्ये इंद्रियांच्या भोगांमध्ये रमणे भोगरूपी,^{xxxiii} कर्मकांडामध्ये रमणे धर्मरूपी^{xxxiv} आणि ब्रह्माविषयी भ्रामक कल्पना बाळगणे ज्ञानरूपी^{xxxv} असे विघ्नांचे प्रकार सांगितले आहेत. साधकाचेही मृदुसाधक, मध्यसाधक, अधिमात्रक साधक, अधिमात्रतम साधक असे चार प्रकार त्याच्या साधनेच्या तीव्रतेनुसार सांगितलेले आहेत.^{xxxvi} हे चार प्रकारचे साधक अनुक्रमे मंत्रयोग, हठयोग, लययोग व राजयोग यांच्या साधनेचे अधिकारी होत.^{xxxvii}

‘प्रतीकोपासना’^{xxxviii} प्रतीक उपासना ही दृष्ट व अदृष्ट फळ देणारी आहे आणि प्रतीकाच्या केवळ दर्शनाने साधक पवित्र होतो यात काहीही संशय नाही असे कथन केले आहे. मूलाधारचक्र,^{xxxix} स्वाधिष्ठानचक्र,^{xl} मणिपूरचक्र,^{xli} अनाहतचक्र,^{xlii} विशुद्धचक्र^{xliii} आणि आज्ञाचक्र^{xliv} असे षट्चक्राचे विधान केले आहे. राजयोगाच्या कथनात टाळूच्या वरच्या भागात दिव्य स्वरूपाचे सहस्रदलकमल म्हटले आहे. मूलाधारापासून आज्ञाचक्रापर्यंतच्या शरीराच्या भागाला पिंड व आज्ञाचक्रापासून सहस्रारंतर्गत ब्रह्मरंध्रापर्यंतच्या भागाला ब्रह्मांड म्हटले असून सहस्रदलकमल साधकाला मुक्तदायक वर्णिले असून, या सहस्रार कमलाला कैलास म्हणून सांगितले आहे.^{xlv}

सहस्रारचक्राचे ज्ञानी साधकाचा या संसारात पुन्हा जन्म होत नाही, जन्ममरण फेऱ्यातून मुक्त होत असल्याचे वर्णन केले आहे. अशा प्रकारे निरंतर ध्यान केल्याने साधकयोग्याला जगताचे विस्मरण होऊन त्याला विचित्र सामर्थ्याची प्राप्ती होते हे नितांत सत्य असल्याचे वर्णन केले आहे.^{xlvi} तसेच या ग्रंथात हठयोगाशिवाय राजयोग आणि राजयोगाशिवाय हठयोग साध्य होत नाही, म्हणून योग्याने सद्गुरूच्या मार्गदर्शनाखाली हठयोग शिकावा असा निर्देश दिलेला आहे.^{xlvii} या ग्रंथामध्ये अध्यारोप, अपवाद, अपरोक्ष, माया यासारख्या वेदान्तातील संज्ञा आढळतात.^{xlviii}

संदर्भग्रंथसूची -

- १) ‘योगसूत्रम् (षट्ठीकोपेतम्)’, संपा. ढुण्डिराज शास्त्री, चौखम्भा सं. संस्थान वाराणसी- २००९
- २) ‘हठयोग प्रदीपिका’, संपा. पंडित मिहीरचंद्र, खेमराज श्रीकृष्णदास मुंबई - १९६०
- ३) ‘शिवसंहिता’, संपा. डॉ. राघवेंद्र शर्मा, चौखम्भा संस्कृत प्रतिष्ठान दिल्ली - २०१७
- ४) ‘शिवसंहिता’, संपा. अजयकुमार उत्तम, भारतीय विद्या संस्थान वाराणसी- २००१

i) बृहद्धातुकुसुमाकरः ।

ii) अष्टाध्यायीसूत्रपाठः ।

iii) ततःक्लेशकर्मनिवृत्तीः । योगसूत्र - ४.३०.

iv) अथ भक्तानुरक्तोऽहं वक्ष्ये योगानुशासनम् । ईश्वरः सर्वभूतानामात्ममुक्तिःप्रदायकः ॥ शिवसंहिता १.२.

v) मंत्रयोगं प्रशंसन्ति केचित्तेथानुसेवनम् । एवं बहूनुपायांतु प्रवदन्ति त्रिमुक्तये ॥ तत्रैव - १.७.

vi) फलित्यतीति विश्वासः सिद्धेः प्रथमलक्षणम् । ...श्रद्धया युक्तं तृतीयं गुरुपूजनम् ॥ तत्रैव - ३.१९., ३.२०.

vii) कं ज्ञानं नित्यमाद्यन्तशून्यं... । ... वै ज्ञानस्यायं भासते नान्यथैव ॥ तत्रैव - १.१., १.५०., ५३/५४., १.९१.

viii) सार्धलक्षत्रयं नाड्यः सन्ति देहान्तरे नृणाम् । प्रधानभूता नाड्यस्तु तासु मुख्याश्चतुर्दश ॥ तत्रैव - २.१३.

ix) एतासु तिस्रो मुख्याः स्युः पिंगलेडा सुषुम्णिका ॥ तत्रैव - २.१५.

x) तत्रैव - २.१४-१५.

xi) तिसृष्वेका सुषुम्णैव मुख्या सा योगिवल्लभा ।

- अन्यास्तदाश्रयं कृत्वा नाडयः सन्ति हि देहिनाम् ॥ तत्रैव - २.१६.
- xxi) तासां मध्ये गता नाडी चित्रा...। ब्रह्मरन्ध्रं च तत्रैव सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं शुभम् ॥ तत्रैव - २.१८.
- xxii) दिव्यमार्गमिदं प्रोक्तममृतानन्दकारकम् । ध्यानमात्रेण योगीन्द्रो दुरितौघं विनाशयेत् ॥ तत्रैव - २.२०.
- xxiii) संसार सागरं तर्तुं यदीच्छेद्योगसाधकः । कृत्वा वर्णाश्रमं कर्म फलवर्जं तदाचरेत् ॥ तत्रैव - २.५४.
- xxiv) कामादयो विलीयन्ते ज्ञानादेव न चान्यथा । अभावे सर्वतत्त्वानां स्वयं तत्त्वं प्रकाशते ॥ तत्रैव - २.५७.
- xxv) प्राणोऽपानः समानश्चोदनो व्यानश्च...।... कृकलो देवदत्तो धनंजयः ॥ तत्रैव-३.४., तत्रैव -३.५.
- xxvi) अत्रापि वायवः पंच मुख्याः स्युर्दर्शिताः पुनः। तत्रापि श्रेष्ठकर्तारौ प्राणापानौ मयोदितौ ॥ तत्रैव -३.६.
- xxvii) प्राणापाननादबिदू जीवात्मपरमात्मनोः । मिलित्वा घटते यस्मात्तस्माद्घट उच्यते ॥ तत्रैव -३.६६.
- xxviii) काकचञ्जवा पिबेद्वायुं शीतलं यो विचक्षणः । प्राणापानविधानज्ञः स भवेन्मुक्ति भाजनः ॥ तत्रैव ३.८५.
- xxix) एवमभ्यासयोगेन कामदेवो द्वितीयकः । न क्षुधा न तृषा निद्रा मूर्च्छा प्रजायते ॥ तत्रैव - ३.९७.
- xxx) अनेनैव विधानेन योगीन्द्रोऽवनिमण्डले । भवेत्स्वच्छन्दचारी च सर्वास्परिवर्जितः ॥ तत्रैव - ३.९८.
- xxxi) ततश्च कर्मकूटानि प्रणवेन विनाशयेत् । स योगी कर्मभोगाय कायव्यूहं समाचरेत् ॥ तत्रैव - ३.७४.
- xxxii) क) भूमध्योर्ध्वं तथा पंच घटिका धारयेत् सुधीः ।
तथा भूरादिना नष्टो योगीन्द्रो न भवेत् खलुः ॥ तत्रैव - ३.७७., ३.७८.
- xxxiii) ततोऽभ्यासक्रमेणैव निष्पत्तियोगिनो भवेत् ।... येन तीर्त्वाऽमृतं पिबेत् ॥ तत्रैव - ३.७९.
- xxxiv) यदा निष्पत्तिर्भवति समाधेः स्वेन कर्मणा । जीवन्मुक्तस्य ... भवेद्भरस्य योगिनः ॥ तत्रैव - ३.८०.
- xxxv) सर्वान् चक्रान् विजित्वा च ज्ञानशक्तौ विलीयते ॥ तत्रैव - ३.८२.
- xxxvi) यदा निष्पत्तिसंपन्नः समाधिः स्वेच्छया भवेत् ॥ तत्रैव - ३.८१.
- xxxvii) सिद्धासनं ततः पद्मासनं चोग्रं च स्वस्तिकम् ॥ तत्रैव - ३.१००.
- xxxviii) एतस्तिद्धासनं ज्ञेयं सिद्धानां सिद्धिदायकम् ॥ तत्रैव - ३.१०२.
- xxxix) ब्रह्मयोगिनात् ध्यात्वा कामं कन्दुकसन्निभम्। सूर्यकोटिप्रतीकाशं चन्द्रकोटिसुशीतलम् ॥ तत्रैव - ४.२, ३.
- xl) बद्ध्वा गलशिलाजालं हृदये चिबुकं न्यसेत् । बन्धो जालन्धरः प्रोक्तो देवानामपि दुर्लभः ॥ तत्रैव-४.६०.
- xli) नाभिस्थवह्निर्जन्तूना सहस्रकमलच्युतम् । पिबेत्पीयूषविस्तारं तदर्थं बन्धयेदिमम् ॥ तत्रैव-४.६१.
- xlii) नारी शय्यासनं वस्त्रं धनमस्य विडम्बनम् । ताम्बूलभक्षयानानि राज्यैश्वर्यविभूतयः ॥ तत्रैव ५.३.
- xliiii) स्नानं पूजाविधिर्होमं तथा मोक्षमयी स्थितिः । व्रतोपसनियमा मौनमिन्द्रियनिग्रहः ॥ तत्रैव-५.६-८.
- xliiiii) यत्तु विघ्नं भवेज्ज्ञानं कथयामि वरानने । गोमुखं स्वासनं कृत्वा धौतिप्रक्षालनं च तत् ॥ तत्रैव-५.९-१३.
- xlv) चतुर्धा साधको ज्ञेयो मृदुमध्याधिमात्रकः । अधिमात्रतमः श्रेष्ठो भवाब्धौ लंघनक्षमः ॥ तत्रैव -५.१५.
- xlvii) मन्त्रयोगो हृत्श्रैव लययोगस्तृतीयकः । चतुर्थो राजयोगः स्यात्स द्विधाभाववर्जितः ॥ तत्रैव-५.१४.
- xlviii) प्रतीकोपासना कार्या दृष्टादृष्टाफलप्रदा । पुनाति दर्शनादत्र नात्र कार्या विचारणा ॥ तत्रैव-५.२८.
- xlix) इदानीं कथयिष्यामि मुक्तस्यानुभवं प्रिये । ... मुक्तिं पापयुक्तोऽपि साधकः ॥ तत्रैव-५.४६.
- xl) स्वाधिष्ठानाभिधं तत्तु पङ्कजं शोणरूपकम् । ... सिद्धोऽस्ति देवो यत्रास्ति राकिणी ॥ तत्रैव -५.९९.
- xli) तृतीयं पङ्कजं नाभौ मणिपूरसंज्ञकम् । दशारण्डादिफ्रान्तार्ण शोभितं हेमवर्णकम् ॥ तत्रैव -५.१०४.
- xliii) हृदयेऽनाहतं नाम चतुर्थं पङ्कजं भवेत् । अतिशोणं वायुबीजं प्रसादस्थानमीरितम् ॥ तत्रैव -५.१०९.
- xliiii) कण्ठस्थानस्थितं पद्मं विशुद्धं नाम पञ्चमम् । षोडशस्वरसंयुतम् । ... चाधिदेवता ॥ तत्रैव -५.११६.
- xliv) आज्ञापद्मं भ्रुवोर्मध्ये हृक्षोपेतं द्विपत्रकम् । ... सिद्धो देव्यत्र हाकिनी ॥ तत्रैव -५.१२२.
- xlv) अत ऊर्ध्वं दिव्यरूपं सहस्रारं सरोरुहम् । ... बाह्ये तिष्ठति मुक्तिदम् ॥ तत्रैव -५.१८६.
- xlvi) निरन्तरकृते ध्याने जगद्विस्मरणं भवेत् । तदा विचित्रसामर्थ्यं योगिनो भवति ध्रुवम् ॥ तत्रैव -५.१९१.
- xlvii) हठं विना राजयोगो राजयोगं विना हठः । तस्मात् प्रवर्तते योगी हठे सद्गुरुमार्गतः ॥ तत्रैव -५.२१७..
- xlviii) तत्रैव- ५.२१५-२१६